DOLGOZATOK

AZ ERDÉLYI MÚZEUM ÉREM- ÉS RÉGISÉGTÁRÁBÓL

ÚJ SOROZAT X–XI. (XX–XXI.) 2015–2016

KOLOZSVÁR

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület,
az Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány és a Pósta Béla Egyesület közlönye

Főszerkesztő
Kovács András

Szerkesztőbizottság
Bajusz István, Benkő Elek, Emődi Tamás, László Attila

Szerkesztőségi titkár
Dobos Alpár, Molnár Zsolt, Nyulas Dorottya, Orbán János

Felelős szerkesztő
Dobos Alpár, Nyulas Dorottya, Orbán János

Tudományos tanácsadók
Forisek Péter, Kulcsár Valéria, Révész László, Vida Tivadar (régészet)
Lővei Pál, Mikó Árpád, Sisa József, Takács Imre (művészettörténet)

Korrektor
Horváth Éva

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, 2019
Felelős kiadó: Biró Annamária

Szerkesztőség: 400009 Kolozsvár, Napoca/Jókai utca 2–4. Tel.: 0264-595-176
mail: titkarsag@eme.ro

ISSN 1842-5089
DOI: 10.57047/dolg-2015

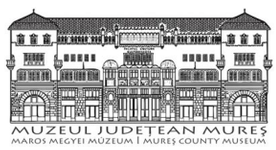

E szám megjelenését támogatta:
Bethlen Gábor Alap, Maros Megyei Múzem

Készült az F&F INTERNATIONAL nyomdában
Felelős vezető: Ambrus Enikő. Tel. 0266-364 171

Tartalom

Tanulmányok

Molnár Zsolt – Katócz Zoltán
Szekér- és kerékmodellek a középső bronzkori Nagykároly-Bobáld tellről 5
Wagon models from the Middle Bronze Age Carei-Bobald tell 32

Kapcsos Norbert
Római és kora népvándorlás kori fibulák Simánd határából. Adatok a Maros alsó szakasza római kori és kora népvándorlás kori fibuláinak repertóriumához 53
Brooches from the Roman and Early Migration Period from the vicinity of Șimand. New data for the repertory of brooches from the Roman and Early Migration Period in the Lower Mureș Valley 67

Katona-Kiss Attila
Az oguz és a besenyő történelem sarokpontjai a 8–9. században 73
The keystones of Oghuz and Pecheneg history in the 8–9th century 98

Bencze Ünige – Toda Oana
Tájhasználat a kolozsmonostori bencés apátság Kajántó-völgyi birtokain 101
Land use on the Kajántó Valley properties of Kolozsmonostor benedictine abbey 117

Szabó Csaba
Cserni Béla és az erdélyi városi régészet kezdetei 119
Béla Cserni and the beginnings of urban archaeology in Transylvania 130

Bara Júlia
Szatmár vármegye nagykárolyi székháza 133
The residence of Szatmár County in Carei 158

Németh Nóra – Marótzy Katalin
A bolgár ajkú magyarok legnagyobb temploma. A vingai római katolikus templom építészeti tervpályázata 159
The biggest church of the Bulgarian-Hungarians. The architectural competition for the Roman Catholic church in Vinga 180

Gál Zsófia
A kolozsvári Marianum Római Katolikus Leánynevelő Intézet épülete 181
Marianum. A Roman Catholic Girls Institute at the beginning of the 20th century 221

Vécsei Hunor
Nemzetek a piedesztálon. Brassó város köztéri szobrászata a dualizmus korában 223
Nations on pedestal. Public sculptures in the city of Brașov in the Austro-Hungarian Empire's Dualist Period 238

Könyvismertetők

Városok és területük az antikvitásban. Agatha XXIX. Szerkesztette: Takács Levente. Debrecen, 2017. 113 oldal, ISBN 978-963-318-662-6 (Szabó Csaba) 239

Fundálók, pallérok, építészek Erdélyben. Szerkesztette: Orbán János. Marosvásárhely–Kolozsvár, 2016. 360 oldal, ISBN 978-606-739-058-2 (Földi Imelga) 243

Rövidítések 246

Szerzőink 248

Szekér- és kerékmodellek a középső bronzkori Nagykároly-Bobáld tellről[1]

Molnár Zsolt – Katócz Zoltán

Késő rézkori megjelenésüket követően a feltehetően életnagyságú szekereket mintázó kisplasztikák nagy számban jelennek meg a régészeti leletanyagban. A középső bronzkori tell kultúrákban kiemelkedően magas a kocsi- és kerékmodellek száma. A Kárpát-medencei kocsimodelleket a téma kutatói elsősorban kultikus tárgyaknak tekintik (nap- és halottkultusz), vagy házi oltárok részeinek tartják. Az egymástól aránylag nagy távolságra előkerülő szekérmodellek a középső bronzkorban valószínűleg általánosan ismert gondolati tartalmak összetett vizuális kommunikációjának eszközei. A középső bronzkori Nagykároly-Bobáld tell régészeti feltárásakor egy ép szekérmodell és kilenc kocsiszobor-töredék került elő. Az elemzett középső bronzkori miniatúrák a Kr. e. 2075–1530 időszakra datálhatók.

Kulcsszavak: *szekérmodellek, kerékmodellek, tell, középső bronzkor, Északnyugat-Erdély*
Keywords: *wagon models, wheel models, tell, Middle Bronze Age, Northwestern Transylvania*

Az égetett agyagból készült szekér- és kerékmodellek a Kárpát-medence bronzkorának gyakori leletei.[2] Késő rézkori megjelenésüket követően, a feltehetően életnagyságú szekereket mintázó kisplasztikák nagy számban jelennek meg a régészeti leletanyagban. A középső bronzkori tellkultúrákban kiemelkedően magas a kocsi- és kerékmodellek száma.[3]

A szekérmodellek funkcionalitása mindmáig kérdéses. A szakirodalomban található vélemények szerint az agyagszobrocskák lehettek gyermekjátékok,[4] a konvencionális szimbolizmus[5] részeként a gazdasági jólétre utaló mnemonikus tárgyak vagy a kor rituáléinak fajlagos eszközei.[6] A Kárpát-me-

[1] Ezúton szeretnénk köszönetet mondani Bondár Máriának szíves segítségéért és hasznos tanácsaiért.

[2] A Magyar néprajzi lexikon szócikke szerint a kocsi könnyű, ló vontatta négykerekű jármű, míg a szekér nehéz terhek szállítására rendelt, ökrök vagy lovak által húzott szállítóeszköz. A kocsi szerkezetileg azonos a szekérrel, csak könnyebb, finomabb kidolgozású. A négykerekű járművek osztályozása elsősorban az alépítményük milyensége, illetve a kocsirúd formája és száma szerint történik. Az alapvető kritériumok között szerepel a kocsielőt a kocsiutóval összekötő nyújtó megléte vagy hiánya is. Az alábbiakban a két kifejezést egymás szinonimájaként fogjuk használni. Paládi-Kovács 1973, 23–27; K. Kovács 1981a, 610–613; Bondár 2012, 27–28.

[3] Bondár 2012, 58–85, 58, Table 1; Németh 2012, 18.

[4] Milleker 1905, 47; Pigott 1987, 15; Bondár 1992, 115–116.

[5] Kalla 2017, 50, 52.

[6] Soproni 1954, 29–30, 35; Foltiny 1959, 53–54, 56; Bóna 1960, 109–110; Csalog 1961, 7–8, 19; Makkay 1963, 13–14; Makkay 1965, 11; Fettich 1969, 51, 61; Kalicz 1976, 117, 192–194; Ordentlich–Chidioşan 1975, 34; Ecsedy 1982, 25; Bondár 1992, 115–116; Bóna 1992, 74–75; Kovács 1992, 78; Boroffka 1994, 108, 167–168, 291; Schuster 1996, 120–121; Furmánek–Veliačik–Vladár 1999, 170–171; Vosteen 1999a, 271; Olexa 2002, 89–93; Bondár 2004, 19, 28; Boroffka 2004, 352–353; Kovács 2006, 38; Bondár 2012, 97 (rituálék eszköze); Németh 2012, 17, 21; Bondár 2013, 101; Dani–Cséki 2017, 207.

dencei kocsimodelleket a téma kutatói elsősorban kultikus tárgyaknak tekintik[7] (nap[8]- és halottkultusz[9]), vagy házi oltárok részeinek tartják.[10]

Az újabb publikációkban – a kocsimodellek földrajzi elterjedése és rituális használatának kérdései mellett – egyre több szó esik a kocsi kereskedelmi jelentőségéről és a gazdaságban betöltött szerepéről.[11] Kétségtelen, hogy az őskori szállítást forradalmasító négykerekű jármű jelentős szerepet játszhatott a bronzkori közösségek gazdaságában, társadalmi reprezentációjában és rituáléiban.[12]

A korabeli szállítóeszközöket mintázó agyagplasztikák formai és stiláris elemzését követően megállapítható, hogy egy tág tér- és időhatárokkal rendelkező szimbolikus jelentésű tárgytípusról van szó.[13] A szobrocskák formai, szerkezeti és díszítésbeli hasonlóságai egy, a Kárpát-medence-szerte elterjedt szekérkészítési technológiára világítanak rá. Az egymástól aránylag nagy távolságra előkerülő szekérmodellek a középső bronzkorban valószínűleg általánosan ismert gondolati tartalmak összetett vizuális kommunikációjának eszközei.[14]

A négykerekű szekereket mintázó miniatúrák a külső szimbolikus információtárolás rendszerének elemei. A vizsgált tárgyak fontos szerepet játszhattak a középső bronzkori közösségek kollektív emlékezetének és világképének kialakításában, fenntartásában.[15]

A hétköznapi és speciális tárgyi világ szerves részét képezi a közösség kulturális emlékezetének, utal az egyén és a csoport társadalmi szerepére, a közösség fontos eseményeire, illetve a közösség birtokolta információk halmazára, azaz a közös tudásra. Nemcsak identitásképző elem, hanem a közösségi emlékezés által biztosítja a csoport önképének folytonosságát is.[16]

A kocsimodellek oldalán megjelenő ornamentika – a kor általános esztétikai preferenciáin túl[17] – a közösségi rituálék során használt, szimbolikus jelekkel díszített, ún. ünnepi kocsik[18] meglétére is utalhat. Az eltérő összetettségű, multiszenzoriális élményt nyújtó közösségi rituálék különböző formái a korai társadalmak alapvető társadalomszervező, kohéziós erői közé tartoztak.[19]

Tanulmányunk az északnyugat-erdélyi középső bronzkori Nagykároly/Carei-Bobáld tell régészeti feltárásakor előkerült szekér- és kerékmodelleket vizsgálja.[20] Elemzésünk elsősorban a tárgyak leletkörülményeire és tipokronológiai sajátosságaira összpontosít. A kocsi- és kerékmodellek leletkörülményeit vizsgálva megállapítható: a tárgyak épen vagy töredékes formában egyaránt kerültek elő kultúrrétegből, szemétgödrökből vagy lakóépületek paticsomladékából. Mindez arra utal, hogy a házak berendezéséhez tartozó agyagszobrocskák megrongálódása vagy más miniatúrákkal való he-

---

[7] Bóna 1960, 106–110; Ordentlich–Chidioşan 1975, 34; Schuster 1996, 121–122.

[8] Makkay 1965, 15; Sandars 1995, 269, 282–288; Harding 2000, 324; Novotná 2001, 366–367; Pare 2004, 357; Kristiansen–Larsson 2005, 150, 152–153, 199, 259, 294–303; Kristiansen 2010, 431–432; Brück 2011, 393; Sofaer 2013, 361; Bilić 2016, 449–451, 459.

[9] Soproni 1954, 35; Fettich 1969, 51. A sírmellékletként szereplő kocsimodellek a középső bronzkori temetők ritka leletei. A Tiszafüred határában (Kovács 1977, 54) lévő majoroshalmi temető egyik gyermeksírjában két kocsikereket találtak (Kovács 1984, 241). A délkelet-szlovákiai Alsómislye (Nižna Myšl'a) füzesabonyi temetőjének 40. számú gyereksírjából (Rei.Bz.A2) egy kocsimodell került elő (Olexa 1982, 391, Abb.1/1, Abb.2/2; Olexa 1983, 126, Obr.1/7; Olexa 1992, 196–197; Bóna 1992, 74–75; Jakab–Olexa–Vladár 1999, 121, Abb.27/2; Olexa–Nováček 2013, 32, 68, 168, Tab. 22/1). Az M30 autópálya megelőző régészeti feltárásakor, az encsi füzesabonyi temetőből – az alsómislyei szekérhez hasonló – küllős kerekű kocsimodell került elő (http://www.boon.hu/tobb-ezer-csontvazat-talaltak-a-3-as-ut-menten/4056355). A szilágypéri/Pir (Szatmár megye, RO) Otomani-temető négy sírjából (M1, M18, M27, M29) egy vésett díszítésű és három díszítetlen kerékmodell származik. Három a halott koponyája mögött, egy a csontváz feje mellett, valamint egy az elhunyt lábai alatt helyezkedett el. A szisztematikus feltárásokat megelőzően az Eördögh Jenő által felfedezett hamvasztásos sír urnájában is volt egy kerékmodell (Kacsó 2018, 21).

[10] Kalicz 1976, 117 (szent olaj tárolása); Ilon 2001, 483, 485.

[11] Renfrew 1969, 151; Furmánek–Veliačik–Vladár 1999, 155–156; Harding 2000, 165–167; Harding 2013, 370–371, 379–380; Burmeister 2011, 211, 226–228; Uckelmann 2013, 398, 402–406; Falkenstein 2017, 2–5.

[12] Childe 1954, 2, 194; Foltiny 1959, 56; Bichir 1964, 82; Ordentlich–Chidioşan 1975, 34; Vosteen 1999, 181–184; Harding 2000, 324; Bondár 2004, 19, 28; Boroffka 2004, 352; Pare 2004, 356–357; Bondár 2012, 94; Németh 2012, 21.

[13] Kovács 1992, 78; Popescu 2006, 122; Brück 2011, 391; Dani–Cséki 2017, 207, 33. lábjegyzet.

[14] Kovács 1992, 76; Vandkilde 2010, 905–906; Bondár 2017, 187–190.

[15] Hodder 2005, 131–132; Raczky–Anders 2009, 78; Renfrew 1998, 4.

[16] Molnár 2014, 107.

[17] Bondár 2012, 84–85.

[18] A késő bronzkor és a kora vaskor első időszakára vonatkozóan lásd Pare 1987, 56–63; Vosteen 1999, 77–81.

[19] Kalla et alii 2013, 13; Gogâltan 2014, 10–11; Kalla 2017, 53–54. A közösségi ceremóniák során az ünnepi kocsikkal – egy jól meghatározott, speciális útvonalon – történő felvonulás a hétköznapi világ és a szakrális tér közötti átjárást biztosította a rituálisan megtisztult résztvevőknek: Goldammer 1960, 199–200; Vosteen 1999a, 273.

[20] A tell kutatásának történetét illetően lásd Ordentlich 1971, 21–22; Bader 1978, 35; Németi 1981–82, 169–171; Iercoşan 1986–87, 139–140, Fig.1; Roman–Németi 1990, 39–47; Németi 1996, 29–30; Németi 1999, 64–65; Németi–Molnár 2001, 67; Németi–Molnár 2012, 19–34, 15–16. kép.

lyettesítése esetén a nem használatos tárgyak eltávolítása nem igényelt különösebb bánásmódot.[21] Meg kell jegyeznünk azt is, hogy a nagykárolyi tell feltárása során a kocsi- és kerékmodellek együttesen nem fordulnak elő azonos régészeti kontextusokban.[22] Érdekes Kacsó Károly felvetése, miszerint az egymással szervesen összefüggő szekér- és kerékmodellek külön-külön is rituális funkcióval bírhattak.[23]

A bobáldi agyag szekérszobrocskák egyedi darabok, nincs két hasonló kocsimodell. Eltérő alakjuk és díszítésük arra utal, hogy az ábrázolások számára mintaként szolgáló valós kocsik nem voltak egyformák, különböző technikával és anyagból készülhettek. A tárgyak formai kiképzése alapján úgy tűnik, hogy a modellek egy, a korban kanonikus ábrázolás nélküli, absztrakt fogalom vagy képzetkör megtestesítői. A kevésbé komplex társadalmak szociokulturális jelenségei multifunkcionálisak, és dinamikus kölcsönhatásban állnak egymással.[24] Nem kizárt, hogy a kocsimodellek egymást ciklikusan váltó, profán és rituális jelentéstartalommal is bírhattak. A lakóház bizonyos pontjain elhelyezett tárgyak – sajátos tevékenységekre és normatív viselkedési formákra, családi hagyományra utaló – mnemonikus jelekként, illetve továbbgondolható anyagi metaforákként is működhettek a házközösség számára.[25] A sematikus középső bronzkori alkotások – a mintául szolgáló valódi szekerek leegyszerűsített metaforikus ábrázolásai – kevés technikai támponttal szolgálnak az életnagyságú járművek szerkezetét illetően.[26]

A vizsgált középső bronzkori szekérszobrocskák időrendi szempontból megközelítőleg a Kr. e. 2075–1530 közötti időszakra datálhatók. Az északnyugat-erdélyi középső bronzkor hármas felosztása megfelel az Otomani-kultúra[27] egyes belső fejlődési szakaszainak.[28] A kronológia a Nagykároly-Bobáld és Mezőterem/Tiream-Kendereshalom tellek rétegtani és tipokronológiai megfigyelésein, valamint a radiokarbon kormeghatározások Bayes-féle statisztikai modellezésén (2σ) alapul.[29] A modellált C14 adatok fényében a KB I. szakasz nagyvonalakban a Kr. e. 2070–1890 időintervallummal megegyező. A KB II. fázis a Kr. e. 1910–1730 időszaknak, míg az KB III. a Kr. e. 1760–1530 kronológiai szegmensnek feleltethető meg.[30]

---

[21] A szemét eldobása gyakorlati kérdés, de a hulladék kezelése a közösség kulturális rendszerének része is (Sommer 1990, 52; Kalla 2013, 19–20; Dietriech 2016, 24–25).

[22] Bader 1978, 60.

[23] Kacsó 2018, 25. Eugen Woytowitsch, Endrődi Anna és Pásztor Emília szerint a kerék napszimbólum: Woytowitsch 1995, 118; Endrődi–Pásztor 2006, 13; Németh 2012, 17.

[24] Kalla et alii 2013, 13; Kalla 2017, 50. Egy adott terület, egy ház vagy ennek egy része egy időben lehet egymást ciklikusan váltó profán és szakrális cselekmények színtere. Ugyanannak az élettérnek a periodikus funkcióváltása az őskori közösségek tér-idő szemléletére mutat rá (Raczky–Anders 2009, 77).

[25] Hodder 1982, 75; Hodder 1992, 15–16; Fahlander 2008, 128, 131.

[26] Bóna 1992, 74.

[27] Az Otomani-Gyulavarsánd kérdéskör terminológiai problémáit illetően lásd Németi–Molnár 2012, 10–12; Molnár 2014a, 16–25.

[28] A középső bronzkor hármas felosztását illetően lásd. Bóna 1992a, 17. A középső bronzkor első időszakába sorolható a Vatya, Gyulavarsánd, Füzesabony és Vatina-kultúrák korai fejlődési szakasza. A középső bronzkor második időszakába tartoznak a Vatya III., Gyulavarsánd II., Füzesabony II., Corneşti-Črvenka csoport (Vatina) és a Hatvan-kultúra klasszikus fejlődési szakaszai. A középső bronzkor harmadik időszakára helyezhető a Füzesabony és Gyulavarsánd III., a Felsőszőcs-(Suciu de Sus) kultúra korai szakasza és a Vatya Koszideri fázisa (Molnár 2014a, 16).

[29] Németi–Molnár 2012, 37–40; Németi–Molnár 2014, 268–269; Molnár–Ciută 2017, 59–60. Az ismert romániai, magyarországi és szlovákiai C14 adatok ellenére nehézségekbe ütközik. A Magyarországról és Szlovákiából publikált Füzesabony és Gyulavarsánd C14 adatok nagy része régi (a napjainkban már nem létező berlini kutatóintézetben végzett) mérési eredmény (Raczky–Hertelendi–Horváth 1992, 44–45; Forenbaher 1993, 220, 244, 251–253; Popa–Boroffka 1996, 56; Kadrow 1997, 235; Furmánek–Veliačik– Vladár 1999, 17, Tabelle 2; Barta 2001, 20–21; Görsdorf et alii 2004, 88–90; Gördorf 2005, 468). Főleg ezeket kalibrálták újra a későbbi taulmányok szerzői (Gogâltan 1999, 75–78, 221–226, Anexa 1; Fischl et alii. 2013, 361; Duffy 2014, 291–296, Apendix A). Az újabb kutatások rámutattak (Pearson et alii 2018, 1–6; Manning et alii 2018, 6141–6142) a kalibrációs görbe fluktuációja révén kialakult kalibrálási eltérésekre. Tudatában kell lennünk, hogy a Kárpát-medencei bronzkori időrend a mediterrán térségéhez hasonló ún. magas kronológia. A kalibrált C14 adatok nyújtotta kormeghatározások valójában fiatalabbak, ez kronológiai periódusonként váltakozva egy átlag 25–45 éves intervallumú időbeli eltérést jelent (Pearson et alii 2018, 2/Fig. 1, 3, 3/Table 1; Manning et alii 2018, 6144, Fig. 4).

[30] A Füzesabony-Otomani (SK), Otomani-Gyulavarsánd (RO-HU) és Wietenberg- (RO) kultúrákra vonatkozó, minden ismert C14 adatot felhasználó modellezés nyújtotta pontos időintervallum: KB I.: 2075–1892 Kr. e.; KB II.: 1911–1731 Kr. e.; KB III.: 1764–1537 Kr. e. A mára már megszűnt berlini laboratórium mérései (Bln-) nélkül végzett bayesianus statisztikai adatmodellezés pontos időintervallumai ehhez képest kisebb eltérést mutatnak: KB I.: 2074–1856 Kr. e. (az alsó értékhatár eltérése ebben az esetben a modellezhető kis adatszám miatt jelentősebb); KB II.: 1937–1734 Kr. e.; KB III.: 1766–1531 Kr. e. (a kronológiai határok csekély eltésrése annak tudható be, hogy a KB III. időszakra rendelkezünk a legtöbb új C14 adattal). Meg kell említenünk, hogy minden esetben lefele kerekítettük a kapott kronológiai értékeket. Mindkét modellezés értelmében az Otomani-kultúra mindhárom szakaszának abszolút kronológiai határai átfedéseket mutatnak. A C14 adatok részleges átfedései is jelzik a régészeti leletanyag elemzése során egyre jobban kimutatható ún. átmeneti szakaszokat. Az Ivan Ordentlich javasolta Otomani II–III. interfázis fogalma (az Ottomány-Földvár/Otomani-Ce-

A nagyrészt négyzetes alapformájú kocsimodelleket a kutatók többsége elsősorban díszített és díszítetlen tárgyak csoportjára osztja. A merőleges vagy ferde, egyenes vagy ívelt oldalfalú, négyszögletes kocsiszekrények mellett a szakirodalomban még megkülönböztetik az ívelt oldalú és az ellipszis formájú kocsikassal rendelkező agyagszobrocskákat.[31] A nagykárolyi leletanyagban található szekérmodelleket a következőképpen lehet csoportosítani: díszített, díszítetlen és állatfejes protómákkal ellátott modellek.

Díszített szekérmodellek

A díszített kocsimodellek csoportjába tartozik a Nagykároly-Bobáld 1990-es régészeti feltárásakor -3,00–3,20 m mélyen, a kultúrrétegben talált kocsimodell-töredék. Az SVI szelvényben előkerült töredékes agyagszobrocska három összeilleszthető darabja révén rekonstruálható az enyhén kihajló elejű kocsikas és a szekéroldalak. A szürke, inoxidáns égetésű, homokkal soványított agyagtárgy jó felületkezelésű (1. tábla/1).

A nyitott tetejű szekérmodell enyhén polírozott oldalain finoman bevagdosott vékony bordadíszkötegek figyelhetők meg. A kocsielőn két vékony függőleges borda közé ékelt kampós végű, zegzugos bordadísz található. A kocsikas sarkain finom bevagdosásokkal létrehozott, valószínűleg kettős kampóban végződő, Y alakú díszek helyezkednek el. Az egyik kampószerű végződés a kocsi rövid, míg a másik valószínűleg a hosszú oldalán helyezkedett el, összekötve a különböző oldalak ornamentikáját. A bevagdosások és az egyenes vagy kissé ívelt, függőleges lécdíszek kiemelik a létrás szekéroldal fontosabb szerkezeti elemeit: a vékonyabb rakoncákat, a zápokat és a középkötést.[32] A tengelyhornyokat is bevagdosással hangsúlyozták. A tengelyek helyét a kocsikas alján húzódó haránt irányú besimítás mutatja. A rögzítetlen tengelyekről a kocsimodell levehető volt.[33]

A kocsielő aljának középvonalában elhelyezkedő bevagdosott szélű horony a rúdszárnya nyílást ábrázolhatja. Itt illesztődik be a kocsirúd a tengely és a simely (vánkos) közé a nyújtó nélküli szekerek esetében. Ezt az elképzelést támasztja alá a kocsielő alján található – a tengely helyét jelölő kanelúrához kapcsolódó – besimítás.

A bordadíszkötegeknek és a zegzugos díszeknek kiváló analógiái vannak a mezőteremi/Tiream és az ófehértói (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, HU) telepek kora bronzkor végi Szaniszló edényművességének díszítésében. Hasonló díszítőelemekkel ékítették a Rétközberencs-Paromdomb (HU) ún. ottományi kerámiáját is.[34]

A kocsimodell formai párhuzamaként a bărboasai (Bákó/Bacău megye, RO) szekérszobrocskát említhetjük.[35] A kocsimodellt leletkörülményei alapján az Otomani I. időszakba sorolhatjuk.

Hasonló tengelymegoldást láthatunk a Mezőterem-Kendereshalom[36] (Szatmár/Satu Mare megye, RO) lelőhelyen talált kocsimodell[37] esetében is. A hátsó felén magasított kocsikas,[38] a nagykárolyihoz hasonlóan, szintén leemelhető a kerekekről, és a tengelyek helyét egy-egy vékony vésett vonal

---

tatea de pământ település III–V. rétegei) egyre érthetőbbé válik. Ordentlich úgy véli, hogy az Otomani II-III. átmeneti időszak leletanyagában az Otomani II. formái és díszítésvilága dominálnak, de megjelennek a következő fázis jellegzetes elemei is: Ordentlich 1973, 57, 85–86. A nagyváradi kutató megállapítja, hogy a régészeti leletanyagnak ez a keveredése megtalálható a Szalacs-Vida-domb/Sălacea-Dealul Vida legfelső rétegében is (Ordentlich 1973, 182). Doktori dolgozatában Ivan Ordentlich a rétegből előkerült tárgyakat a teljesen kifejlett Otomani II. időszak leletanyagaként értékeli (Ordentlich 1973, 183). A Nagykároly/Carei-Bobáld tell újabb kutatásai alapján az Ordenlich javasolta Otomani II–III. interfázis inkább az Otomani III. időszak elejét és nem az Otomani II. zárószakaszát jelenti, mint ahogy azt korábban hittük (Molnár 2011, 293, 127. lábjegyzet; Molnár 2014a, 23, 177. lábjegyzet).

[31] Boroffka 1994, 167–168; Schuster 1996, 118–119; Vosteen 1999, 9–10, 81; Boroffka 2004, 348–349; Schuster 2007, 31–32; Bondár 2011, 73–85; Bondár 2012, 73–85.

[32] Paládi-Kovács 1989, 85–86.

[33] Németi–Molnár 2012, 127 kat.sz.

[34] Kalicz 1970, 25, 2 kép/1; Dani–Cséki 2017, 225, 15. kép/1. A nagykárolyi kocsimodellen található mintákhoz hasonló egyenes vagy zegzugos szárú, kampós vagy ívelt végű Y motívumokat találunk a Rétközberencs-Paromdomb (erőteljesen Szaniszló-tradíciójú) közöletlen kerámiáján is (Jósa András Múzeum, Nyíregyháza, Lelt. sz. 62.52.1, 62.52.5, 62.68.69). Az Ottomány–Ottomány B–Otomani I–Gyulavarsánd I. terminológia kérdéskörét és a leletek időrendi besorolását illetően lásd Németi–Molnár 2002, 15–16, 74–79; Molnár 2014a, 17, nota 92, 120–123.

[35] Schuster 1996, 118, Pl. 5/1; Bondár 2011, 79.

[36] Roska 1944, 27; Horedt 1960, 114; Horedt 1969, 64–65; Ordentlich 1971, 30; Németi 1996, 33–34; Fazecaş 1997, 57; Németi 1999, 20; Molnár–Imecs 2006, 48, 53, 66; Németi–Molnár 2014, 268, 270.

[37] Bader 1978, 60, Pl. XXXVI/26; Boroffka 1994, 167; Schuster 1996, 118, Pl. 7/2; Bondár 2012, 80, 27. kép/2.

[38] Paládi-Kovács 1973, 44, 4. ábra/4.

jelöli az agyagszobrocska alján. A mezőteremi kocsimodellt az 1966-os évi régészeti feltárás során fedezték fel. A kocsi egy bronzkori lakóház padlójáról, a paticsomladék alól került elő. A szinte épen megmaradt miniatűr agyagmodell csúcsíves sarkai közül kettő letört az évszázadok során, ezeket később restaurálták. A kocsimodellnek nem volt kereke. A Nagykárolyi Városi Múzeumban (Muzeul Orășenesc Carei, RO) kiállított agyagszobrocskát négy, többek között Érdengelegről/Dindești[39] származó kerékmodellel egészítették ki, didaktikai célból.[40] A miniatúra jelenleg a bukaresti Román Nemzeti Múzeumban (Muzeul Național de Istorie al României, RO) található. Gipszből készített pontos másolata megtekinthető a Szatmár Megyei Múzeum (Muzeul Județean Satu Mare, RO) kiállításában.

A nagykárolyi és mezőteremi tellekről származó kocsimodellek tengelymegoldása meglehetősen szokatlan. A korszakból ismert más kocsiszobrok oldalfalait átfúrták a tengelyek megfelelőbb rögzítése céljából. Tengelymegoldásuk alapján a nagykárolyi és mezőteremi leleteket valószínűleg nem mozgatták, feltehetően a lakóház jól meghatározott pontján – esetleg egy házi oltáron – állhattak.[41] A szóban forgó két különböző típusú, négykerekű miniatűr szekérmodell a házban zajló rituálék eszköztárának része lehetett.[42] Leletkörülményeik alapján mindkét kocsimodellt a középső bronzkor első szakaszára keltezhetjük.

Hasonló módon használhatták a Nagykároly-Bobáld tell 2001-es évi feltárása során, a C1 szelvényben, -2,07 m mélységből előkerült téglatestű, tengelyfuratokkal nem rendelkező, lapos aljú kocsimodellt is. A sötétszürke, inoxidáns égetésű, homokkal soványított agyagtárgy jó felületkezelésű (2. tábla/1). A nyitott tetejű, téglatest formájú kocsikas alsó részén kissé kiszélesedik, bordaszerűen megvastagított széleit apró búzaszem alakú benyomkodások díszítik. A kocsimodell gyurmájából kialakított, benyomkodott, bordaszerű erőteljesebb szélek a szekérderék elemeit, a szekéroldal bűrfáit és a rézsútosan felfelé álló, merev rakoncakarókat szimbolizálhatják. Néprajzi példák szerint utóbbiak belső oldalához támasztották a létra vagy tábla alakú szekéroldalakat.

A miniatűr szekér erőteljesebben megformált aljrésze túlnyúlik a perem vonalán. A szekérmodellen a nyújtót nem ábrázolták, a szobrocska egy ún. kettős összeillesztésű, két rúddal mereven összekötött tengelyű szekeret ábrázol. Néprajzi példák szerint a nyújtó nélküli, kettős összeillesztésű fakószekereknél a kocsielő és a kocsiutó alsó bűrfái kissé túlnyúlnak a tengelyek vonalán.[43] A bűrfákra akasztott gúzsba rögzített két lefektett rúddal (ún. vendégrúddal vagy vendégoldalakkal) növelni lehetett a szekérkas térfogatát. A bűrfákra szükség esetén keresztfákat is lehetett rakni, a keresztfákra lefektetett saroglya vagy vesszőfonatos lésza szintén növelte a kocsialj alapterületét.[44] A kocsikas vastag rakoncái alapján a modell egy tömör oldalfalú, ún. nehéz építésű, súlyos szekeret mintázhat. A járműveket erős igavonó állatokkal vontatták.[45]

A szobrocska elején jól kivehető egy 8–9 mm átmérőjű, kör alakú törésfelület. Itt helyezkedhetett el a szekérhúzó szarvasmarha protómája, ez alatt látható – a szekérrudat szimbolizáló (?) – két apró, szabálytalan háromszög alakú benyomkodásokból álló vonal.[46] A kocsimodell alján a használat folyamán keletkezett kopásnyomok láthatók. Hasonló, erőteljesebben megformált, ferde rakoncájú kocsimodell töredéke került elő Besztercéről/Bistrița is.[47] A modellezett (2σ) C14 (AMS) radiokarbon adattal (DeA-11610) datált rétegből származó szekérszobrot leletkörülményei alapján az Otomani I. időszakba sorolhatjuk.

A nagykárolyi tell 2001-es évi régészeti feltárása során az SVIb szelvényben, -1,90–2,30 m mélységből, egy kocsimodell saroktöredéke került felszínre. A nyitott tetejű szekérszobrocska barnásszürke, inoxidáns égetésű, nagyobb szemcséjű homokkal soványított és jó felületkezelésű (2. tábla/2).

---

[39] Németi 1999, 24–25.

[40] A mezőteremi kocsimodell máig Tiberius Bader közlése alapján rögzült a szakirodalomban (Bader 1978, 60, Pl. XXXVI/26). Bader a rajzon a kocsit a nagy méretű érdengelegi kerékkel együtt ábrázolja. Az említett kerékmodell az Érdengeleg-Vár/Dindești-Cetate 1965-ös évi ásatása során került elő (Németi–Molnár 2003, 21, 26, Pl. XVI/7).

[41] Az őskori ház társadalmi normák által irányított ún. „szabályszerűen rendezett környezetek" halmazának tekinthető. Az épített környezet, ennek berendezése, az itt zajló cselekvések, valamint a tér használatához kapcsolódó viselkedési minták interakciójának együtteséről van szó (*setting, activity systems or behavior circuits*; Rapoport 1990, 9–20). A ház téregységeinek használata jól meghatározott eszmék és szimbólumok rendszeréhez kapcsolódik (Cunnigham 1973, 219).

[42] Bondár 2011, 41.

[43] Paládi-Kovács 1973, 31, 1. ábra/5.

[44] Paládi-Kovács 1973, 14–15, 24, 43–45; Paládi-Kovács 1993, 98–99.

[45] Horváth 2013, 7.

[46] Bondár 2011, 45–49. Hasonló, lapos aljú, állatprotómákkal ellátott rézkori kocsimodelleket ismerünk a szlovákiai Radošináról (Němejcová-Pavúková–Bárta 1977, 443–444, Abb.7; Bondár 1992, 114, 7. kép/1; Vosteen 1999, Taf. CVII/63; Boghian 2010, 167, Fig. 5/8; Bondár 2012, 33, 7. kép) és Boglárlelléről (Ecsedy 1982, 18, 8. kép; Bondár 2004, 7, 3. kép, Fig. 9).

[47] Boroffka 1994, 167; Dănilă 1971, Abb. 2.3; Bondár 2011, 67, 28. kép/8, 77.

A kocsimodell apró kör alakú benyomkodásokkal díszített pereme alatt kör alakú furatok vízszintes sora található. Az apró kör alakú lyukak vonala alatt, az oldalfalak találkozásának sarokpontján két újabb vízszintes furat figyelhető meg.

A nagykárolyi szekérmodell felfüggeszthető lehetett a kocsiszekrény szomszédos oldalain levő összefutó furatokon keresztül vezetett madzag segítségével. A furatok azonban lehetnek a kocsi fogatolásának elemei is.[48] A kocsi töredékessége miatt ez nem állapítható meg pontosan. A kocsiszekrény hosszanti oldalainak szélén található tengelyfuratok ferdék.

Tengelymegoldása alapján a nagykárolyi kocsimodellt valószínűleg nem lehetett gurítani, feltehetően a lakóház egy jól meghatározott pontján helyezték el vagy függesztették fel. A makett formai párhuzamaként egy szalacsi kocsimodellt említhetünk.[49] A modellezett (2σ) C14 (AMS) radiokarbon adattal (DeA-11608) datált rétegből származó szekérszobrot leletkörülményei alapján az Otomani II. időszak elejére sorolhatjuk.

A kocsimodellek töredékei esetenként elég nehezen különböztethetők meg a kisebb méretű, rektanguláris edények darabjaitól.[50] A szekérszobrok jellegzetessége, hogy a kocsioldalak alsó sarkaiban a tengelyek elhelyezését szolgáló tengelytartó lyukakat fúrtak. Esetenként apró füleket, ún. tengelyfelfüggesztő bütyköket készítettek a kocsikas aljára.[51]

Ezt a megoldást példázza a Nagykároly-Bobáld-domb 2011. évi feltárása során a G3 szemétgödör betöltéséből származó, barnásvöröses színű, enyhén polírozott felületű apró tengelytartó bütyök (1. tábla/2). A négyzetes formájú, átfúrt tengelyfelfüggesztő fülecske széleivel párhuzamosan apróbb búzaszem alakú benyomkodásokkal kitöltött vésett vonalpár található. A kocsialj sarkában levő átfúrt tengelytartó bütyök díszítése feltehetően egységes felületet alkot a kocsitesten lévő ornamentikával.

A tengelytartó füleken átvezetett tengelyen ülő kocsikas a Wietenberg-kultúra kocsiszobraira jellemző, de megfigyelhető egyes Otomani-makettek esetében is.[52] Hasonló jellegzetes tengelyfelfüggesztés van a maroslekencei/Lechinţa de Mureş (Maros megye, RO), a segesvári/Sighişoara (Maros megye, RO) és a kisderzsidai/Derşida (Szilágy megye, RO) Wietenberg-kultúrába tartozó kocsimodelleken is.[53]

Régészeti kontextusa alapján a szekérmodell-töredék a középső bronzkor harmadik időszakába (Otomani IIIa) sorolható.

A Nagykárolyból származó, 2001-ben az S4 szelvényben felfedezett ívelt oldalfalú, végeinél csúcsosodó saroktöredék alján tisztán kivehető az egykori tengelytartó fül helye.[54] A vörösesbarna, inoxidáns égetésű, nagyobb szemcséjű homokkal soványított agyagtárgy jó felületkezelésű (1. tábla/3, 3a).

A kocsimodell-töredék kétregiszteresre osztott hosszanti oldalán egymással párhuzamos, alsó részén dupla talpvonalú „Z" betűre emlékeztető motívumokat látunk. A kocsiszobor töredékessége ellenére úgy tűnik, hogy a szekéroldalakon tengely szerint szimmetrikusan elhelyezkedő mintázat két díszítőmotívumból áll. A szekéroldal közepén húzódó vízszintes vésett vonallal elkülönített regiszterekben egymást ritmikusan váltó „Z" motívumok némileg eltérnek egymástól. Mindkét regiszterben az egyik „Z" formájú dísz felső vonalát és a betűtalpat is kettős vonalpárral hozták létre, míg a második mintánál csak a betűtalp vonala van megkettőzve. Az eltérő alakú vésetek egymással átlósan helyezkednek el. A kocsimodell rövidebb oldalának csonkján lévő vésett ornamentika értelmezhetetlen. A nyitott tetejű szekérszobrocska ívelt oldalkiképzése és karéjosan kicsúcsosodó végű felső pereme alapján feltételezhető, hogy egy fonott kasú, ún. görbe oldalú könnyű szekeret reprezentál.

Az elemzett bobáldi kocsimodell formai szempontól hasonlít egy Kisderzsidán felfedezett makettre.[55] A szekérszobrocska (rekonstruált) formája a nálánál kevésbé ívelt oldalú, ismeretlen

---

[48] BONDÁR 2011, 70–71.
[49] ORDENTLICH–CHIDIOŞAN 1975, 28, Pl. II/1, 5; BONDÁR 2011, 66, 27. kép/5.
[50] BONDÁR 2011, 24; HORVÁTH 2013, 10.
[51] A Polgár-Kenderföld-Kiscsőszhalom tell településről származó szekérmodell aljára igényesen kidolgozott tengelyfelfüggesztőket készítettek, egy belőlük épen megmaradt (KALICZ 1968, 126; MÁTHÉ–VICZE 1991, 13; DANI ET ALII 2003, 93–94; DANI–SZABÓ 2004, 95, 99). Hasonló kivitelezésű a novaji modell tengelyfüggesztő bütyke is. A polgári kocsimodell mindkét oldalán mészbetétes vésett zegzugos vonaldíszek láthatók (BALÁZS–DANI 2014, 6, 4. kép). Az említett kocsimodellt a Hatvan-kultúra késői szakaszára keltezték (BONDÁR 2012, 63, 77, 104, 20. kép/2).
[52] BONDÁR 2011, 78.
[53] BONDÁR 2012, 78, Fig. 28/2, 3, 80, Fig 30/1, 2, 84.
[54] Hasonlóan kerekded formára kialakított kocsimodellt a Wietenberg-kultúra Kisderzsida-Balota-domb/Derşida-Dealul lui Balotă (Szilágy megye) lelőhelyéről ismerünk (CHIDIOŞAN 1980, 46, Pl. 25/4; GOGÂLTAN 2012, 21, Pl. VIII/4).
[55] CHIDIOŞAN 1980, Taf. 25/4.

leletkörülményű novaji (Heves megye, HU) kocsimodellre emlékeztet.[56] Az újabb kutatások által a Füzesabony-kultúrába sorolt novaji kocsimodellt[57] jellegzetes díszítése alapján több kutató erdélyi, Wietenberg III. importként értelmezte.[58]

A modellezett (2σ) C14 (AMS) radiokarbon adattal (DeA-18047) datált rétegből származó szekérszobrot leletkörülményei alapján az Otomani II. időszakba sorolhatjuk.

Az 1994-ben a Nagykároly-Bobáld tell régészeti feltárásakor előkerült nyitott tetejű kocsimodellnek – egyelőre – nincs párhuzama a Kárpát-medence bronzkori leletanyagában.[59] Az ellipszis formájú, apró, kör alakú benyomkodásokkal díszített szájnyílású, alsó részén kissé kiszélesedő, hengeres testű kocsimodell végein tengelytartó furatok találhatók. A vörösesbarna, inoxidáns égetésű, finom homokkal soványított agyagtárgy külső felülete enyhén polírozott.

A restaurált kocsimodell oldalán három körbefutó, benyomkodott pontsorral kitöltött vonalpárok közé ékelt zegzugos szalagminta található. A vésett zegzugos motívumokat is apró, kör alakú benyomkodásokkal töltötték ki. A kocsi pereme alatt, a fő motívumhoz keretszerűen kapcsolódó, apró, kör alakú benyomkodásokkal kitöltött vésett vonalpár van. A kocsi enyhén kiszélesedő alsó részén, közvetlenül a tengelyfuratok alatt, egy újabb pontsorral kitöltött vésett vonalpár látható. A szekérmodell két oldalán és hátulján frízszerűen végigfutó minta a kocsi elején megszakad, mindössze a két alsó pontozott vonalpár fut teljesen körbe. Utóbbiak közé a kocsielőn és a kocsiutón egy-egy rövid, benyomkodásokkal kitöltött vésett vonalpárszakasz ékelődik be. A frízszerűen végigfutó, vésett vonalpárokkal keretezett zegzugos mintát a kocsi elején két bepontozott, vésett, függőleges vonalpár zárja le. A függőleges vonalpárok közötti üres részen pontszerű benyomkodások halmaza van (4. tábla/2).

A nagykárolyi kocsiszobrocska ívelt oldalkiképzése alapján feltételezhető, hogy egy könnyű, egyetlen darabból álló, fonott, ún. hosszú kasú szekeret ábrázol. A szekérmodell kiszélesedő alsó része a cserény szerkezetének alapját jelentő elliptikus, vastagabb vesszőből hajlított kávának az ábrázolása lehet. Néprajzi példák szerint a kas kávájához ívesen vesszőket, bordákat rögzítettek, amelyeket vesszővel fontak be.[60]

A modell pereme alatti pontszerű benyomkodásokkal kitöltött vonalpár és a kocsikas alján lévő párja az agyagtárgyat díszítő esztétikai elemekként értelmezhetők. A makett oldalán körbefutó vonalpárok közé ékelt zegzugos szalagminták a modellként szolgáló szertartási szekér eredeti díszítésére is utalhatnak. A láncvetülékes fonástechnikájú kocsikasok oldalát a kaskötők gyakran hántolt, fehér vesszőkből létrehozott mintákkal díszítették.[61] Nem kizárt, hogy a Kárpát-medencei kocsimodellek jelentős részén megjelenő zegzugos minta díszítő funkcióján túl szimbolikus jelentéssel is bírt.[62]

A tárgy távoli párhuzamaiként említhetjük a délkelet-szlovákiai alsómislyei/Nižna Myšl'a és az encsi (Borsod-Abaúj-Zemplén megye, HU) Füzesabony-temetőkből előkerült fordított csonkakúp-szerű testtel és ellipszis alakú szájnyílással rendelkező kocsimodelleket.[63] A szlovákai szekérszobrocska oldalát szintén pontsorral kitöltött vonalpárokkal keretezett zegzugos véséssel díszítették.[64] Az alsómislyei szekérmodell alsó része talpszerűen kiszélesedik, ennek két sarkán találhatók a tengelyfuratok. Ebben némiképp hasonlít a nagykárolyi kocsimodellhez. Régészeti kontextusa alapján a bobáldi töredékes szekérmodell a középső bronzkor második időszakába (Otomani II.) sorolható.

---

[56] Bóna 1960, 85, Pl. LXII/1–3; Bichir 1964, 8; Kalicz 1968, 154, 181, Taf. 113/9, 129/16; Fettich 1969, 41–43, V.tábla/1; Chidioşan 1974, 4; Bóna 1975, 154, Taf.197/5; Schuster 2007, 35, Pl. XV/4; Kalicz Nándor és Szendrei János szerint a lelet a Füzesabony-kultúra Novaj-Földvár tell településről került elő: Szendrei 1883, 135; Kalicz 1968, 119).

[57] Kovács 1984, 140–141, Pl. LXIX/9; Bondár 2012, 77, 22. kép/1; Balázs–Fischl 2013, 27.

[58] Bóna 1960, 87; Bichir 1964, 74; Ordentlich–Chidioşan 1975, 32; Chidioşan 1980, 47; Bóna 1992, 74.

[59] Németi–Molnár 2012, 24–25, 125. kat.sz. Az S5/1989–S6/1990-es kutatóárkok tengelyének meghosszabbításában – 0,4 m széles tanúfal kihagyásával – helyezkedett el a kelet–nyugat irányítottságú (22 × 2 m) S7 szelvény. Az 1994-es ásatási évadban feltárt kutatóárokban két bronzkori lakóépület maradványait dokumentálta Németi János. Az alsóbb réteghez tartozó 2. számú lakóház paticsomladéka alól kerültek elő a kocsimodell töredékei jelentős mennyiségű kerámia társaságában. A szekérszobrocskát a későbbiekben restaurálták (Németi 1995, 123–124).

[60] K. Kovács 1981, 614.

[61] K. Kovács 1981, 614; Paládi-Kovács 1999, 163; Horváth 2013, 13.

[62] Dani–Cséki 2017, 207.

[63] Olexa 1982, 391, Abb.1/1; Olexa 1983, 126, Obr.1/7; Olexa 2003, 26–38, 89–91, Fig. 11, Abb. 2/2; Olexa 1992, 196–197; Jakab–Olexa–Vladár 1999, 121, Abb. 27/2; Olexa–Nováček 2013, 32, 68, 168, Tab. 22/1; Bondár 2011, 73–75, 31 kép/2. Az M30 autópálya megelőző régészeti feltárásakor, az encsi Füzesabony-temetőből az alsómislyei szekérhez hasonló kocsimodell került elő. A tárgyat az elektronikus sajtóból ismerjük (http://www.boon.hu/tobb-ezer-csontvazat-talaltak-a-3-as-ut-menten/4056355).

[64] Dani–Cséki 2017, 207, 33. lábjegyzet.

A Nagykároly-Bobáld tell 2017-es évi régészeti feltárása során -1,65 m mélységből került elő egy karéjosan áttört oldalfalú, enyhén ívelt peremű, tetején és alján egyaránt nyitott, négyzetes alakú kocsimodell saroktöredéke. A sötétebb árnyalatú, szürkésbarna inoxidáns égetésű, nagyobb szemcséjű homokkal soványított agyagtárgy polírozott felületű. Hosszanti oldalának alsó szögleténél látható a tengelyek számára kialakított nyílás. A középen áttört négyszögletes kocsioldal vésett vonallal kiemelt, kissé megvastagított széleit apróbb gabonaszem alakú benyomkodások díszítik. A kocsimodell gyurmájából kialakított, benyomkodásokkal díszített, erőteljesebb szélek a kocsiszekrény elemeit, a szekéroldal bűrfáit és a függőleges rakoncakarókat szimbolizálhatják. A sraffozott, vésett vonalpárokkal keretezett, két kör alakú áttört díszhez hasonlókat az Otomani II. időszak edénytartóin láthatunk[65] (3. tábla/3).

A nagykárolyi saroktöredék közeli analógiája a Szilágypér/Pir-Várszigetről származik[66] (3. tábla/1). A felső végein állatfejes (szarvasmarha?) protómákkal díszített szilágypéri modellen kívül egyelőre nem ismerünk hasonló agyagtárgyakat.[67] Itt az igavonó állat protómájának ábrázolása is utal a tárgy kocsi funkciójára.[68] A szilágypéri szekérmodell felfüggeszthető lehetett a kocsiszekrény rövidebb oldalán és tetején található összefutó furatokon keresztül vezetett madzag segítségével.[69] A furatok ugyanakkor a kocsi fogatolásának elemei is lehetnek.[70] A kocsi töredékessége miatt ez nem állapítható meg pontosan (3. tábla/1).

A szilágypéri szekérszobrocskához nagyban hasonlító nagykárolyi makett saroktöredékét az L1 lakóház melletti sarazott járószinten fedeztük fel. Az L1 lakóház Kr. e. 1753–1692 közé datálható, a modellezett (2σ) C14 (AMS) adatok alapján.[71] A lakóház melletti külső gazdasági terület sarazott járószintjén előkerült szekérszobrot leletkörülményei alapján az Otomani IIIa időszakba sorolhatjuk.

Díszítetlen kocsimodellek

A középső bronzkori településekről ismert díszítetlen kocsimodellek általában kisméretűek és számuk jóval kevesebb díszített társaikénál.[72] A Nagykároly-Bobáld tell 1997-es évi feltárása során az SIX szelvényben, -1,30–1,40 m mélyen, egy nagyobb kocsimodell saroktöredéke került felszínre.[73] A barnásszürke, reduktáns égetésű, nagyobb szemcséjű homokkal és cserépőrleménnyel soványított agyagtárgy felületkezelése kevésbé igényes (2. tábla/3).

A nyitott tetejű szekérmodell rektanguláris kocsiszekrényének alsó részén egy tengelytartó furat található. A szekérkas rövidebb oldalfala enyhén befele hajlik. A kocsimodell gyurmájából kialakított bordaszerű, erőteljesebb szélek a szekérderék elemeit, a szekéroldal bűrfáját és a merőlegesen felfelé álló, merev rakoncakarókat szimbolizálhatják. Néprajzi példákra alapozva a rakoncák belső oldalához egy deszkatáblájú szekérderék lehetett támasztva.

A mélyebb kocsikas szögletes formája és a szekérmodell egyenes rakoncái alapján a szobrocska egy nagyobb terhek szállítására alkalmas, tömör oldalfalú, ún. nehéz szekeret mintázhat. Formai párhuzamát Szalacson fedezték fel.[74] A szekérmodellt leletkörülményei alapján az Otomani IIIa időszakba sorolhatjuk.

---

[65] Molnár 2014, 69, 246, Pl. 77/1, 2.

[66] A települést számos alkalommal említik a szakirodalomban: Roska 1942, 225; Németi 1969, 63; Ordentlich 1971, 26; Chidioşan 1974, 158; Bader 1978, 39–40; Bader 1982, 65; Máthé 1988, 41–42; Németi 1996, 31–32; Fazecaş 1997, 55, 58; Németi–Molnár 2002, 152–153. 1953-ban a Szilágypér-Várszigeten hitelesítő ásatás zajlott Székely Zoltán vezetésével, ezt 1954 őszén szisztematikus kutatások formájában tovább folytatták (Székely 2001, 107–108, 1. kép). A középső bronzkori települést egy árokkal két részre osztották, így a Vár toponímiájú terület a Várszigetet délnyugati részén, míg a területileg nagyobb Várudvar az északkeleti oldalon található (Székely 1955, 854; Székely 1966, 125). 1977-ben Németi János próbaásatásokat végzett a Várszigeten, ennek leletanyaga mindmáig közöletlen (Németi 1999, 29–30). Az elemzett kocsitöredék 1977-ben került felszínre.

[67] Németi–Molnár 2012, 117 kat.sz.

[68] Bondár 2012, 46. A tárggyal kapcsolatban felmerül a miniatűr oltártöredékként való értelmezés lehetősége is.

[69] Schuster 1996, 122.

[70] Bondár 2011, 70–71.

[71] DeA-13527 (a leégett ház padlásgerendájából vett minta); DeA-13484 (a lakóház padlójáról vett állatcsont); DeA-8287 (a padlószintről gyűjtött gabona).

[72] Bondár 2011, 74–85.

[73] 1997-ben tárták fel a domb délnyugati, lejtősebb részén húzódó, északkelet-délnyugat irányítottságú S9/1997-es 10 × 2 m méretarányú szelvényt. A szelvényből előkerülő szórványos településnyomok tanúsága szerint a középső bronzkori település súlypontja a tell túlsó felén koncentrálódhatott (Németi–Molnár 2012, 25).

[74] Ordentlich–Chidioşan 1975, 29, Pl. III/1–4.

Zoomorf protómákkal díszített szekérmodellek

A középső bronzkor állatábrázolásainak két csoportját a kocsiszekrényre tapasztott stilizált állatfejek és az önálló állatszobrocskák alkotják.[75] A Nagykároly-Bobáld tell 2002-es évi régészeti feltárása során az SVIII kazettában lévő G1a elnevezésű gödör betöltéséből, -2,50–2,60 m mélységből, egy zoomorf protómákkal díszített ép kocsimodell került elő.

A finom homokkal soványított, polírozott felületű, szürkésfekete, reduktáns égetésű, igényesen kidolgozott makett elején két szarvasmarha-plasztika található.[76] A nyitott tetejű, négyzetes kocsiszekrény hátsó oldalának sarkait két kisebb, a kocsielő protómáihoz hasonló szarvasmarha-plasztika zárja le. A hosszanti oldalak peremei kissé íveltek, középen nyakszerű kiemelkedéssel. A kocsihátsó középvonalában hasonló nyakszerű középtag helyezkedik el. A saroglya két oldalán lévő kisebb szarvasmarha-plasztikát és a középtagot a kocsi peremének erőteljes íve köti össze. A kocsikas rövid oldalainak pereme magasabban van, mint a hosszanti oldalaké. A szögletes kocsialj sarkaiban négy apró átfúrt tengelytartó bütyök van (4. tábla/1).

A szarvasmarhákat ábrázoló állatplasztikák mellett a kocsiszekrényt sekély besimításokkal díszítették. Míg a két első zoomorf plasztika a kocsit húzó állatokat szimbolizálhatja, addig a hátsó protómák a szekérmodell ornamentikájának elemei.[77] A kocsielőt sekély kanelúrával létrehozott, összekapcsolódó végű, lefektetett S motívumok, alatta pedig zegzugos vonal díszíti. A kocsielő zegzugos vonalának bal szára kissé ráfut a makett bal tengelytartó bütykének felületére. A kocsihátsón egyedül a lefektetett S-ekből álló minta, a hosszanti oldalakon pedig kizárólag két, illetve három, egy sorban elhelyezkedő V motívum található.

Mindkét díszítőelem az Otomani I. időszak kerámiájának jellegzetes, korszakjelző ornamentikája.[78] Hasonlókat látunk a rétközberencsi, a békési, a herpályi és a berettyószentmártoni (HU) tellek edényművességében.[79] A sekély kanelúrával létrehozott, végeiknél összekapcsolódó, lefektetett S motívumok analógiái megtalálhatók a Székelyhíd-Ökörvár (Bihar megye, RO) tellről származó szekérmodell elején is.[80] Vésett, lefektetett S és klasszikus besimítású V motívumokkal pedig több középső bronzkori kocsiszobrot is díszítettek.[81]

A kocsiszekrény rövid oldalainak középvonalában két apró, kör alakú lyuk található. Egy ezeken keresztül átvezetett madzaggal a nagykárolyi szekérmodellt fel lehetett függeszteni. A kocsielő és a kocsiutó szélei élszerűen, míg a kocsihátsó alsó széle reliefszerűen emelkedik ki. A kocsimodell szélei a szekérderék hátsó keresztfáját és a kissé ferdén felfelé álló, merev rakoncakarókat szimbolizálhatják. A hosszanti kocsioldalak nyakszerűen kiemelkedő középtagjai feltehetően a szekéroldalak faragott végű középkötéseit ábrázolják. Ezekhez támasztották hozzá belülről a – kocsiszobor ívelt peremkiképzései alapján feltételezhető – könnyű, vesszőfonatos hosszú kast. A szekérmodell hátsó oldalának középtaggal elválasztott, erőteljesen ívelt kiképzése eltér a szekérkas többi oldalának kialakításától. Elképzelhető, hogy a makettnek mintául szolgáló eredeti könnyű szekér saroglyája különálló elemként illesztődött be egy hát nélküli cserénybe. A szekérszobrocska formája az alsóvadászi kocsimodellre emlékeztet.[82]

Az anyaga és díszítőelemei alapján az Otomani I. szakaszra keltezhető szekérszobrocskát, a modellezett (2σ) C14 (AMS) radiokarbon adattal (DeA-10856) datált régészeti kontextusa alapján az Otomani II. időszakba soroljuk.

A Nagykároly-Bobáld tell 2010-es régészeti feltárásakor egy – valószínűleg kocsimodellről letört – szarvasmarhát mintázó agyagplasztika került elő (3. tábla/2). A szürkésfekete, reduktáns égetésű állatprotóma felülete enyhén polírozott. A töredék a humuszrétegből bukkant elő -15 cm mélységből. Az állatfigura pontos mása a korábban leírt, 2002-ben előkerült Otomani II-es kocsimodell elején levő szarvasmarha protómáknak.

---

[75] Bader 1978, 60; Kovács 1992, 78; Csányi–Tároki 1992, 205, 403–419 kat. sz; Boroffka 1994, 178.
[76] Németi 2009, 60, 62; Németi–Molnár 2012, 129 kat.sz.
[77] Bondár 2011, 78.
[78] Molnár 2014a, 65 (Otomani I. fázis: 3C és 3N díszítőmotívum).
[79] Kalicz 1970, 15, 2 kép/3, 28, 4 kép/6; Banner–Bóna 1974, Taf. 1/6; Bóna 1975, 127, Abb. 17/11; Máthé 1984, 153, Fig. 10/7, 154, Fig. 11/5.
[80] A lelőhely említése többször szerepel a régészeti szakirodalomban: Ordentlich 1971, 28; Németi 1999, 37–38; Gogâltan 2014, 200, 202, Pl. III/10. A kocsimodell 1971-ben a székelyhídi és a nagyváradi múzeum közös régészeti feltárása során a kultúrrétegből került elő -1 m mélységből (Ordentlich–Chidioşan 1975, 5, Pl. VIII/1–2, 8. lábjegyzet, 31). A települést az Otomani-kultúra I–II. fázisára keltezte Tiberius Bader (Bader 1978, 34, 60, Pl. XXXVI/24).
[81] Chidioşan 1980, 46, Pl. 25/1 (Kisderzsida/Derşida, RO); Ordentlich–Chidioşan 1975, 41, Pl. V/1–2 (Szalacs/Sălacea, RO).
[82] Kalicz 1968, Taf. CXIII/2; Bondár 2011, 56, 73, 20. *kép/5.*

Egyelőre kevés szarvasmarha állatplasztikával díszített szekérszobrot ismerünk Erdélyből.[83] Ide sorolható egy Segesvárról (Sighişoara, RO) – a Wietenberg-kultúra névadó településéről[84] – származó, feltehetően zoomorf protómákkal díszített kocsimodell. A makett zoomorf plasztikái időközben letörtek.[85] A segesvári települést az itt előkerült leletanyag tükrében a Wietenberg-kultúra II. és III. (Reinecke Bz. A_2–C) fázisára keltezték.[86] A letört állatplasztikájú kocsimodell vésett díszítése a kultúra III. fejlődési szakaszára jellemző.[87]

Igényesen ábrázolt szarvasmarha-plasztika díszíti a Maroslekence/Lechinţa de Mureş-Podei[88] (Maros megye) lelőhelyről származó kocsimodellt. A zoomorf protómák a gazdagon díszített makett elejének két sarkán találhatók.[89] Az agyagszobrocska töredékessége miatt a kocsihátsó kiképzését nem ismerjük. A szarvasmarha protóma homlokrészén levő keresztirányú (3–4 mm átmérőjű) furatba – egyes vélemények szerint – fából faragott apró szarvakat tűztek. A lyuk a tárgy felfüggesztését vagy a szekérmodell fogatolását is szolgálhatta.[90] Jellegzetes díszítése alapján a makett a Wietenberg-kultúra III. fázisára keltezhető.[91]

Egy valószínűleg szekérmodellről letört állatplasztikát közöl 1959-es tanulmányában Székely Zoltán. A szarvasmarhát ábrázoló töredék Csíkszeredából (Miercurea Ciuc, RO), az Olt folyó jobb oldalán található ún. Gátvége lelőhelyről került elő.[92] Az állatfej szemét és szarvait (?) vésett vonalakkal jelenítették meg. A Kisderzsida-Balota-dombról származó zoomorf protómás szekérmodell állatplasztikája inkább szarvasmarhát, mint stilizált madárfejet ábrázolhat.[93]

A jelentős gazdasági és csereértékű szarvasmarhák és specializált igavonó ökrök vagyonjelző szerepe egyértelmű lehetett a korszakban.[94] A szekérszobrocskákon megjelenő szarvasmarha-plasztikák a mindennapokból ismert fogatolás megjelenítésén túl, a gazdasági jólétre utaló, mnemonikus szerepet is játszottak. A teheneknél méretesebb, jelentős táplálékigényű ökrök a bronzkorban különösen értékesek. Haszonállatként való tartásuk költséges, így gyakran hiányoznak a létfenntartó gazdaságú kisközösségek állattartásából.[95] A Károlyi-síkság és az Ér völgyének telltelepeiről rendelkezésünkre álló állatcsontelemzések szerint az Ottomány/Otomani-Földvár esetében a tenyésztett marhaállomány egynegyedét/felét, míg a Nagykároly-Bobáld tell marhacsordáinak 5,6%-át ökrök tették ki.[96]

---

[83] BONDÁR 2011, 78.

[84] ROSKA 1942, 243; ROSKA 1944, 29. A településen első alkalommal 1902–1904 között Carl Seraphin (a segesvári német tannyelvű középiskola tanára) végzett ásatásokat (LAZĂR 1995, 228, Pl. LXVII/22; ANDRIŢOIU–RUSTOIU 1997, 10). Feltehetően ekkor került elő az állatfejekkel díszített kocsimodell töredéke. A romániai szakirodalomban a település a *Dealul Turcului* (Törökdomb) toponímiával szerepel (HOREDT 1960, 107–108, 113; TOTOIANU 1998, 65).

[85] A Segesvár/Sighişoara-Wietenberg lelőhelyről 15 kocsimodell-töredék származik. Ennyit sorolt fel Kurt Horedt és Carl Seraphin 1971-ben megjelent leletkatasztere (HOREDT–SERAPHIN 1971, 60, Abb. 39/1–4, 6–16). Közülük hármat már korábban közölt Kurt Horedt 1960-as monográfiájában: HOREDT 1960, 125, Abb. 11/1, 3, 9. 1997-ben publikált könyvükben további öt töredéket említ a Ioan Andriţoiu és Aurel Rustoiu szerzőpáros: ANDRIŢOIU–RUSTOIU 1997, 30, 42, Fig. 20/8, 10; 23/5, 9, 15. A szakirodalomban elsőként Hermann Schroller említi a zoomorf protómákkal díszített segesvári kocsimodellt (SCHROLLER 1933, 18, Pl. 9/6). A szóban forgó töredéket Bóna István szekérszobrocskaként határozta meg (BÓNA 1960, 86. Fig. 3). Ezt követően több kutató ír a különleges tárgyról (BICHIR 1964, 2, Fig. 3; FETTICH 1969, 39, III. tábla/1; BOROFFKA 1994, 76–77, 167). A makett régészeti kontextusa ismeretlen. 2014-ben a Segesvári Történeti Múzeum raktárában nem sikerült megtalálni a szakirodalomból ismert 15 kocsimodell egyikét sem. Mindössze az állandó kiállításon lévő letört zoomorf protómájú, díszített kocsimodellt rajzoltuk le. A többi tárgy elemzésekor csak a szakirodalomban található gyengébb minőségű fényképekre és vázlatszerű rajzokra támaszkodhattunk.

[86] BOROFFKA 1994, 167–168, 286–290, 258, Tabelle 14; ANDRIŢOIU–RUSTOIU 1997, 40.

[87] BICHIR 1964, 8.

[88] ROSKA 1942, 164–165; HOREDT 1960, 112; LAZĂR 1999, 47, 49. A településen ásott négy szelvény mindegyikében egy 20–60 cm vastag kultúrréteget figyeltek meg. A réteg a késő rézkori Coţofeni-kultúrába és a középső bronzkori Wietenberg-kultúrába sorolható kevert leletanyagot tartalmazott. Szórványosan római kori kerámia is előkerült (CRIŞAN 1965, 41). A középső bronzkori kerámiaanyagot a Wietenberg-kultúra III. fázisára keltezhetjük (LAZĂR 1995, 161–162; GOGÂLTAN 2009, 112, 121).

[89] BICHIR 1964, 4–5, Fig. 4/3; BOROFFKA 2004, 349, Abb. 9; ROTEA 2001, 23–25, Abb. 12; A kocsimodell saroktöredéke az 1951-es régészeti feltárások során került elő (CRIŞAN 1965, 39, 50, Fig.7/17).

[90] Köszönettel tartozunk Mihai Roteának, a Kolozsvári Történelmi Múzeum régészének, hogy a maroslekencei leletet rendelkezésünkre bocsátotta.

[91] A kocsimodell a Reinecke Bz. B_2–C időszakba sorolható (BICHIR 1964, 8).

[92] A szerző véleménye szerint egy tálat díszítő, kutyafejet ábrázoló protómáról van szó (SZÉKELY 1959, 243, Fig. 2). Hasonló állatfejet ábrázoló kisplasztikával díszített a Kisderzsida-Balota-domb (Szilágy megye, RO) lelőhelyen talált kocsimodell saroktöredéke is. Nicolae Chidioşan a tárgyat dobozszerű edény (*Vase-cutii*) töredékének tartja (CHIDIOŞAN 1980, 47, Pl. 25/9).

[93] CHIDIOŞAN 1980, 47, Pl. 25/9; BOROFFKA 1994, 198; BONDÁR 2011, 64, 30. kép/4 (stilizált madár).

[94] HALSTEAD 1995, 11–18; VRETEMARK 2010, 165; HAJNALOVÁ 2012, 161–162; JOHNSTON 2013, 323–324. Néprajzi példák is bizonyítják, hogy ökrök hiányában a szegényebb földművesek járomba fogták a teheneket (BALASSA–ORTUTAY 1980, 190–191). Amy Bogaard és Haskel Greenfield véleménye szerint a tehenek igavonó állatként való hasznosítása a neolitikumtól kezdődően fokozatosan csökken (BOGAARD 2005, 183; ISAAKIDOU 2006, 104; GREENFIELD 2010, 39–42). A bronzkori csontanyagban kisebb az igavonást jelző patológiai elváltozások aránya (GREENFIELD 2010, 41).

[95] MASSON–ROSENSTOCK 2011, 84–85; HALSTEAD–ISAAKIDOU 2011, 62; VAN AMERONGEN 2016, 110.

[96] HAIMOVICI 1987, 44–45; EL SUSI 2002, 243, 251.

Kerékmodellek

Míg a kocsiszobrocskákról több tanulmány és kötet jelent meg a múlt század közepétől kezdődően, addig a Kárpát-medencei kerékmodellek kérdéskörével csak pár kutató foglalkozott.[97] A kerékmodellek tanúsága szerint a középső bronzkorban terjedhetett el az ún. könnyű kocsi.[98] A küllős kerekű, magasabb felépítésű szekér könnyebb és sebesebb volt tömör kerekű társainál. A kerékagy illesztésének megváltozása révén a kerék külön forgott a fatengelytől. Ezáltal a rakományt kisebb vizeken és nehezebb terepen is lehetett szállítani.[99] A téma kutatói általában a miniatúrák díszítettsége, a küllők ábrázolása vagy kerékagyuk alapján csoportosítják a leleteket.[100]

A Nagykároly-Bobáld tell feltárása során előkerült kerékmodelleket[101] két csoportra oszthatjuk: díszített és díszítetlen tárgyakra. Egyes díszített kerékmodellek küllős kerekeket mintáznak. A miniatúrák többsége hasonló fazakastechnológiával készült. A különböző, egymást követő égetési színek tudatos létrehozására utaló, ún. szendvicsszerkezetű,[102] homogén gyurmájú, finom vagy nagyobb szemcséjű homokkal soványított agyagtárgyak oldalai jó felületkezelésűek. Egy kivétellel (6. tábla/1) a kerékmodellek mindkét oldalán markánsabb, csonkakúp-szerű vagy hengeres kerékagy van.

A díszített kerékmodellek eltérő ornamentikájúak. Egyes tárgyakon vésett vonalakkal ábrázolták a küllőket. Esetenként a kerékszobrocska felületén vésett és benyomkodott díszítőelemekből kialakított körök láthatók. A miniatúrákon spirálminták, csillagmotívumok vagy zegzugos ornamentika is előfordul.

A Nagykároly-Bobáld tell 2013. évi régészeti feltárása alkalmával, a C3 kazettában, a -1,20 m mélységben levő járószintről – a Cx9 cölöplyuk mellett – két miniatűr agyagkerék került elő (5. tábla/1, 2) Az erőteljesebb, csonkakúp-szerű kerékaggyal ellátott agyagmodellek belső fele díszítetlen. Külső oldalukon a kerék peremével párhuzamosan futó, kör alakú, sraffozott vésett vonalpár és a küllőket szimbolizáló, vékony bevagdosásokkal kitöltött, vésett keresztmotívum van.[103]

Négyes küllőábrázolású kerékmodellek több középső bronzkori település – Békés-Városerdő (Békés megye, HU),[104] Barcaföldvár/Feldioara (Brassó megye, RO),[105] Gyulavarsánd/Vărşand-Laposhalom (Arad megye, RO),[106] Kisderzsida/Derşida-Balota-domb,[107] Ottomány/Otomani-Várhegy (Bihar megye, RO),[108] Székelyhíd/Săcuieni-Ökörvár (Bihar megye, RO),[109] Szilágypér/Pir-Városziget (Szatmár megye, RO)[110] – leletanyagából ismertek.

---

[97] A Kárpát-medencei kerékmodellek társadalmi jelentőségére Bóna István hívta fel a figyelmet (Bóna 1960, 89–94, Fig. 4, 5, 7). A romániai bronzkori miniatúrák első említése Dorin Popescu nevéhez fűződik (Popescu 1956, 115, Fig. 75/6–9, 76/4–6). A romániai leletek első elemzését Gheorghe Bichir végezte (Bichir 1964, 79–85, Fig. 5, 6, 7). Az Otomani-kultúra kerékmodelleit az Ivan Ordentlich és Nicolae Chidioşan szerzőpáros publikálta (Ordentlich–Chidioşan 1975, 34–36, Pl. VIII/3–7). Újabb tárgyakat közölt Tiberius Bader (Bader 1978, 60, Pl. XXXVI/7–19) és Nicolaus Boroffka (Boroffka 1994, 174). A kerékmodellek kérdéskörét tárgyaló tanulmányok és monográfiák Cristian Schuster (Schuster 1996, 118–119; Schuster 2007, 31–32, 35) és Bondár Mária (Bondár 2012, 57–58) tollából jelentek meg. Németh Rita összegző tanulmánya kizárólag a kerékmodellek témakörét vizsgálja (Németh 2012, 15–21). Az Otomani- és Wietenberg-kultúrákba sorolható kerékmodellek – más, Románia területén levő korabeli kulturákhoz viszonyított – nagy száma valószínűleg a kutatás jelenlegi állapotának tulajdonítható (Schuster 1996, 119; Németh 2012, 16).

[98] A küllős kerék, a csontból készült zablapálcák és szíjelosztó korongok az eleinte vágóállatként tartott lovak fogatolására utalnak (Sherratt 1997, 170–173, 212–223; Boroffka 1998, 81–82, 103–105; Anthony 2007, 200; Uckelmann 2013, 2–3). A küllős kerekű szekér jóval könnyebb tömör korongkerekű társainál (K. Kovács 1980, 153). A gyorsabb járású, küllős kerekű, ún. könnyű szekereket lovak húzhatták (Childe 1954, 2, 194; Foltiny 1959, 56; Bichir 1964, 82; Bóna 1960, 104–105; Ordentlich–Chidioşan 1975, 35; Chidioşan 1980, 47; Németh 2012, 21).

[99] Horváth 2013, 7.

[100] Ordentlich–Chidioşan 1975, 35; Schuster 1996, 118–119; Németh 2012, 18–21.

[101] Tanulmányunk mellékletének 5. tábláján egy-egy Mezőteremről és Érdengelegéről származó kerékmodell rajza is szerepel.

[102] Véninger 2018, 307.

[103] A tágabb értelemben vett észak-európai *Radkreutz* motívumhoz hasonló, kör alakú, keresztbordás csüngők (*Kreutzrippenanhänger*) a Tolnanémedi típusú depók jellegzetes tárgyai. A kizárólag a bronzkincsekben előforduló ékszerek rituális jelentéstartalommal is bírhattak (Furmánek 1980, 12, Nr. 80–84, Taf. 4/80–84; Honti–Kiss 1999/2000, 77–80, 87; Guba–Szeverényi 2007, 94 – a vonatkozó könyvészettel; Honti–Kiss 2013, 750–752). Szarvasmarhaszarvakkal ellátott, keresztbordás, kerék alakú csüngő került elő a szlovákiai Méhiről/Včelince. Ehhez hasonlító csüngőket találunk a nagyhangosi bronzdepóban is. A tárgyak a középső bronzkor harmadik szakaszára datálhatók (Mozsolics Stufe BIII) (Mozsolics 1967, 93, Taf. 31/11–13; Furmanek 1980, 14, Taf. 5/100 – *Hörnchenanhänger vom Včelince Typ*).

[104] Bóna 1960, 93, Pl. LXVI/1 (a legfelső rétegből).

[105] Boroffka 1994, 42, 198, Taf. 78/15.

[106] Bóna 1960, 92, 94, Pl. LXV/4, 10; Bóna 1975, Taf. 144/4, 10.

[107] Chidioşan 1980, 47, Pl. 25/6, 10.

[108] Bichir 1964, 80–82, Fig. 7/2; Schuster 1996, 119, Pl. 8/4, 6; Boroffka 2004, 349, Abb. 3.

[109] Bader 1978, 60, 128, Pl. XXX/12, 13; Schuster 1996, 119, Pl. 8/4, 6; Gogâltan 2014, 202, Pl. III/7.

[110] Bóna 1960, 93, Fig. 5/4.

A modellezett (2σ) C14 (AMS) radiokarbon adattal (DeA-18044) datált régészeti kontextus alapján a bobáldi kerékmodelleket az Otomani IIIa időszakba soroljuk.

Egy, a Nagykárolyban 2002-ben, az SVII kazetta G7 gödréből előkerült kerékmodell-töredék belső oldala díszítetlen. Külső oldalán a négy küllőt vésett vonalkötegekkel jelezték (5. tábla/3). Hasonló megoldást látunk a Békés-Városerdő legfelső rétegéből származó áttört kerékmodellen is.[111] A modellezett (2σ) C14 (AMS) radiokarbon adattal (DeA-18044) datált régészeti kontextusa alapján a kerékmodell az Otomani IIIb időszakba tartozik.

A Mezőteremről[112] és Érdengelegről[113] származó kerékmodellek küllőit egymásba kapcsolódó vésett spiráldíszekkel ábrázolták[114] (5. tábla/7, 8). Míg a mezőteremi lelet díszítését egyetlen vésett vonallal hozták létre, addig az érdengelegi miniatűr agyagkerék felületén levő spiráldísz vonalait megkettőzték. A motívumok a Wietenberg-kultúra díszítővilágának jellegzetes elemei, de hasonlók megjelennek az Otomani II. időszak ornamentikájában is.[115] Mindkét miniatúra feltehetően az Otomani II. fázisba datálható.

A nagykárolyi tell 1966-os évi feltárása alkalmával, a D szelvényből,[116] -2,40–2,56 m mélységből került felszínre egy bevagdosott peremű kerékmodell[117] (5. tábla/4). Régészeti kontextusa alapján a tárgy feltehetően az Otomani I. időszakba sorolható.

A 2011-ben végzett nagykárolyi ásatások során, a C1 kazettabeli M9 késő középkori sírjának betöltéséből, -0,70 m mélyről egy díszített kerékmodell került elő. A kerékagy körül három pontszerű benyomkodásokból álló koncentrikus kör látható. A kerék szélén egy bepontozott kör alakú, vésett vonalpár van[118] (5. tábla/10).

A nagykárolyi lelet díszítésének kevésbé igényesen kidolgozott párhuzama a marosvásárhelyi/Târgu Mureş vár régészeti feltárásakor előkerült kerékmodellen látható.[119] Egy hasonló miniatúrát ismerünk Székudvarról/Socodor (Arad megye, RO) is.[120] A középkori sírgödör csak Otomani IIIa rétegeket és egy C14 AMS radiokarbon kormeghatározással (DeA-18043) datált járószintet vág át, így a másodlagos helyzetben talált kerékmodell a középső bronzkor IIIa szakaszára datálható.

A középső bronzkori kerékmodellek szélét gyakran díszítik finom bevagdosásokkal (5. tábla/4), sraffozott vagy egyszerű vésett vonalpárokkal (5. tábla/1–3). A kerékmodelleken esetenként a küllőket is ábrázolják. A nagykárolyi leletek mellett (5. tábla/1–3, 5–6)[121] ezt példázzák az Érdengelegről,[122] Kisderzsidáról,[123] Székelyhídról,[124] Gyulavarsándról[125] és Szilágypérből[126] származó miniatúrák is.

---

[111] BÓNA 1960, 103, Pl. LXVI/5. Makkai János a Magyarország régészeti topográfiájának 10. kötetében, a Békés-Várdomb telltelep belső fejlődésének első szakaszát két részre tagolta a tartalmazott Ottomány (11–9 ásónyom, -324–224 cm), illetve a Gyulavarsánd-Ottomány kerámia (Gyulavarsánd I; 8–6 ásónyom, -224–145 cm) alapján. Véleménye szerint a második fázis (5–4 ásónyom, -145–90 cm) a Gyulavarsánd-kultúra tiszta emlékanyagát foglalja magába, míg a harmadik időszakban (3–1 ásónyom, -90 cm-től fölfele) a gyulavarsándihoz társuló füzesabonyi leletanyagot is megtaláljuk (MAKKAI 1998a, 643–644). A Makkai által meghatározott harmadik belső fejlődési szakasz Otomani/Gyulavarsánd III. leletanyagot tartalmaz: BANNER–BÓNA 1974, 42, Taf. 10/1, 3, 4, 6, Taf. 11/49, Taf. 21/4, 5, 6, 15.

[112] A kerékmodell leletkörülményei ismeretlenek. A tárgy a Nagykárolyi Múzeum munkatársának, Kovács Sándor tanítónak a Mezőterem-Kendereshalmon végzett 1960-as próbaásatásai során került elő. Az ásatás dokumentációja elveszett (NÉMETI 1999, 14, 20).

[113] NÉMETI–MOLNÁR 2003, 44, Pl. XVI/6.

[114] BOROFFKA 1994, 40, 174, 198, Taf. 67/11. Cristian Schuster tévesen Kisderzsidát nevezte meg a kerékmodell származási helyeként (SCHUSTER 1996, 119, Pl. 4/1).

[115] BOROFFKA 1994, 189–190, *Geritzte und gestampelte Motive*: VD27-28, Typentafel 15/29, Typentafel 16/8, 15; MOLNÁR 2014a, 69, 200, Pl. VI/5U.

[116] Az 1966/D szelvény (NÉMETI–MOLNÁR 2012, 22, 15–16. kép) helyét sikerült pontosabban azonosítanunk az elmúlt évek ásatásai során. A kutatóárok nyomát megtaláltuk a 2010–2018 közötti időszakban kutatott felület északnyugati sarkában.

[117] A kerékmodellt Tiberius Bader közölte (BADER 1978, 60, 121, Pl. XXX/8) rétegtani megfigyelések nélkül. Az ásatást vezető Németi János a tárgyat az Otomani-kultúra I. fázisára keltezte (NÉMETI 1981–82, 170). Ez a tellről származó legkorábbi kerékmodell.

[118] Az Érdengeleg-Vár lelőhelyről egy hasonló kerékmodell került elő. A kerékmodellt három sraffozott vésett vonalpárból álló koncentrikus kör díszíti (NÉMETI–MOLNÁR 2003, 26, Pl. XVI/7). Ez a kerékmodell jelenik meg a mezőteremi kocsimodellel párosítva Tiberius Bader 1978-as mongráfiájában (BADER 1978, 60, Pl. XXXVI/26). A Bakonszeg-Kádárdomb tell negyedik kultúrrétegéből ismerünk egy némileg hasonló pontsorral kitöltött szalagmintás kerékmodellt (MÁTHÉ 1988, 28–29, 32, Pl. 9/7).

[119] NÉMETH 2012, 22, 4 sz.

[120] BICHIR 1964, 77, Fig. 8; NÉMETH 2012, 20.

[121] BADER 1978, 60, Pl. XXXVI/8.

[122] BADER 1978, 60, Pl. XXXVI/10, 26.

[123] CHIDIOŞAN 1980, 47, Pl. 25/10. A településről további díszítetlen kerékmodelleket közölt Mihai Rotea: ROTEA ET ALII 2010, 11, Fig. 2/3, 4, Fig. 3/3.

[124] BADER 1978, 60, Pl. XXXVI/12–14.

[125] BÓNA 1975, Taf. 144/1.

[126] BADER 1978, 60, Pl. XXXVI/15; KACSÓ 2018, 23, 8 sz. kerékmodell, Pl. 3/2.

A kerékmodellek sraffozott pereme díszítő funkcióján túl a valós fakószekerek keréktalpára vagy a kompozitkerekek ívrészeinek szalagszerű kötőelemére is utalhat. Néprajzi és régészeti példák szerint a szekér kerekei erősebbek, ha a kerékfal keményebb fából készült.[127] A kerékgyártás komoly szaktudást igényelt. Legnehezebb része a kerékfal készítése és a küllőzés volt. A keréktalp fáját hevítéssel/párolással hajlították, ha a küllők kissé ferdén sorakoztak a kerékagyba, akkor a kerék billegett a tengelycsapon, és a tengely töve hamar elvásott.[128]

Az áttört falú kerékmodellek a középső bronzkor ritka leletei. A Nagykároly-Bobáld tell 2013-as évi régészeti feltárása során az L1 lakóház paticsomladékából két azonos, külső felén díszített, áttört kerékmodell került elő. A miniatúrák kissé megvastagított külső peremén és a küllőket szimbolizáló kereszt alakú bordadíszeken finom bevagdosások vannak (5. tábla/5, 6).

A kereszt formájú ornamentikai elemek főleg a Wietenberg-kultúrában gyakoriak, de bevagdosott bordadíszek az Otomani-díszítőművészetben is megjelennek.[129] A kerékmodellek bordadíszekkel elosztott négy negyedének közepén egy-egy szabálytalan ovális alakú áttörés van. Kevésbé hangsúlyos, hengeres kerékaggyal ellátott miniatúrákhoz hasonló leleteket ismerünk Szalacsról,[130] Békésről[131] és Kisváradról (Nitransky Hrádok, Nové Zámky megye, SK).[132]

Az agyagmodellek valószínűleg egy ún. könnyű szekér kerekeit mintázhatták. A modellezett (2σ) C14 (AMS) radiokarbon adattal (DeA-8287) datált L1 lakóházból előkerült kerékmodelleket leletkörülményeik alapján az Otomani IIIa időszakba sorolhatjuk.

Egyes középső bronzkori kerékmodelleket vésett csillag alakú motívumokkal (nap?)[133] díszítettek. Ilyeneket találunk a Nagykároly-Bobáld (5. tábla/9), a Gyulavarsánd-Laposhalom[134] és a Szalacs-Vida-domb[135] tellek leletanyagában.

A középső bronzkori Nagykároly-Bobáld tell kerékmodelleinek döntő többsége díszítetlen. Méretük, kerékagyuk formája és elhelyezkedése alapján négy csoportra oszthatók.

Az első csoportba a laposabb kerékmodellek tartoznak, kerékagyuk esetenként egészen kicsi. A kerékmodell oldalai egyenesek (6. tábla/2), vagy külső részük enyhén ívelt (6. tábla/1). Külső vagy mindkét oldalán apró, laposabb csonkakúp-szerű kerékagy van (6. tábla/1, 2).

A kerékmodellek formája nem korszakjelző. A 2013-as évi régészeti feltárás során a C1 kazettában, az L1 lakóház paticsomladékából, -1,25 m mélyről előkerült kerékmodell – C14 (AMS) radiokarbon adattal (DeA-8287) datált leletkörnyezete alapján – az Otomani IIIa időszakba sorolható (6. tábla/1). Az 1994-ben az SVII. szelvényben, -1,40–1,50 m mélyen, a kultúrrétegben felfedezett díszítetlen kerékmodell (6. tábla/2) az Otomani II. szakaszba sorolható.

A második csoport kerékmodelljeit nehéz elkülöníteni az orsógomboktól.[136] A modell oldalán levő kerékagy nem válik el a romboidális keréktesttől (6. tábla/3). Esetenként a miniatúra közepén elhelyezkedő, 1 cm-nél nagyobb átmérőjű keresztlyuk körül kissé szabálytalan kör alakú ujjbenyomkodások vannak (6. tábla/4).

A nagykárolyi tell 1990-es évi régészeti feltárása alkalmával az SV. szelvény 2. négyzethálójából, -0,60–0,70 m mélységből előkerült kerékmodell (6. tábla/3) régészeti kontextusa alapján az Otomani IIIa időszakba sorolható. Hasonló időrendi besorolású a 2002-ben az SVIII. kazetta 12a–13a négyzethálójában, -0,90–1,05 m mélységben felfedezett miniatúra is (6. tábla/4).

A második csoportba tartozik a masszívabb, romboidális testű, kissé szélesebb – 1 cm-nél nagyobb átmérőjű – keresztlyukkal ellátott kerékmodell is (6. tábla/5). A tell 2018-as évi régészeti fel-

[127] K. Kovács 1982, 166; Tegel–Croutsch 2016, 124–127.
[128] K. Kovács 1980, 369; K. Kovács 1982, 166.
[129] Boroffka 1994, 191, Typentafel 18/21, 23, 192, Typentafel 11/7, 9; Molnár 2014a, 77, 202, Pl. VIII/2D.
[130] Ordentlich–Chidioşan 1975, 35, Pl. VIII/6, 7; Bader 1978, 60, 128, Pl. XXXVI/17, 18; Ordentlich et alii 2014b, 211, Pl. XIV/1, 2. A kerékmodell a tell felső rétegéből került elő (Ordentlich 1973, 169, Pl. XLV/1, 2).
[131] Bóna 1960, 94, Pl. LXVI/5; Banner–Bóna 1974, 51, Abb. 21 (vésett vonaköteggel ábrázolt küllők).
[132] Točik 1978, 105, Taf. XLIX/10, 113, Taf. L/12, 130, Taf. LVIII/11 (a küllők pontsorral díszítettek), 146, Taf. LXV/12 (a küllőket vésett zegzugos vonallal érzékeltették), 149, Taf. LXVI/16. Hasonló kerékmodell került elő Blučináról (Brno-vidéki járás, CZ) is (Tihelka 1954, 220–221, Obr. I).
[133] Müller-Karpe 2006, 20–21, Abb. 1/21, 31.
[134] Popescu 1956, 115, Fig. 76/4; Bóna 1960, 92, 94, Fig. 5/5. A szakirodalomban helyenként tévesen Székudvart nevezik meg a tárgy származási helyeként (Bichir 1964, 78, 81, Fig.7/8; Schuster 1996, 119, Pl.9/1).
[135] Ordentlich–Chidioşan 1975, 34–35, Pl. VIII/5; Bader 1978, 60, 128, Pl. XXXVI/11; Ordentlich et alii 2014b, 211, Pl. XIV/3; Ordentlich 1973, 169, Pl. XLV/3 (mindkét oldala díszített).
[136] Németh 2012, 18. Az ideális orsógomb csonka kúp formájú, és egyik oldala lapos. Megfelelő használhatóságát a 4 cm-nél nagyobb átmérőjű keresztlyuk biztosítja (Mazăre 2012, 104–109, 125).

tárásakor, a C1 kazettában, -1,74 m mélységből, – a Cx22 padló alatti C14 (AMS) radiokarbon datálású (DeA-18048) kultúrrétegből – előkerült miniatúra régészeti kontextusa alapján az Otomani II. időszakra tehető.[137]

A harmadik csoportba a mindkét oldalukon jól profilált csonkakúp-szerű kerékaggyal ellátott, 7 cm-nél kisebb átmérőjű, különböző időrendű, díszítetlen kerékmodelleket sorolhatjuk (6. tábla/7–11, 7. tábla/1–17).

A nagykárolyi tell 1966-os feltárása során a D kutatóárokból, 1,70–1,75 m mélyről előkerült kerékmodellt (6. tábla/6) leletkörülményei alapján az Otomani II. periódusra tehetjük. A 2013-as kutatásokkor a C1 kazetta nyugati felében kirajzolódó középkori sír (M40) betöltéséből előkerült kerékmodell (6. tábla/7) az Otomani IIIa időszakba tartozik. A 2017 augusztusában a C2 kazettában -1, 88 m mélyről, az L1 lakóház padlójáról, az É: 4–5; Ny: 8–9 négyzethálóból előkerült kerékmodell (6. tábla/8) radiokarbon datálású (DeA-13527) régészeti kontextusa alapján szintén az Otomani IIIa időszakra tehető.

Az 1986-ban az SII. szelvényben a humuszrétegből, -0,25–0,45 m mélyről előkerült két kerékmodell (6. tábla/9, 11) ugyancsak az Otomani IIIa időszakba sorolható. A középső bronzkor IIIa szakaszára datálható az 1988-as évi kutatás során, az SIV. szelvény 7. négyzethálójában, -0,80 m mélységben talált kerék miniatúra is.

A Nagykároly-Bobáld több évtizedes feltárása során további 17 darab, átlagosan 5–7 cm közötti átmérőjű kerékmodell került napvilágra (7. tábla/1–17). A helyzet nem egyedi, az erdélyi, kutatottabb középső bronzkori lelőhelyeken viszonylag nagy számban jelennek meg hasonló díszítetlen kerékmodellek.[138] Az említett tizenhét kerékmodell közül három az Otomani II., míg tizennégy tárgy az Otomani IIIa periódusra datálható.

A 2002-ben kutatott SVIII. kazettabeli G1A gödörből, -2,45–2,88 m mélyről egy durvább gyurmájú, homokkal soványított, világosszürke, inoxidáns égetésű kerékmodell került elő (7. tábla/1). A modellezett (2σ) C14 (AMS) radiokarbon adattal (DeA-10856) datált régészeti kontextusa alapján a miniatúrát az Otomani II. időszakba soroljuk.

A 2001-es évi régészeti feltárásokkor az SIV. kazettában, -1,60–1,70 m mélységben egy durvább gyurmájú, nagyobb szemcsézetű homokkal soványított, inoxidáns égetésű kerékmodell került felszínre (7. tábla/2). A modellezett (2σ) C14 (AMS) adattal (DeA-18047) datált régészeti kontextusa alapján a miniatúrát az Otomani II. szakaszra tesszük. Szintén az Otomani II. periódusból származik az 1997-ben, az SIX. szelvény 5. négyzethálójában, -1,80–1,90 m mélyről előkerült kerékmodell is (7. tábla/7).

Az 1986-ban, az SVI. szelvény 4. négyzethálójából, -0,80–0,98 m mélyről előkerült kerékmodell (7. tábla/3) mélységadatai alapján az Otomani III. fázisba tartozik. A tell 1988-as évi feltárása során az SIV. szelvény 6. négyzethálójából, -1,40 m mélyen talált kerékmodell (7. tábla/4) kontextusa alapján szintén az Otomani III. szakaszra tehető.

Az Otomani III. időszakba további tizenegy miniatúra (7. tábla/6, 8–17) tartozik (lásd. 1. függelék). A harmadik csoportba tartozó kerékmodellek sorát egy 1990-ben talált szórványlelet egészíti ki (7. tábla/5).

A negyedik csoportba a tizenegy nagy méretű, 7 centimétert meghaladó átmérőjű kerékmodellt soroltuk (8. tábla/1–11). Három töredékes modell esetében a kerékagy formája nem rekonstruálható (8. tábla/7, 9, 11).

A 2002-ben feltárt, SVIII. kazettában levő G1A gödör betöltéséből egy finom homokkal soványított, barnásszürke, inoxidáns égetésű, erőteljes, magasabb csonka kúpos kerékagyú miniatúra került elő (8. tábla/3). Régészeti kontextusa alapján a kerékmodellt az Otomani II. időszakba soroljuk.

Szintén az Otomani II. fázisba tartozik a 2002-es kutatások alkalmával, az SIX. kazetta G2 gödréből napvilágra került, finom homokkal soványított, szürke, inoxidáns égetésű, laposabb csonkakúp-szerű kerékaggyal ellátott agyagszobrocska (8. tábla/4).

A tell 1966-os évi feltrása során a D kutatóárokban -1,00–1,25 m mélyen talált kerékmodell (8. tábla/1) kontextusa alapján szintén az Otomani III. szakaszra tehető. A D kutatóárokban talált másik kerékszobrocska (8. tábla/2) régészeti kontextusát és mélységadatait nem ismerjük.

---

[137] Az orsókarikák közé is jól illik a romboidális alakú lelet (MAZĂRE 2012, 103–104, 110, 117–118, Fig. 4). A Szúnyogszék/Dumbrăviţa (Brassó megye, RO) lelőhelyen talált formai párhuzama alapján a tárgyat inkább kerékmodellnek tartjuk (SCHUSTER 1996, 117, 131, Pl. 4/13).

[138] CHIDIOŞAN 1980, 46–49, Pl. 7/5, Pl. 23/13, 38, 39, Pl. 25/8; SCHUSTER 1996, 118, 119, Pl. 2/7, 9–11, Pl. 4/7–12, 14; NÉMETH 2012, 18–19, Pl. 1–4.

Az 1988-as SIV. szelvény 2. négyzethálójából, -1,20 m mélyről származó szürke, inoxidáns égetésű, kevésbé hangsúlyos csonkakúp-szerű kerékaggyal ellátott modell (8. tábla/5) mélységadatai alapján az Otomani III. fázisba tartozik.

Az 1997-ben feltárt SVII. szelvény 1. négyzethálójából, -1,40–1,50 m mélységből durvább tapintású, finom homokkal soványított, szürke, inoxidáns égetésű, erőteljes, magasabb csonkakúp-szerű kerékaggyal ellátott modell került elő (8. tábla/6). Ugyanabban az évben, az SIX. szelvény 2. négyzethálójából, -1,05–1,15 m mélységből egy nagyobb szemcséjű homokkal soványított, fekete, inoxidáns égetésű, laposabb csonkakúp-szerű kerékaggyal ellátott agyagmodellre bukkantak (8. tábla/7). Régészeti kontextusuk szerint mindkét miniatúra az Otomani IIIa időszak lelete.

A nagykárolyi tell 2017-es évi régészeti feltárását megelőzően végzett szelvénytisztításkor, szórványleletként, egy durvább gyurmájú, nagyobb szemcséjű homokkal soványított, oxidáns égetésű kerékmodell került elő (8. tábla/8).

Az 1986-ban az SIII. szelvény 4. négyzethálójának humuszrétegéből, -0,40–0,50 m mélységben talált töredék feltehetően egy kerékmodell darabja volt. Leletkörnyezete alapján a töredék az Otomani III. időszakba tartozhat (8. tábla/9).

A tell 2001-es kutatásakor az SVIb kazetta M46-os középkori sírjának betöltésében talált oxidáns égetésű, finom homokkal soványított, díszítetlen kerékmodell a helyszíni megfigyelések alapján feltehetően az Otomani IIIa fázisra datálható (8. tábla/10).

Az SVI/1990 szelvény 9. négyzethálójában, -1,00–1,10 m mélységben egy világosbarna, oxidáns égetésű kerékmodell-töredék leletkörülményei alapján szintén az Otomani IIIa fázisba tartozik (8. tábla/11).

Következtetések helyett

A kocsi felfedezésének helyéről és elterjedésének útvonaláról is több elképzelés született az elmúlt évtizedekben.[139] A középső bronzkor időszakában a szekér a hétköznapok és a gazdasági élet szerves részévé vált. Az őskori szállítást forradalmasító négykerekű jármű jelentős szerepet játszhatott a bronzkori közösségek gazdaságában, társadalmi reprezentációjában és rituáléiban. Az életnagyságú szekereket mintázó agyagmodelleket készítőik a késő rézkori tárgyakétól eltérő jelentéssel ruházhatták fel.[140] A házak berendezéséhez tartozó sematikus, leegyszerűsített agyagminiatúrák anyagi metaforákként összetett gondolati tartalmak közvetítői lehettek. A tárgyakhoz kötődő hiedelmek és a középső bronzkorban valószínűleg általánosan ismert kognitív tartalmak mára már megfejthetetlenek.[141]

Az agyagtárgyak a külső szimbolikus információtárolás rendszerének elemei. A házközösség alternatív térhasználatának megfelelően jelenthették a házban zajló rituálék eszközeit vagy a társadalmi reprezentáció mnemonikus tárgyait.[142] Úgy tűnik, hogy az esetenként remekművű díszített példányok és az esztétikailag kevésbé igényes társaik hasonló funkcióval bírhattak.[143] A sírmellékletként megjelenő szekérmodellek és kerekek a temetési szertartás kellékeiként egyértelmű funkcióváltáson mentek keresztül.[144]

A középső bronzkori tárgyak egyedi kiképzése ellenére a szekérszobrocskáknak kultúraspecifikus jelei is vannak. Ilyen a kocsiszekrényen áthaladó vagy a szekér aljára felfogott tengely, illetve a miniatúrák ornamentikai motívumai és díszítési technikája. Nehéz megállapítani, hogy az Otomani- és Wietenberg-lelőhelyekről származó szekérmodellek nagy száma kulturális jellegzetesség-e vagy a kutatástörténet állapotának eredménye. Megjegyzendő, hogy állatplasztikákkal díszített kocsimodelleket – egyelőre – csak az említett két kultúra településein fedeztek fel. Szintén a kutatás megválaszolandó kérdéseihez tartozik a kocsiábrázolások hiánya az egyes középső bronzkori kultúrákban (mészbetétes, Vatya).[145]

---

[139] Maran 1998, 509–512; Bondár 2011, 88–90; Németh 2012, 16–17.

[140] Bondár 2011, 90.

[141] Bondár 2011, 91.

[142] A házközösségek önálló viselkedési szabályokat követő szociális egységek (Kalla 2013, 20–21). A tárgyak emlékeztethettek különböző közösségi eseményekre (gazdasági tevékenységekkel kapcsolatos vagy különböző kalendarisztikus ünnepekre). A bronzkori asztronómiai megfigyeléseket és naptárat illetően lásd Schlosser 2010, 921–924; Steinrücken 2010, 939–943; Hansen 2010, 953, 956, 958. A kocsimodellek esetleg jelképezhették a házközösség anyagi jólétét és stabilitását, a közösségen belüli társadalmi szerepét is.

[143] A kutatás jelenlegi állapotában a díszítetlen, durva kivitelezésű szekérmodellek esetében nem zárhatjuk ki egyértelműen annak lehetőségét, hogy gyerekjátékok lettek volna (Bondár 2011, 91). A kérdés megválaszolásához újabb leletekre és pontosabb régészeti megfigyelésekre van szükség.

[144] Bóna 1960, 109; Makkay 1965, 11; Bondár 2004, 19.

[145] Bondár 2011, 79.

A nagykárolyi agyag kocsimodellek nyitott tetejű, szögletes szekereket mintáznak. A metaforikus ábrázolások kevés technikai támponttal szolgálnak az életnagyságú járművek szerkezetét illetően. Egyetlen kocsimodellen sem látható lőcs ábrázolása, tehát a szekér súlya a tengelyeket terhelte. A középső bronzkori szekerek létrás szerkezetű, vesszőfonatos vagy deszkaoldalát rakoncák tarthatták.

A tellről három ép szekérszobrocska és négy díszített kocsimodell-töredék származik. Ezek mellett 8 díszített[146] és 39 díszítetlen kerékmodell került elő. A leletkatasztert két, valószínűleg szekérmodellről letört elem (egy tengelytartó fül és egy szarvasmarha agyagplasztika) egészíti ki. A tell régészeti feltárása során felfedezett tárgyak – leletkörülményeik és a rendelkezésre álló radiokarbon C14 (AMS) kormeghatározások alapján – pontosan datálhatók.

A feltárt leletek közül két szekérszobrocska (1. tábla/1; 2. tábla/1) az Otomani I. időszakba, négy miniatúra (1. tábla/3, 3a; 2. tábla/2; 4. tábla/1, 2) az Otomani II. szakaszba, míg két kocsimodell-töredék (2. tábla/3; 3. tábla/1) a kultúra harmadik fázisába tartozik. A letört kocsitartozékok, a tengelytartó butyök és a zoomorf protóma (1. tábla/2; 3. tábla/2) szintén az Otomani IIIa időszakra datálható.

A díszített kerékmodellek közül öt (5. tábla/1–3, 5, 6, 10) a középső bronzkor zárószakaszába tartozik, míg az Otomani I. és Otomani II. időszakra egy-egy miniatúra (5. tábla/4, 9) datálható. A nagykárolyi díszítetlen kerékmodellek döntő többsége (28 db) az Otomani III. fejlődési szakaszba tartozik, hét pedig az Otomani II. időszakba. Egy lelet időrendi besorolása bizonytalan (7. tábla/16), és két esetben (7. tábla/5; 8. tábla/2) nem ismerjük a tárgy leletkörülményeit.

Az északnyugat-erdélyi kocsimodellek döntő többsége tell településekről származik.[147] A Szalacs-Vida dombon[148] 1964–1969 között zajlott régészeti feltárások alkalmával nyolc – különböző kidolgozottságú és minőségű – szekérszobrocska került elő.[149]

A szekér- és kerékmodellek a madáralakos edényekhez hasonlóan változatos régészeti kontextusokból kerülnek elő.[150] A házban zajló rituálék fajlagos eszköztárához tartozó tárgyak elvont fogalmak és képzetkörök szimbólumai lehettek. Míg az askoszok kultikus szerepe egyértelműbb, addig a szekérmodellek – úgy tűnik – profanizálódnak. Rituális jelentéstartalmuk másodlagos társadalmi jelentéssel bővült.[151]

A tell további kutatása során, reméljük, többet tudunk majd meg ezekről a rendkívül érdekes tárgyakról, betekintést nyerve általuk a középső bronzkori közösségek életébe.

Irodalom

Andriţoiu, I. – Rustoiu, A.

1997 *Sighişoara-Wiettenberg. Descoperirile preistorice şi aşezarea dacică*. Bibliotheca Thracologică 13. Bucureşti.

Anthony, D. W.

2007 *The Horse, the Wheel, and Language. How Bronze Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*. Oxford.

[146] A díszített kerékmodellek közül mindössze 4 miniatúra alkot párt. Feltehetően minden típusból négy példánynak kellett lennie.

[147] Elképzelhető, hogy a középső bronzkori telleken előkerült kocsimodellek magas száma a kutatás jelenlegi állapotával is összefügg.

[148] Ordentlich 1969, 463–464; Ordentlich 1971, 28; Ordentlich 1972, 63; Chidioşan 1974, 158–159; Dumitraşcu 1974, 64; Bader 1982, 56–58; Molnár–Imecs 2006, 48–53, 66; Ordentlich et alii 2014b, 207, 2011, Pl. XVII. A lelőhely Burga névvel is szerepel a szakirodalomban (Roska 1942, 252; Németi 1999, 34).

[149] Ordentlich–Chidioşan 1975, 27–30. A Szalacs-Vida-domb lelőhelyen öt, egymástól jól elkülöníthető kultúrréteget tárt fel Ivan Ordentlich. A fentről lefele csökkenő számozásnak megfelelő első szint (1.) kerámiájában megjelennek az Ottomány IIIa bögrék is, de a leletanyagban az Ottomány II. formák dominálnak. A nagyváradi kutató ezt a leletanyagot az Otomani II–III. interfázisként értelmezte. Ezt a leletanyagot ma már inkább az Otomani IIIa fejlődési szakaszára helyezzük. A második és harmadik réteg az Otomani II., míg a negyedik és ötödik szint az Otomani I. fázisának lett megfeleltetve. A negyedik és ötödik réteg kevert leletanyagot tartalmaz, amiben egyaránt megtaláljuk az középső bronzkor eleji Otomani I. és a kora bronzkor végi Szaniszló/Sanislău csoport edénytöredékeit. Esetenként az 5. rétegben ezek mellett a késő rézkori Baden-kultúra kerámiája is előfordul (Ordentlich 1972, 67; Ordentlich 1973, 168, 176, 182; Chidioşan 1974, 158).

[150] Szathmári 2003, 521; Guba–Szeverényi 2007, 85.

[151] Szathmári 2003, 519–530; Reich 2005, 234–237; Guba–Szeverényi 2007, 87, 95; Bondár 2011, 92; Kacsó 2014, 16.

Bader, T.

1978 *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și tracică*. București.

1982 Die befestigten bronzezeitlichen Siedlungen in Nordwestrumänien. In: Chropovský, B. – Herrmann, J. (Hrsg.): *Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa. Tagung des Zentralinstitutes für Alte Geschichte und Archäologie der Akademie der Wissenschaften der Deutschen Demokratischen Republik und des Archäologischen Instituts der Slovakischen Akademie der Wissenschaften, Dresden 19.–23. April 1982*. Berlin–Nitra, 47–70.

Balassa I. – Ortutay Gy.

1980 *Magyar néprajz*. Budapest.

Balázs Á. – Dani J.

2014 Újabb bronzkori kocsimodellek a bihari Berettyó-völgyből és egyéb, lótartással kapcsolatos tárgyak. *A Bihari Múzeum Évkönyve* 17–18. 1–17.

Balázs Á. – P. Fischl K.

2013 Újabb bronzkori kocsimodell Tiszakeszi-Szódadombról. *HOMÉ* 52. 21–30.

Banner J. – Bóna I.

1974 *Mittelbronzezeitliche Tell Siedlung bei Békés*. Budapest.

Barta, P.

2001 Absolute Dating of the Bronze Age in Slovakia: State of Research. In: Novotná, M. – Dufková, M. – Kuzmová, K. (eds.): *ANODOS Studies of Ancient World. 1, Proceedings of the International Conference The Mediterranean and Central Europe in Contacts and Confrontations (from the Bonze Age until the End of Antique). Modra-Harmónia, 23–25.11.2000*. Trnava, 11–25.

Bichir, Gh.

1964 Autour du problème des plus anciens modèles de chariots dècouvertes en Roumanie. *Dacia N.S.* 8. 67–86.

Bilić, T.

2016 The swan chariot of a solar deity: Greek narratives and prehistoric iconography. *Documenta Praehistorica* 43. 445–465.

Bogaard, A.

2005 'Garden agriculture' and the nature of early farming in Europe and the Near East. *WA* 37. 2. 177–196.

Boghian, D.

2008–2009 Cu privire la unele vase eneolitice cu protome perechi. *Memoria Antiquitatis* 25–26. 159–170.

Bóna I.

1960 Clay Models of Bronze Age Wagons in the Middle Danube Basin. *AAH* 12. 83–111.

1975 *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöslichen Beziehungen*. ArchHung 49. Budapest.

1992a Wagen und Wagenmodelle in den Tell-kulturen. In: Meier-Arendt, W. (Hrsg.): *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Frankfurt am Main, 73–75.

1992b Bronzezeitlichen Tell Kulturen in Ungarn. In: Meier-Arendt, W. (Hrsg.): *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Frankfurt am Main, 9–39.

Bondár M.

1992 Kora bronzkori kocsimodell Börzöncéről. *ZM* 4. 113–127.

2004 A kocsi a késő rézkori Európában. *ArchÉrt* 129. 5–34.

2011 *Agyag kocsimodellek a Kárpát-medencéből (Kr.e. 3500–1500).* Budapest.

2012 *Prehistoric wagon models in the Carpathian Basin (3500–1500 BC)*. Budapest.

2013 Utilitarian, Artistic, Ritual or Prestige Articles? The Possible Function of an Enigmatic Artefact. In: Anders, A. – Kulcsar, G. with Kalla, G. – Kiss, V. – V. Szabó, G. (eds.): *Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday*. Őrségészeti Társaság / Prehistoric Society Eötvös Loránd University. Budapest, 605–611.

2017 Művészet a késő rézkorban? In.: Dr. Dani J. – Kolozsi B. – Dr. Nagy E. Gy. – Priskin A. (szerk.): *Őskori művészet – Művészet az őskorban. ΜΩΜΩΣ III. Őskoros kutatók VIII. összejövetelének konferenciája. Debrecen 2013. október 16–18*. Debrecen, 201–232.

BOROFFKA, N.

1994 *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*. UPA 19. 1–2. Bonn.

1998 Bronze- und früheisenzeitliche Geweihtrensenknebel aus Rumänien und ihre Beziehungen. *Eurasia Antiqua* 4. 81–135.

2004 Bronzezeitliche Wagenmodelle im Karpatenbecken. In: Burmeister S, unter Mitarbeit von Endlich, C. – Kloos, E. (Red.): *Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation. Wagen im Vorderen Orient und Europe. Wissenschaftliche Begleitschrift zur Sonderausstellung Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation. Wagen im Vorderen Orient und Europa vom 28. März bis 11. Juli 2004 im Landesmuseum für Natur und Mensch Oldenburg*. Oldenburg, 347–354.

BRÜCK, J.

2011 Fire, Earth, Wather. An Elemental Cosmography of the European Bronze Age. In: Insoll, T. (ed.): *The Oxford Handbook of the Archaeology of Ritual and Religion*. Oxford, 387–404.

BURMEISTER, S.

2011 Innovationswege – Wege der Kommunikation. Erkenntnisprobleme am Beispiel des Wagens im 4. Jt. v. Chr. In: Hansen, S. – Müller, J. (Hrsg.): *Sozialarchäologische Perspektiven: Gesellschaftlichen Wandel 5000–1500 v. Chr. zwischen Atlantik und Kaukasus*. Archäologie in Eurasien 24. Berlin–Kiel, 211–240.

CHIDIOŞAN, N.

1974 Sincronismele Apusene ale Culturii Wietenberg, stabilite pe baza importurilor ceramice. *Crisia* IV. 153–170.

1980 *Conribuţii la istoria tracilor din nord-vestul României. Aşezarea Wietenberg de la Derşida.* Oradea.

CHILDE, G.

1954 The Diffusion of Wheeled Vehicles. *Ethnographisch-Archäologische Forschungen* 2. 1–17.

CRIŞAN, I. H.

1965 Săpături şi sondaje în valea mijlocie a Mureşului (Lechinţa, Cristeşti, Războieni-Cetate). *ActaMN* 2. 39–58.

CUNNINGHAM, C.

1973 Order in the Atoni house. In: Needham, R. (ed.): *Right and Left. Essays in Dual Symbolic Classification*. Chicago–London, 204–238.

CSALOG J.

1961 Adatok a badeni (péceli) nép kocsitemetkezéseihez és életformájának kérdéséhez. *ArchÉrt* 88. 1. 8–22.

CSÁNYI M. – TÁRNOKI J.

1992 Katalog der ausgestellen Funde. In.: Meier-Arendt, W. (Hrsg.): *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Frankfurt am Main, 175–210.

DANI J. – V. SZABÓ G.

2004 Temetkezési szokások a Polgár határában feltárt középső bronzkori temetőkben. In: Ilon G. (szerk.): *ΜΩΜΟΣ IV. Őskoros kutatók IV. összejövetelének konferenciatörténete*. Szombathely, 91–119.

Dani J. – Máthé Sz. M. – V. Szabó G.

2003 Ausgrabungen in der bronzezeitlichen Tell-Siedlung und im Gräberfeld von Polgár-Kenderföld. In: Kacsó, C. (Hrsg.): *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten. Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag, Baia Mare, 10.–13. Oktober 2001*. Bibliotheca Marmatia 2. Baia Mare, 83–118.

Dani J. – Cséki A.

2017 *Kora boronzkori művészeti technikák a Felső-Tisza vidékén.* In: Dr. Dani J. – Kolozsi B. – Dr. Nagy E. Gy. – Priskin A. (szerk.): *Őskori művészet – Művészet az őskorban. ΜΩΜΩΣ III. Őskoros kutatók VIII.* összejövetelének konferenciája. *Debrecen 2013. október 16–18*. Debrecen, 201–232.

Dănilă, Ş.

1971 Săpaturile arheologice din 1962 de la Bistriţa. In: *Sesiunea de comunicări ştiinţifice a Muzeelor de istorie*, Decembrie 1964. Vol. 1. Bucureşti. 151–162.

Dietrich, L.

2016 Purity and holy dumps of garbage: organising rubbish disposal in the Middle and Late Bronze Age of the Carpathian Basin. In: Sosna, D. – Brunclíková, L. (eds.): *Archaeologies of Waste. Encounters with the unwanted*. Oxford, 23–40.

Duffy, P.

2014 *Complexity and Autonomy in Bronze Age Europe: assessing cultural developments in Eastern Hungary. Prehistoric Research in the Körös Region*. Volume 1. Budapest.

Dumitraşcu, S. (ed.)

1974 *Repertoriul Monumentelor naturii, arheologice, istorice, etnografice, de arhitectură şi artă din judeţul Bihor*. Oradea.

Ecsedy I.

1982 Késő rézkori leletek Boglárlelléről. *ComArchHung*. 15–26.

El Susi, G.

2002 Cercetări arheozoologice în aşezarea de epoca bronzului de la Carei-„Bobald" (judeţul Satu Mare). *Thraco-Dacica* 23. 1–2. 243–265.

Endrődi A. – Pásztor E.

2006 Symbolism and Tradition in the Society of the Bell Beaker – Csepel group. *ArchÉrt* 131. 7–25.

Fahlander, F.

2008 Differences that matter. Materialities, material culture and social practice. In: Glørstad, H. – Hedeager, L. (eds.): *Six Essays on the Materiality of Society and Culture*. Lindome, 127–154.

Falkenstein, F.

2017 Tradition und Innovation in der Bronzezeit Mitteleuropas. Aspecte der Argrar-, Verehrs- und Metalltechnologie. In: Brandherm, D. – Nessel, B. (Hrsg.): *Phasenübergänge und Umbrüche in bronzezeitlichen Europa. Beiträge zur Sitzung der Arbeitgemainschaft Bronzezeit auf der 80. Jahrestagung Nordwestdeutschen Verbandes für Altertumsforschung*. UPA 297. Bonn, 1–23.

Fazecaş, G.

1997 Aspecte privind aşezările culturii Otomani de pe teritoriul României. *Crisia* 26–27. 51–65.

Fettich N.

1969 Újabb adatok az őskori kocsihoz a Kárpát-medencében. *Ethnographia* 90. 29–71.

Fischl P. K. – Kiss V. – Kulcsár G. – Szeverényi V.

2013 Transformations in the Carpathian Basin around 1600 BC. In: Meller, H. – Berthemes, F. – Bork, H. R. – Risch, R. (Hrsg.): *1600 – Kultureller Umbruch im Schatten des Thera-Ausbruchs? / 1600 – Cultural Change in the shadow of the Thera-Eruption? 4. Mitteldeutscher Archäologentag vom 14. bis. 16. Oktober 2011 in Halle (Saale) / 4th Archaeological Conference of Central Germany, October 14–16 in Halle (Saale)*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 9. Halle. 355–371.

Foltiny, St.

1959 The Oldest Represantations of Wheeled Vehicles in Central and Southeastern Europe. *AJA* 63. 53–58.

Forenbaher, S.

1993 Radiocarbon dates and absolute chronology of the Central European Bronze Age. *Antiquity* 67. 218–256.

Furmánek, V.

1980 *Die Anhänger in der Slowakei*. PBF 11. 3. München.

Furmánek, V – Veliačik, L. – Vladár, J.

1999 *Die Bronzezeit im slowakischen Raum*. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 15. Rahden/Westfahlen.

Gogâltan, F.

1999 *Bronzul timpuriu şi mijlociu în Banatul românesc şi pe cursul inferior al Mureşului. I. Cronologia şi descoperirile de metal.* Bibliotheca historica et archaeologica banatica 23. Timişoara.

2009 A Late Bronze Age Dwelling at Iernut-Sfântu Gheorghe-Monument, Mureş County. In: Berecki, S. – Németh, E. R. – Rezi, B. (eds.): *Bronze Age Communities in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquim from Târgu Mureş, 24–26 October 2008*. Cluj Napoca, 103–141.

2012 Ritual aspects of the Bronze Age tell-settlements in the Carpathian Basin. A methodological approach. *EphNap* 22. 7–56.

2014 Săcuieni „Cetatea Boului = Cetatea Taurului = Ökörvár = Ökördomb = Bikavár", Bihor County. In: Gogâltan, F. – Cordoş, C. – Ignat, A. (eds.): *Bronze Age tells and tell-like settlements on the eastern frontier of the Carpathian Basin. History of research*. Cluj-Napoca, 200–206.

Goldammer, K

1960 *Die Formenwelt des Religiösen. Grundriß der systematischen Religionswissenschaft.* Stuttgart.

Görsdorf, J.

2005 Datierungsergebnisse des Berliner 14C–Labors 2004. *Eurasia Antiqua* 11. 463–469.

Görsdorf, J. – Marková, K. – Furmánek, V.

2004 Some new ^{14}C Data to the Bronze Age in the Slovakia. *Geochronometria* 23. 79–91.

Greenfield, H.

2010 The Secondary Products Revolution: The past, the present and the future. *WA* 42. 1. 29–54.

Guba Sz. – Szeverényi V.

2007 Bronze Age Bird Representations from the Carpathian Basin. *ComArchHung.* 75–110.

Haimovici, S.

1987 Studiul paleofaunei din aşezarea eponimă a culturii Otomani – epoca bronzului. *Crisia* 17. 37–54.

Hajnalová, M.

2012 *Arheobotanika doby bronzovej na Slovensku. Štúdie ku klíme, prírodnému prostrediu, polnohospodárstvu a paleoekonómii*. Nitra.

Halstead, P.

1995 Plough and power: the economic and social significance of cultivation with ox-drawn ard in the Mediterranean. *Bulletin on Sumerian Agriculture* 8. 11–22.

Halstead, P. – Isaakidou, V.

2011 Revolutionary Secondary Products: the Development and Significance of Milking, Animal-Traction and Wool-Gathering in Later Prehistoric Europe and the Near East. In: Wilkinson, T. C. – Sherratt, S. – Bennett, J. (eds.): *Interweaving Worlds: Systemic Interactions in Eurasia, 7th to the 1st Millenia BC*. Oxford, 61–76.

Hansen, R.

2010 Sonne oder Mond? Verewigtes Wissen aus der Ferne. In: Meller, H. – Bertemes, F. (Hrsg.): *Der Griff nach den Sternen. Wie Europas liten zu Macht und Reichtum kamen. Internationales Symposium in Halle (Saale) 16.–21. Februar 2005*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschiche Halle (Saale), Band 05/II. Halle, 953–962.

Harding, A. F.

2000 *European Societies in the Bronze Age*. Cambridge.

2013 Trade and Exchange. In: Fokkens, H. – Harding, A. (eds.): *The Oxford Handbook of European Bronze Age.* Oxford, 370–381.

Hodder, I.

1982 *Symbols in Action: Ethnoarchaeological Studies of Material Culture*. Cambridge.

1992 *Theory and Practice in Archaeology*. London–New York.

2005 The spatio-temporal organization of the early "town" of Çatalhöyük. In: Bailey, D. – Whittle, A. – Cummings, V. (eds.): *(Un)settling the Neolithic*. Oxford, 126–139.

Honti Sz. – Kiss V.

1999/2000 Neuere Angaben zur Bewertung der Hortfunde vom Typ Tolnanémedi. *AAH* 51. 71–96.

2013 Bronze Hoard from Zalaszabar. New Data on the Study of the Tolnanémedi Horizon – Part 2. In: Anders, A. – Kulcsar, G. with Kalla, G. – Kiss, V. –V. Szabó, G. (eds.): *Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday*. Budapest. 739–755.

Horedt, K.

1960 Die Wietenbergkultur. *Dacia N.S.* 4. 107–137.

Horedt, k. – Seraphin, C.

1971 *Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighişoara-Schassburg*. Antiquitas 3, Band 10. Bonn.

Horváth T.

2013 Kritika: Bondár Mária: Agyag kocsimodellek a Kárpát-medencéből (Kr.e. 3500–1500) Archaeolingua, Budapest, 2012, ISBN 978-963-9911-32-1. *Specimina Electronica Antiquitatis* 15. 1–27.

Horváth T. – H. Simon K.

1999 *Csongrád város története (A kezdetektől a vaskor végéig). Die Geschichte der Stadt Csongrád von der Steinzeit bis zur Eisenzeit. The history of Csongrád from the earliest times to the end of the Iron Age*. Múzeumi Füzetek Csongrád 2. Csongrád, 4–49.

Iercoşan, N.

1986–1987 Noi descoperiri arheologice în zona Carei. *StComSatuMare* 7–8. 139–158.

Ilon G.

2001 Újabb adat a réz- és bronzkori kocsik Kárpát-medencei történetéhez. *Vasi Szemle* 55. 4. 474–485.

Isaakidou, V.

2006 Ploughing with cows: Knossos and the 'Secondary Products Revolution'. In: Serjeantson, D. –Field, D. (eds.): *Animals in the Neolithic of Britain and Europe*. Neolithic Studies Group Seminar Papers 7. Oxford, 95–112.

Jakab, J. – Olexa, L. – Vladár, J.

2000 Ein Kultobjekt der Otomani-kultur in Nižná Myšla. *SlA* 47. 1 (1999). 91–125.

Johnston, R.

2013 Bronze Age Fields and Land Division. In: Fokkens, H. – Harding, A. (eds.): *The Oxford Handbook of European Bronze Age*. Oxford, 311–327.

Kacsó, C.

2014 Vase-askos ale culturii Otomani în nord-vestul Transilvaniei. *RevBist* 28. 9–25.

2018 Contribuţii la cunoaşterea rotiţelor de lut ars din epoca bronzului. Descoperirile de la Pir. *RevBist* 32. 20–53.

KADROW, S.

1997 Bemerkungen zur Chronologie der Fühbronzezeit in Kleinpolen und in der Slowakei. In: Becker, C. – Dunkelmann, M.-L. – Metzner-Nebelsick, C. – Peter-Röcher, H. – Roeder, M. – Teržan, B. (Hrsg.): Χρονοζ. *Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel*. Internationale Archäologie: Studia honoraria 1. Espelkamp, 229–235.

KALICZ N.

1968 *Die Frühbronzezeit in Nordostungarn*. Budapest.

1970 Bronzkori telep Rétközberencs határában. *ArchÉrt* 97. 1. 23–31.

1976 Ein neues kupferzeitliches Wagenmodell aus der Umgebung von Budapest. In: Mitscha-Märheim, H. – Friesinger, H. – Kerchler, H. (Hrsg.): *Festschrift für R. Pittioni zum siebzigsten Geburstag. I. Urgeschichte. Archaeologia Austriaca* 13. Wien–Horn, 188–202.

KALLA G.

2013 A háztartások régészete mint kutatási probléma. In: Anders A. – Kalla G. – Kiss V. – Kulcsár G. – V. Szabó G. (szerk.): *Ősrégészeti levelek. Prehistoric newsletter ΜΩΜΩΣ VII. Őskoros kutatók VII. összejövetele, 2011. március 16–18. Százhalombatta*. Budapest, 9–36.

2017 Művészet, szimbólum és rituálé a közel-keleti kora neolitikumban. In: Dr. Dani J. – Kolozsi B. – Dr. Nagy E. Gy. – Priskin A. (szerk.): *Őskori művészet – Művészet az őskorban. ΜΩΜΩΣ III. Őskoros kutatók VIII.* összejövetelének konferenciája. *Debrecen 2013. október 16–18*. Debrecen, 49–64.

KALLA G. – RACZKY P. – V. SZABÓ G.

2013 Ünnep és lakoma a régészetben és az írásos forrásokban. Az őskori Európa és Mezopotámia példái alapján. In: Déry B. (szerk.): *Convivium. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2012. november 6–7-én tartott vallástudományi konferencia előadásai. & Gaál Balázs: Vegetarianizmus és nem-ártás az ókori Indiában. Keleti és nyugati perspektívák*. ΑΓΙΟΝ Könyvek 2. Budapest, 11–46.

K. KOVÁCS L.

1980 Kerék. In: Ortutay Gy. (szerk.): *Magyar néprajzi lexikon*, 3. kötet K–Né. Budapest, 153.

1981a Szekérkas, kocsikas. In: Ortutay Gy. (szerk.): *Magyar néprajzi lexikon*, 4. kötet N–Szé. Budapest, 614.

1981b Szekér. In: Ortutay Gy. (szerk.): *Magyar néprajzi lexikon*, 4. kötet N–Szé. Budapest, 610–613.

1982 Talp: kerékfal. In: Ortutay Gy. (szerk.): *Magyar néprajzi lexikon*, 5. kötet Szé–Zs. Budapest, 166.

KOVÁCS T.

1977 *A bronzkor Magyarországon [The Bronze Age in Hungary]*. Budapest.

1984 Die Füzesabony-Kultur. In: Tasić, N. (Hrsg.): *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Balcano-Pannonica 22. Beograd, 235–256.

1992 Glaubenswelt und Kunst. In: Meier-Arendt, W. (Hrsg.): *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiß*. Frankfurt am Main, 76–82.

2006 Bisher unbekannte kupfer- und bronzezeitlich wagenmodelle aus Ungarn. *AAH* 57. 35–45.

KRISTIANSEN, K.

2010 The Nebra find and early Indo-European religion. *Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle* 5. 431–437.

KRISTIANSEN, K. – LARSSON, T. B.

2005 *The rise of Bronze Age society: travels, transmissions and transformations*. Cambridge.

LAZĂR, V.

1995 *Repertoriul arheologic al judeţului Mureş*. Târgu Mureş.

1999 Descoperirile epocii bronzului de pe teritoriul judeţului Mureş. *Angustia* 4. 47–54.

Makkay J.

1963 Adatok a péceli (bádeni) kultúra vallásos elképzeléseihez. *ArchÉrt* 90. 1. 3–15.

1963–64 What was the Copper Age Clay Wagon Model of Budakalász? *Alba Regia* 4–5. 11–15.

1998 Békés. In: Jankovich B. D. (szerk.): *Magyarország régészeti topográfiája 10. Első kötet. Békés megye régészeti topográfiája*. Budapest, 641–654.

Manning, S. W. – Griggs, C. – Lorentzen, B. – Ramsey, Ch. B. – Chivall, A. J. – Jull, T. – Lange, T. E.

2018 Fluctuating radiocarbon offsets observed in the southern Levant and implications for archaeological chronology debates. *PNAS* 115. 24. 6141–6146.

Masson, A – Rosenstock, E.

2011 Das Rind in Vorgeschichte und traditioneller Landwirtschaft: archäologische und technologisch-ergologische Aspekte. *Mitteilungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* 32. 81–106.

Maran, J.

1998 Die Badener Kultur und der ägäisch-anatolische Bereich. Ein Neubewertung eines alten Forschungsproblems. *Germania* 76. 497–525.

Máthé Sz. M.

1984 Preliminary Report on the 1977–1982 Excavation at the Neolithic and Bronze Age Settlement of Berettyóújfalu-Herpály. *AAH* 36. 137–159.

1988 Bronze Age Tells in the Berettyó Valley. In: Kovács, T. – Stanczik, I. (eds.): *Bronze Age Tell Settlements of the Great Hungarian Plain I*. Budapest, 27–122.

Máthé Sz. M. – Vicze M.

1991 Polgár-Kenderföld-Kiscsőszhalom (Hajdú-Bihar m.). *Régészeti Füzetek* Ser. 1. 42. 13.

Mazăre, P.

2012 Definirea şi clasificarea artefactelor preistorice destinate torsului: fusaiolele. *Terra Sebus* 4. 103–131.

Milleker B.

1905 A vattinai őstelep. Temesvár. Különlenyomat a *Délmagyarországi Tört. és Régészeti Értesítőből*. Kiadja a verseci városi múzeum. Csanád-egyházmegyei kvny.

Molnár Zs.

2011 Die Bronzemetallurgie in den Otomani-Gemeinschaften von der Carei-Ebene und dem Eriul-Tal. *AAH* 62. 2. 269–328.

2014a *A kőkortól a bronzkorig. Az ősrégészeti kutatás elméleti alapjai.* Kolozsvár.

2014b *Contribuţii la cunoaşterea culturii Otomani din Nord-Vestul Transilvaniei. Ceramică şi metal*. Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 8. Cluj-Napoca.

Molnár Zs. – Imecs Z.

2006 Adatok a Nagykárolyi-síkság és az Ér-vidék településhálózatának kutatásához. *Dolgozatok ÚS* 1 (2005). 25–80.

Molnár Zs. – Ciută, B.

2017 Aspects regarding the economy of the Otomani communities in North-Western Transylvania. Data concerning the Middle Bronze Age agriculture in light of the investigations carried out in the Carei-Bobald tell. *AB* 25. 57–90.

Mozsolics A.

1967 *Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás*. Budapest.

Müller-Karpe, H.

2006 Himmel und Sonne als bronzezeitliche Gottheitssymbole. *Germania* 84. 19–26.

Németh E. R.

2012 Prehistoric Wheel Models from the Collection of the Mureş Country Museum. *Marisia* 32. 15–32.

NÉMETI J.

1969 Descoperiri funerare din epoca bronzului în jurul Careiului. *StComSatuMare* 1. 57–72.

1981–1982 Descoperiri arheologice din hotarul oraşului Carei (jud. Satu Mare). *StComSatuMare* 5–6. 167–182.

1995 Descoperirile arheologice de la Carei-Bobald (jud. Satu Mare) în anul 1994. In: Sîrbu, V. (red.): *Cercetări în aria Nord-Tracică*. Bucureşti, 123–126.

1996 Câteva consideraţii privind descoperirile funerare din epoca bronzului din nord-vestul României. *StComSatuMare* 13. 27–57.

1999 *Repertoriul arheologic al zonei Carei*. Bibliotheca Thracologica 28. Bucureşti.

2009 *Barangolások Szatmárban*. Szatmárnémeti.

NÉMETI J. – MOLNÁR ZS.

2001 Data about the beginning of the tell settlements from the N–V part of Romania. In: Cosma, C. – Tamba, D. – Rustoiu, A. (Hrsg.): *Studia Archaeologica et Historica Nicolao Gudea Dicata. Omagiu profesorului Nicolae Gudea la 60 de ani*. Bibliotheca Musei Porolissensis 4. Zalău, 67–93.

2002 *A tell telepek elterjedése a Nagykárolyi-síkságon és az Ér völgyében*. Kolozsvár.

2003 Contribuţii la cunoaşterea aşezărilor de tip tell din N–V României. Ceramica aparţinând epocii bronzului de la Dindeşti. In: Chiriac, A. – Corenea, L. – Ghemiş, C. – Moisa, G. (coord.): *In memoriam Nicolae Chidioşan*. Oradea, 21–46.

2012 *Bronzkori hatalmi központok Északnyugat-Erdélyben: A Nagykároly-Bobáld-tell.* Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 2. Szeged.

2014 Tiream "Holmul cânepei = Kendereshalom", Satu Mare County. In: Gogâltan, F. – Cordoş, C. – Ignat, A. (eds.): *Bronze Age tells and tell-like settlements on the eastern frontier of the Carpathian Basin. History of research*. Cluj-Napoca, 268–271.

NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ, V. – BÁRTA, J.

1977 Äneolithische Siedlung der Boleráz-Gruppe in Radošina. *SlA* 25. 433–447.

NOVOTNÁ, M.

2001 Symbole vom Rad und Sonne in der Kunst der Bronzezeit. In: Gediga, B. – Mierzwiński, A. – Piotrowski, W. (Hrsg.) *Sztuka Epoki Brązu I Wczesnej Epoki żelaza W Europie środkowej. Die Kunst der Bronzezeit und der frühen Eiseinzeit im Mitteleuropa*. Wrocław–Biskupin, 365–375.

OLEXA, L.

1982 Siedlungen und Gräberfelder aus der Bronzezeit von Nižná Myšľa der Ostslowakei. In: Hänsel, B. (Hrsg.): *Südosteuropa Zwischen 1600 und 1000 V. Chr*. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 1. Berlin, 387–397.

1983 Sídliská a pohrebiská z doby bronzovej v Nižnej Myšli. *ArchRozh* 35. 2. 122–129.

1992 Náleziská z doby bronzovej v Nižnej Myši. Predbežné správa o výsledkoch výskumu opervnených sídlisk a pohrebiska otomanskej kultúry. *SlA* 40. 2. 189–204.

2002 Kult, religious worship. In: Gancarski, J. (red.): *Miedzy Mykenami a Baltykiem. Kultura Otomani-Füze*sabony. *Between Mycenae and Baltic Sea. The Otomani-Füzesabony Culture*. Krosno–Warsawa, 89–93.

2003 *Nižná Myšľa. Osada a pohrebisko z doby bronzovej*. Košice.

OLEXA, L. – NOVÁČEK, T.

2013 *Pohrebisko zo staršej doby bronzovej v Nižnej Myšli. Katalóg I (hroby 1–310)*. Archaeologica Slovaka Monographiae: Catalogi 14. Nitra.

ORDENTLICH, I.

1969 Probleme der Befestigungsanlagen in den Siedlungen der Otomanikultur in deren rumänischem Verbreitungsgebiet. *Dacia N.S.* 13. 457–474.

1971 Aria de răspândire a culturii Otomani de pe teritoriul României. *Marmatia* 2. 19–35.

1972 Contribuţia săpăturilor arheologice de pe „Dealul Vida" (Comuna Sălacea, judeţul Bihor) la cunoşterea culturii Otomani (1). *StComSatu Mare* 2. 63–81.

1973 *Cercetări de la Otomani şi Sălacea şi locul lor în contextul culturii Otomani*. Iaşi. Doktori disszertáció (kézirat).

Ordentlich, I. – Chidioşan, N.

1975 Cărucioare miniatură din lut aparţinând culturii Otomani (epoca bronzului) de pe teritoriul României. *Crisia* 5. 27–36.

Ordentlich, I. – Găvan, A. – Ghemiş, C.

2014 Sălacea "Dealul Vida = Vida Hegy", Bihor County. In: Gogâltan, F. – Cordoş, C. – Ignat, A. (eds.): *Bronze Age tells and tell-like settlements on the eastern frontier of the Carpathian Basin. History of research*. Cluj-Napoca, 207–213.

Paládi-Kovács A.

1973 A magyar parasztság kerekes járműveinek történeti és táji rendszerezéséhez. *Néprajzi Közlemények* 18. 5–80.

1989 Szánok, szekerek a Palócföldön és környezetében. In: *Szekerek, szánok, fogatok a Kárpát-medencében*. Szentendre (2003), 79–94.

1993 Magyar szénásszekerek a 18–19. században. In: *Szekerek, szánok, fogatok a Kárpát-medencében*. Szentendre (2003), 95–101.

1999 Fogatolás, igázás és szekerek a Bódva-völgy térségében. In: *Szekerek, szánok, fogatok a Kárpát-medencében*. Szentendre (2003), 151–186.

Pare, Ch. F. E.

1987 Der Zeremonialwagen der Bronze- und Urnenfelderzeit: seine Entstehung, Form und Verbreitung. In: *Vierrädrige Wagen der Hallstattzeit. Untersuchungen zu Geschichte und Technik*. Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Monographien 12. Mainz, 25–67.

2004 Die Wagen der Bronzezeit in Mitteleuropa. In: Burmeister S, unter Mitarbeit von Endlich, C. – Kloos, E. (Red.): *Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation. Wagen im Vorderen Orient und Europe. Wissenschaftliche Begleitschrift zur Sonderausstellung Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation. Wagen im Vorderen Orient und Europa vom 28. März bis 11. Juli 2004 im Landesmuseum für Natur und Mensch Oldenburg*. Oldenburg, 355–372.

Pearson, Ch. L. – Brewer, P. W. – Brown, D. – Heaton, T. J. – Hodgins, G. W. L. – Jull, A. J. T. – Lange, T. – Salzer, M. W.

2018 Annual radiocarbon record indicates 16th century BCE date for the Thera eruption. *Science Advances* 4 (8), 1–7. DOI: 10.1126/sciadv.aar8241.

Piggott, S.

1987 *Az európai civilizáció kezdete*. Budapest.

Popa, D. – Boroffka, N.

1996 Consideraţii privind cultura Noua. Aşezarea de la Ţichindeal, jud. Sibiu. *SCIVA* 47. 1. 51–61.

Popescu, D.

1944 *Die Frühe und Mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen*. Biblioteca Muzeului Naţional de Antichităţi din Bucureşti 2. Bucureşti.

1956 Săpăturile de la Vărşand-1949. *MCA 2*. 89–195.

Popescu, A. D.

2006 Un fragment de car miniatural din lut de la Rugineşti (jud. Vrancea). *SCIVA* 57. 1–4. 113–128.

Raczky P. – Hertelendi E. – Horváth F.

1992 Zur absoluten Datierung der bronzezeitlichen Tell Kulturen in Ungarn. In: Meier-Arendt, W. (Hrsg.): *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Frankfurt am Main, 42–47.

Raczky P. – Anders A.

2009 Tér- és időszemlélet az újkőkorban. Polgár-Csőszhalom ásatási megfigyelései. In: Anders A. – Szabó M. – Raczky P. (szerk.): *Régészeti dimenziók. Tanulmányok az ELTE BTK Régészettudományi Intézetének tudományos műhelyéből. A 2008.* évi *magyar tudomány* ünnepe keretében elhangzott előadások. Budapest, 75–92.

RAPOPORT, A.

1990 Systems of activities and systems of settings. In: Kent, S. (ed.): *Domestic Arhitecture and Use of Space. An interdisciplinary cross-cultural study*. *New Directions in Archaeology*. Cambridge, 9–20.

REICH, CH.

2005 „Vogelmenschen und Menschenvögel". Bronzezeitliche Vogel-Mensch-Darstellungen im mittleren und unteren Donauraum. In: Horejs, B. – Jung, R. – Kaiser, E. – Teržan, B. (Hrsg.): *Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidment*. UPA 121. Bonn, 231–239.

RENFREW, C.

1969 Trade and Culture Process in European Prehistory. *Current Anthropology* 10. 2–3. 151–169.

1998 Mind and Matter: Cognitive Archaeology and External Symbolic Storage. In: Renfrew, C. – Scarre, Ch. (eds.): *Cognition and Material Culture: the Archaeology of Symbolic Storage*. Cambridge, 1–6.

ROMAN, P. – NÉMETI, J.

1990 Date preliminare asupra cercetărilor arheologice de la Carei-Bobald. *Thraco-Dacica* 11. 39–47.

ROSKA M.

1942 *Erdély régészeti repertóriuma.* Kolozsvár.

1944 A kolozskorpádi II. jellegű kultúrfacies kerámiai emlékei Erdélyben. *Közlemények* 4. 1–2. 22–41.

ROTEA, M.

2001 Die Mittlere Bronzezeit im Karpaten-Donau-Raum (19.–14. Jahrhundert v. Chr.) In: *Thraker und Kelten beidseits der Karpaten. Sonderausstellung September 2000–April 2001*. Eberdingen, 22–30.

ROTEA, M. – TECAR, M. – TECAR, T.

2010 Donație de artefacte provenind din situl Wietenberg de la Derșida-„Dealul lui Balotă". *RevBist* 24. 9–28.

SANDERS, N. K.

1995 *Prehistoric Art in Europe*. Second Edition. New York.

SCHLOSSER, W.

2010 Die Himmelsscheibe von Nebra – Astronomische Untersuchungen. In: Meller, H. – Bertemes, F. (Hrsg.): *Der Griff nach den Sternen. Wie Europas liten zu Macht und Reichtum kamen. Internationales Symposium in Halle (Saale) 16.–21. Februar 2005*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschiche Halle (Saale), Band 05/II. Halle, 913–933.

SCHROLLER, H.

1933 *Die Stein und Kupferzeit Siebenbürgens*. Berlin.

SCHUSTER, C.

1996 Despre cărucioarele de lut ars din epoca bronzului de pe teritoriul României. *Thraco-Dacica* 17. 1–2. 117–137.

2007 *Transportul terestru în preistorie, cu privire specială la Dunărea de Jos*. Târgoviște.

SHERRATT, A.

1977 *Economy and Society in Prehistoric Europe. Changing Perspectives*. Edinburgh.

SOPRONI S.

1954 A budakalászi kocsi. *FolArch* 6. 29–36.

SOFAER, J.

2013 Cosmologies in Clay: Swedish Helmet Bowls in the Middle Bronze Age of the Carpathian Basin. In: Bergerbrant, S. – Sabatini, S. (eds.): *Counterpoint: Essays in Archaeology and Heritage Studies in Honour of Professor Kristian Kristiansen*. BAR IS 2508. Oxford, 361–365.

Sommer, U.

1990 Dirt theory, or archaeological sites seen as rubbish heaps. *Journal of theoretical archaeology* 1. 47–60.

Steinrücken, B.

2010 Die dynamische Interpretation der Himmelsscheibe von Nebra. In: Meller, H. – Bertemes, F. (Hrsg.): *Der Griff nach den Sternen. Wie Europas liten zu Macht und Reichtum kamen. Internationales Symposium in Halle (Saale) 16.–21. Februar 2005*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschiche Halle (Saale), Band 05/II. Halle, 935–945.

Szathmári I.

2003 Beiträge zu den Vogeldarstellungen der bronzezeitlichen Tell-Kulturen. In: Jerem, E. – Raczky, Pál (Hrsg.): *Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburstag*. Archaeolingua 15. Budapest, 513–523.

Székely Z.

1955 Contribuţie la cronologia epocii bronzului în Transilvania. *SCIV* 6. 3–4. 844–863.

1959 Raport preliminar asupra sondajelor executate de Muzeul Regional din Sf. Gheorghe în anul 1956. *MCA* 5. 231–245.

1966 Cimitirul din epoca bronzului de la Pir. *SCIV* 17. 1. 125–135.

Székely Zs.

2001 Előzetes jelentés az 1953. és 1954. évi szilágypéri (Pir, Szatmár megye, Románia) régészeti ásatásokról. *Tisicum* 12. 107–116.

Szendrei J.

1883 Borsodmegye őstelepei. *ArchÉrt* 3. 109–137.

Tegel, W. – Croutsch, C.

2016 Wood anatomy and construction technique of Late Bronze Age rural cartwheels. *Journal of Archaeological Science Reports* 7. 123–128.

Tihelka, K.

1954 Nejstarší hliněné napodobeniny čtyřramenných kol na území čsr. *PamArch* 45. 1–2. 219–224.

Točik, A.

1981 *Nitriansky Hrádok-Zámeček. Bez. Nové Zámky. Bronzezeitliche Befestigte Ansiedlung der Madarovce-Kultur*, Band I–II, Heft 1–2, Materialia Archaeologica Slovaca 3. Nitra.

Totoianu, R.

1998 Materiale arheologice de la Sighişoara – „Wietenberg", din colecţia Haldenwang, aflate în depozitul Muzeului din Sebeş. *Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenţeşti*, *Arheologie-Istorie* 4. 65–69.

Uckelmann, M.

2013 Land Transport in the Bronze Age. In: Fokkens, H. – Harding, A. (eds.): *The Oxford Handbook of the European Bronze Age.* Oxford, 398–413.

van Amerongen, Y.

2016 *Wild West Frisia: the Role of Domestic and Wild Resource Exploitation in Bronze Age Subsistence*. Archaeological Studies Leiden University 33. Leiden.

Vandkilde, H.

2010 Metallurgy, inequality and globalization in the Bronze Age – discussant`s commentary on the papers in the metallurgy session. In: Meller, H. – Bertemes, F. (Hrsg.): *Der Griff nach den Sternen. Wie Europas liten zu Macht und Reichtum kamen. Internationales Symposium in Halle (Saale) 16.–21. Februar 2005*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschiche Halle (Saale), Band 05/II. Halle, 903–910.

VÉNINGER P.

2018 10. századi fazekak készítése. In: Forisek P. – Szabó Á. – Szakács J. (szerk/eds.): *„Hadak útján". A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXVII. konferenciája. 27th Conference of Young Scholars on the Migration Period. Debrecen, 2017. október 27–28*. Debrecen, 293–311.

VOSTEEN, M. U.

1999a *Urgeschichtliche Wagen in Mitteleuropa. Eine archäologische und religionswissenschaftliche Untersuchung neolithischer bis hallstattzeitlicher Befunde*. Freiburger Archäologische Studien 3. Rahden/Westf.

1999b Ein Vorschlag zur Funktion der ältesten Wagen in Mitteleuropa. *ArchInf* 22. 2. 269–277.

VRETEMARK, M.

2010 Subsistence Strategies [with contributions by Hans-Peter Stika (archaeobotanical case study, Southern Scandinavia, Sicily, and Hungary), Brigitta Berzsényi (archaeobotanical case study, Hungary), and Peter Steen Henriksen (archaeobotanical case study, Southern Scandinavia)]. In: Earle, T. –Kristiansen, K. (eds.): *Organizing Bronze Age Societies. The Mediterranean, Central Europe and Scandinavia Compared*. Cambridge, 155–184.

WOYTOWITSCH, E.

1995 Die Wagen der Schweiz in der europäischen Bronzezeit. *Helvetia archaeologica* 26. 83–351.

WAGON MODELS FROM THE MIDDLE BRONZE AGE CAREI-BOBALD TELL

(Summary)

The carriage and wheel models made of burnt clay are common findings in the Carpatian Basin of the Bronze Age. Following their appearance in the Late Copper Age, statuettes of presumably life-size carriages were found with other materials in a high number. The number of carriage and wheel models found in tells of the Middle Bronze Age is also high. According to the Hungarian Encyclopedia of Ethnology a carriage is a light, four-wheeled vehicle pulled by a horse, while a cart was used to transport heavy cargo and it was usually pulled by horses or oxen. Carriages were built similar to carts, with the difference of being lighter, with more delicate features. Four-wheeled vehicles are classified firstly by the build of their under-structure and the shape and number of their poles, but having or not having the bar connecting the front and the back of the carriage is also general criteria. In the following we will use the two expressions as synonyms.

The functionality of carriage models is questioned to this day. Academic resources express opinions that the statuettes made of clay could be children's toys, items symbolizing economic wellbeing, or objects used for rituals. The carriage models found in the Carpatian Basin are mainly thought to be cultic objects (for the cult of the sun or death) and are speculated to be part of home altars as well.

Newly published articles raise a few questions about the commercial significance of carriages and their role in economy as well as their geographical location and their role in rituals. Nevertheless, a four-wheeled vehicle making transport easier would be classified as revolutionary in the Prehistory, and it surely had a significant role in the economy of the Bronze Age, as well as cultural representation and rituals.

After analyzing clay models of vehicles of the period by shape and style it's statable that we're talking about a type of object that had a symbolic value for a significant amount of time. The shape, structure and similarities in decoration show a unique way of designing and constructing carriages that spread across the Carpatian Basin. The carriage models that have a considerable distance between the places they were found were presumably means of visual communication of general thoughts in the Middle Bronze Age.

The statuettes of the four-wheeled carriages are means of preserving physical symbolic information. The inspected objects must have had a big role in creating and preserving the world view and collective memory of communities in the Middle Bronze Age.

The ordinary and special material world plays a big part in the collective memory of a community, suggests the role of the individual and the group in the community, remind the important events of the community and the information possessed by the community known as the common knowledge. Not only is it an element that forms identity, but with the help of the common knowledge it ensures the continuity of the community's self image.

The ornamentation on the side of the carriage models can show, apart from the general aesthetic preferences of the period, the existence of so-called festive carriages with symbolic decorations used for public rituals in the community. The different forms of public rituals in the community are known as events that gave multi-sensory experience of variant complexity and were general ways of organising the community.

Our study is analyzing the nine carriage and forty-eight wheel models found in Carei-Bobáld, north-west of Transylvania. Our analysis mainly focuses on the finding circumstances and tipochronological characteristics of the objects. We can state based off the finding circumstances of the carriage and wheel models that the objects were found as entires or fragments from the cultural layer as well as garbage pits and daub scree of the houses. This suggests that in case the statuettes used as decorations were ruined or replaced, the objects thrown away didn't need any special treatment. Disposing of garbage is a simple matter but handling rubbish was also part of the cultural system of a community. Not to mention the fact that while excavating the tell in Carei we didn't find any carriage and wheel models together in the same archeological context.

The clay models found in Bobáld are unique pieces, every statuette looking different from the other. Their different shapes and decorations suggest that the carriages used as models for the statuettes weren't similar either, made with different techniques and materials. The different work up of the objects show that carriage models were symbols of abstract concepts or embodiments of complex ideas generally known in their period, without canonic portrayal.

The socio-cultural phenomena of the less complex communities are multifunctional and have a strong dynamic interaction between eachother. A given space such as a house or part of it can be the place of cyclically changing sacral and profane events. Changing the place's function periodically shows the the community's view about time and space. It's also possible that the carriage models bear symbolic value of the cyclical change. The objects placed in different parts of the house suggest specific activities and traditions, but they could also share a metaphoric meaning for the people living in the house. The sematic creations from the Bronze Age, such as the real carriage models which are simplified, metaphoric versions of the real carriages aren't accurate about the structure of the real models.

The analyzed statuettes of carriages from the Middle Bronze Age could be dated back to 2075–1530 B.C.

Függelék: A tanulmányban közölt szekér és kerékmodellek jegyzéke

Tábla	Lelőhely	Leletkörülmény	Leírás	Leltárszám
1. tábla/1	Nagykároly-Bobáld	A tell 1990-es évi ásatása során az SVI szelvény 9. négyzethálójából került elő, az akkori modern járószinthez viszonyított -3,00–3,20 m mélységből. Otomani I. kultúrréteg.	Sötétszürke, reduktáns égetésű, finom homokkal soványított szekérmodell. Három töredékből áll, megmaradt a szekérszobor két hosszanti oldala, az elejéből egy jelentősebb darab és szinte a teljes alja. A kocsi töredékes állapota miatt nem tudjuk meghatározni a modell felső sarkainak kialakítását, illetve a peremkialakítást. Oldalát és elejét bevagdosott bordák és bevagdosások díszítették, felülete fényezett. Az alján besimított vonal jelzi a tengelyek és a szekérrúd pontos helyét. Méretek: hosszúság: 9–10,5 cm; szélesség: 8,1–8,9 cm; magasság: 5 cm; átlag falvastagság: 10 mm.	Nagykárolyi Múzeum 32459
1. tábla/2	Nagykároly-Bobáld	A tell 2011-es évi ásatása során, a C3 kazetta G3 gödrének felső rétegeiből került elő, a szelvény oldalfalának szélesítése során, az akkori modern járószinthez viszonyított -0,30 m mélységben. Otomani IIIa kultúrréteg.	A töredék a kocsi alján található négy lyukas tengelytartó fül egyike. Vörösessárga színű, külseje enyhén polírozott, finom homokkal soványított. Pontozott, vésett vonalpár díszíti. A díszítőmotívum valószínűleg folytatódott a kocsioldal alsó egészén is. Méretek: szélesség: 4,4 x 3,9 cm, magasság: 2,6 cm.	Nagykárolyi Múzeum 35771
1. tábla/3	Nagykároly-Bobáld	A tell 2011-es évi ásatása során, az S4 (5 x 2,5 m) szelvényben, -1,80–1,90 m mélyről, az akkori járószinthez viszonyított 10 sz. rétegből került elő. Otomani II. kultúrréteg.	A kis méretű töredék finom homokkal soványított, durvább gyurmájú, vörösesbarna, reduktáns égetésű. Sarkai enyhén csúcsosak, alján tisztán kivehető a letört tengelytartó fül helye. Oldalát vésett vonallal kétregiszteresre osztották, majd ismétlődő Z alakú, vésett motívummal díszítették. Méretek: hosszúság: 4,4 cm; szélesség: 2,3 cm; magasság: 6,2 cm; átlag falvastagság: 10–12 mm.	Nagykárolyi Múzeum 35562
2. tábla/1	Nagykároly-Bobáld	A tell 2001-es régészeti ásatása során, a C1 kazettában, -2,07 m mélységből feltárt modell. Otomani I. kultúrréteg.	Kocsimodell-töredék, restaurálható. Durvább gyurmájú, nagyobb szemcséjű homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, szürkés-világosbarnás, inoxidáns égetésű. A kocsikas pereme bordaszerűen megvastagított, bevagdosásokkal díszített. Ugyanilyen díszítést láthatunk a kocsialj alsó szélein és peremén. Alja teljesen lapos, nem látták el tengelytartó fülekkel vagy furatokkal. A kocsi elején a letört zoomorf protóma helye látható. Méretek: hosszúság: 10,2– 0,6 cm; szélesség: 8,6 cm; magasság: 4,1–4,3 cm; falvastagság: 6–10 mm.	Nagykárolyi Múzeum 30206

Tábla	Lelőhely	Leletkörülmény	Leírás	Leltárszám
2. tábla/2	Nagykároly-Bobáld	A tell 2001-es feltárása során az SVIb kazettában, -1,90–2,30 m mélységben talált szekérmodell. Otomani I. kultúrréteg (kevert leletanyagú, a réteg alsó felében Szaniszló-kerámia, míg az Otomani I. töredékek a réteg felső harmadában jelennek meg).	Kocsimodell saroktöredéke, pereme alatt vízszintes furatok díszítik. Az oldalfalak találkozásánál a sarkoknál merőleges furattal áttörték. Peremét benyomkodott pontsorral ékítették. Nagyobb szemcséjű homokkal soványított, jobb minőségű gyurmából készült, inoxidáns égetésű. A rövidebb oldalfalak középen elkeskenyedtek, alja a sarkoknál kicsúcsosodik. A tengelyek helyét jelölő furat merőleges tájolású. Méretek: hosszúság: 4,1 cm; szélesség: 2,6 cm; magasság: 4,2 cm; falvastagság: 6 mm.	Nagykárolyi Múzeum 34891
2. tábla/3	Nagykároly-Bobáld	A tell 1997-es ásatása során, az SIX szelvény, 1. négyzethálójából, -1,30–1,40 m mélyen került elő. Otomani III. kultúrréteg.	Kocsimodell rövidebb oldalának töredéke. Durvább gyurmájú, finom homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, barnás-világosszürke, inoxidáns égetésű. A kocsikas alján, az oldalfal alsó szélén egy ± 3mm átmérőjű tengelytartó lyukat fúrtak. Díszítetlen. Méretek: a kocsimodell eredeti hosszát nem tudjuk megállapítani; jelenlegi maximális szélessége: 6,9 cm; magasság: 6,8 cm; átlag falvastagság: 7–10 mm.	Nagykárolyi Múzeum 33942
3. tábla/1	Szilágypér-Várszíget	A lelőhelyen Németi János 1977-ben végzett próbaásatást. A kocsimodell az 1953–1954-es régészeti feltárások rétegtani megállapításainak ellenőrzése céljából történő ásatás során került elő. A múzeumi leltárkönyv 9844-es bejegyzése alatt egy kerékmodell szerepel. Utóbbi tárgyat nem találtuk meg. Otomani II. kultúrréteg.	Saroktöredék, jó minőségű gyurmából készült, nagyobb szemcséjű homokkal soványított, világosbarnás-szürke színű. Élein sraffozott vonalpárt, míg oldalain vésett motívumokat láthatunk. Oldalait középen áttörték, az edénytartókhoz hasonlóan. Az alja teljesen nyitott, míg tetejét a sarkoknál egy homorúbb lap zárja. Felső sarkát egy apró zoomorf protóma díszíti. A hosszanti oldal alsó sarkát átfúrták, ez lenne a tengelyek helye. A kocsikas rövidebb oldalát és tetejét a sarokhoz közel kifúrták. Méretei: hosszúság: 7,5 cm; szélesség: 5,2 cm; magasság: 8,5 cm; falvastagság: 6 mm.	Nagykárolyi Múzeum 9845
3. tábla/2	Nagykároly-Bobáld	A tell 2010-es évi feltárása során, a C3 kazettában, a humuszrétegből, az akkori modern járószinthez viszonyítva -15 cm mélyről került elő. Otomani IIIa kultúrréteg.	Kis méretű szarvasmarha-plasztika. Közepes minőségű gyurmából készült, nagyobb szemcséjű homokkal soványított, szürkésbarna, inoxidáns égetésű, helyenként apró vöröses foltokkal. Méretek: magasság: 3,5 cm; szélesség: 3 cm.	Nagykárolyi Múzeum 35596
3. tábla/3	Nagykároly-Bobáld	A tell 2017-es évi ásatása során, a C4 kazetta É: 12–13; Ny: 0–1 négyzethálójából, -1,65 m mélyről került elő. Otomani IIIa kultúrréteg.	Saroktöredék, jó minőségű gyurmából készült, nagyobb szemcséjű homokkal soványított, barna, inoxidáns égetésű. Peremén vésett vonallal keretezett, bevagdosott bordadísz látható. Oldalán, az áttört részek körül futó sraffozott vonalpár díszíti. A vésett vonaldíszeket fehér mészbetéttel töltötték fel. Az alja teljesen nyitott. Az oldalfal alsó sarkában apró lyuk jelzi a tengely helyét. Méretek: hosszúság: 6,4 cm; szélesség: 1,9 cm; magasság: 4,2 cm; falvastagság: 8–11 mm..	Nagykárolyi Múzeum 35957

Tábla	Lelőhely	Leletkörülmény	Leírás	Leltárszám
4. tábla/1	Nagykároly-Bobáld	A tell 2002-es régészeti feltárásakor az SVIII kazetta G1a gödrének betöltéséből, -2,50–2,60 m mélységből került elő. A gödör Otomani I. és II. leletanyagot tartalmazott. A kocsimodell közelében egy kerékmodellt találtak. Utóbbi a 22926-os leltárszámot viseli. Otomani II. (A gödör datálása C14 kormeghatározás alapján történt, de a kocsikas díszítése és a kanelúra típusa az OI. ornamentika eleme.)	Ép kocsimodell, finom homokkal soványított, polírozott felületű, sötétszürkés-feketés, reduktáns égetésű. Két hosszanti oldalán V formájú, míg rövidebb oldalain lefektetett S alakú, sekély besimítást láthatunk. A kocsikas elején három fordított V alakú és egymást követő spirális besimítás látható. A kocsi alját tengelytartó fülekkel látták el. Mindkét rövidebb oldal közepére egy-egy lyukat fúrtak. A kocsi elejét zoomorf protómák díszítik. Hátuljának felső sarkain stilizált zoomorf protómákat láthatunk. Hosszanti oldalainak peremét, ill. hátlapját középtaggal osztották ketté. Méretek: hosszúság: 16,6 cm; szélessége: 9,7 cm (felső részén) 7,5–8,5 cm (alól); magassága hátul: 8,8 cm; elöl: 10,5 cm.	Nagykárolyi Múzeum 21528
4. tábla/2	Nagykároly-Bobáld	Az 1994-es évi ásatásokkor, az SVII. (10 x 1,5 m) szelvény 8. négyzethálójában, -1,40–1,45 m mélyről került elő. Otomani II. kultúrréteg.	A töredékes kocsimodell ellipszis alakú, alja fordított csonka kúp alakú, kissé kiszélesedik. Alja lapos, keskenyebb széleinél, a sarkokhoz közel egy-egy tengelyfurat található. Jó minőségű gyurmából készült, finom homokkal soványított, vörösesbarna, inoxidáns égetésű. A kocsi oldalán pontsorral kitöltött, vésett vonaldíszeket láthatunk, közöttük zegzugos motívum található. A kocsi pereme alatt benyomkodott pontsor van. Méretek: hosszúság: 18,3 cm; szélesség: 8–9 cm; magasság: 8 cm; átlag falvastagság: 5 mm.	Nagykárolyi Múzeum 8765
5. tábla/ 1–2	Nagykároly-Bobáld	A 2013-as régészeti feltárások alkalmával, a C3 kazetta É: 7–8; Ny: 9–10 négyzethálójából, -1,20 m mélységből került elő. A kocsikerekeket a Cx9 cölöplyuk mellett találtuk. Otomani IIIa járószint.	Két darab, égetett agyagból készített, azonos díszítésű kerékmodell. Az igénytelenül kidolgozott kerekek durvább gyurmájúak, sötétbarnás-szürkés, reduktáns égetésűek, mindkét oldalukat kerékaggyal látták el. Mindkét kerék hátoldala díszítetlen. Az elején kereszt alakú vésett vonaldíszt láthatunk, amely a küllőket reprezentálja. A szélein sraffozott, vésett szalagdísz fut körbe. A vésett vonaldíszek fehér anyaggal vannak beszórva. Átmérő: 6,8 cm.	Nagykárolyi Múzeum 35725 35726
5. tábla/3	Nagykároly-Bobáld	2002-ben, az SVII kazetta G7 gödrének betöltéséből, -1,00–2,75 m mélyről került elő. Otomani IIIb.	Keréktöredék, finom homokkal soványított, jó minőségű gyurmából készült, barnásvöröses, reduktáns égetésű. Elején körbefutó, vésett vonalpár látható. A kerék küllőit vésett vonalkötegek ábrázolják. Hátoldala díszítetlen. A miniatúra feltehetően kerékaggyal rendelkezett, töredékessége miatt ez nem állapítható meg pontosan. Átmérője 7–8 cm lehetett.	Nagykárolyi Múzeum K4340

Tábla	Lelőhely	Leletkörülmény	Leírás	Leltárszám
5. tábla/4	Nagykároly-Bobáld	Az 1966-os évi feltárások alkalmával a D kutatóárokból, -2,40–2,56 m mélységből került napvilágra. Otomani I. kultúrréteg.	Ép kerékmodell. Finom homokkal soványított, világosbarnás-szürkés, reduktáns égetésű. A kerék élén, mindkét peremén, mindkét oldalon finom bevagdosás fut körbe. Kerékaggyal látták el. Átmérő: 6,7 cm.	Nagykárolyi Múzeum 422
5. tábla/5, 6	Nagykároly-Bobáld	2013 júliusában a C1 kazetta É: 1–2; Ny: 4–5. négyzethálóból, -0,92 m mélységből, az L1 ház paticsomladékából került napvilágra. Otomani IIIa, L1 lakóház.	Két megegyező külsejű, ép kerékmodell. Közepesen jó minőségű gyurmából készült, nagyobb szemcséjű homokkal soványított, jó felületkezelésű, feketésszürke, reduktáns égetésű. Kerékaggyal látták el őket minkét oldalon. A küllők helyét sraffozott bordadíszek jelölik. A kerékmodell lapját négy változó méretű (6–10 mm) lyukkal áttörték. A kerék szélén bevagdosások futnak körbe. Helyenként megfigyelhető a vésett díszítésekben a mészbetét. A kerékmodellek hátlapja díszítetlen. Átmérő: 7,4 cm.	Nagykárolyi Múzeum 35729 35730
5 tábla/7	Érdengeleg-Vár	Németi János 1965 őszén próbaásatásokat végzett a területen. Három szelvényt (SA,B,C.) nyitott. A terület mezőgazdasági művelése miatt a bolygatott felső réteg kevert leletanyagot tartalmazott. A következő szintek az Otomani kultúra II. és III. fázisának kerámiaanyagát foglalták magukba. Pontos leletkörülményeit nem ismerjük.	Égetett agyagból készült kerékmodell, finom homokkal soványított, sötétbarna, reduktáns égetésű, jó felületkezelésű. Kerékaggyal látták el, egyik oldalán négyes, kereszt alakú, vésett spirálmotívum van. Átmérő: 8,5 cm.	Nagykárolyi Múzeum 235
5. tábla/8	Mezőterem-Kendereshalom	Mezőterem-Kendereshalom tell településen próbaásatásokat végzett Kovács Sándor 1960-ban, amikor rábukkant a spiráldíszes kerékmodellre. Leletkörülményei ismeretlenek.	Ép kerékmodell, barnásszürke, reduktáns égetésű, finom homokkal soványított, minkét oldalán kerékaggyal ellátott. Egyik oldalán négyes, kereszt alakú, vésett spirálmotívum van. Átmérő: 6,4 cm.	Szatmár Megyei Múzeum 5373
5. tábla/9	Nagykároly-Bobáld	2000 nyarán, az SXb–c kazettából (a védőárok átvágása), -2,00–2,20 m mélyről került elő. A szelvény eredetileg 3 x 3 m nagyságú volt, majd tanúfal nélkül északi irányban 3 x 2 méteres felülettel kiszélesítették. Otomani II. kultúrréteg.	Ép kerékmodell, kevésbé jó minőségű gyurmából készített, finom homokkal soványított, világosbarna-szürkés, reduktáns égetésű, igénytelenebb felületkezelésű. A kerékagy robosztusabb. A kerék külsején nyolckaréjos csillagmotívum figyelhető meg. Szélét körbefutó, vésett kettős vonalpár zárja, míg középen a kerékagy körül egy vésett kör van. Hátlapja díszítetlen. Átmérő: 6,5 cm.	Nagykárolyi Múzeum 30358

Tábla	Lelőhely	Leletkörülmény	Leírás	Leltárszám
5. tábla/10	Nagykároly-Bobáld	2011 júliusában került elő, a C1 kazettában, -0,70 m mélyről, az M9-es középkori sír betöltéséből. Otomani IIIa kultúrrétegből bekerült, másodlagos helyzetben levő tárgy.	Közepes minőségű gyurmából készült, nagyobb szemcséjű homokkal soványított, barnásszürke, reduktáns égetésű, jó felületkezelésű. Egy apró darabja kitörött. A pereme alatt benyomkodott pontsorral kitöltött, vésett vonalpár található, majd három apró, pontszerű benyomkodásokból álló koncentrikus kör van. A három koncetrikus kör kissé szabálytalan. A kerékagy is kevésbé jól megformált. Hátoldala díszítetlen. Átmérő: 6,8 cm.	Nagykárolyi Múzeum 35597
6. tábla/1	Nagykároly-Bobáld	2013 nyarán került elő a C1 kazettából, -1,25 m mélyen, az L1 lakóház paticsomladékából. Otomani IIIa, L1 lakóház.	Közepes minőségű gyurmából készült kerékmodell, nagyobb szemcséjű homokkal soványított, barnásszürke, reduktáns égetésű, jó felületkezelésű. Mindkét oldalán másodlagos égési nyomok vannak. Egyik oldalán enyhén domború kerékagy van. Átmérő: 6 cm.	Nagykárolyi Múzeum 35903
6. tábla/2	Nagykároly-Bobáld	Az 1994-ben lezajlott régészeti feltárások során az SVII szelvényből, -1,40-1,50 m mélyről került elő. Otomani II. kultúrréteg.	Közepes minőségű gyurmából készült kerékmodell, nagyobb szemcséjű homokkal soványított, sötétszürke, reduktáns égetésű, jó felületkezelésű. Díszítetlen. Mindkét oldalán kerékagy van. Átmérő: 6,5 cm.	Nagykárolyi Múzeum 33503
6. tábla/3	Nagykároly-Bobáld	Az 1990-es feltárás alkalmával az SV szelvény 2. négyzethálójából, - 0,60-0,70 m mélyen került elő. Otomani IIIa kultúrréteg.	Közepes minőségű gyurmából készült kerékmodell, nagyobb szemcséjű homokkal soványított, barnásvörös, oxidáns égetésű. Enyhén romboid formájú, a kerékagy alig kidolgozott. A közepén levő lyuk szokatlanul kis méretű. Díszítetlen. Átmérő: 4,8 cm.	Nagykárolyi Múzeum 31585
6. tábla/4	Nagykároly-Bobáld	A 2002-es évi ásatások során az SVIII kazettából, a 12A-13A négyzethálóból, -0,90-1,05 m mélységből került elő. Otomani IIIa kultúrréteg.	Ép, laposabb kerékmodell. Közepes minőségű gyurmából készült, nagyobb szemcséjű homokkal soványított, barnásszürke, reduktáns égetésű. Felületesen a kerékagy körül ujjbenyomkodások vannak. A kerékagy kevésbé erőteljes, a közepén 1 cm átmérőjű lyukat fúrtak. Hasonlít az orsókarikákhoz. Díszítetlen. Átmérő: 5,2 cm.	Nagykárolyi Múzeum 26341
6. tábla/5	Nagykároly-Bobáld	A 2018-as évi régészeti feltárások-során, a C1 kazetta Cx.22A padlójának sarazása alól került elő, -1,74 m mélységből. Otomani II. kultúrréteg.	Ép kerékmodell, romboid formájú. Közepes minőségű gyurmából készült, nagyobb szemcséjű homokkal soványított, barnásszürke, reduktáns égetésű. A közepén elhelyezet furat 1,1 cm átmérőjű. A modell kettős csonka kúp alakjából adódóan az orsógombokhoz hasonlít, a kerékagy kidolgozása is elnagyolt. Díszítetlen. Átmérő: 6,5 cm.	Nagykárolyi Múzeum BSF6465

Tábla	Lelőhely	Leletkörülmény	Leírás	Leltárszám
6. tábla/6	Nagykároly-Bobáld	1966-ban a D kutatóárokban -1,70-1,75 m mélyen került elő. Otomani II. kultúrréteg.	Díszítetlen kerékmodell. Közepes minőségű gyurmából készült, nagyobb szemcséjű homokkal soványított, barnásvörös, oxidáns égetésű. Kerékaggyal ellátott. Átmérő: 4,9 cm.	Nagykárolyi Múzeum 433
6. tábla/7	Nagykároly-Bobáld	A 2013-as régészeti feltárások során a C1 kazetta nyugati felében kirajzolódó M40 középkori sír betöltéséből került elő. Otomani IIIa kultúrrétegből bekerült, másodlagos helyzetben levő tárgy.	Díszítetlen, kis méretű kerékmodell. Közepes minőségű gyurmából készült kerékmodell, nagyobb szemcséjű homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, barnásszürke, reduktáns égetésű. Mindkét oldalát kerékaggyal látták el. Átmérő: 4,3 cm.	Nagykárolyi Múzeum 35724
6. tábla/8	Nagykároly-Bobáld	2017 augusztusában a C2 kazetta É: 4–5; Ny: 8–9 négyzethálójából, -1,88 m mélyről, az L1 lakóépület padlójáról került elő. Otomani IIIa, L1 lakóház padlója.	Közepes minőségű gyurmából készült kerékmodell, nagyobb szemcséjű homokkal soványított, világosbarna, reduktáns égetésű. Az ép kerékmodell díszítetlen, jól megformált kerékaggyal rendelkezik. Nincs szabályos kerek formája. Átmérő: 3,7 cm.	Nagykárolyi Múzeum 35959
6. tábla/9	Nagykároly-Bobáld	1986-ban került elő az SII szelvény 9. négyzethálójából, -0,30–0,45 m mélyen, a humuszrétegből. Otomani IIIa kultúrréteg.	Közepes minőségű gyurmából készült kerékmodell, nagyobb szemcséjű homokkal soványított, sötétszürke, reduktáns égetésű. Egyik oldalán a kerékagy letört. Díszítetlen. Átmérő: 4,1 cm.	Nagykárolyi Múzeum 31209
6. tábla/10	Nagykároly-Bobáld	Az 1988-as évi régészeti feltárás alkalmával, az SIV szelvény 7. négyzethálójából, -0,80 m mélységben került elő. Otomani III. kultúrréteg.	Közepes minőségű gyurmából készült kerékmodell, nagyobb szemcséjű homokkal soványított, vöröses, oxidáns égetésű. Mindkét oldalát jól kivehető tronkónikus kerékaggyal látták el. Felületkezelése közepes. Díszítetlen. Átmérő: 4,7 cm.	Nagykárolyi Múzeum 31916
6. tábla/11	Nagykároly-Bobáld	Az 1986-os régészeti feltárások során az SII szelvény 1. négyzethálójában, -0,25 m mélységben a humuszrétegből került elő. Otomani IIIa kultúrréteg.	Közepes minőségű gyurmából készült kerékmodell, nagyobb szemcséjű homokkal soványított, vöröses, oxidáns égetésű. Rekonstruálható. Díszítetlen. Eredeti átmérője: 3,8 cm.	Nagykárolyi Múzeum 32092
7. tábla/1	Nagykároly-Bobáld	A 2002-es évi kutatások alkalmával az SVIII kazetta G1a gödréből, -2,45–2,88 m mélyről került elő. Otomani II.	Közepes minőségű gyurmából készült kerékmodell, nagyobb szemcséjű homokkal soványított, világosszürke, inoxidáns égetésű. Felületkezelése közepes. Felismerhetők készítője ujjlenyomatai. Mindkét oldalát jól kivehető tronkónikus kerékaggyal látták el. Díszítetlen. Átmérő: 5,6 cm	Nagykárolyi Múzeum 25767

Tábla	Lelőhely	Leletkörülmény	Leírás	Leltárszám
7. tábla/2	Nagykároly-Bobáld	A 2001-es évi régészeti feltárások során az SIV kazettából, -1,60-1,70 m mélységben került elő. Otomani II, kultúrréteg.	Közepes minőségű gyurmából készült kerékmodell, nagyobb szemcséjű homokkal soványított, sötétszürke, inoxidáns égetésű. Felületkezelése gyenge. Díszítetlen. Átmérő: 5,4 cm.	Nagykárolyi Múzeum 26763
7. tábla/3	Nagykároly-Bobáld	Az 1986-os évi kutatásokkor az SVI szelvény 4. négyzethálójából, -0,80-0,98 m mélyről került elő. Otomani III. kultúrréteg.	Közepes minőségű gyurmából készült kerékmodell, nagyobb szemcséjű homokkal soványított, világosszürke, inoxidáns égetésű. Felületkezelése gyenge. Díszítetlen. Átmérő: 5,9 cm.	Nagykárolyi Múzeum 31174
7. tábla/4	Nagykároly-Bobáld	Az 1988-as régészeti feltáráskor az SIV szelvény 4. négyzethálójából, -1,40 m mélyről került elő. Otomani III. kultúrréteg.	Közepes minőségű gyurmából készült kerékmodell, nagyobb szemcséjű homokkal soványított, világosszürke, inoxidáns égetésű. Felületkezelése gyenge. Díszítetlen. Átmérő: 5,4 cm	Nagykárolyi Múzeum 31775
7. tábla/5	Nagykároly-Bobáld	Az 1990-es kutatások folyamán talált kerékmodell. Szórványlelet.	Közepes minőségű gyurmából készült kerékmodell, nagyobb szemcséjű homokkal soványított, világosszürke, inoxidáns égetésű. Felületkezelése közepes. Díszítetlen. Átmérő: 6,5 cm.	Nagykárolyi Múzeum 32426
7. tábla/6	Nagykároly-Bobáld	Az 1997-es kutatások folyamán bukkant elő az SIX szelvény 1. négyzethálójából, -1,30–1,40 m mélységből. Otomani III. kultúrréteg.	A kerékmodell negyede maradt meg. Közepes minőségű gyurmából készült kerékmodell, nagyobb szemcséjű homokkal soványított, sötétszürke, inoxidáns égetésű. Díszítetlen. Rekonstruálható. Eredeti átmérő: 6,6 cm.	Nagykárolyi Múzeum 33946
7. tábla/7	Nagykároly-Bobáld	Az 1997-es régészeti feltáráskor az SIX szelvény 5. négyzethálójából, -1,80-1,90 m mélyről került elő. Otomani II. kultúrréteg.	Közepes minőségű gyurmából készült kerékmodell, nagyobb szemcséjű homokkal soványított, sötétszürke, inoxidáns égetésű. Díszítetlen. Rekonstruálható töredék. Átmérő: 5,0 cm.	Nagykárolyi Múzeum 34034
7. tábla/8	Nagykároly-Bobáld	A 2001-es évi régészeti feltárás eredményeképpen az SVIa kazetta L2 lakóháza alatti rétegből, -1,40-1,50 m mélyen került elő. Otomani IIIa kultúrréteg.	A kerékmodell-töredék egynegyede maradt meg. Közepes minőségű gyurmából készült kerékmodell, nagyobb szemcséjű homokkal soványított, világosbarna, inoxidáns égetésű. A perem egy részlete és mindkét kerékagy megmaradt, így formája pontosan rekonstruálható. Díszítetlen. Eredeti átmérő: 5,0 cm.	Nagykárolyi Múzeum 35017
7. tábla/9	Nagykároly-Bobáld	A 2011-es év nyarán végzett ásatás során a C3 kazettából, -0,70 m mélyről került elő. Otomani IIIa kultúrréteg.	Közepes minőségű gyurmából készült kerékmodell, nagyobb szemcséjű homokkal soványított, világosbarna-szürkés, inoxidáns égetésű. Díszítetlen. Külsején helyenként másodlagos égési nyomok figyelhetők meg. Átmérő: 6,4 cm.	Nagykárolyi Múzeum 35598

Tábla	Lelőhely	Leletkörülmény	Leírás	Leltárszám
7. tábla/10	Nagykároly-Bobáld	2012 júliusában, a C3 kazetta É: 6–7; Ny: 9–10 négyzethálójában, -1,09 m mélyen került elő. Otomani IIIa kultúrréteg.	Gyenge minőségű gyurmából készült kerékmodell, nagyobb szemcséjű homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, sötétbarna-szürkés, inoxidáns égetésű. Díszítetlen. Külsején helyenként másodlagos égési nyomok figyelhetők meg. Peremből egy darabka hiányzik. Mindkét oldalán kerékagy van. Átmérő: 5,7 cm.	Nagykárolyi Múzeum 35611
7. tábla/11	Nagykároly-Bobáld	2012 év júliusában a C2 kazettabeli É: 2–3; Ny: 7–8 négyzethálóból, -1,12 m mélyről került elő. Otomani IIIa kultúrréteg.	Gyenge minőségű gyurmából készült kerékmodell, nagyobb szemcséjű homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, világosbarna-szürkés, inoxidáns égetésű. Díszítetlen. A kerék peremének egynegyede hiányzik. Minkét oldalán kerékagy látható. Átmérő: 6 cm.	Nagykárolyi Múzeum 35612
7. tábla/12, 13	Nagykároly-Bobáld	2012 júliusában a C4 kazettabeli É: 6–7; Ny: 1–2. négyzethálóban, -1,13 m mélyen két kerékmodell került elő. Otomani IIIa kultúrréteg.	Közepes minőségű gyurmából készült kerékmodell, nagyobb szemcséjű homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, világosbarna-szürkés, inoxidáns égetésű, helyenként vöröses foltokkal. Mind formailag, mind készítésüket tekintve nagyon hasonlóak, mindkettő díszítetlen. Az egyik kerék szinte teljesen ép, míg a másiknak közel a fele hiányzik. Átmérő: 6,2 cm és 5,7 cm.	Nagykárolyi Múzeum 35615 35616
7. tábla/14	Nagykároly-Bobáld	2011 júliusában került elő a C1 kazettából, -0,50–0,80 m mélységből került elő. Otomani IIIa kultúrréteg.	Közepes minőségű gyurmából készült kerékmodell, nagyobb szemcséjű homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, sötétbarna-szürkés, inoxidáns égetésű. Díszítetlen. Átmérő: 6,2 cm.	Nagykárolyi Múzeum 35741
7. tábla/15	Nagykároly-Bobáld	2017 augusztusában a C1 kazettabeli É: 4–5; Ny: 2–3 négyzethálóban, -1,85 m mélységben került elő. Otomani IIIa kultúrréteg.	A kerékmodell fele maradt meg, formája rekonstruálható. Közepes minőségű gyurmából készült kerékmodell, nagyobb szemcséjű homokkal soványított, sötétbarna-szürkés, inoxidáns égetésű. Díszítetlen. Mindkét oldalán kerékagy van. Átmérő: 6,5 cm.	Nagykárolyi Múzeum 35958
7. tábla/16	Nagykároly-Bobáld	A 2001-es évi régészeti feltárás során az SVIb kazetta M66 középkori sírjának betöltéséből, -1,70–1,80 m mélységben került elő. Otomani II. vagy III. kultúrrétegből bekerült, másodlagos helyzetben talált tárgy.	Kiváló minőségű gyurmából készült kerékmodell, nagyobb szemcséjű homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, világosbarna, inoxidáns égetésű. Díszítetlen. A modell jó felületkezelésű. Átmérő: 5,0 cm.	Nagykárolyi Múzeum BSF6426
7. tábla/17	Nagykároly-Bobáld	A 2000-es évi ásatások során az SXa kazettabeli (a védőárok átvágása) 5. négyzethálójából, -0,20–0,40 m mélyen, a humuszrétegből került elő. Otomani IIIa kultúrréteg.	A kerékmodell töredékes, de formája rekonstruálható. A perem egy része és a két kerékagy megmaradt. Közepes minőségű gyurmából készült kerékmodell, nagyobb szemcséjű homokkal soványított, barnásvörös, oxidáns égetésű. Díszítetlen. Eredeti átmérő: 5,8 cm.	Nagykárolyi Múzeum BSF6453

Tábla	Lelőhely	Leletkörülmény	Leírás	Leltárszám
8. tábla/1	Nagykároly-Bobáld	Az 1966-os régészeti kutatások során a D kutatóárokból -1,00-1,25 m mélységből került elő. Otomani III. kultúrréteg.	Közepes minőségű gyurmából készült kerékmodell, nagyobb szemcséjű homokkal soványított, sötétbarna-szürkés, inoxidáns égetésű. Díszítetlen. Az éléből egy darabka hiányzik. Vaskos kerékaggyal van ellátva. Átmérő: 7,7 cm.	Nagykárolyi Múzeum 421
8. tábla/2	Nagykároly-Bobáld	Az 1966-os régészeti kutatások során a B kutatóárokból került elő, régészeti kontextusa ismeretlen. Mélységadatokat nem ismerünk.	Közepes minőségű gyurmából készült kerékmodell, finom homokkal soványított, sötétszürkés, inoxidáns égetésű. Díszítetlen. Vaskos kerékaggyal van ellátva, egy 7 mm átmérőjű keresztlyukkal a közepén. Eredeti átmérő: 8 cm.	Nagykárolyi Múzeum 3425
8. tábla/3	Nagykároly-Bobáld	A 2002-es feltárások során az SVIII kazettabeli G1a gödör betöltéséből került elő. Otomani II.	Közepes minőségű gyurmából készült kerékmodell, finom homokkal soványított, sötétbarna-szürkés, inoxidáns égetésű. Díszítetlen. Mindkét oldalát kerékaggyal látták el. Átmérő: 9 cm.	Nagykárolyi Múzeum 22926
8. tábla/4	Nagykároly-Bobáld	A 2002-es feltárások során az SIX kazettabeli G2 gödör betöltéséből került elő. Otomani II.	Közepes minőségű gyurmából készült kerékmodell, finom homokkal soványított, világosszürke, inoxidáns égetésű. Díszítetlen. Rekonstruálható. Eredeti átmérő: 9 cm.	Nagykárolyi Múzeum 27290
8. tábla/5	Nagykároly-Bobáld	Az 1988-as feltárások alkalmával az SIV szelvény 2. négyzethálójából, -1,20 m mélységből kerül elő. Otomani III. kultúrréteg.	Az agyagkerék mintegy fele megmaradt. Közepes minőségű gyurmából készült kerékmodell, finom homokkal soványított, világosszürke, inoxidáns égetésű. Díszítetlen. Rekonstruálható. Átmérő: 7 cm.	Nagykárolyi Múzeum 31766
8. tábla/6	Nagykároly-Bobáld	Az 1997-es évi kutatáskor az SVII szelvény 1. négyzethálójából, -1,40-1,50 m mélységből került elő. Otomani III. kultúrréteg.	Közepes minőségű gyurmából készült kerékmodell, finom homokkal soványított, világosszürke, inoxidáns égetésű, helyenként halványbarnás foltokkal. Díszítetlen. Átmérő: 8,8 cm.	Nagykárolyi Múzeum 33623
8. tábla/7	Nagykároly-Bobáld	Az 1997-es évi kutatások során az SIX szelvény 2. négyzethálójából, -1,05-1,15 m mélyről került elő. Otomani III. kultúrréteg.	Keréktöredék, mindössze negyede maradt meg. Közepes minőségű gyurmából készült kerékmodell, finom homokkal soványított, sötétszürke, inoxidáns égetésű. A kerékagy formáját nehéz meghatározni. Enyhén fényezett felületű, díszítetlen. Eredeti átmérő: 8,6 cm.	Nagykárolyi Múzeum 33872
8. tábla/8	Nagykároly-Bobáld	A 2017-es évi régészeti feltárásokat megelőző szelvénytisztításkor került elő -1,50 m mélyen. Szórványlelet. Feltehetően az Otomani IIIa kultúrrétegből származik.	Kerékmodell-töredék. Közepes minőségű gyurmából készült kerékmodell, finom homokkal soványított, oxidáns égetésű. Díszítetlen, rekonstruálható. Eredeti átmérő: 7,8 cm.	Nagykárolyi Múzeum BSF6450

Tábla	Lelőhely	Leletkörülmény	Leírás	Leltárszám
8. tábla/9	Nagykároly-Bobáld	1986-os évi feltárás során az SIII szelvény 4. négyzethálójának humuszrétegéből, -0,40-0,50 m mélységből került elő. Otomani IIIa kultúrréteg.	Keréktöredék, mindössze negyede maradt meg. Közepes minőségű gyurmából készült kerékmodell, nagyobb szemcséjű homokkal soványított, világosszürke, inoxidáns égetésű. A kerékagy formáját nehéz meghatározni. Díszítetlen. Eredeti átmérő: 8 cm.	Nagykárolyi Múzeum BSF6451
8. tábla/10	Nagykároly-Bobáld	A 2001-es régészeti kutatások során az SVIb kazettában előkerült M46 középkori sír betöltéséből, -1,15 m mélységből került elő. Otomani IIIa kultúrréteg.	Közepes minőségű gyurmából készült kerékmodell, finom homokkal soványított, oxidáns égetésű. Díszítetlen. Felületén angób van. Közepére 7 mm átmérőjű keresztlyukat fúrtak. A kerékagyak vaskosak. Eredeti átmérője: 8,7 cm.	Nagykárolyi Múzeum BSF6452
8. tábla/11	Nagykároly-Bobáld	Az 1990-es évi SVI szelvény 9. négyzethálójából, -1,00–1,10 m mélyen került elő. Otomani III. kultúrréteg.	A keréktöredék mintegy negyede maradt meg. Közepes minőségű gyurmából készült kerékmodell, finom homokkal soványított, világosbarna, oxidáns égetésű, helyenként sötétszürke foltokkal. Díszítetlen. Feltételezhetően tronkónikus kerékaggyal rendelkezett, azonban ennek formája csak hozzávetőlegesen határozható meg. Eredeti átmérője: 10 cm.	Nagykárolyi Múzeum BSF6455

EME

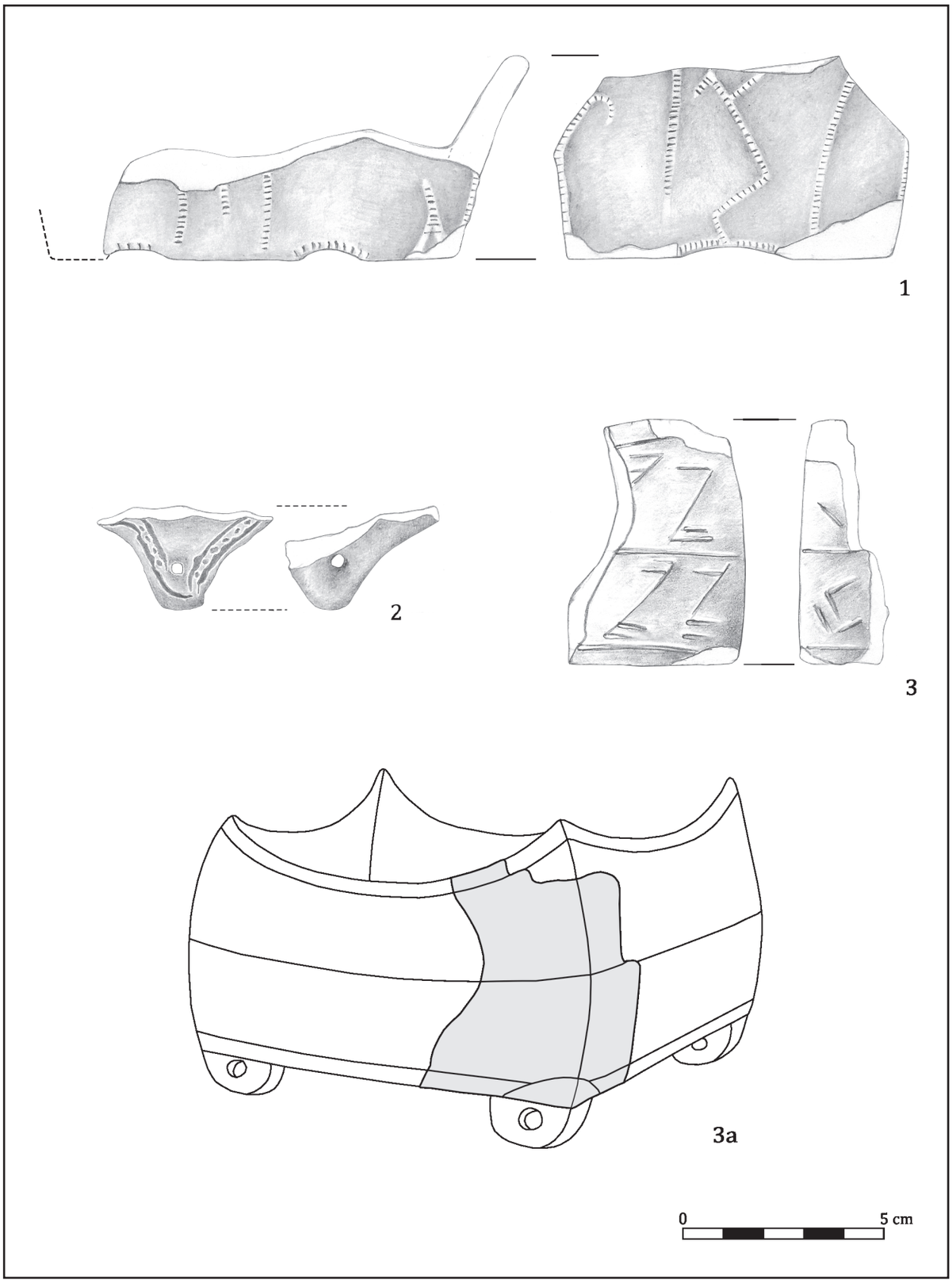

1. tábla. Nagykároly-Bobáld
Pl. 1. Carei-Bobald

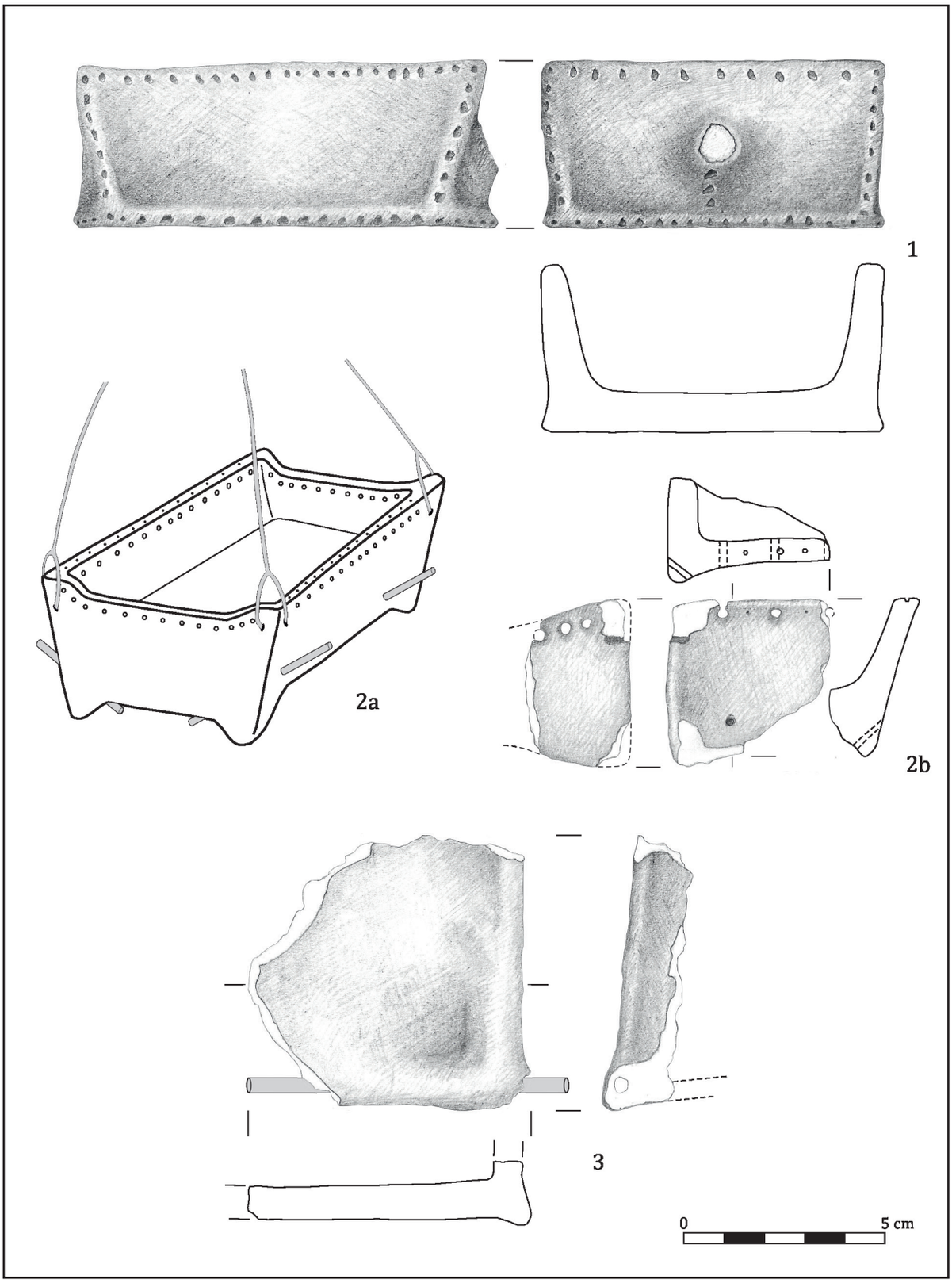

2. tábla. Nagykároly-Bobáld
Pl. 2. Carei-Bobald

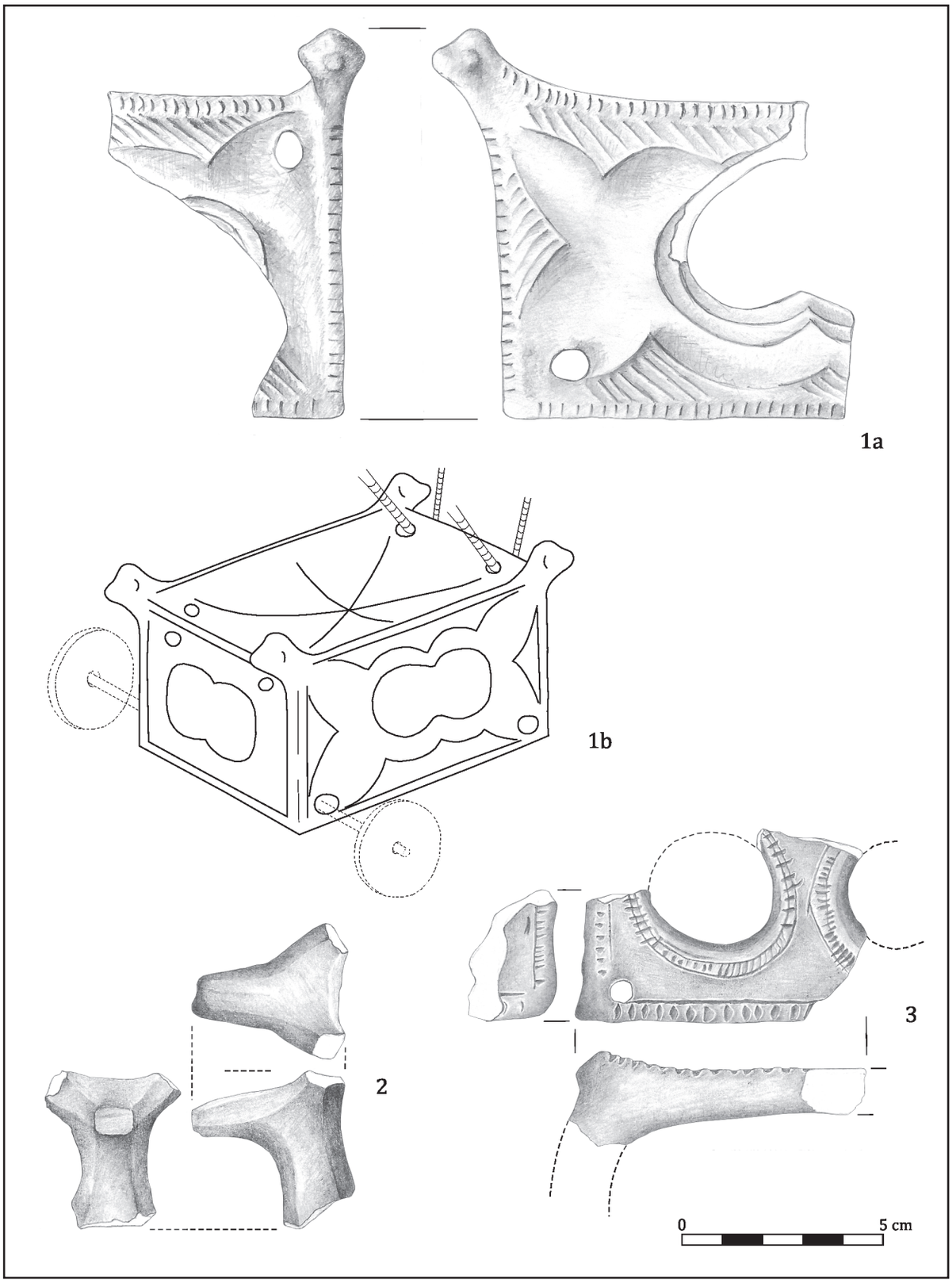

3. tábla. 1: Szilágypér-Városliget; 2–3: Nagykároly-Bobáld
Pl. 3. 1: Pir-Városliget; 2–3: Carei-Bobald

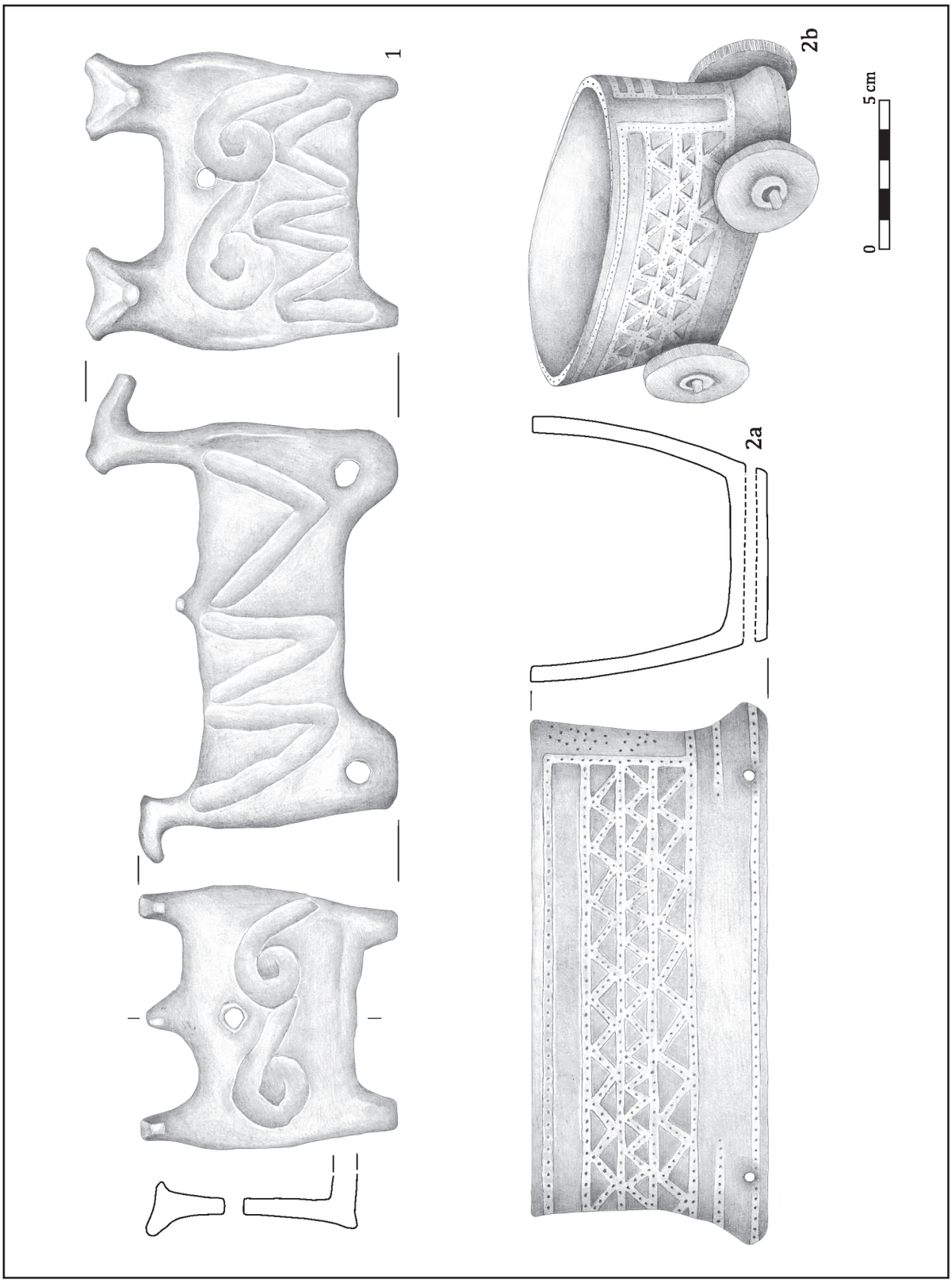

4. tábla. Nagykároly-Bobáld
Pl. 4. Carei-Bobald

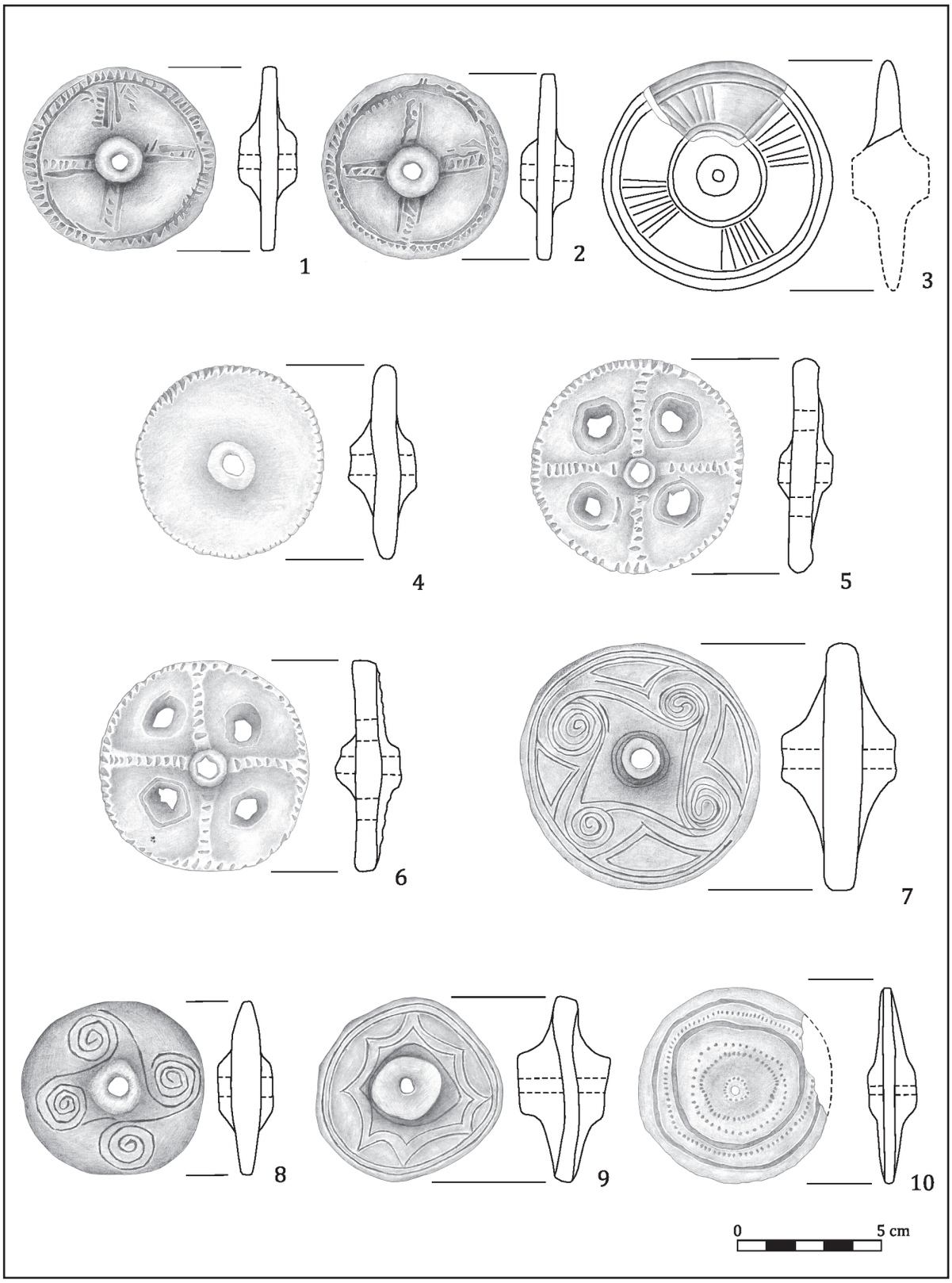

5. tábla. 1–6, 9–10: Nagykároly-Bobáld; 7: Érdengeleg-Várdomb; 8: Mezőterem-Kendereshalom
Pl. 5. 1–6, 9–10: Carei-Bobald; 7: Dindeşti-Cetate; 8: Tiream-Kendereshalom

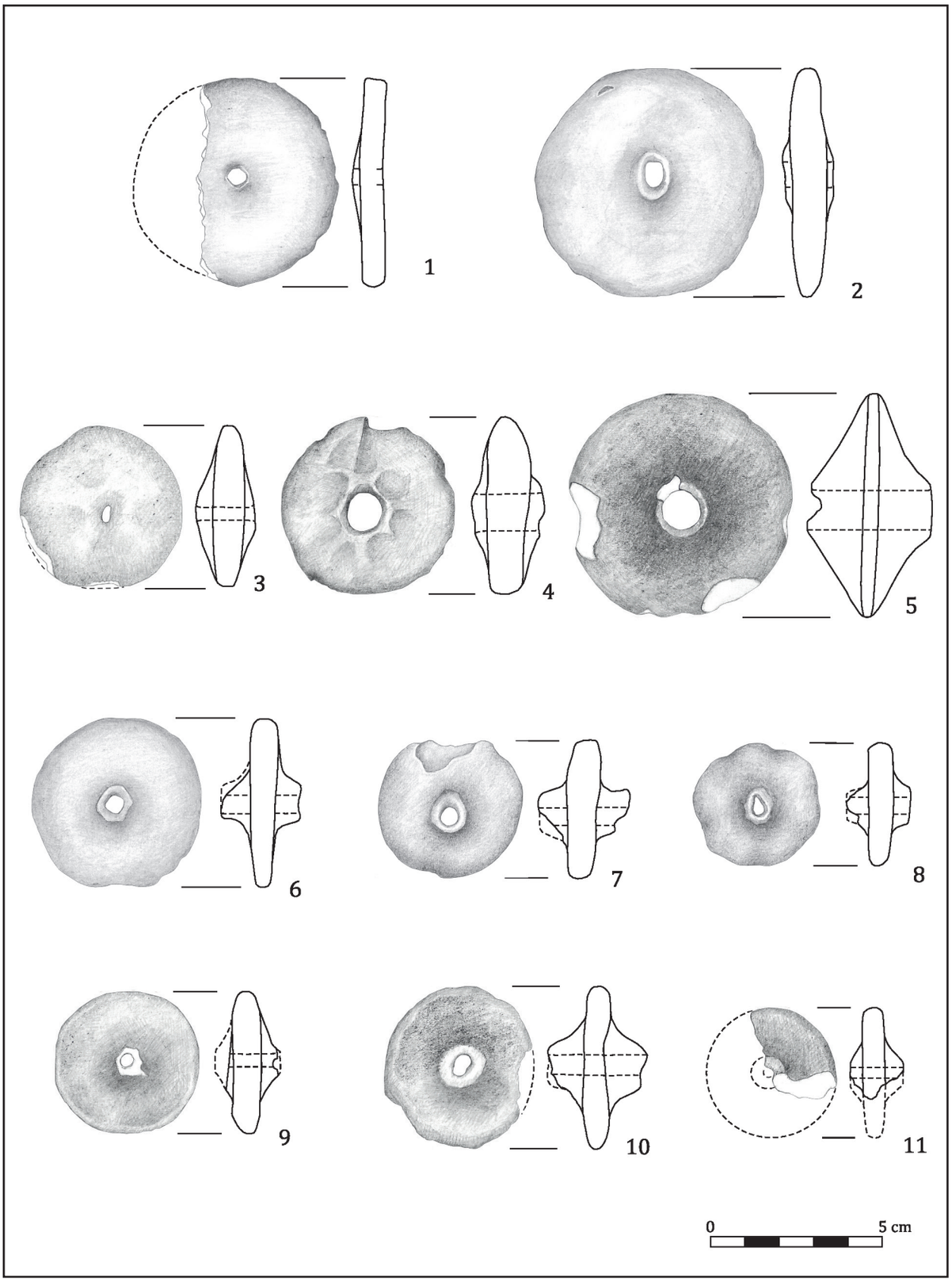

6. tábla. Nagykároly-Bobáld
Pl. 6. Carei-Bobald

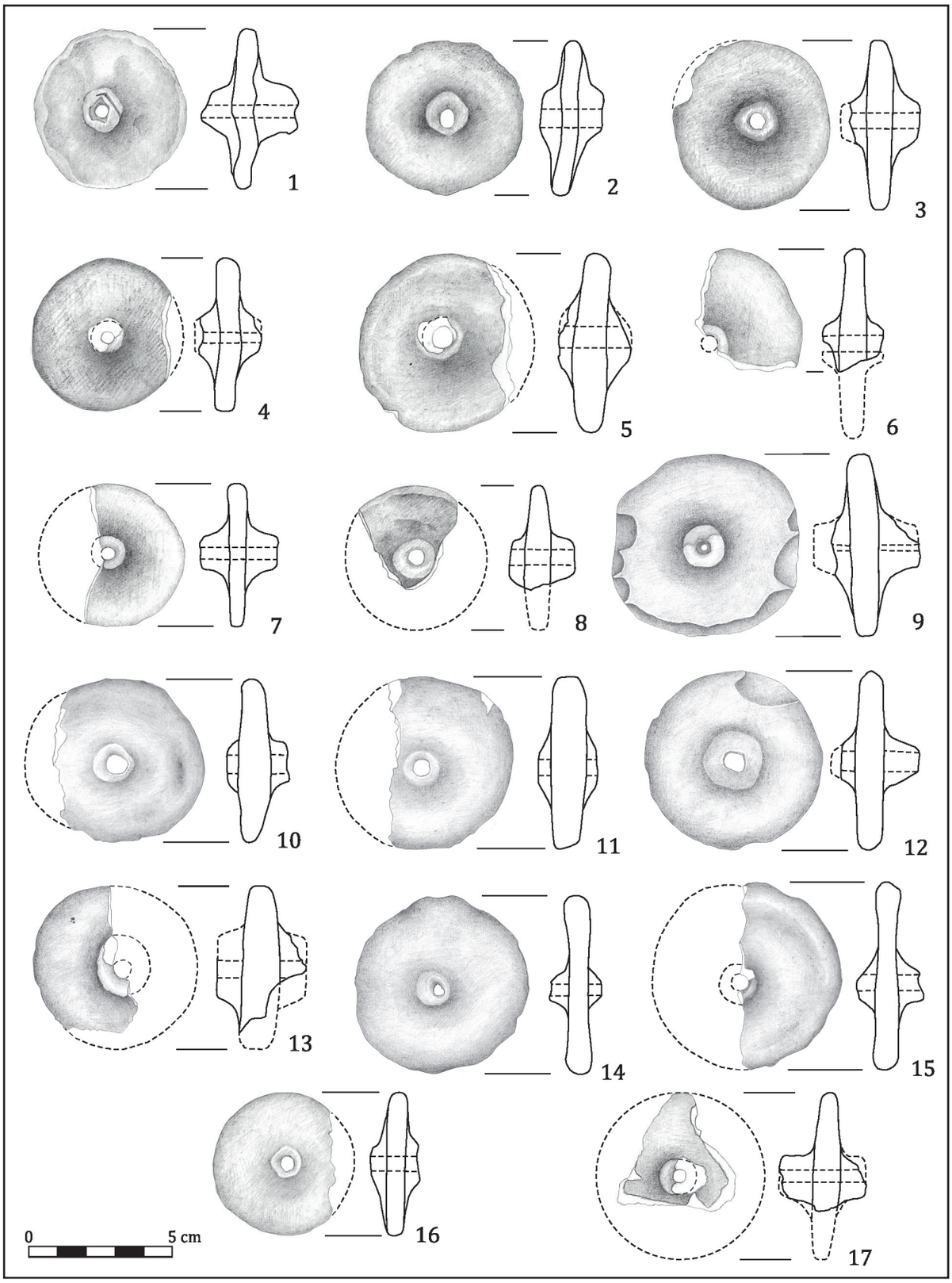

7. tábla. Nagykároly-Bobáld
Pl. 7. Carei-Bobald

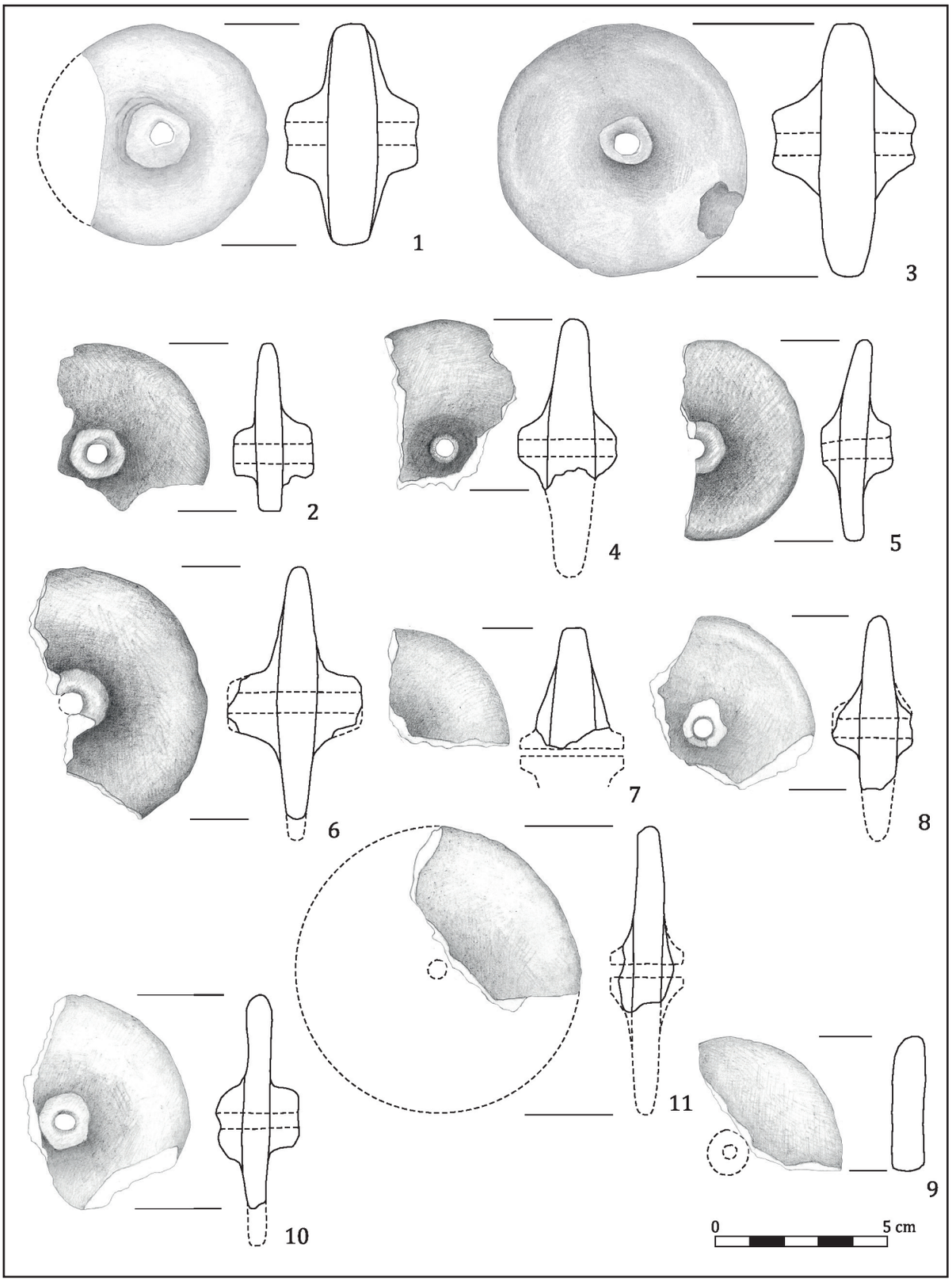

8. tábla. Nagykároly-Bobáld
Pl. 8. Carei-Bobald

Római és kora népvándorlás kori fibulák Simánd határából

Adatok a Maros alsó szakasza római kori és kora népvándorlás kori fibuláinak repertóriumához

Kapcsos Norbert

A tanulmány a régészeti szakirodalom által mind ez idáig ismeretlen Simánd-Tövisegyházpuszta lelőhelyről szórványként előkerült fibulakészletet elemzi, továbbá az Almgren 166. típusú római és a Vyškov típusú kora népvándorlás kori fibulák eredetével, Kárpát-medencei elterjedésével, valamint a Maros alsó szakaszán való megjelenésével kapcsolatos kérdéseket tárgyalja.

Kulcszavak: *szórványlelet, szarmata temető, germánok, Almgren 166. típusú fibula, Vyškov típusú fibula*
Keywords: *stray finds, Sarmatian cemetery, Germanic tribes, Almgren 166. type brooch, Vyškov type brooch*

Leletkörülmények[1]

A 2014 áprilisában szórványleletként, amatőr fémkeresőknek köszönhetően előkerült fibulák adományként kerültek az Arad Megyei Múzeum tulajdonába, egyéb, különböző korszakokba sorolható fémtárgyak kíséretében. A megtalálók térképen jelölték meg a fibulák viszonylagos előkerülési helyét – egy nagyobb kiterjedésű területet –, amely egy, a régészeti szakirodalom által eddig ismeretlen lelőhely.

Simánd (románul Şimand) község Arad megyében, a megyeközponttól mintegy 30 kilométerre északkeletre fekszik (4. tábla/1), a Kárpát-medence részét képező Aradi-síkság északi peremén. A közigazgatási szempontból Simánd községhez tartozó szántóföldeken elterülő lelőhely a településtől 7 kilométerre, délnyugati irányban található, a régészeti szakirodalomból már ismert „Mácsa-Topila" lelőhelytől[2] mintegy 2,5 kilométerre északkeletre.[3] A megtalálók által megjelölt és utólag ellenőrzött lelőhely középpontjának GPS-koordinátái: 46°22'45.50"N, 21°23'24.14"E.

Római kori fibulák

Térdfibula

A bronzból öntött fibula legyezőszerűen kialakított fejéhez lépcsős taggal kapcsolódó, lekerekített sarkú háromszög keresztmetszetű kengyel enyhén ívelt, amelyen középen hosszanti él fut végig. Lába töredékes, emiatt a tűtartó formája nem ismert (1. tábla/1).

Hossz: 2,9 cm; szélesség: 2,1 cm; kengyel átmérője: 0,8 cm.

Sorin Cociș tipológiája alapján a 19a1a2-es típushoz sorolható,[4] leszámítva a fibula fejlapjáról hiányzó „farkasfog" vagy cikcakkban tremolírozott díszítést. A típus elterjedését tekintve különbö-

[1] A kézirat 2016. április 7-én érkezett be.
[2] Sava 2009, 19.
[3] Simánd-Tövisegyházpuszta mint toponímiai megnevezés első kartográfiai előfordulása a második katonai felmérés (1806–1869) térképeihez köthető, azonban napjainkra kikopott a helyi emlékezetből.
[4] Cociș 2004, 89, 311, Pl. LVII/828–835.

ző változatai az összes Duna menti provinciában felbukkannak,[5] és jelentős mértékben elterjedtek a Barbaricumban is.[6] Keltezésüket tekintve a dáciai darabokat a 2–3. századra helyezik, ami megegyezik a Barbaricumra jellemző 2. század végi – 3. századi használatukkal.[7] Azonban a szarmata Barbaricumban a tiszaföldvári fibulák gyártására szakosodott műhely öntőformáinak előkerülése óta datálásuk pontossága megkérdőjeleződött,[8] ugyanis az eddig kizárólag római áruként értelmezett fibulák barbár műhelyben is készülhettek. Darabunk legközelebbi párhuzama Szentes-Sárgapart 26. sírjából ismert, ahol az azonos formájú fejlaphoz szintén lépcsős taggal kapcsolódik a háromszög keresztmetszetű kengyel.[9]

Germán típusú térdfibula

Bronzból öntött, jó megtartású, bár töredékes fibula. Feji részén a tízszeres tekercseléssel kialakított rugótag húrozását a fibula fejrészének hátulsó oldaláról előrehajlított lemezzel rögzítették. Tűje letörött. A fejrészhez lépcsőzetesen tagolva kapcsolódó nyolcszög keresztmetszetű, derékszögben megtörő kengyel lábrésze szintén hiányzik, így a hozzá tartozó tűtartó formája nem ismert (1. tábla/2).

Hossz: 3 cm; szélesség: 2,8 cm; kengyel átmérője: 0,6 cm.

A fibula morfológiai sajátosságai első látásra az Almgren 138. (*Almgren Gruppe V, serie 9*)[10] típusú fibulák formáját idézik, amelyek egyaránt elterjedtek Przeworsk és kvád közegben[11] is a B2/C1 periódusban.[12] Azonban ezek esetében a rugótagnak a fibulatesthez való rögzítése a spirálon átvezetett pálcával történik.

A simándi darabhoz hasonló, derékszögben megtört kengyelkialakítás figyelhető meg a Cociş 19b8 típusú fibuláknál,[13] amelyek Dácia provincia északnyugati részére és a szomszédos barbár területekre jellemzőek. Keltezésüket megközelítőleg a 2. század vége és 3. század első fele közti időszakra helyezi a kutatás.[14] A rugótag rögzítése azonban az Almgren 138. típushoz hasonlóan eltér a simándi példányétól.

Szerkezeti és formai jegyei alapján vélhetőleg egy, a germán típusú fibulák családjába tartozó változattal van dolgunk, amely jelenlegi ismereteink szerint egyedi darabnak minősül a szarmata Barbaricumban.

Egytagú aláhajlított lábú fibulák (Almgren 158. és 166.)

Almgren 158. típusú aláhajlított lábú fibulák

1. Ovális metszetű vékony bronzhuzalból hajlított, töredékes állapotban fennmaradt fibulakengyel. A rugótag, tű, valamint a tűtartó is hiányzik, így az aláhajlított típusba való besorolása a kengyel alján található láb elvékonyodó végének visszatekercselése alapján történt (1. tábla/5).

Hossz: 3,35 cm; kengyel átmérője: 0,4 cm.

2. A kengyelnél kopás eredményeként sarkainál lekerekített nyolcszög metszetű vékony bronzhuzalból hajlított fibula. A rugótag, valamint a tű hiányzik. A tűtartó elvékonyodó végét a kengyel tövéhez ötszörös tekercseléssel rögzítették (1. tábla/4).

Hossz: 6 cm; kengyel átmérője: 0,4 cm.

3. Kör metszetű vékony bronzhuzalból hajlított, töredékes állapotban fennmaradt egytagú, felsőhúros, alá/oldalt hajlított lábú fibula. A rugótag, illetve a kengyel hiányos. Tűje, valamint tűtartója hiányzik, ezért utóbbi kialakítása nem ismert (1. tábla/3).

Hossz: 2,4 cm; kengyel átmérője: 0,4 cm.

4. Kengyelénél vékony téglalap metszetű, lemezszerű huzalból hajlított, töredékes állapotban fennmaradt egytagú, felsőhúros, alá/oldalt hajlított lábú fibula. A rugótag és a kengyel töredékes, illetve tűje és tűtartója hiányzik, ezért utóbbi kialakítása nem ismert (1. tábla/6).

Hossz: 1,7 cm; kengyel átmérője: 0,7 cm.

---

[5] PATEK 1942, 56.
[6] GUDEA ET ALII 2001, 78.
[7] KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 348.
[8] VADAY 2005, 158; KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 347.
[9] PÁRDUCZ 1950, XVII. tábla/3.
[10] ALMGREN 1923, 62–64, fig. 138–147.
[11] GODŁOWSKI 1969, 180, Ryc. 17; KOLNIK–MITÁŠ, 2009, 42, Obr. 3/7, 8; BELJAK–KOLNIK 2006, 67, Obr. 10/6.
[12] BELJAK–KOLNIK 2006, 80.
[13] COCIŞ 2004, 101–102, 333, Pl. LXXIX/1208–1210.
[14] COCIŞ 2004, 102.

Patek Erzsébet a fibulatípus kialakulási régiójának a Kárpát-medencétől északra elterülő germán területeket jelöli meg.[15] Ezen belül legkorábbi példányaik előkerülése Przeworsk környezetben figyelhető meg,[16] a kutatás a 2. század végére helyezi őket.[17] A Przeworsk szállásterület déli – felső-Tisza-vidéki (Csenger) – peremén való megjelenésük megközelítőleg a 2–3. század fordulójára tehető (C1b–C2 fázis).[18] Ezt az időszakot a szarmata Barbaricumra[19] vonatkozóan Sorin Cociş, tovább finomítva a keltezést, a 2. század utolsó két évtizedében és a 3. század első évtizedében határozta meg.[20] Széles körű Kárpát-medencei elterjedésüket követően – beleértve egyaránt a pannóniai területeket[21] és a szarmata Barbaricumot[22] is –, a 3. századtól használatban maradnak egészen az 5. század elejéig.[23] Párhuzamok egyaránt ismertek az Aradi-síkságon megtalálható Kisiratosról,[24] Pécska 4R lelőhelyről[25] és az Aradi-síksággal szomszédos területekről, Derekegyháza-Disznójárásról,[26] Kardoskútról – Rostás János tanyájáról –,[27] Szentes-Sárgapartról[28] és Kiszombor B temetőből.[29] Azonban a simándi fibulák töredékes állapota és a tűtartó négyből három esetbeli hiánya miatt további következtetéseket nehéz lenne levonni.

Almgren 166. típusú aláhajlított lábú fibula

Jó állapotban fennmaradt, ívelt bronzszalagból hajlított, egytagú, felsőhúros, aláhajlított lábú fibula. A facettált tűtartó elvékonyodó végét a kengyel tövére tekercselték, a spirál alatt és a lábtekercs felett egy-egy rovátkolt dupla drót rátét figyelhető meg (1. tábla/7).

Hossz: 5,7 cm; kengyel átmérője: 0,45 cm.

A többnyire bronzból, esetenként ezüstből készült fibulatípus[30] morfológiai sajátosságait tekintve igen sokszínű képet mutat. A huzalból készült fibulatest metszete az esetek többségében ívelt szalagszerű, ritkábban kör, esetleg ovális keresztmetszet is előfordul (lásd Függelék). M. Mączyńska a fibulatest alapján két altípust különböztet meg, a facettált és a sima huzalból hajlítottakat, amelyeken egyaránt előfordulhat rovátkolt, illetve sima drót rátét.[31] A fibulatestet díszítő drót rátétek száma változó. Legtöbbször kettő-három figyelhető meg, ritkábban négy vagy annál több, amely esetben a leggyakoribb a sima, kisebb számban a rovátkolt, valamint esetenként a sima-rovátkolt drót rátét. Bár a drót rátétek száma és típusa esetlegességet mutat, szabályszerűség figyelhető meg azok elhelyezkedésének vizsgálatakor, mivel rendszerint azok a spirál alatt, a láb visszatekercselése felett, valamint három rátét esetén a tűtartón helyezkednek el (lásd Függelék).[32]

[15] Patek 1942, 64.
[16] Bârcă 2014, 30; Cociş 2014, 131.
[17] Patek 1942, 63; Bârcă 2014, 30; Cociş 2014, 130.
[18] Gindele 2010, 217.
[19] A markomann háborúkat követően a Felső-Tisza-vidéken elsőként megjelenő szarmata csoportok a 2. század végén kerülnek először szorosabb kapcsolatba a Przeworsk-kultúra hordozóival (Istvánovits 1984–1986, 101), illetve ez az a periódus, amelyhez Vitalie Bârcă és Sorin Cociş az Almgren 158. típusú fibula szarmata közegben való megjelenését kapcsolja (Bârcă 2014, 30; Cociş 2014, 130). Az Almgren 158. típusú fibulák 2. század végi alföldi elterjedésének vizsgálatakor megfontolandó a Kőhegyi–Vörös szerzőpáros által is kiemelt szempont, amely a fibulák hármas időrendi csúszását hangsúlyozza. Ez a fibulák gyártása, használati ideje, valamint földbe kerülésük időpontja közötti időszakot választja szét (Kőhegyi–Vörös 2011, 346. A témában lásd még Schiffer 1972). Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria a római importtárgyak esetében ugyancsak rámutattak azok „kettős", illetve esetenkénti „hármas" kronológiájának problematikájára, amely a tárgyak készítése és földbe kerülése közötti időszak mellett számol azok Barbaricumba kerülésének idejével is (Istvánovits–Kulcsár 1994, 69–70). A fibulatípus szarmata közegben Przeworsk-hatásra való elterjedéséről lévén szó (Grumeza 2014, 73), ez elsőként feltehetőleg a két nép kereskedelmi kapcsolatai révén valósulhatott meg, majd a forma szarmata környezetben való meghonosodása után azt egy technológiai import követhette, amely vélhetőleg némi időt vett igénybe. Így a felső-Tisza-vidéki területeken, a két nép közötti érintkezési zónában a fibulatípus korai, 2. század végétől kezdődő keltezése megállja a helyét, azonban megfontolandó a kisugárzási (Przeworsk) központtól távol eső területeken e típusú fibulák egy, a 3. század elejét követő alsó időrendi küszöbének a meghúzása.
[20] Cociş 2014, 130. Azonos következtetésre jutott Vitalie Bârcă is, lásd Bârcă 2014, 30.
[21] Vaday 1988–1989, 87.
[22] Kőhegyi–Vörös 2011, 351.
[23] Kőhegyi–Vörös 2011, 352.
[24] Dörner 1970, 462, Fig. 16/1–2.
[25] Kapcsos 2014, Pl. 4/3.
[26] Párducz 1944, 41.
[27] Vörös–Rózsa 2014, 10, Pl. 3/3.
[28] Párducz 1950, Pl. XX/5.
[29] Párducz 1950, Pl. XXXII/35.
[30] Mączyńska 2001, 81.
[31] Mączyńska 2001, 81.
[32] A táblázatban szereplő darabok mellett Patek Erzsébet további három példányt említ meg Balsáról, Újfehértóról és Jász-

A kettős drót rátétek egyaránt megfigyelhetők sima és rovátkolt formában, de ezek kizárólag ívelt szalag metszetű daraboknál fordulnak elő.[33]

A földrajzi szóródás és a morfológiai jellegzetességek korrelációjából kitűnnek egyes eredmények,[34] amelyek arra utalnak, hogy:

– a kizárólag rovátkolt drót rátét többnyire az Alföld északi peremén fordul elő, egy szentes-kistőkei és egy szentes-sárgaparti darabot leszámítva (5. tábla/11, 14, 15, 16, 23, 24);

– a sima-rovátkolt drót rátét hét esetben fordul elő, amelyek mind tiszántúli területeken találhatók (5. tábla/7, 11, 17, 18, 28, 31, 32);

– ugyancsak a tiszántúli területek sajátosságának tűnik a már említett kettős drót rátétek előfordulása, ahol nyolc esetből – egy madarasi darab kivétel – hét darab a Tiszántúlon került elő (5. tábla/10, 13, 26, 28, 31, 32);

– a tűtartó végének elvékonyodása négy esetben figyelhető meg, ezek a darabok az Alföld északi peremről valók (5. tábla/4, 11, 13, 15);

– ugyancsak az Alföld északi peremén fordul elő két esetben gyöngyözött hosszanti drót rátét, egymástól viszonylag kis távolságra, a Tisza és a Hernád völgye mentén (5. tábla/3, 18);

– az ezüstből készült fibulák szintén az Alföld északi felén koncentrálódnak, kivétel a bánsági és a gyulafehérvári darabok. Morfológiai szempontból változatosak, illetve egyaránt megfigyelhető a sima és a rovátkolt drót rátét vagy ezek kombinációja (5. tábla/3, 7, 8, 9, 11, 13, 15, 17, 21, 31, 32);

– nagyobb bizonyossággal mindössze a hortobágy-porosháti temető 8/IV és 13/IV-es sírjaiból származó fibulák szinte tökéletes hasonlósága utalhat egyazon műhelyből való származásra (3. tábla/32, 34).[35]

Az egytagú aláhajlított lábú fibulák családjába tartozó, Almgren 166. név alatt,[36] vagy Párducz Mihály nyomán „magyar típusúként”[37] ismert drót rátétes fibulával területünkön Magdalena Mączyńska[38] és Sorin Cociș[39] foglalkoztak utoljára. Az eredete és elterjedése körüli kérdések napjainkban is nyitottak, egyaránt érveltek kutatók az alföldi területek,[40] valamint a szomszédos Przeworsk területei mellett is.[41] Tény, hogy a szóródási térkép tanúsága szerint nagy koncentráció figyelhető meg az Alföld északi peremén, amely a szarmata–germán érintkezési területnek felel meg.

Akárcsak az Almgren 158-as egyszerű változat, ez a típus is széles kronológiai határok közé tehető. Sorin Cociș az apulumi (Gyulafehérvár) és a nagylaki példányokat a 2. század végére – 3. századra helyezi,[42] míg Magdalena Mączyńska egy, a C2–D1-es fázisok közti tágabb időintervallumot határoz meg az Alföld, Morvaország és Szlovákia területén előforduló darabok tekintetében.[43] Esetünkben ezt a tág időintervallumot támasztja alá a szentes-kistőkei 78. sír leletanyaga, ahol a drót rátétes, egytagú aláhajlított lábú fibula egy térdfibula társaságában került elő,[44] valamint egy későbbi periódusra utal a pócspetri szarmata temető 1. sírja,[45] ahol az említett fibula C alakú koporsókapcsokat tartalmazó sírból került elő, amely csak a 3. század végétől jelenik meg a Kárpát-medencében.[46] Ugyancsak kései keltezésre enged következtetni az ócsai 4. sír leletanyaga. A sírból a fibula mellett egy kéttagú, gyöngy rátétes, nagy méretű fülbevaló került elő, amely a 4. század közepe utáni keltezést támasztja alá,[47]

---

berényből, továbbá egyet Pannóniából, amelyek adathiány miatt nem kerültek bele a táblázatba, viszont a térképen szerepelnek. Lásd PATEK 1942, 64.

[33] Lásd Függelék: Pusztaszentmiklós, Kiskereki, Szentes-Kistőke 78. sír, Hortobágy-Poroshát 23/XI, Madaras 230. sír, Nagylak, Simánd, Gyulafehérvár.

[34] A felsorolt eseteket leszámítva a fibulatípus variánsainak a szarmata Barbaricumon belüli szóródása vizsgálatánál az esetlegesség a feltűnő (5. tábla). Az adott régióra jellemző darabok elkülönítését, illetve az esetleges műhelykörzetek kimutatását nehezíti a fibulatípus morfológiai változatossága, amelyet annak viszonylag könnyű kivitelezhetősége magyarázhat.

[35] Amely nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy ezek egyazon temető egyazon halomcsoportjának két korazonos sírjából származnak.

[36] ALMGREN 1923, Taf. VII, fig. 166.

[37] PÁRDUCZ 1956, 160.

[38] MĄCZYŃSKA 2001

[39] COCIȘ 2014

[40] MĄCZYŃSKA 2001, 81.

[41] COCIȘ 2014, 131.

[42] COCIȘ 2014, 131.

[43] MĄCZYŃSKA 2001, 81.

[44] PÁRDUCZ 1944, 8, Taf. 5/1.

[45] HULLÁM, 2012. 10. tábla/5.

[46] KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 253; GRUMEZA 2014, 45.

[47] KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 295.

valamint a nyitott karperec két végén található két-két, illetve a balta alakú csüngőn található három bekarcolt körszemes díszítés szintén a 4. századi tárgyakon jelentkezik elsőként,[48] ami ugyancsak a kései keltezést erősíti. A szentes-jaksori 3. sír fibulája mellett előforduló kéttagú, borostyángyöngyös fülbevaló, valamint a vasból készült egytagú, aláhajlított lábú fibula, amelynek párhuzamai a tiszadob-szigeti temető sírjaiban figyelhetők meg,[49] szintén 4. század végi keltezésre utalnak. A jól datálható sírok leletanyaga a késő szarmata periódusra helyezi a fibulatípus használati idejét, amikor az említett variánsok egyidejűleg használatban voltak.[50]

Kéttagú, alá- és oldalt hajlított lábú fibulák

1. Kéttagú, alá-/oldalt hajlított lábú, bronzból készült fibula, kengyele lekerekített sarkú, trapéz keresztmetszetű. A fibula spiráltagja, tűje, valamint tűtartója hiányzik. A kengyel és a tűtartó találkozásánál a láb lemezszerűen elvékonyodik (1. tábla/10).

Hossz: 2,7 cm; kengyel átmérője: 0,5 cm.

A fibula egy párhuzama Gyulafehérvárról ismert, ahol azonos kengyelkialakítás figyelhető meg egy, a 3. századra datált oldalt hajlított lábú darab esetében.[51] A kengyel azonos mértékű íveltsége és azonos metszete megfigyelhető a Pančevo-Vojlovica (Pancsova-Hertelendyfalva) temető 37. sírjának aláhajlított lábú fibulája esetében is.[52] A típus kengyel alapján való meghatározása nehézkes, hasonló kengyelkialakítás figyelhető meg két a porolissumi *castrum* alá-[53] és oldalt hajlított lábú[54] fibuláinak esetében is. Dáciában a két típust a 3. századra, illetve a 3. század második felére keltezik, de bizonyos példányok használatban maradnak a 4. században is.[55]

2. Bronzszalagból hajlított, jó állapotban fennmaradt kéttagú, oldalt hajlított lábú fibula. Spiráltagja és tűje hiányzik. A tűtartó kialakításánál a láb kalapálással lapított végét oldalt hajlították (1. tábla/9).

Hossz: 4,5 cm; kengyel átmérője: 0,55 cm.

Az oldalt hajlított lábú típus közeli párhuzama megtalálható a Kiszombor B temető 79.,[56] valamint a madarasi temető 409. sírjában.[57] A két fibula kengyelének lemezszerű keresztmetszete mellett a kengyel-tűtartó esetében azonos arányok figyelhetők meg, mint darabunknál, illetve a tűtartó kiképzésénél is hasonló megoldás vehető észre, míg más oldalt hajlított darabokhoz képest a tűtartó vége kevésbé vékonyodik el. A kéttagú, oldalt hajlított fibulák Przeworsk közegben való megjelenését a 2. század végére – 3. század elejére helyezi a kutatás,[58] azonban az Alföld szarmata területein való elterjedésük a 3. század közepére tehető.[59]

3. A bronzszalagból hajlított, jó állapotban fennmaradt kéttagú, aláhajlított lábú fibula spiráltartója és tűje hiányzik. A fibula kengyelének erőteljes íveltsége későbbi deformálódásra utal. A kengyel és a tűtartó találkozásánál levő lábtekercs alatt, a tűtartó két oldalán egy-egy ék alakú bevésés figyelhető meg. Tűtartójának kialakításánál a lábrészt ívelt lemezszerűre kalapálták, a láb végénél, a felső résszel párhuzamosan futva azt visszahajlították, és elvékonyodó végét a kengyel és a láb találkozásánál kétszeresen tekercselték fel (1. tábla/8).

Hossz: 4,8 cm; kengyel átmérője: 0,9 cm.

Bár a kéttagú aláhajlított lábú fibula lemezszerű kengyelének a spiráltartó felé megvastagodó vége alapján hasonló darab megfigyelhető egy szentes-hekedi szőlői darab esetében,[60] tűtartójának megoldása eltérő, amely megállapítás helytálló a hozzá hasonló szeged-öthalmi fibula esetében is.[61]

---

[48] Prohászka 2004, 119.
[49] Istvánovits 1993, Abb. 5/9, 11.
[50] Mączyńska 2001, 81.
[51] Moga et alii 1997, 542.
[52] Batistić-Popadić 1984–1985, Tabla X/153.
[53] Gudea et alii 2001, 87, Pl. X/72.
[54] Gudea et alii 2001, 87, Pl. IX/62.
[55] Gudea et alii 2001, 78.
[56] Párducz 1941, XXXII/16.
[57] Kőhegyi–Vörös 2011, 93. tábla/5.
[58] Cociş–Gaiu–Zăgreanu 2010, 207; Cociş 2004, 141.
[59] Kőhegyi–Vörös 2011, 352.
[60] Párducz 1941, LXXXIII/15.
[61] Párducz 1958–1959, 95, XXIX/16.

Kora népvándorlás kori Vyškov típusú fibula

Bronzból öntött, jó állapotban fennmaradt fibula. Egyenlő szárú háromszög alakú rugólemezének csúcsain alul két félkör, felül rombusz alakú kitüremkedő dísz található. Az ötszögű tűtartó lemez csúcsain félkör alakú kitüremkedő díszek figyelhetők meg. A fibula rugó- és tűtartó lemezének felülete, illetve a háromszög keresztmetszetű kengyel díszítetlen. A fibula tűtartója a tűtartó lemez és a kengyel kapcsolódásánál épen megmaradt, a rugólemez és a kengyel kapcsolódásánál található spiráltartó azonban letörött (2. tábla/1).

Hossz: 8,3 cm; rugólemez hossza: 2,15 cm; rugólemez szélessége: 2,7 cm; tűtartó lemez hossza: 4,7 cm; tűtartó lemez szélessége: 2 cm; lemez vastagsága: 0,1 cm.

A tárgyalt fibula tipológiai szempontból az ún. Vyškov típusú fibulák, azon belül is a Dobos–Lăzărescu szerzőpáros által meghatározott első, mondhatni klasszikus variáns darabjai közé sorolható.[62] A Vyškov típusú fibulák Kárpát-medencei megjelenésének és fejlődésének kérdéskörét, valamint kronológiai problematikájának feloldását legutóbb Dobos Alpár és Vlad Andrei Lăzărescu,[63] valamint Prohászka Péter[64] foglalták össze, ezért itt csak a simánd-tövisegyházpusztai darab esetében releváns megjegyzéseket tárgyalom. Míg a Vyškov típusú fibulák rugólemezének formája háromszögből indul, szárai egyenes oldalszegélyekben végződnek, és csúcsán legtöbb esetben keresztet idéző díszítmény található,[65] továbbá a Bratei típushoz képest bizonyos esetekben megfigyelhető a háromszög alakú rugólemez szárainak enyhe befelé íveltsége és nyújtottsága, addig morfológiai szempontból a Bratei típusú fibulákat háromszög alakú rugólemez jellemzi, amelynek csúcsait kör alakú kitüremkedés díszíti.[66] A két típus közti eltérést továbbá azok tűtartó lemezének formája adja. A Vyškov típus tűtartó lemezét rendszerint pentagonális forma jellemzi, illetve az ötszög csúcsain körszerű kitüremkedések figyelhetőek meg,[67] azonban a Bratei típusú fibuláknál a nyújtott rombusz alakú tűtartó lemez a jellemző,[68] bizonyos esetben annak csúcsain megfigyelhető félkör alakú kitüremkedő díszekkel.

Annak ellenére, hogy a darab rugólemezének sajátosságai alapján a Bratei típusú fibulák jellegzetességei köszönnek vissza, a tűtartó lemez pentagonális formája a Vyškov típusba engedi besorolni a példányt. A simánd-tövisegyházpusztai fibula rugólemezének háromszögű formája nem egyedülálló jelenség, szintén megfigyelhető a tornyópusztai[69] és az argamumi,[70] illetve még hangsúlyosabban a mártélyi[71] darab esetében. A tornyópusztai fibulánál azonban jelentkezik a háromszög csúcsán a Vyškov típusra jellemző kereszt alakú kitüremkedő dísz is, amelynek kialakulása vélhetőleg az előképeknél jellemző, a rugólemez csúcsán megfigyelhető gomb rátétes díszekre vezethető vissza.[72] Bár a rugólemez formája alapján a simánd-tövisegyházpusztai darab az argamumi (2. tábla/2), mártélyi (2. tábla/4) és tornyópusztai (2. tábla/3) Vyškov típusú fibulával mutat rokonságot, csúcsainak a Bratei típusú fibulákéval azonos kitüremkedő díszítései szemet szúró hasonlóságot mutatnak egy Tolna megyéből előkerült Bratei típusú fibula rugólemezével (2. tábla/6),[73] illetve a háromszög csúcsán található rombusz alakú, kitüremkedő dísz alapján egy smolini[74] (2. tábla/5) darabbal. Vélhetőleg nem tévedünk nagyot, ha a simánd-tövisegyházpusztai fibula esetében a Vyškov és a Bratei típusú fibulák formai és díszítésbeli jellegzetességeinek ötvöződését látjuk, amely a szóban forgó lelőhelyhez közeli mártélyi példány esetében is megfigyelhető. Ezt igazolni látszik az is, hogy

---

62 DOBOS–LĂZĂRESCU 2009, 172, 178.
63 DOBOS–LĂZĂRESCU 2009
64 KISNÉ CSEH–PROHÁSZKA 2003
65 KISNÉ CSEH–PROHÁSZKA 2003, 88.
66 BIERBRAUER 1989, 141–143; KISNÉ CSEH–PROHÁSZKA 2003, 88; PROHÁSZKA 2004, 119.
67 BIERBRAUER 1989, 149–151; KISNÉ CSEH–PROHÁSZKA 2003, 88.
68 BIERBRAUER 1989, 141–143; PROHÁSZKA 2004, 119.
69 KISNÉ CSEH–PROHÁSZKA 2003, 88.
70 DOBOS–LĂZĂRESCU 2009, 181, Pl. II/1.
71 CSALLÁNY 1961, CCXVIII/11.
72 Az előképeknek tekintett krími, kercsi, majkopi és vajugai fibulák esetében a rugólemez csúcsán jelentkező gomb rátétes díszítmény a klasszikusnak tekinthető Vyškov típusú fibulákon már kereszt alakú kitüremkedő díszként van jelen, mintegy az előképeken megfigyelhető díszítményt imitálva (lásd DOBOS–LĂZĂRESCU 2009, 181, Plate II/3, 5–9, 20, 21). Továbbá, ha elfogadjuk – és feltételezhetően nem tévedünk nagyot, ha igen – Prohászka Péter észrevételét (KISNÉ CSEH–PROHÁSZKA 2003, 89.) a Volker Bierbrauer által Brătei típusú fibulák közé sorolt untersiebenbrunni (TEJRAL 1995, Abb. 15/1.) és tápé-lebői (PÁRDUCZ 1959, Abb. 11/a-b) fibulákkal kapcsolatban, miszerint ezek forma és díszítés alapján a Vyškov típussal mutatnak azonosságot, ugyancsak megfigyelhetjük a rugólemez csúcsán a keresztre emlékeztető díszítmény előképét.
73 PROHÁSZKA 2004, 127, 3. kép 7.
74 PROHÁSZKA 2004, 127, 3. kép 5.

a két egymással rokonítható típus[75] megközelítőleg azonos kronológiai keretek között terjedt el,[76] és szóródás szempontjából nagyjából egyazon földrajzi makrorégiót fed le,[77] továbbá ezen belül szinte azonos pontokban koncentrálódnak (4. tábla/2).

A Vyškov típusú bronzból készült lemezes fibulákat a szakirodalom az 5. század második harmadára helyezi.[78] Esetünkben szórványleletről lévén szó, így szűkebb kronológiai határok közé nem helyezhető, ezért megmaradunk a közép-európai kronológiai rendszer szerinti D2–D2/D3 fázisra való keltezésnél.

Összegzés

Mivel a megtalálók által lelőhelyként megjelölt terület kiterjedése számottevőnek mondható, valamint a tárgyalt római kori fibulatípusok korszakonkénti eloszlása is változatos, azok eredetét tekintve több lehetőség is szóba jöhet. Egyaránt származhatnak egyazon temető sírjaiból, illetve különböző szarmata temetőkből, vagy különálló, különböző korszakú kisebb sírcsoportokból. Ugyanakkor a Vyškov típusú fibula vélhetőleg egy 5. század második harmadára keltezhető – talán germán – sír, esetleg további sírcsoportok jelenlétére utalhat. Tény, hogy a terület régészeti szempontból a szakirodalom számára mind ez idáig ismeretlen.

A tárgyalt típusok jól illeszkednek a Maros–Tisza–Körös által behatárolt terület római kori fibulái közé. A fibulakészlet viszonylagos változatossága, valamint a darabok közeli párhuzamai a térségben megfigyelhető élénk településközi kapcsolatokat feltételeznek.

Mind az aláhajlított, mind az oldalt hajlított lábú fibulák esetében megfigyelhető variációiknak egy közel azonos szélességű palettája. Az újonnan napvilágot látott egytagú példányok eredetét és elterjedését vizsgáló tanulmányok kapcsán felmerült az Almgren 158. típusú fibulák markomann háborúkat követő, a Przeworsk-kultúra déli irányú migrációs hullámával való kapcsolatba hozása. Ennek megfelelően a típusnak a szarmata Barbaricumban való elterjedése a 2. század végét követő, a Pzreworsk-kultúra hordozóival való erőteljes kulturális és kereskedelmi kapcsolatok kialakulásaként értelmezhető.[79] Azonban a már említett hármas időrendi csúszás, a kisugárzási ponttól való nagy távolság, valamint a feltételezett technológiaimport[80] létrejöttét felölelő időszak területünkön a fibula megjelenésének alsó időrendi határát legkorábban a 3. század elejére helyezheti, amely keltezésre már Vaday Andrea is rámutatott.[81]

A nagy valószínűséggel előképként szolgáló Almgren 158. típusú fibulából kialakult Almgren 166. típus morfológiai szempontból az előbbinél is színesebb képet mutat, amelyet a fentebb vázolt, több kritériumot figyelembe vevő vizsgálat is alátámasztott. Ezt a fibulatípus könnyű kivitelezhetősége magyarázhatja. A fibulatípus nagymértékű észak-alföldi szarmata–germán határterület menti koncentrációja utalhat ennek kialakulási helyére,[82] illetve ezt látszik alátámasztani a dél-alföldi, bánsági, bácskai és erdélyi esetszámainak csökkenése is.[83]

A területi és kronológiai kérdés összekapcsolása a kis esetszám miatt nem valósulhatott meg, így a darabok a kevés esetben ismert kísérő leletek alapján többnyire a 3–4. század végére datálhatóak.

A lelőhelyről előkerült Vyškov típusúként azonosított kora népvándorlás kori fibula a szűkebb földrajzi régióban és általában a Kárpát-medencében unikális darabnak számít, mivel ötvözi a Vyškov és Bratei típusú fibulák morfológiai jellegzetességeit. A D2–D2/D3-as periódusra keltezhető Vyškov és Bratei típusú fibulák szóródási térképét tekintve megfigyelhető, hogy a Kárpát-medence keleti felében jelentős mértékben az akkori gepida szállásterületen belül kerülnek elő,[84] viszont a korszak-

[75] Kisné Cseh–Prohászka 2003, 88.
[76] Prohászka 2004, 120; Dobos–Lăzărescu 2009, 172; Harhoiu 1998, 100.
[77] Dobos–Lăzărescu 2009, 172; Kissné Cseh–Prohászka 2003, 89; Prohászka 2004, 119; Tejral 2008, Abb. 7–8.
[78] Tejral 1974, 16; Harhoiu 1998, 100; Kisné Cseh–Prohászka 2003, 90; Dobos–Lăzărescu 2009, 172.
[79] Cociş 2014, 131; Bârcă 2014, 30.
[80] Itt gondolni lehet a tiszaföldvár-téglagyári római típusú fibulákat utánzó műhely esetére. Hasonlóképpen a tárgyalt barbár típusok esetében is, azok elterjedését nehezen lehet kizárólag a szarmata–germán kereskedelmi kapcsolatokkal magyarázni.
[81] Vaday 1988–1989, 87.
[82] Mączyńska 2001, 81.
[83] A területtől távoli esetszámok csökkenését csak részben magyarázza a kutatottság mértéke. A Szolnok és a Nyíregyháza környékéhez hasonlóan magas kutatottság jellemzi Szeged környékét is, azonban a szerbiai, valamint a romániai területek esetében ez már jelentős tényezőként jöhet számításba.
[84] Bóna 1974, 26. Azonban kihangsúlyozandó, hogy a D2–D2/D3-as periódusban a gepida szállásterület pontos behatárolása továbbra is vitatott.

ban egy viszonylag egységes germán köznépi viseletről lévén szó,[85] etnikailag nem köthetjük egyértelműen a gepidákhoz. Tény ugyanakkor, hogy ezek megközelítőleg a korabeli gepida hatalmi központok[86] körül koncentrálódnak. Feltűnő ugyanakkor mind a Vyškov, mind a Bratei típusú fibulák teljes hiánya a Duna–Tisza közén, amely az adott korban a késő szarmata szállásterület központi magját jelentette.[87]

A dolgozat lektorálásáért és a hasznos javaslatokért köszönettel tartozom Kulcsár Valériának, Szebenyi Tamásnak és Dobos Alpárnak. Továbbá köszönet illeti Florin Mărgineant a simánd-tövisegyházpusztai fibulaanyag közlésének lehetőségéért, valamint a lelőhellyel kapcsolatos információkért. A tanulmány megírásához szükséges alapkutatásokat a *Domus Hungarica Scientiarum et Artium* ösztöndíja támogatta.

IRODALOM

ALMGREN, O.

1923 *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte, mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*. Mannus Bibliothek 32. Leipzig.

BATISTIĆ-POPADIĆ, D.

1984–1985 Sarmatska nekropola Vojlovica-Pancevo. *RVM* 29. 59–83.

BÂRCĂ, V.

2014 Returned foot exterior brooches made of a single metal piece (type Almgren 158) recently discovered in the Western Plain of Romania. Notes on the origin and chronology. *JAHA* 1. 2. 21–39.

BELJAK, J. – KOLNIK, T.

2006 Germnánske hrobí z čaky a gbliec. Príspevok k osídleniu juhozápadného Slovenska v dobe rímskej. *SlA* 54. 1. 57–94.

BIERBRAUER, V.

1989 Bronzene Bügelfibeln des 5. Jahrhunderts aus Südosteuropa. *JMV* 72. 141–160.

BÓNA I.

1974 *A középkor hajnala. A gepidák és a langobardok a Kárpát-medencében*. Budapest.

CSEH J.

1999 A gepidák régészeti és történeti kronológiája. In: Havassy P. (szerk.): *A gepidák. Kora középkori germán királyság az Alföldön.* Gyulai katalógusok 7. Gyula, 153–158.

COCIŞ, S.

2004 *Fibulele din Dacia romană / The Brooches from Roman Dacia*. Cluj-Napoca.

2014 Die Fibeln mit Umgeschlgenem fuss und mit Ausserer sehne von Typ Almgren 158 und 166 (Neue beiträge zur chronologie der Spätrömischen Kaisrzeit in Westrumänien). In: Cociş, S. (ed.): *Archäologische Beiträge. Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt*. Cluj-Napoca, 127–134.

COCIŞ, S. – GAIU, C. – ZĂGREANU, G.

2010 Fibule romane din Dacia intracarpatica. *RevBist* 24. 203–215.

CSALLÁNY D.

1961 *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568 u. Z.).* Archaeologica Hungarica Series Nova 38. Budapest.

DOBOS A. – LĂZĂRESCU, V.

2009 An unpublished fibula found in the area of Sic, County Cluj. *Marmatia* 9. 1. 171–182.

[85] PROHÁSZKA 2004, 121.
[86] BÓNA 1974, 26; CSEH 1999, 156–157.
[87] VADAY 1994, 106.

Dordević, M.

1994 Nalazi Nekropola rimskog perioda u Jugosaladnom Banatu (Findings in necropoles from the Roman period in the southwest Banat District). *WMV* 36. 41–61.

Dörner, E.

1970 Cercetări şi săpături arheologice în judeţul Arad. *MCA* 9. 445–466.

Gindele R.

2010 A császárkori és kora népvándorlás kori anyagi kultúra fejlődésének aspektusai Északnyugat-Románia területén. In: Körösfői Zs. (szerk.): *Erdély és kapcsolatai a kora népvándorlás korában.* Molnár István Múzeum kiadványai 3. Székelykeresztúr, 205–248.

Godłowski, K.

1969 *Kultúra Przeworska na Górnym Śląsku*. Kraków.

Grumeza, L.

2014 *Sarmatian cemeteries from Banat (Late 1st – early 5th centuries AD).* Cluj-Napoca.

Gudea, N. – Cociş, S. – Tamba, D. – Matei, A.

2001 Fibule de la Porolissum. Castrul Pomet şi aşezarea lui civilă. *RevBist* 15. 77–89.

Harhoiu, R.

1998 *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*. Archaeologia Romanica 1. Bucureşti.

Hullám D.

2012 Római császárkori temetkezések Pócspetri és Kántorjánosi határában. In: Szabó Á. – Masek Zs. (szerk.): *Ante viam stratam: a Magyar Nemzeti Múzeum megelőző feltárásai Kántorjánosi és Pócspetri határában az M3 autópálya nyírségi nyomvonalán*. Budapest, 351–394.

Istvánovits E.

1984–1986 A Felső-Tisza-vidék legkorábbi szarmata leletei: 2–3. századi sírok Tiszavasváriból. *NyJAMÉ* 27–29. 83–134.

1993 Das Gräberfeld aus dem 4.-5. Jahrhundert von Tiszadob-Sziget. *AAH* 45. 91–146.

Istvánovits E. – Kulcsár V.

1994 IV. századi éremmel keltezett sírok a Kárpát-medencei szarmata Barbaricumban, In: Nagy Á. (szerk.): *A numizmatika és a társtudományok.* Szeged, 69–97.

Kapcsos N.

2014 The Sarmatian graves of the 4R archaeological site dated to the third–fourth century A.D. Additional data on the sarmatian burial rite in the Lower Mureş Region. *Ziridava* 28. 157–172.

Kisné Cseh J. – Prohászka P.

2003 Vyškov típusú hunkori bronz lemezfibula Tornyópusztáról (Komárom-Esztergom megye). *KEMMK* 10. 87–95.

Kolnik, T. – Mitáš, V.

2009 Archeologické nálezy k osídlniu bohadanoviec nad trnavou a niekol'ko Poznámok k činnosti detektoristov. *ŠtZ* 53. 35–74.

Kőhegyi M. – Vörös G.

2011 *Madaras – Halmok, Kr.u. 2–5. századi temető*. Szeged.

Mączyńska, M.

2001 Einige Fibeln südlicher Herkunft im Hortfund von Łubiana in Pommern. In: Istvánovits E. – Kulcsár V. (szerk.): *International Connection of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1–5 centuries A. D*. Aszód–Nyíregyháza, 77–93.

Moga, V. – Ciugudean, H. – Cociş, S. – Rodeanu, N.

1997 Fibule romane de la Apulum. *ActaMN* 34. 535–558.

Müller G.

1931 Die Fibeln mit umgeschlagenem Fuß in Ungarn und Siebenbürgen. *UJB* 11. 56–72.

NEMETH, E. – FODOREAN, F. – MATEI, D. – BLAGA, D.
2011 Kastelle und Landschaft an der Südwestgrenze des römischen Dakien. *AAH* 62. 329–350.

NÉMETI J. – GINDELE R.
1997 Beiträge zur Geschichte des Carei gegend im 2–4. Jahrhundert n. Chr. / Contribuţii la istoricul zonei Careiului in secolele II–IV p. Chr. In: N. Gudea (ed.): *Römer und Barbaren an den Grenzen des römischen Daciens. ActaMP* 21. Zalău, 599–703.

PATEK E.
1942 *A pannóniai fibulatípusok elterjedése és eredete / Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen von Pannonien*. DissPann II. 19. Budapest.

PÁRDUCZ M.
1931 A Nagy Magyar Alföld rómaikori leletei. *DolgSzeg 7.* 74–186.
1941 *A szarmatakor emlékei Magyarországon I / Denkmaler der Sarmatenzeit Ungarns I*. ArchHung 25. Budapest.
1944 *A szarmatakor emlékei Magyarországon II / Denkmaler der Sarmatenzeit Ungarns II.* ArchHung 28. Budapest.
1950 *A szarmatakor emlékei Magyarországon III / Denkmaler der Sarmatenzeit Ungarns III*. ArchHung 30. Budapest.
1956 Beiträge zur Geschichte der Sarmaten in Ungarn im II. und III. Jahrhundert. *AAH* 7. 139–182.
1958–1959 Hunkori szarmata temető Szeged-Öthalmon. *MFMÉ* 1958-1959. 71–99.
1959 Archäologische Beiträge zur geschichte der Hunnenzeit in Ungarn. *AAH* 11. 309–399.

PÁRDUCZ M. – KOREK J.
1959 Eine Siedlung aus der Kaiserzeit in Ózd. *AAH* 10. 159–194.

PROHÁSZKA P.
2004 Az arad-mikalakai hun kori női sírok (1903). *MFMÉ – StudArch* 10. 115–127.

SALAMON Á.
1959 Sarmatische Funde in Ócsa. *FolArch* 11. 75–89.

SAVA, V.
2009 Descoperiri neolitice şi din epoca bronzului la Macea „Topila" (judeţul Arad). *Crisia* 39. 17–40.

SCHIFFER, M.
1972 Archaeological Context and Systemic Context. *American Antiquity* 37. 2. 156–165.

SIMON L. (szerk.)
2006 *Régészeti kutatások másfél millió négyzetméteren. Autópálya és gyorsforgalmi utak építését megelőző régészeti feltárások Pest megyében 2001–2006*. Pest Megyei Múzeumi Füzetek 7. Szentendre.

TEJRAL, J.
1974 *Völkerwanderungszeitliches Gräberfeld bei Vyškov (Mähren)*. Praha.
1995 Neue Aspekte de frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonauraum. In: Tejral, J. – Friesinger, H. – Kazanski, M (eds.): *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donauraum*. Brno, 321–392.
2008 Ein Abriss der frühmerowingerzeitlichen Entwicklung im mittleren Donauraum bis zum Anfang des 6. Jahrhunderts. In: Bemmann, J. – M. Schmauder (Hrsg.): *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen. Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008*. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 11. Bonn, 249–283.

VADAY A.
1988–1989 *Die sarmatischen Denkmäler des Komitat Szolnok*. Antaeus 17–18. Budapest.
1994 Late sarmatian graves and the connection within the Great Hungarian Plain. *SlA* 42. 105–124.

1995–1996 Szarmata temetőrészlet Kompolton (Ein sarmatisches Gräberfeldsdetail in Kompolt). *Agria* 31–32. 5–62.

2005 Adatok a szarmaták fémművességéhez (Tiszaföldvár-téglagyár). *SzKMÉ* 7. 151–197.

K. Végh K.

1975 Régészeti adatok Észak-Magyarország i. sz. I–IV. századi történtéhez. *HOMÉ* 13–14. 65–129.

Vörös G. – Rózsa Z.

2014 Szarmata temetőrészletek Kardoskúton. *Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából* 12. 3–50.

Zoltai L.

1941 Die Hügelgräber der römischen Kaiserzeit in Hortobágy. *DissPann* II. 11. 269–308.

Sor-szám	Lelőhely	Nem	Hossz	Anyag	Kengyel-metszet	Facettált	Rátét db	Rátét-típus	Rátét helye	Irodalom
1.	Sajókeresztúr	-	6,5	bronz	ívelt szalag	nem	1	sima	tűtartó	Végh 1975, Taf. 20/1.
2.	Miskolc-Szirma-Fáskert	-	5,5	ezüst	ívelt szalag	nem	2	sima	spirál alatt, lábtekercs felett	Végh 1975, Taf. 14/10; Mączyńska 2001, Abb. 2/1.
3.	Bodrogkeresztúr	-	5,5	bronz	ívelt szalag	nem	2	sima	spirál alatt, lábtekercs felett	Végh 1975, Taf. 2/7; Mączyńska 2001, Abb. 2/2.
4.	Pócspetri 1. sír	férfi	4,8	ezüst	ovális	nem	4	rovátkolt-sima	spirál alatt, lábtekercs felett, lábtekercs alatt, tűtartó	Hullám 2012, 10. tábla.
5.	Tura	-	5	ezüst	kör	nem	2	sima	lábtekercs alatt, tűtartó	Müller 1931, Taf. 1/2.
6.	Kompolt-Kistér, 365. sír	férfi	6,5	ezüst	ívelt szalag	nem	2	sima	spirál alatt, lábtekercs felett	Vaday 1995–1996, 51, 13. kép 2.
7.	Pusztaszent-miklós	-	7	bronz	ívelt szalag	nem	4	sima	spirál alatt, lábtekercs felett, lábtekercs alatt, tűtartó	Párducz 1950, Taf. 41/15.
8.	Piskolt-Homok	-	4,8	bronz	ívelt szalag	nem	3	sima	lábtekercs alatt, lábtekercs felett, tűtartó	Németi–Gindele 1997, 663, Pl. I.
9.	Cherechiu/ Kiskereki	-	6,7	ezüst	ívelt szalag	nem	3	sima	lábtekercs felett, lábtekercs alatt, tűtartó	Dörner Egon kéziratai.
10.	Ecser, 7. lelőhely	-	-	bronz	ívelt szalag	igen	4	rovátkolt	spirál alatt, kengyel közepén, lábtekercs alatt, tűtartó	Simon 2006, 23.
11.	Ócsa, 4. sír	nő	6,5	ezüst	ívelt szalag	nem	3	rovátkolt	spirál alatt, lábtekercs felett, lábtekercs alatt	Salamon 1959, 77, Taf. 7/2.
12.	Újszász	nő	6,6	ezüst	kör	nem	2	rovátkolt	spirál alatt, lábtekercs alatt	Vaday 1988–1989, 290, Taf. 155/11.
13.	Törökszentmiklós-Surján szórvány	-	4,5	ezüst	ívelt szalag	nem	3	rovátkolt-sima	spirál alatt, lábtekercs felett, tűtartó	Vaday 1988–1989, 288, Taf. 145/5.
14.	Tiszatenyő-Kisvasút	-	4,7	bronz	kör	nem	2	sima	lábtekercs alatt, tűtartó	Vaday 1988–1989, 278, Taf. 119/10.

Sor-szám	Lelőhely	Nem	Hossz	Anyag	Kengyel-metszet	Facettált	Rátét db	Rátét-típus	Rátét helye	Irodalom
15.	Kisújszállás-Porosállás	nő	4,5	bronz	ívelt szalag	nem	4	sima	spirál alatt, lábtekercs felett, lábtekercs alatt, tűtartó	Párducz 1950, Taf. 74/4; Vaday 1988–1989, 147–148, Taf. 47/3.
16.	Mezőtúr-Harcsás-zug	-	7,2	ezüst	kör	nem	3	sima	spirál alatt, lábtekercs felett, tűtartó	Párducz 1956, 160–161; Vaday 1988–1989, 258, Taf. 71/18.
17.	Szentes-Kistőke, 78. sír	nő	6,5	bronz	ívelt szalag	nem	3	rovátkolt	spirál alatt, lábtekercs felett, tűtartó	Párducz 1944, 8, Taf. 5/1.
18.	Szentes Jaksor, 3. sír	nő	4,1	bronz	ívelt szalag	nem	2	rovátkolt	spirál alatt, lábtekercs felett	Párducz 1950, 145, Taf. 59/3.
19.	Szentes-Sárga-part, 36. sír	férfi	7,1	bronz	kör	nem	1	sima	lábtekercs felett	Párducz 1950, XXII, Taf. 10.
20.	Zalota, 17. sír	-	6	-	ívelt szalag	igen	2	sima	spirál alatt, lábtekercs felett	Párducz 1931, Taf. 13/13.
21.	Madaras, 230. sír	férfi	8,4	bronz	ívelt szalag	igen	1	sima	lábtekercs felett	Kőhegyi–Vörös 2011, 53/7.
22.	Kiszombor A, 11. sír	nő	7,8	bronz	ívelt szalag	nem	1	sima	spirál alatt	Párducz 1950, XXXI, Taf. 1.
23.	Nagylak	-	5,2	bronz	ívelt szalag	nem	3	rovátkolt-sima	spirál alatt, lábtekercs felett, tűtartó	Cociş 2014, Abb. 1/6.
24.	Simánd	-	5,7	bronz	ívelt szalag	igen	2	rovátkolt	spirál alatt, lábtekercs felett	
25.	Gombos, 7. sír	-	5,6	bronz	ívelt szalag	nem	3	sima	spirál alatt, lábtekercs alatt, tűtartó	Párducz 1950, Taf. 117/4.
26.	Bánság	-	4,5	ezüst	ívelt szalag	nem	7	rovátkolt-sima		Müller 1931, 72, Taf. 1/1
27.	Gyulafehérvár	-	5,5	ezüst	ívelt szalag	nem	4	rovátkolt-sima	spirál alatt, lábtekercs felett, lábtekercs alatt, tűtartó	Cociş 2014, Abb. 1/6.
28.	Törökszentmiklós-Surján 45. sír	nő	5,5	bronz	ívelt szalag	nem	3	rovátkolt-sima	spirál alatt, lábtekercs felett, tűtartó	Vaday 1988–1989, 286, Taf. 138/3.
29.	Törökszentmiklós-Surján, 58. sír	férfi	6,3	bronz	ívelt szalag	nem	2	sima	lábtekercs felett, tűtartó	Vaday 1988–1989, 287, Taf. 142/1.

Sor-szám	Lelőhely	Nem	Hossz	Anyag	Kengyel-metszet	Facettált	Rátét db	Rátét-típus	Rátét helye	Irodalom
30.	Pancevo- Donjo-varoska ciglana, 8. sír	-	-	-	ívelt szalag	nem	2	sima	spirál alatt, lábtekercs felett	Dordević 1994, 57, T. V/10; Grumeza 2014, Pl. 67/6.
31.	Ózd	-	-	bronz	ívelt szalag	igen	4	sima	spirál alatt, lábtekercs felett, lábtekercs alatt, tűtartó	Párducz–Korek 1959, 162, Taf. 3/2.
32.	Hortobágy-Poroshát, 8. sír, IV. csoport	férfi	-	ezüst	ívelt szalag	nem	4	rovátkolt	lábtekercs felett, lábtekercs alatt, lábtekercs és tűtartó között, tűtartó	Zoltai 1941, T. VI/40 a–b.
33.	Hortobágy-Poroshát, 23. sír, XI. csoport	férfi	-	ezüst	ívelt szalag	nem	3	rovátkolt-sima	spirál alatt, lábtekercs felett, tűtartó	Zoltai 1941, T. XV/4 a–b.
34.	Hortobágy-Poroshát, 13. sír, IV. csoport	nő	-	ezüst	ívelt szalag	nem	4	rovátkolt	lábtekercs felett, lábtekercs alatt, lábtekercs és tűtartó között, tűtartó	Zoltai 1941, T. VII/6 a–b.
35.	Hortobágy-Poroshát, 15. sír, VI. csoport	nő	-	bronz	ívelt szalag	nem	5	sima	spirál alatt, lábtekercs felett, tűtartó	Zoltai 1941, T. VIII/57 a–b.

Brooches from the Roman and Early Migration Period from the vicinity of Şimand

New data for the repertory of brooches from the Roman and Early Migration Period in the Lower Mureş Valley

(Summary)

In 2014 several bronze brooches were discovered in the vicinity of Şimand (Hungarian: Simánd-Vásárhelypuszta) and donated to the Museum of Arad. The set is composed of knee brooches, brooches with returned foot made of a single (Almgren 158. and 166. types) and of two metal pieces, respectively a Vyškov type brooch (Pl. 1; Pl. 2/1.). The diverse types of Roman age brooches fit in nicely into the brooch repertory of the Mureş–Tisa–Criş region, reflecting an intensive connection between the settlements of the area.

Based on the latest studies discussing the origins and dispersion of the Almgren 158. type brooches in the Carpathian basin, some scholars recently have been connecting this phenomenon to the migration wave of the Prezworsk culture towards south which took place after the Marcomannic Wars. Accordingly, the appearance of this type in the Sarmatian Barbaricum is explained by the intense commercial and cultural relations between the Przeworsk culture and the Sarmatians after the end of the second century AD. Accepting this theory, due to the large distance from the source point, as well as the presumed technological import after the acceptance of the style among the Sarmatians, respectively the chronological discrepancy derived from the time passed between the production, the use and the discard of the objects, the earliest possible dating of such artefact in the region discussed can only be from the beginning of the 3rd century AD.

The latest analyses regarding the chronology and dispersion of the Almgren 166. type brooches in the Carpathian basin have been conducted in parallel by M. Mączyńska and S. Cociş, but the results of their research partly overlap on the topics of the brooches' origin and appearance in the Great Hungarian Plain. Projecting the several variants of the Almgren 166. type brooches found in the Great Hungarian Plain on a dispersion map (Pl. 5.), it is visible that such brooches appear most frequently in the northern part of the Great Hungarian Plain – a region cohabited by the communities of the Przeworsk culture and the Sarmatians –, and they appear only in a few cases south or east of this area. This may indicate the objects' origin. Further analysis of the dispersion of the variants of this type of brooches show the following:

– the majority of the variants with notched wire applique can be found on the northern edge of the Great Hungarian Plain, with the exception of two pieces from Szentes-Kistőke and Szentes-Sárgapart;

– the variants with simple and notched wire applique appear exclusively in the Trans-Tisa Region;

– the Trans-Tisa Region is the sole area of appearance of the Almgren 166. type brooches with double wire appliques, with one exception from Madaras-Halmok;

– the needle holder and case with tapped end is characteristic for the northern edge of the Great Hungarian Plain;

– artefacts made of silver mainly appear on the northern part of the Great Hungarian Plain, with the exception of two pieces, originating from the Banat and Apulum. From a morphological point of view they are diverse, decorated with a simple or notched wire applique, or the combination of the two;

– only two pieces, found in Hortobágy-Poroshát, share such level of similarity that it can be assumed that they were produced in the same workshop.

Due to the morphological variety of this type, with the exception of the cases listed above, the dispersion of the variants seems to be accidental. It is hard to separate characteristic pieces for a particular region or to detect workshop districts, mainly because of the relatively easy manufacturing technique of the brooches. By analysing the accompanying finds of the few undisturbed archaeological complexes, the Almgren 166. type brooches can be dated principally between the 3rd and the end of the 4th century AD.

The classical variant of the Vyškov type brooch made of bronze seems to be a unique piece in the Carpathian basin, as it combines the features of the Vyškov and Bratei type brooches (Plate 2.). This type of brooch can be dated to the D2–D2/D3 period, and according to the dispersion map (Plate 4/2.), they concentrate mainly in the eastern part of the Carpathian basin, around the known power-centres of the territory inhabited by the Gepids. However, due to the uniform character of the female Germanic costume, it is not possible to clearly connect it ethnically to the Gepids. Still, the lack of such brooches from the territory between the Tisa and Danube rivers, inhabited by the Sarmatians in the discussed period, should be noted.

1. tábla. Simánd-Vásárhelypuszta lelőhely római kori fibulái
Pl. 1. Roman period brooches from Şimand

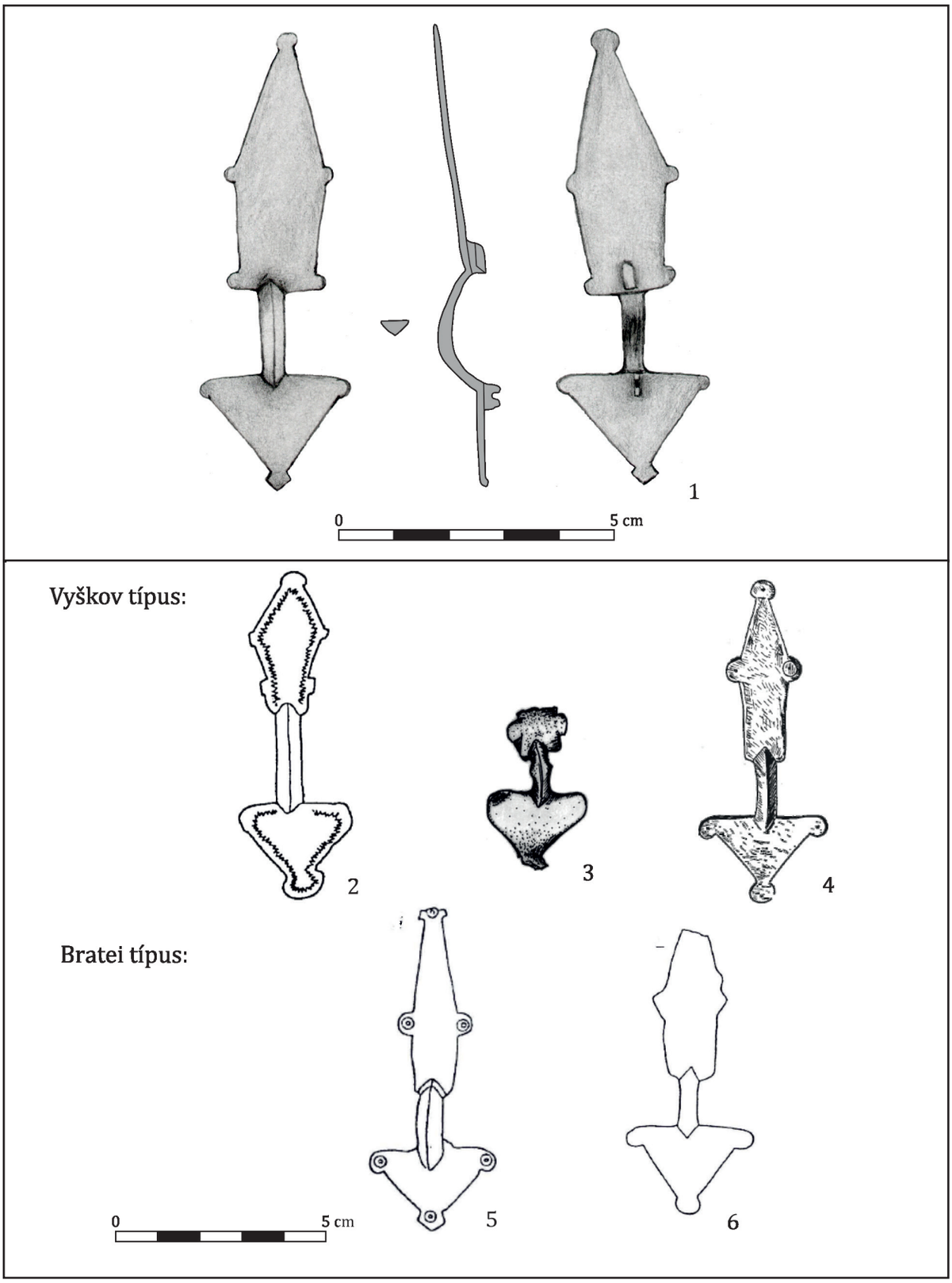

2. tábla. 1: Simánd-Vásárhelypuszta lelőhely Vyškov típusú fibulája; 2: Argamum (DOBOS–LĂZĂRESCU 2009, 181, Pl. II/1.); 3: Tornyópuszta (KISNÉ CSEH–PROHÁSZKA 2003, 88.); 4: Mártély (CSALLÁNY 1961, CCXVIII/11.); 5: Smolin (PROHÁSZKA 2004, 127, 3/5.); 6: Tolna megye (PROHÁSZKA 2004, 127, 3/7.)

Pl. 2. 1: Vyškov type brooch from Şimand; 2: Argamum; 3: Tornyópuszta; 4: Mártély; 5: Smolin; 6: Tolna County

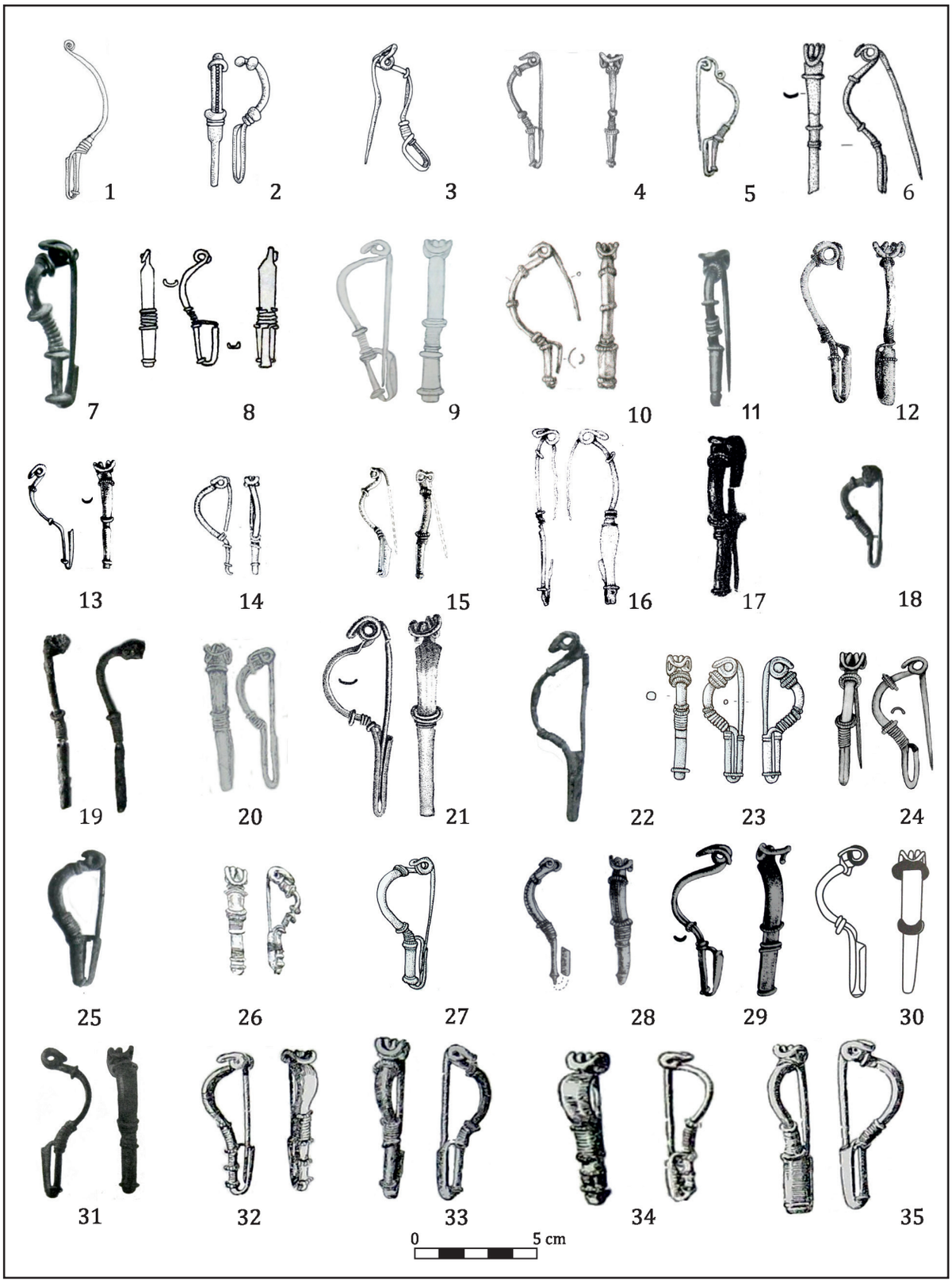

3. tábla. Kárpát-medencei analógiák a simánd-vásárhelypusztai római kori fibulákhoz – számozás a Függelék alapján

Pl. 3. Analogies from the Carpathian Basin for the Roman period brooches found in the vicinity of Șimand – numbering according to Appendix

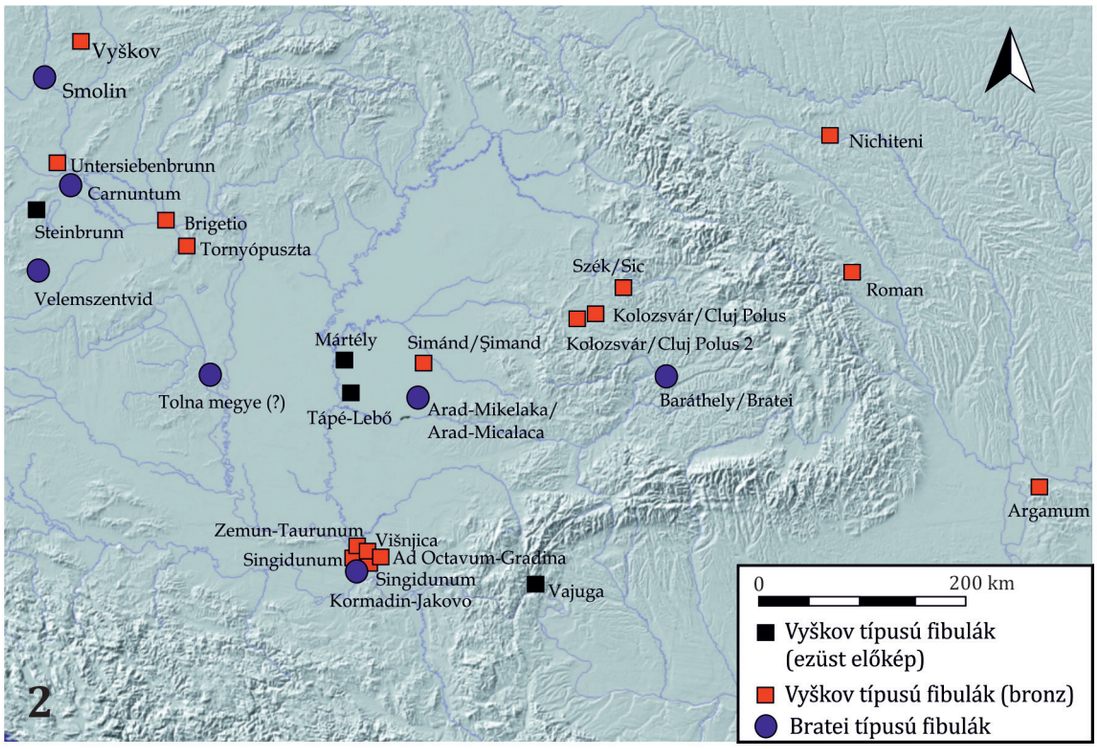

4. tábla. 1: Simánd-Vásárhelypuszta lelőhely; 2: Vyškov és Bratei típusú fibulák szóródási térképe
Pl. 4. 1: The site near Şimand; 2: Dispersion map of the Vyškov and Bratei type brooches

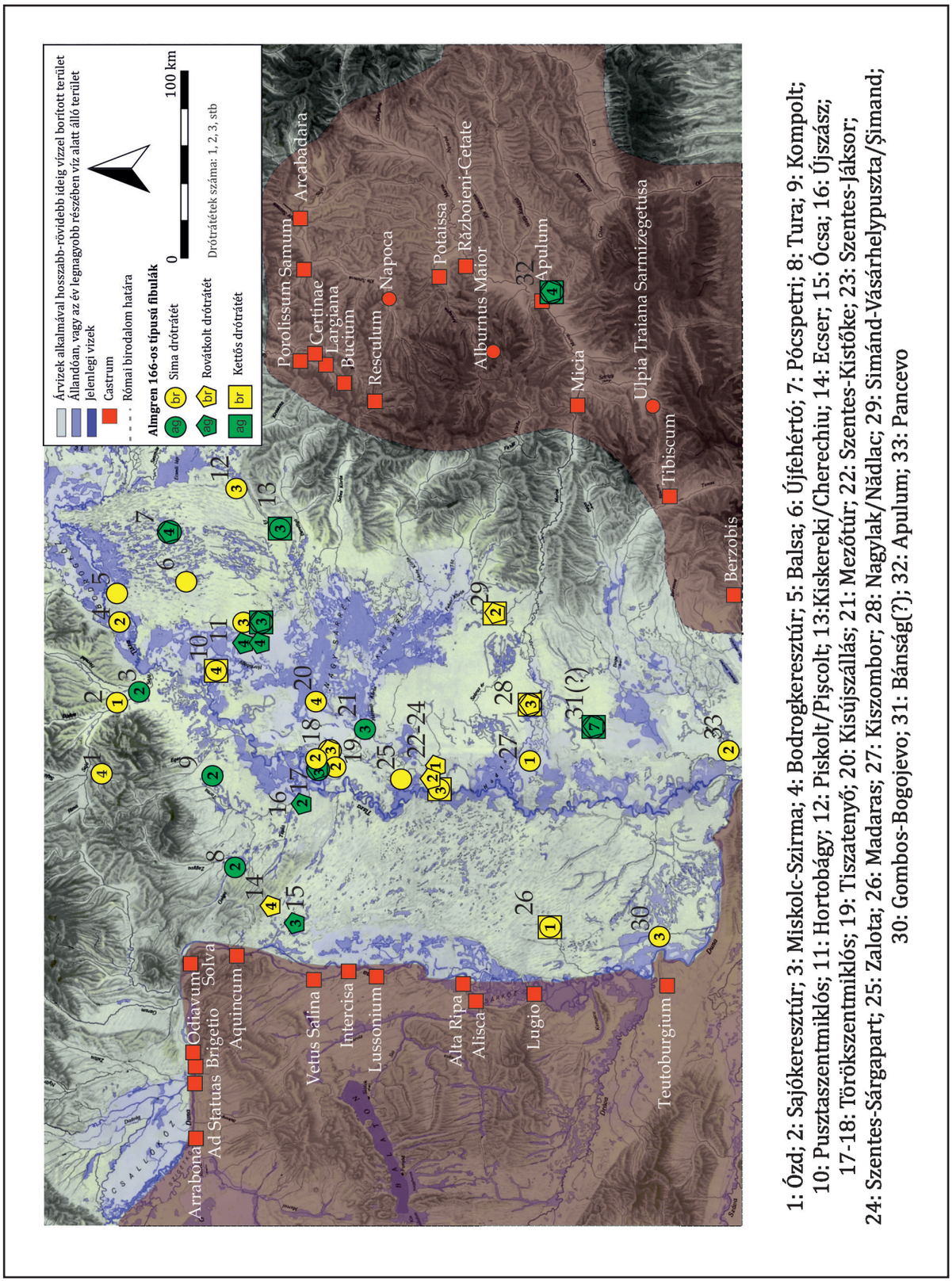

5. tábla. Almgren 166-os típusú fibulák elterjedési térképe (NEMETH ET ALII 2011 és a M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium Vízrajzi Intézetének térképe [Budapest, 1938] nyomán)
Pl. 5. Dispersion map of the Almgren 166. type brooch (after NEMETH ET ALII 2011 and the map of the Hydrogeology Department of the Royal Hungarian Ministry of Agriculture, Budapest, 1938)

Az oguz és a besenyő történelem sarokpontjai a 8–9. században[1]

Katona-Kiss Attila

A dolgozat a 8–9. századi eurázsiai sztyeppe folyamatosan változó geopolitikai képébe illesztve mutatja be a besenyők és az oguzok történetének ezen periódusát. A türkök bukása után felemelkedő Ujgur Kaganátus csak az egykori keleti türk földeket tudta ellenőrzése alá vonni, az Altajon túli területeken új politikai struktúrákat hoztak létre az ujgur főség alól elszakadó, nyugatabbra vándorolt egykori hódolt népek. Ide tartoztak a felbomló Nyugati Türk Birodalom nyugati szárnyán szállást foglaló besenyők és oguzok is. A két nép történetének menete számos párhuzamot mutat ebben a korszakban, útjaik olykor keresztezhették is egymást – az eseménytörténeten túl a tanulmány ezekre a közös pontokra fokozott figyelmet fordít.

Kulcsszavak*: Belső-Ázsia, oguzok, besenyők, népvándorlás, Volga-vidék*
Keywords*: Inner Asia, oghuz tribes, pechenegs, migration, Volgha region*

Bevezetés

Az oguz és besenyő törzsek története és anyagi műveltsége a 10–11. századra erősen egybefonódott. Ezen korszak besenyő múltjának számos pontját befolyásolták az oguz történelem eseményei, a kunok terjeszkedése miatt a sztyeppéről a 11. század második felében kiszorult besenyők és oguzok pedig már szinte egy népként tűnnek fel. Egy időben kértek bebocsátást az óorosz fejedelemségek, a Magyar Királyság és a Keletrómai Birodalom területére, régészeti hagyatékuk, műveltségük elemei pedig olyan sok átfedést mutatnak egymással, hogy a sztyepperégészet korábbi iránya a „késő nomád" kultúrkörön belüli 9–11. századra keltezhető emlékeket nemhogy szétválasztotta, de tudatosan „besenyő–oguz kör" gyűjtőfogalom alatt kezelte. Ettől függetlenül a besenyők és az oguzok törzsei külön-külön politikai struktúrát képviseltek még sztyeppei történetük legvégén is, nem beszélve a korábbi időszak eseményeiről. Azonban e korai periódus kapcsán is igaz, hogy a két nép történelmének útja számos ponton keresztezte egymást.

A belső-ázsiai ujgur hatalom megszilárdulásával és a turkesztáni nyugati türk hegemónia bukásával a 8. század második felére teljesen átalakult Közép-Eurázsia történeti-földrajzi képe. A régebbi birodalmak romjain új államalakulatok jöttek létre, amelyek új vezérnépei a korábban alávetett népek közül kerültek ki, azonban földrajzilag rendre más helyeken tűntek fel, mint korábban a türk érában voltak. Érvényes ez a megállapítás a besenyők és oguzok népére is: nagyjából erre az időszakra keltezhető a besenyők – eddig ismert – első említése írott forrásban, de földrajzi lokalizálásuk merőben eltérő területre mutat, mint amelyet a 9. századra vonatkozólag ismerünk. Hasonló a helyzet az oguzokkal, akikről tudjuk, hogy már a kialakuló ujgur nagyhatalom hajnalán kiszakadtak korábbi vezértörzsük irányítása alól, s a mai Mongóliából egészen az Aral-tóig vándorolnak néhány évtized alatt.

A kutatás – különböző történeti értelmezések és megközelítések eredményeként – négy olyan háborús összeütközést tart számon a 8–9. században, amelyek a források értesítései alapján a két nép között zajlottak a belső-ázsiai türk (8. század közepe) és az ujgur (9. század közepe) őrségváltás,

[1] Jelen tanulmány 2015 kora őszén készült. Azóta egyes részei már megjelentek nyomtatásban. Katona-Kiss Attila: Oguz - besenyő háborúk a VIII–IX. században. In: Szanka et al. (szerk.): Középkortörténeti tanulmányok 9. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2017, 29–50; Katona-Kiss Attila: A Nyugati Türk Birodalom „utódállamainak" létrejötte és megszilárdulása a VIII–IX. században. In: Sudár Balázs (szerk.): Dentumoger I. Tanulmányok a korai magyar történelemről [MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport - Források és tanulmányok 2.] Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017, 77–108.

valamint a turkesztáni karluk hatalom megroppanása (893/894) idején. Azonban ezek nem egymást követő események láncszemeiként tűnnek fel a sztyeppe históriájában, mint a két nép múltjának metszéspontjai – szerepeltetésük a korszak történetében sokkal inkább köszönhető a forrásokból nyerhető, sokszor bizonytalanul datálható és magyarázható adatokból fakadó következtetéseknek.

Dolgozatomban megkísérlem vázolni a besenyők és az oguzok korai történetét, vándorlásuk időrendi és földrajzi koordinátáit, valamint lehetőség szerint rámutatni múltjuk esetleges közös pontjaira a 8–9. század kapcsán. Ennek során igyekszem tisztázni a kérdéses események hátterét, valamint megítélni azok történetiségének megalapozottságát. Ez utóbbi mozzanat azért is fontos lehet, mert a két nép ilyen korai történetében alig vannak szilárd, kronológián alapuló biztos pontok – sokszor csak az egymással összefüggésbe hozott események adják a besenyő őstörténet és a korai oguz régmúlt eseménytörténetének elemeit. Ennek vizsgálatát megkönnyítendő azonban először érdemes összefoglalni az új, ujgur, karluk és kimek hatalmi centrumok kialakulásának menetét és azok földrajzi elhelyezkedését is, mert ezek létrejötte és mibenléte adta a 8–9. századi oguz és besenyő történelem hátterét, és mint az események mozgatórugói, befolyásolták is a két nép történetét.[2]

Az ujgurok a 8–9. században

Az ujgurok, a karlukok és a baszmilok alkotta katonai koalíció a baszmilok vezetésével 742-től folyamatosan támadta a belső válságoktól sújtott türk birodalmat. A baszmilok vezetője 742 után kagánná nyilvánította magát, de a türkökkel folytatott háborúk még 745-ig eltartottak.[3] Végül maguk a türkök hívták meg a trónra a türk uralkodói dinasztiával rokon baszmil uralkodót – ez a meghódolás egyben a türk történelem utolsó eseményeként értékelhető.[4] A felemelkedő ujgurok, akik a kilenc törzsből szerveződő tokuz-oguzok között egymagukban is legalább olyan erőt képviseltek, mint a további nyolc oguz törzs,[5] 745-re kiszorították szövetségeseiket a hatalomból és a türk birodalmi tradíción létrejött az Ujgur Kaganátus.[6] Belső-Ázsia új nagyhatalmának azonban szüksége volt néhány évre, hogy az egy év alatt kivívott hegemóniáját megszilárdítsa.[7] Ennek feladata az első ujgur uralkodó, Kutlug Bilge Kül (745–747) után következő második kagánra, Bajan-csorra (747–759) várt, akinek sikerült ugyan hatalma alá kényszeríteni az egykori türk impérium keleti felét,[8] azonban az elszakadó és a nyugati türk területek felé özönlő egykori türk alattvalókat csak ideig-óráig tudta jogara alatt egyesíteni.[9] Ezen népek közül említésre érdemesek a karlukok és az oguzok törzsei, akik számuknál fogva is jelentékeny erőt képviseltek és a későbbiekben a sztyeppei történelemben önálló entitások

[2] A vizsgálat alá vett „közös" oguz–besenyő háborúkkal kapcsolatban fontos leszögezni, hogy az áttekintett szakirodalom, melyen keresztül a különböző nézetek bemutatásra kerülnek, közel sem a teljes repertoár, de bőven elégséges és alkalmas a főbb elképzelések megjelenítésére. A teljes gyűjtés terjedelmi okok miatt bemutathatatlan lett volna, de a fentiek miatt nem is indokolt. Ehhez hasonlóan el kellett tekintenem a besenyők története kapcsán az esetleges 9. századi magyar–besenyő kapcsolatok taglalásától – két okból is. Egyrészt a szakirodalomban a magyar–besenyő háborúkkal foglalkozó írások könyvtárnyi irodalmat képviselnek, így jelen dolgozat inkább ennek a kérdéskörnek a sztyeppei hátterét kívánja adni. Másrészt a szerzőnek a tanulmány elkészítésével elsősorban az volt a célja, hogy az oguz történelemnek ezt a meglehetősen bizonytalan szakaszát az eseménytörténet szintjén letisztázhassa.

[3] DOBROVITS 2003, 317. Vö. a Tariat felirat [D 2] értesítését (BERTA 2004, 259).

[4] DOBROVITS 2003, 315–317. A Türk Birodalom bukásának eddig leginkább elfogadott dátumát (744) az ujgur rovásírásos feliratok és a kínai évkönyvek adatainak egyeztetésével Dobrovits Mihály javította 745-re. Vö. DOBROVITS 2003, 317.

[5] Az oguzok és ujgurok kilences törzsi egységeivel számosan foglalkoztak, főleg ami az egymáshoz való numerikus viszonyukat illeti. A fontosabb irodalmakat lásd KISS 2007, illetve az ezen dolgozatokban hivatkozott munkákat. Számunkra most csak annak rögzítése lényeges, hogy az ujgurok egymagukban, a többi oguz törzs nélkül is jelentékeny erőt képviseltek. Jól mutatja ezt a Sine-uszu feliraton [SU] fennmaradt értesítés, mely szerint a Nyolc-Oguz – azaz az ujgurok nélküli tokuz-oguzok (HAMILTON 1962, 29) törzsei fellázadtak, de a megmozdulást az ujgurok elnyomták. Vö. SU [É 12] és [D 1–7] (BERTA 2004, 303–306).

[6] GOLDEN 1992, 158, 169; VÁSÁRY 2003, 79, 85.

[7] Alig kerekedtek felül a türkökön az ujgurok fegyverei, az addig szövetséges karlukok máris elszakadtak az éppen születő ujgur nagyhatalom alól. Vö. Tariat felirat [D 2–4] (BERTA 2004, 259–260).

[8] GOLDEN 1992, 158; VÁSÁRY 2003, 85–86. Az ujgur területek nyugati határát 747 körül az egyik kínai dinasztikus évkönyv, a Hszin Tang-su az Altaj hegységgel azonosította (KLYASHTORNY 1982, 347). Ehhez hasonlóan a Tariat felirat [Ny 2] sorai szerint 751/752-ben (a sárkány évében) az ujgur kagán kijelölte birodalma határait, amelyet nyugatra az Altaj fennsík nyugati vége képviselt [Ny 5] (BERTA 2004, 262–263).

[9] A nagyobb ujgur feliratok (Sine-uszu, Tariat, Tez) passzusainak jelentős része éppen azokról a történésekről emlékezik meg, amelyek a birodalom szervezésének a folyamatát festik le – ennek számottevő része az elszakadó vagy az ujgur főséget el nem ismerő népek hódoltatását és a velük vívott háborúkat örökítette meg. A karlukokkal és oguzokkal folytatott harcokról a továbbiakban még lesz szó, így itt most csak utalunk pl. a Tez felirat [É 2–4] és az ezzel párhuzamos Tariat felirat [K 2] adataira, amely felsorol néhány, az ujgur kagán főségе alól menekülő népet (BERTA 2004, 238–239 és 141. jegyzet, 257). Róna-Tas András szerint is a feliratokban a felsorolt népek korai – 745–750 közé datálható – vándorlásáról van szó (RÓNA-TAS 1983, 129).

gerincét adták. Az ujgur feliratok tanúsága szerint a nyugat felé vonuló karlukok és oguzok folyamatos háborúkat vívtak az Altajon túl terjeszkedni próbáló ujgurokkal, de végül az ujgur expanzió kifulladt: kihasználva a talaszi csatában[10] (751) alulmaradó és a 750-es években számos fronton védekezésre kényszerülő Kínai Birodalom pozíciójának meggyengülését, az ujgurok figyelme a nyugati türk területek helyett a Mennyei Birodalom felé fordult. A 755–762 között tartó „An-Lusan felkelés" okozta belső megosztottság oda vezetett, hogy a legitim császár az ujguroktól kért katonai segítséget a felkelőkkel szemben. Az ujgur fegyverek helyreállították a Tang császárok hatalmát Kínában, de ennek ára az ujgurokkal való előnytelen kiegyezés vállalása lett, amely elsősorban a katonai nyomásra lebonyolított selyem-ló árucserében öltött testet.[11] A kínai belső politikai viszonyok ujguroknak való kiszolgáltatottsága, valamint a selyemkereskedelem kézben tartása[12] az ujgur nagyhatalom megszilárdulásának gazdasági alapjait vetette meg.[13] Az ujgur kagán, belátva, hogy az egykori Türk Kaganátus nyugati részén a 8. század második felében létrejövő új nomád szerveződések felé nem képes hatalmát kiterjeszteni, megelégedett annak jelképes gyakorlásával. Ennek kifejeződéseként az ujgur birodalom bukásáig (840) sem a karluk, sem az oguz (sem a későbbiekben felemelkedő kimek) uralkodók (akik a jabgu címet viselték) nem vették fel a kagáni titulust, ezzel is jelezve: a sztyeppei világnak egyetlen legitim „főfejedelme" van – az ujgur kagán.[14] Gyakorlatilag azonban az Ujgur Kaganátus befolyási övezetének nyugati határa a Felső-Irtis–Altaj–Tien-san vonalon megállapodott.[15]

A továbbiakat tekintve az ujgur történelemben számunkra csak az fontos, hogy a 8. század második felében igazi fénykorát élő Ujgur Kaganátus a 8–9. század fordulójára túllépett hatalma zenitjén: a 9. század első évtizedeire az ujgur befolyás meggyengült Kínában, egyre több fegyveres összecsapásra került sor az északi szomszéd kirgizekkel és a nyugatról határos karlukokkal,[16] amely problémákat betetőzték a belső viszálykodások, amelyek végül felőrölték az ujgur hatalmat. 840-ben egy lázadó ujgur törzsfő behívta az ellenséges kirgizeket, akik a főváros, Ordu-balik bevételével és az utolsó ujgur kagán megölésével átvették a hatalmat Belső-Ázsia felett.[17] Az ujgurok bukásával a Mongóliából irányított nomád világ ideje Dzsingisz koráig leáldozott. A kirgizek nem indítottak hódító hadjáratokat az egész török világ feletti hatalomért, fő érdekeltségük a Kína és Transzoxánia felé tartó utak ellenőrzése volt. Barátságos viszonyt ápoltak a karlukokkal (olykor szövetségben is álltak), Tibettel és Kínával. Ez a magatartás valószínűleg azzal függött össze, hogy a hódító kirgizek nem voltak – a törzsterület birtoklása ellenére sem – a türk birodalmi tradíció örökösei.[18] A legyőzött ujgurok viszont nem tudták mindezt folytatni, de talán szándékukban sem állt, mert a manicheizmus – akkor már több évtizedes – felvételével gyakorlatilag szakítottak a belső-ázsiai nomád hagyományokkal. A több évszázados, hiung-nu (ázsiai hun) – zsuanzsuan – türk – ujgur korszakokon átívelő nomád birodalmi hagyomány folytatói a karlukok lettek.[19]

A karlukok a 8–9. században

A karlukok három törzse (*üč qarluq*) a türk korszakban (552–744) a birodalom keleti és nyugati része között élt,[20] amelynek ősi központja valahol a Nyugati-Altaj és a Tarbagataj-hegység táján helyezkedett el.[21] Az ujgurokkal és baszmilokkal szövetségben tevékeny részt vállaltak a türk hatalom

[10] A Talasz melletti csatában a szövetséges arab-tibeti seregek vereséget mértek a kínai császári erőkre. Az ütközet gyakorlatilag meghúzta a kínai és az iszlám civilizáció közötti földrajzi és kulturális határt, melynek következtében Turkesztán kikerült a 7. század elejétől terjeszkedő Kína befolyása alól (Gibb 1970, 96–98; Grousset 1970, 93–103, 114–120; Vásáry 2003, 86).

[11] Kína határ menti piacainak megnyitása a „barbárok" előtt egyáltalán nem volt önkéntes mozzanat, sőt: csupán kényszer a nomád fegyverek ereje miatt, „taktika" a „négy égtáj barbárjai" követelőzéseinek lecsendesítésére, megvesztegetésére. Az egyik kínai dokumentumgyűjtemény „Kölcsönös (piaci) csere" című részének lejegyzője konkrétan meg is mondja, hogy: „Védelmi módozataink közül ez a barbárok pacifikálásának egyik taktikája (művészete, «trükkje»)" (Ecsedy 1979, 39, 101).

[12] A selyem a transzkontinentális kereskedelem, a selyemút „mindenütt és mindenre beváltható, kontinenseken átívelő érvényű" valutája volt (Ecsedy 1979, 43).

[13] Grousset 1970, 120–121; Golden 1992, 159; Vásáry 2003, 86–87.

[14] Hatházi 2005, 12.

[15] Vásáry 2003, 85. Golden ezt Mongólia és Kelet-Turkesztán koordinátájában adta meg: Golden 1992, 161.

[16] Golden 1972, 61, 68; Golden 1990b, 352.

[17] Golden 1992, 162; Vásáry 2003, 88.

[18] Golden 1972, 60.

[19] Vásáry 2003, 88–90, 108–109. Vö. Pritsak 1951, 279–282.

[20] Úgy tűnik, hogy a karlukok feletti nyugati, illetve keleti türk főség időben változhatott. A forrásokban való első feltűnésükkor (640–650 táján) a nyugati türkök alávetett népeként szerepelnek egy kínai kútfőben, de a Köli Csor feliratban [K 18–22] (Berta 2004, 22–23) 711–714 között már mint a keleti türk kagán ellen lázadó nép szerepelnek (Bosworth 1990, 658).

[21] Czeglédy 1949, 165; Pritsak 1951, 270, 272; Ecsedy 1980, 26–28; Golden 1990b, 349; Golden 1992, 196; Vásáry

megdöntésében, de a szövetségesi viszony hamar megromlott – a karlukok és az ujgurok egymással szövetkezve megtámadták és legyőzték a baszmilokat,[22] azonban az ujgurok ereje hamarosan a karlukokat is fenyegetni kezdte. A frissen kivívott függetlenségüket joggal féltő karlukok az ujgur nyomás elől nyugati türk területekre vonultak, kisebb csoportjaik pedig – vállalva az ujgur főséget – helyben maradtak a Hangáj-hegység környékén.[23]

Az ujgur rovásírásos sztélék leírásai jól szemléltetik a karlukok nyugati irányú vándorlásának folyamatát: 746-ban már a nyugati türk törzsszövetség területén, illetve azokkal szövetségben említik őket.[24] S bár 747-re a karlukok meghódoltak az ujgur kagánnak,[25] ez az aktus a nomád világban – az erőviszonyok alakulásának függvényében – nem feltétlen maradt sokáig érvényben. Az biztos, hogy a 8. század közepére a karlukok népe már tartósan a Hétfolyó vidékén élt – 751 júliusában az arab hadak mellett harcoltak a Talasz menti csatában a kínaiak ellen.[26] A Sine-uszu felirat ugyan arról ad hírt, hogy az ujgurok 754-re ismét hatalmuk alá kényszerítették a karlukokat,[27] de kínai forrásaink újfent nyugati vándorlásukról emlékeznek meg 756–758 körül, aminek eredményeképpen birtokba vették a nyugati türkök földjeit, valamint a két legfontosabb nyugati türk várost, Szujábot és a Talasz folyó menti Tarazt[28] – ezzel a Balhastól délnyugatra eső területek a Csu folyásvidékén a formálódó Karluk Birodalom központi részeivé váltak. 766-ra meghódoltak a karlukoknak a terület addigi urai, a Balhas-tótól délre élő és a nyugati türköket vezető türgesek is.[29]

Tehát a 8. század második felére a Hétfolyó tágabb vidéke, az Ili, a Csu és a Talasz folyók régiója, az Isszik-köl és a Balhas-tó környéki területek a Tien-san hegyláncaival délről határolva lett az új karluk törzsterület.[30] Dél felől a számánidák birodalmával voltak határosak – a karluk érdekszféra Iszfidzsábtól Fergánáig húzódott, északi irányba pedig Nyugat-Szibéria déli pereméig, az Irtis alsó folyásvidékéig terjedt ki fennhatóságuk. Ez, mint szállásterületük északi határvidéke, szomszédos volt a kimekek területeivel.[31] Keletről az ujguroktól elválasztó Altaj, nyugatról pedig a Mongóliából elvándorolt oguzok Aral menti szállásai határolták a karluk földeket. Mivel területük kiterjedése a 11. századig számottevően nem változott,[32] a 9. századra is érvényesek ezek a földrajzi koordináták.

A 8–9. század fordulója körüli éveket, évtizedeket a háborús erőfeszítések jellemezték, amelyek Kelet-Turkesztán ellenőrzéséért folytak a – gyakran tibeti szövetségben harcoló – karlukok és az ujgurok között. A kirgizek színre lépésével az ujgur erők felaprózódtak, a hanyatló birodalmat a belső problémák és a lazuló kínai kapcsolatok is gyengítették. Bukásukkal az ujgurok nyugati érdekszférájának számító Kelet-Turkesztán és azok oázisvárosai is a karlukok kezébe kerültek.[33] Kezdetét vette a karluk nagyhatalom kialakulása, melynek eredményként megszerezték a hegemóniát a belső-ázsiai sztyeppe nyugati része felett.[34] A belső-ázsiai ujgur szupremácia letűntével a hiung-nuktól induló

2003, 108. A kínai kútfőkhöz: CHAVANNES 1903, 33, 4. jegyzet, 85, 4. jegyzet, 271. és ECSEDY 1980, 26, 11. jegyzet. Bosworth a karlukok szállásterületét a 7. század közepére vonatkozólag az Irtis felső folyásvidékével és a Tien-san hegységtől északra fekvő területekkel adta meg: BOSWORTH 1990, 658.

22 CHAVANNES 1903, 86, 4. jegyzet; SENGA 1997, 182–183.

23 BOSWORTH 1990, 658; GOLDEN 1992, 196; VÁSÁRY 2003, 108.

24 Vö. Tariat [D 3–4] és a SU [É 11] feliratok közlését (BERTA 2004, 259–260, 303).

25 Vö. SU [É 11] (BERTA 2004, 303).

26 VÁSÁRY 2003, 104, 107. A karlukok a talaszi ütközetben eredetileg a kínai erők mellett sorakoztak fel, de a csata során átpártoltak az arabokhoz. A kínaiak az arab–karluk harapófogóba kerülve vereséget szenvedtek (GIBB 1970, 96; GOLDEN 1992, 196).

27 Vö. SU [Ny 1–2] (BERTA 2004, 312).

28 CHAVANNES 1903, 86, 4. jegyzet; PRITSAK 1951, 275; ECSEDY 1980, 29, 37; MOLNÁR 1993, 20; VÁSÁRY 2003, 108.

29 PRITSAK 1951, 277–278; GOLDEN 1990b, 349–350; GOLDEN 1992, 196; VÁSÁRY 2003, 108. A később alkotó, de a korszakra pontos adatokat fenntartó Marvazí is azt írta, hogy a karlukok régebben a tokuz-oguzok (azaz az ujgurok) alattvalói voltak, de később fellázadtak ellenük, és a t.rk.s (*türges) területekre vándoroltak, melyeket megtámadtak és megszereztek (MINORSKY 1942, 31). Ide tartozik, hogy Senga felhívta rá a figyelmet: nem tud olyan forrásadatról, amely konkrétan ehhez a dátumhoz kötné a szóban forgó fejleményeket: SENGA 1992, 515, 35. jegyzet.

30 MIQUEL 1975, 208–210; GOLDEN 1990b, 349; GOLDEN 1992, 196, 199. Más források is így tudják: minden muszlim geográfus adatát nem kívánjuk felsorolni, de például a 10. században íródott Hudúd al-Álam a karlukokat a Balhas-tótól délre, a nyugati Tiensan-hegységben említi, Talasz városáról pedig azt írja, hogy abban egyaránt élnek muszlimok és törökök. A kereskedőváros közelében található a Karluk-szoros (dar-i-Khallukh) is (MINORSKY 1937, 119). Mivel ezen a területen, Sásból (Taskentből) kiindulva, Iszfidzsábon, Tarazon és Balaszagunon keresztül, majd az Isszik-köl mellett északon elhaladva vezetett a Turfán-medencébe egy fontos kereskedelmi út, a selyemút egy szakasza, a földrajzi és történeti körülmények figyelembevételével a „karluk hegyszorost" is ebben a térségben, az Isszik-köl környéki karavánút mentén kell keresnünk (MOLNÁR 1993, 21).

31 GOLDEN 1992, 195.

32 CZEGLÉDY 1949, 166.

33 GOLDEN 1992, 198.

34 GOLDEN 1990b, 348–351. Később Maszúdi úgy emlékezett meg erről, hogy „övék volt az uralom, és közülük származott a

birodalmi tradíció megszakadt.[35] A mai Mongólia szerepe háttérbe szorult a nomád török történelemben, és átvette helyét a nyugatabbra fekvő Kelet- és Nyugat-Turkesztán – amely éppen ennek következtében lett „Turkesztán"-ná, azaz a török népek hazájává. Ezen a területen a karlukok maradtak a türk birodalmi hagyomány lehetséges folytatói, amelynek kifejezéseképpen 840 után a karluk jabgu felvette a kagáni címet, székhelye a Balaszagunnál lévő Kara-ordu vagy Kuz-ordu lett. A türk hagyománynak megfelelően a birodalom két részre oszlott, melyet két kagán kormányzott. A keleti felén regnált a főkagán Kara-ordu székhellyel, míg a nyugati rész uralkodói központja Tarazban, majd Kásgárban volt.[36] A türk utód Karluk Birodalom virágzása azonban nem sokáig tartott, hatalmuk a térségben megrendült az iszlám északi irányú terjeszkedése miatt. 893-ban Iszmáil ibn Ahmad, számánida emír a sztyeppe belseje felé vezetett hadjárata során elfoglalta Tarazt, a nyugati karluk uralkodói székhelyet. Ezzel lehetővé vált az oguzok és a kimekek megerősödése, és Belső-Ázsia nyugati felén egy viszonylagos hatalmi egyensúlyhelyzet jött létre.[37]

A kimekek a 8–9. században

A kimek törzsek legkorábbi történetéről nincsenek adataink – minden bizonnyal azért, mert szállásaik a türk és az ujgur impérium észak-északnyugati határvidékén túl terültek el, ami miatt kikerültek a kínai történetírók látószögéből, de nem említik őket a türk és az ujgur feliratok sem.[38] Kumekov – a téma monográfusa – szerint a kimekek a Nyugati Türk Birodalom népei közé tartoztak, és eredeti, az Altajtól északra eső, Irtis menti szállásterületeikről[39] az ujgur terjeszkedés kifulladása után, a 8. század második felében és a 9. század elején, két irányba vándoroltak. Az egyik csoport dél-délnyugat felé, a Tarbagataj és a Nyugat-Altaj vidékére vonult, majd a 9. század elején a Hétfolyó vidékének északkeleti területeit is elfoglalta. A másik csoport – a kipcsakok – szintén a 8. század második felében indult nyugatra-északnyugatra a Déli-Urál felé. Így Kumekov szerint a 9. század közepére a kimekek szállásterülete nyugaton a Déli-Urál délkeleti részétől az Aral-tó menti steppéig, délen Közép-Kazakisztántól a Balkas-tó menti északi területekig, keleten a Nyugat-Altajtól a Kulunda-síkságig, északon pedig az erdős sztyeppe zónájáig terjedt. Kumekov mindehhez hozzátette, hogy a kimekek ezen területeket nem mindenütt lakták, és legsűrűbben az Irtis középső folyásvidékén és a Hétfolyó vidékének északkeleti részén helyezkedtek el.[40] Pritsak szerint a kimekek az ujgurok hódolt népei közé tartoztak, s nyugati terjeszkedésük az ujgurok bukása utáni évtizedben játszódott le, mert a 9. század közepére a Nyugat-szibériai-alföld domináns hatalmává váltak.[41] Erre utalhat Maszúdi adata is, aki „kimek-ujgur"-okról tett említést a Fekete- és a Fehér-Irtis vidékén.[42] Az elnevezés olyan ujgur töredékeket jelölhet, akik 840 után kimek fennhatóság alá kerültek vagy húzódtak.[43]

A kimek terjeszkedés tehát egyrészt olyan területeket érintett, ahol valamivel korábban, a 8. század közepéig a karlukok – és mint majd látni fogjuk, szomszédságukban a besenyők is – éltek. Nem véletlen, hogy felmerült: a besenyők elmozdulása esetleg a kimekek terjeszkedésével is összefüggés-

»kagánok kagánja«, ő egyesítette a többi török államokat, úgyhogy királyaik neki tartoztak engedelmességgel" (Kmoskó 2000, 156). Lásd még Golden 1992, 198.

35 Vásáry 2003, 108.

36 Vásáry 2003, 109.

37 Vö. Zimonyi 1990, 170–175; Zimonyi 1998, 143.

38 Golden 1992, 202.

39 Senga Toru nem osztotta Kumekov véleményét a kimekek korai szállásterületét illetően (Senga 1997, 175). Az szerinte nem az Altajtól északra eső, Irtis menti vidékeken kereshető, hanem a Nyugat-szibériai-alföld mocsaras vidékeitől délre eső, az Ob és Irtis övezte területen, nagyjából a Kulunda-alföldön, benyomulva nyugatra a tarkalovúak országának területére a 7. század végén. Itt csatlakoztak a kimekekhez a 8. század közepén a tatárok, kipcsakok stb. (Senga 1997, 183). A 11. században Gardízí – aki a Gaznevidák udvarában működött – is írt a kimekekről. Tudósítása szerint a kimekek törzsszövetsége kezdetben hét törzsből (vagy nemzetségből) állt össze az Irtis vidékén (Martinez 1982, 120). Hogy a „kezdetben" kitétel milyen időszakra vonatkozik, bizonytalan, de ha eltérés mutatkozik is a „legkorábbi" kimek szállásterület földrajzi helyzetének megítélésében, az a 8–9. századra vonatkozó ismereteinket – itt és most – nem befolyásolja.

40 Kumekov 1972, 53–58, 113–114. Vö. Golden 1992, 203; Senga 1997, 175.

41 Pritsak 1982, 333. Vö. Golden 1992, 202. Ez azonban aligha lehetséges, legalábbis az ujgur hatalom második felét tekintve. Támim ibn Bahr, aki 821-ben járt az ujgur kagán nyugati fővárosában, megemlékezik a kimekek „királyáról" és földjükről is, mint ami „balra" – azaz északra – fekszik a kagáni várostól (Minorsky 1948, 283–284). A Hudúd al-Álam kagánnak nevezi a kimek uralkodót (Minorsky 1937, 100). Vö. Golden 1992, 204. Néhány évvel ezt megelőzően, 817-ben egy muszlim forrásban Al-Mamún abbaszida kalifa (813–833) egy levelében a kimekek – az ujgurok mellett – a népek és országok felsorolásánál szerepelnek. Vö. Senga 1997, 191.

42 Kmoskó 2000, 152.

43 Kumekov 1972, 113–116; Golden 1992, 202–203. Hasonlóan értékelte a kimekek megerősödését és hódításait Hatházi Gábor is. Fejedelmük felvette a kagáni címet, és számottevő ellenfél hiányában kiterjesztették fennhatóságukat, Tobol–Isim vidéki kipcsak csoportjaik pedig a dél-szibériai zónában már a besenyők Urál-vidéki határait is elérték (Hatházi 2005, 13).

ben állhat.[44] Senga nem tartotta valószínűnek, hogy az ujgurok átengedték volna azokat a területeket a kimekeknek, amelyeket a karlukok kiürítettek,[45] de az egykori besenyő területek jó eséllyel kimek fennhatóság alá kerülhettek. Az ujgurok a 750-es évek után az Altaj vonalához húzódtak vissza, nyugati érdekszférájuk attól délebbre, Turkesztán keleti felére korlátozódott. 821-re már az ujguroktól északra említi a kimekek földjét Támim ibn Bahr, azaz egykori besenyő területen.[46] Sajnos a kimekek nyugati irányú terjeszkedése kevésbé jól követhető. Terjeszkedésük földrajzi koordinátái azon nyugszanak, hogy a muszlim geográfusok területeiktől délre lokalizálják a besenyőket – akik ekkor már az Urál vidékén élhettek.[47] Golden is úgy nyilatkozott, hogy a kimekek kipcsak al-törzsszövetsége az oguzoktól északra eső nyugat-szibériai területeket is ellenőrizte. A 9. században a baskírok Urál menti területeire is beszivároghattak, megközelítve a Volga-vidék környékét, így jelenlétük jelentős nyomást gyakorolt szomszédaikra déli és délnyugati irányba.[48] Ez viszont azt is jelenti, hogy a kimekek területének nyugati fele az ala-jontluk („tarkalovúak") népének egykori szállásterületét is magába olvasztotta.[49]

Az oguzok és a besenyők története a 8–9. században – vándorlás, megtelepedés

Az eddigi sztyeppetörténeti és földrajzi áttekintés elsősorban azt a célt szolgálta, hogy kuliszszáját adja az oguzok és a besenyő törzsek korai történetének és vándorlásának Belső-Ázsiából Kelet-Európa határvidékeire. Emellett számos esetben lehetőséget kínál arra, hogy segítségükkel kiegészíthessük azok történetének hiányos részeit. A vizsgált időszak történéseinek forrásbázisa ugyanis erősen ingadozó. Az oguzok története ugyan a tokuz-oguz törzsszövetség alkotóiként aránylag jól dokumentált a türk és ujgur rovásfeliratokon és a kínai dinasztikus évkönyvek hasábjain – de csak a 8. század első felére vonatkozóan. Ezt követően a 10. század hajnaláig alig vannak adataink az egykori Nyugati Türk Birodalom nyugati szárnyán magának helyet kivívó „oguz jabgu államáról" – éppen a minket most közelebbről érdeklő korszakot tekintve. Igaz viszont, hogy a későbbi időszakra vonatkozó információink sem mindig köthetőek pontos dátumhoz, mégis gazdag leírásokkal rendelkezünk az oguzok középkori történetének számos aspektusáról.

A besenyők korai történetéről való ismereteink ennél is szerényebbek: első biztos említésüktől számítva ugyancsak a 9. század utolsó negyedéig (bizonyos történeti elgondolásokból fakadó más vélemények szerint a 9. század közepéig) a besenyők múltjára vonatkozólag nem rendelkezünk közvetlen információkkal. Ennélfogva nem meglepő, hogy a két törzsszövetség ez idejű történetének ismeretlen időszakát más népekkel való korábbi vagy későbbi kapcsolatai, illetve az azokhoz kötődő értelmezések viszonyrendszerében igyekezett bemutatni a kutatás. Ezeket a relációkat több esetben is kikövetkeztetett, egymással folytatott háborús konfliktusokban vélte felfedezni a kutatás, éppen ezért a forrásokból nyerhető oguz eseménytörténeti tabló megrajzolása után a besenyők történetébe ágyazva fogom tárgyalni ezeket a „háborúkat".

Az oguzok története a 8–9. században

Az oguzok az ujgurok vezette tokuz-oguz („kilenc oguz") törzsszövetség részeként a türk birodalom népének egyik alapkomponensét adták. A 8. század közepéig tartó történetük gyakorlatilag az alávetettséggel szembeni folyamatos háborúkkal jellemezhető. Az oguz törzsek állandó elszakadási törekvéseit jól szemléltetik a türk feliratokban számos alkalommal megjelenő oguz–türk összecsapásokról szóló tudósítások, amelyek időrendi sorrendben a következők.

A 720–725 között íródott Köli Csor feliratból arról értesülünk, hogy a türkök „a tokuz-oguzok ellen hét csatában harcoltak."[50] A Tonjukuk feliratban arról olvashatunk, hogy Kutlug-Elteris kagán a türköktől északra élő oguzok ellen is harcolt;[51] továbbá azt is megtudhatjuk, hogy „a tokuz oguz

[44] SENGA 1992, 509; ZIMONYI 2005, 59.
[45] SENGA 1992, 509.
[46] MINORSKY 1948, 283–284.
[47] Vö. KUMEKOV 1972, 46, 53–57, 113–114.
[48] GOLDEN 1972, 72; GOLDEN 1990b, 348; GOLDEN 1992, 195, 203–205. Vö. MIQUEL 1975, 215, fig. 25 (térkép).
[49] Nevezett népet Senga Toru próbálta földrajzilag elhelyezni. Kutatásai szerint a tarkalovúak az Ob–Irtis–Isim folyók körzetében élhettek a 8. század közepén (SENGA 1993, 328). Vö. még SENGA 1992, 508; SENGA 1996b, 42–43.
[50] Köli Csor felirat [K 16] (BERTA 2004, 21). Clauson és Tryjarsky a sztélé adatát 715-re datálja: CLAUSON – TRYJARSKY 1971, 26. Csak hipotetikusan, de felvetették, hogy ez a leírás esetleg összekapcsolható a Köl Tegin [KT] É 4, illetve a Bilge Kagán [BK] K 30 értesítéseivel, melyek szerint Köl tegin öt, míg Bilge kagán négy csatában harcolt az oguzokkal (BERTA 2004, 203; 199). Ezen hadjáratok kapcsán a feliratok megemlítik az ediz KT [É 5–6], illetve a tongra BK [K 31] és KT [É 7] oguz törzseket (BERTA 2004, 199; 203). Vö. LÁSZLÓ 1942, 108. A hadjáratok azonosítása – vagy a feliratok adatainak keltezése – ellen szólhat esetleg, hogy Köl tegin oguzok elleni hadjáratait Kljastornij 723–724-re datálta: KLJASTORNIJ 1986, 30, 13. jegyzet.
[51] Tonjukuk felirat [Ny 7] (BERTA 2004, 76).

bodun fölé kagán ült [a trónra]",[52] azaz: az oguz törzsek kinyilvánították függetlenségüket és az oguz kagán követeket küldött Kínába és a kitajokhoz, hogy katonai szövetséget hozzanak létre a türkökkel szemben.[53] Tonjukuk irányításával a türk erők szétszórták a háromezres oguz hadat, ami után az oguz nép meghódolt.[54] Elteris kagán összesen öt csatát vívott az oguz törzsek ellen.[55] Elteris 687–691 között irányította az újjáalakult türk birodalmat, az oguzok elleni hadjáratait is ezen idő alatt vezette.[56] Bár a feliratok nem tájékoztatnak róla, Elteris és Bilge uralkodása között is vívtak harcokat egymással a türk és oguz törzsek. Így tudjuk, hogy Kapgan regnálása idején (691–716), 706–707-ben a bajirku törzset győzték le a türkök a Kerülen felső folyásánál.[57]

A Köl Tegin felirat vonatkozó passzusa arról tudósít, hogy Bilge kagán (716–734) a türk szállásterülettől északra élő bajirku törzs ellen hadakozott,[58] ami az oguzok egyik törzse volt. Ugyanezen felirat egy másik értesítése szerint Bilge kagán és Köl tegin északra az oguz nép ellen vezetett hadjáratot.[59] Köl tegin ugyancsak harcolt a bajirku törzs ellen; ekkor „a *Jer Bajirku* nagy *irkin*je lett ellenség. Az ő [seregét] szétziláltuk, a *Türgi Jargun* tónál szétvertük."[60] A Bilge Kagán felirat szintén megemlékezik Bilge oguzok elleni küzdelmeiről; így „(tavasszal) az oguz felé vezettem hadat. Az első hadsereg kivonult (így mondják). A második [?] sereg otthon volt. Három oguz sereg [minket] meglepve [ránk] támadott. [A mi seregünk] gyalogos és leromlott volt – ezt gondolván [minket] bevenni jöttek. [Az oguz] sereg egyik szárnya szállás[unka]t elpusztítani ment. [Másik] seregszárnya csatázni jött [ellenünk]. Mi kevesen voltunk. Leromlottak voltunk. Az oguz …. Ellenség [?] (Mivel) Tengri erőt adott ott (akkor) felkoncoltam (őket).[61] Ezt követően az oguz törzsek egyesültek a *kilenc tatár*ral, de *Agu*nál két nagy csatában a türkök szétverték a szövetségesek haderejét. A legyőzött oguzok „földjét-vizét elhagyván a *tabgacs*okhoz ment", azaz Kínába.[62]

A Köl Tegin felirat szerint a behódolt oguz nép újabb felkelését Köl tegin csak öt hadjáratban tudta leverni, melyeket egy év leforgása alatt indított. „Legelőször *Togu* városánál harcoltunk (egymással)."[63] „…Másodszor *Kuslagu*knál az *ediz* [néppel] harcoltunk…az ediz nép ott (akkor) elpusztult."[64] „Harmadszor *Bolcsu*nál az oguzokkal harcoltunk… [Az oguzok] hadát felkoncoltuk, *el*-jüket elvettük. Negyedszer a *Csus*-főnél harcoltunk."[65] „…Ötödször *Ezginti Kadaz*-nál az oguzokkal harcoltunk… az a sereg ott elpusztult."[66] A győztes hadjáratok után a következő év tavaszán Köl tegin ismét az oguzok ellen vonult; ezalatt az oguz sereg a türkök központi tábora ellen indult, de a türkök visszaverték az oguzok támadását.[67]

Az oguz törzsek számos alkalommal kíséreltek meg elszakadni a türköktől, de próbálkozásaik rendre kudarcba fulladtak. A meggyengült türkök birodalmát a 8. század közepére sikerül megdönteni az ujgurok vezette oguzoknak, de a jelentős katonai potenciállal rendelkező ujgurok fősége alatt a többi oguz törzsnek a helyzete nem változott a türk hegemónia korához képest. Legalábbis erre utal az, hogy a Sine-uszu feliratban *Nyolc-oguz*nak nevezett, ujgurok nélküli oguz törzsek[68] 748-ban, az első ujgur kagán halála után fellázadtak. Ezt a megmozdulást a második ujgur kagán 749-re leverte.[69]

---

[52] Tonjukuk felirat [D 9–12] (Berta 2004, 77). A KT [K 14] Elteris idején az oguzok uralkodóját *Baz* kagánnak nevezi (Berta 2004, 195). A hadjárat részleteit fentebb tárgyaltuk. Az oguz kagán nevének alakja vitatott. Czeglédy Károly vetette fel, hogy a szakirodalomban tudomás van az oguz sikär törzsnek egy pu-sï nevű altörzséről is. Ez az altörzs 715–752 között lépett előtérbe, amikor több ujgur méltóságviselő nevében is előfordul az altörzs neve. Emiatt Czeglédy úgy gondolta, hogy az A-pu-sï név oguz eredetije az átírásból ítélve *Abuz lehetett, s tekintettel a törzs jelentőségére, szerinte Abuznak olvasandó a KT [K 14] sorában fennmaradt név: Czeglédy 1963, 461. Czeglédy olvasatát Senga is elfogadta: Senga 1996a, 92.

[53] Tonjukuk felirat [D 9–11] (Berta 2004, 77).

[54] Tonjukuk felirat [D 16] (Berta 2004, 78–79).

[55] Tonjukuk felirat [D 49] (Berta 2004, 86).

[56] A felirat passzusainak adatai összefüggnek a KT [K 14–16] soraiban írottakkal (Berta 2004, 195). Vö. Clauson 1971, 128. Az Ongi felirat idevágó, fentebb már idézett passzusa alapján a türk központ visszafoglalása 687–688 között játszódhatott le (Kljaštornyj 1971, 257). Vö. Berta 2004, 222, 216. jegyzet.

[57] Vö. Vásáry 2003, 78. A törzs a 8. század első felében kettészakadhatott, mert a század közepére két bayarqu (bajirku) népcsoportot ismerünk: az egyik az ujguroktól keletre helyezkedett el (ezt győzhették le a türkök), a másik pedig tőlük északnyugatra (Senga 1997, 183).

[58] KT [D 4], ami megfelel a BK [É 4] sorának (Berta 2004, 190).

[59] KT [K 28] (Berta 2004, 196).

[60] KT [K 34] (Berta 2004, 197).

[61] BK [K 32] (Berta 2004, 199).

[62] BK [K 34, 35, 38] (Berta 2004, 200).

[63] KT [É 4] (Berta 2004, 203).

[64] KT [É 5–6] (Berta 2004, 203).

[65] KT [É 6] (Berta 2004, 203). A harcok ezúttal az oguz tongra (t'ung-lo) törzs erői ellen folytak.

[66] KT [É 7–8] (Berta 2004, 203).

[67] KT [É 8–9] (Berta 2004, 203).

[68] SU [K 1] (Berta 2004, 303). Vö. Hamilton 1962, 29.

[69] SU [K 2–7] (Berta 2004, 303–306).

Fontos adatot szolgáltat az ujgur Tez felirat is. Itt arról értesülünk, hogy az ujgur kagán alávetett népei megpróbáltak elszakadni uralma alól. Ezt követően az ujgur uralkodó a *bozok* vezetőjét a menekülők ellen vezényelte.[70] Nagyon valószínű, hogy itt a bozok alatt az oguzok 11. századtól adatolható jobbszárnya kereshető.[71] Ez az adat kiegészíthető a Tariat feliraton szereplő információkkal, amelyben felsorolásra kerülnek a menekülő népek – köztük az oguz törzsek.[72] Róna-Tas András szerint a feliratokban a felsorolt népek korai vándorlásáról van szó.[73] Hogy a menekülők, így az oguz törzsek ellen az ujgur kagán hogyan küldhette éppen a későbbi oguz jobbszárny, a bozok fejét, legvalószínűbben úgy magyarázható, hogy a tokuz-oguz föderációból kiváló oguz törzsek a régi, orhoni titulatúra szerint szervezték meg magukat, amely ennél fogva régebbi, mint a későbbi oguz törzsszervezet. A Sine-uszu feliratban is szó esik az oguz törzsekről, amelyek „ismét nem alkalmazkodván ellenségesek lettek" (752), és talán ezzel függ össze a Tariat felirat egyik passzusának információja, mely szerint az oguzokat hódoltatták az ujgurok.[74] Az mindenesetre megmutatkozik, hogy az ujgurok vezette tokuz-oguz törzsszövetségből a 8. század közepére a törzsek egy része kivált, és nyugati irányba, az Aral és a Szir-darja vidékére vonult. Ezen a területen, illetve amelyet a vándorló törzsek érinthettek, már a 7. század elejétől fogva éltek tielö törzsek, akikhez egykor az oguzok is tartoztak.[75]

Erről a kelet-nyugat irányú vándorlásról tudósít Ibn al-Aszír a 13. század elejéről (aki régi, horászáni tradíciókat is ismert, s felhasznált művében); munkájában az oguzok *guzz* néven tűnnek fel. Ibn al-Aszír azt írja, hogy az oguzok elhagyták korábbi területeiket,[76] és al-Mahdí kalifa idejében (775–785) települtek le Transzoxániában, ahol hamarosan áttértek az iszlámra.[77] Ezt a passzust jól kiegészíti Marvazí adata, aki a karlukokról azt írja, hogy régebben a tokuz-oguzok (azaz az ujgurok) alattvalói voltak, de később fellázadtak ellenük, és *t.rk.s* (*türges) területekre vándoroltak, melyet megtámadtak és megszereztek. Innen az iszlám vidékei felé terjeszkedtek.[78] Narsahi is azt írja *Buhara története* című munkájában, hogy ebben az időben Mahdí ellen Mukanna lázadást szított, és török segédcsapatokat toborzott Turkisztánból, ahonnan számosan érkeztek a zsákmány reményében. A fosztogatásaik után azonban a csatában cserbenhagyták megbízójukat.[79] Nem alaptalan feltételezés, hogy ezek a török segédcsapatok az oguzok törzseiből kerülhettek ki. Végezetül idevágó a Hudúd al-Álam közlése is, mely szerint az oguzok törzsei a 8. század utolsó évei folyamán érkeztek a Balhas-tó és a Kaszpi közötti sztyeppékre, a legtávolabbi török területekről.[80] Az ujgur befolyás alól nyugatra húzódó oguzok követték az ugyancsak elszakadó karluk törzseket, és azok új, a Balkastól délre eső szállásterületétől nyugatabbra hoztak létre törzsszövetséget az Aral-tó vidékén, a Kazak-sztyeppe területén.[81] Kérdés viszont, hogy ezt milyen útirányon át érték el. Itt végső soron két álláspont különböztethető meg.

Elsősorban Barthold, majd nyomában Agadzsanov nevéhez köthető az a nézet, mely szerint az oguzok döntő többsége az elszakadás idején a Hétfolyó körzetében foglalt szállást. Álláspontjuk alapvetően az oguz eredetlegendára épült, amely úgy tudja, hogy vezéri központjuk az Iszik-köl partján terült el. A legenda más verziója szerint, amit Rasíd ad-Dín hagyományozott ránk, harcok folytak az oguzok vezére és fia, Oguz kán között, aki hosszas harcok után elfoglalta apja földjeit Talasz vidékén. Terjeszkedésük tovább folytatódott nyugatra, és megjelentek Transzoxánia és Horezm határán, ahonnan egészen a Volgáig nyomultak előre.[82] Agadzsanov szerint az oguz történeti hagyomány a

[70] Tez felirat [É 2–3] (BERTA 2004, 238–239 és 141. jegyzet).
[71] Vö. RÓNA-TAS 1983, 129; KLYASHTORNY 1985, 154; GOLDEN 1992, 208; BERTA 2004, 23, 87. jegyzet.
[72] Tariat felirat [K 2]: „A *Kadir* (?*Akadir*), *Kaszar*, *Ebdi*, *Berszil*, *Jatiz* (?*Jataz*), *Oguz* [törzsek]…" (BERTA 2004, 257). Vö. KLYASHTORNY 1982, 345. Ezzel párhuzamos a Tez felirat [É 3] (BERTA 2004, 239, 142. jegyzet).
[73] RÓNA-TAS 1983, 129. Éppen ezért furcsa, hogy Róna-Tas András akadémiai székfoglalójának kiadott, írásos formájában azt írta, hogy „(...) Az Ujgur Birodalom összeomlása, 840 után egy részük nyugatra távozott, ahol később guzz és úz néven is szerepelnek" (RÓNA-TAS 1999, 11), mintha az oguzok csak az ujgurok bukása után foglalták volna el közép-ázsiai területeiket.
[74] SU [K 10] és Tariat [É 1] (BERTA 2004, 307, 265).
[75] HAMILTON 1962, 30. Vö. a Szui-su törzsfelsorolását, földrajzi koordinátákkal a 600 körüli tielö törzsekről (LIGETI 1986, 333–336).
[76] Jól mutatja a korábbi oguz szállásterület belső-ázsiai voltát a Tariat felirat [D 3]-ban olvasható adat – itt van megemlítve az ujgurok által 745-ben hódoltatott igdir törzs neve (BERTA 2004, 259), amely Kasgárinál a 14. oguz törzs (LIGETI 1986, 380; GOLDEN 1992, 208). 745-ben az ujgurok még csak Belső-Ázsiában szilárdították meg hatalmukat.
[77] PRITSAK 1953, 402; GOLDEN 1972, 54. „Egy horászáni történetíró a következő megállapításokat teszi az oguzokról: »Ez a törzs az eredeti lakóhelyéről elvándorolt, al-Mahdí idején, Transzoxánia területére. Ezek később muszlimok lettek«" (Idézi: PRITSAK 1953, 402; GOLDEN 1972, 54; GOLDEN 1990b, 351; GOLDEN 1992, 206; VÁSÁRY 2003, 112).
[78] MINORSKY 1942, 31.
[79] FRYE 1954, 68, 144, 246. jegyzet.
[80] HAMILTON 1962, 30. Vö. MINORSKY 1937, 311–312.
[81] GOLDEN 1972, 51. Lásd még GOLDEN 1990b, 361; VÁSÁRY 2003, 112.
[82] Vö. BARTHOLD 1956, 87; AGAJANOV 1998, 61.

kora középkorra megy vissza, és a számos legendás rész mellett tisztán megőrizte az oguz vándorlás folyamatát. Eszerint tehát az oguz törzsek nem Belső-Ázsiából, hanem a Hétfolyó vidékéről indultak nyugatnak és érték el az Aral és a Kaszpi térségét. Mindez történetileg úgy rekonstruálható, hogy a Hétfolyó vidékére vándorló karlukok birtokba vették az itteni oguzok területeit, azok pedig kénytelenek voltak a karlukok elől nyugat felé vándorolni. Ez néhány évtized alatt megtörténhetett, mert a 9. század elején már említik a források az oguzokat Horászán határán.[83]

Rovásírásos és kínai forrásaink azonban egyértelműen a mai Mongólia területén jelzik az oguzokat már a 7. század első harmadától kezdve, így magunk úgy véljük, hogy azok útja a karlukokéhoz képest egy északabbi zónában folyhatott – lévén, hogy adataink világossá teszik: az ujguroktól való elszakadás idején nem a karlukok követték az oguzokat, hanem fordítva. Közöttük viszont nem tudunk harcokról ebben az időszakban – csak az ujgurok elleni küzdelmeik ismertek. Ez földrajzilag megalapozottan a Dzsungáriai-kapun keresztül a Nyugat-szibériai-alföld déli sávjában történhetett, északról kerülve a karlukok új érdekszféráját. Azt viszont nem lehet kizárni, hogy a történeti hagyomány olyan, később oguz törzsekként megszerveződő néprészek emlékezetéhez köthető, akik már a 8. századot megelőzően is az Altaj és a Tien-san régiójában éltek.[84]

Az oguz törzsek 9. századi történetéről csak néhány muszlim szerző híradásából tudunk tájékozódni. A muszlim civilizációval érintkező oguz törzsek akkor kezdtek el gyakrabban szerepelni a földrajzi és történeti művekben, amikor már erejüknek megfelelően biztos pozíciót foglaltak el a Kazak-sztyeppe legelőin és kapcsolatba kerültek szomszédaikkal. Ezek jellemzően kereskedelmi érintkezésekben, katonai vállalkozásokban és főképpen az iszlám felé való nyitásban nyilvánultak meg. Ibn al-Aszír már korábban említett, 8. századra vonatkozó passzusa után az oguzok első biztos említését Tabari szűkszavú közlésében találjuk. 820–821-ben az oguzok, akiket itt tokuz-oguz név alatt említenek, iszlám területekre, Usrúszanába érkeztek.[85] Azonban nem kizárt, hogy a két muszlim szerző értesítése közé időben beékelhető egy kínai forrás közlése. A Tu Ju (735–812) által szerkesztett Tung-tien megemlíti, hogy a valamikori alán területeket, melyek Perzsiától ötezer li távolságra vannak északra, Te kü-meng-nek is nevezik. Már régebben felmerült olyan elképzelés, hogy ezt a megnevezést a türkmen népnévvel kell azonosítani. Tudjuk, hogy a 10. század közepétől az iszlamizált oguzokat a muszlim írók így nevezték. Ha az azonosítás elfogadható, akkor ez a kínai forrás lenne Ibn al-Aszír értesítése mellett a legkorábbi adat, mely a közép-ázsiai oguz törzseket megemlíti. Mindenesetre a híradás időrendi helyzete egybevág Ibn al-Aszír információjával.[86] Az oguzok következő említését Baládzuri művében találjuk. Itt arról értesülünk, hogy 844-ben Horászán helytartója, Abdalláh ibn Táhir a fiát, Táhir ibn Abdalláht az oguzok területeire küldte, akiket visszaszorítottak Aral menti legelőikre. A passzus valószínűleg egy oguzok elleni támadást örökíthetett meg, ellencsapásként a muszlim földekre irányuló portyák miatt.[87] Az évszám pontossága megkérdőjelezhető, mert ugyanerről az eseményről Bosworth és Clauson úgy tesz említést Baládzuri művére hivatkozva, hogy „Táhir ibn Abdalláh megrohanta az oguzok területeit al-Mutaszim regnálása alatt (833–842)".[88] Baládzuri adata az első, ahol a muszlim forrásokban az oguz törzsekre alkalmazott „guzz" megnevezés feltűnik.[89] Az oguz katonai képességeket mutatja, hogy a táhiridák erődrendszer kiépítésébe kezdtek Dihisztánban és Farava vidékén, a mai Türkmenisztánban.[90] Értesüléseink a 9. századból igen szerények, de legalább annyit megmutatnak, hogy milyen előzmények alapján kezdett körvonalazódni a század végére az oguzok vezető szerepe az Aral tágabb térségében, Közép-Ázsia és Kelet-Európa határán.

---

[83] Agadžanov 1969, 127–128; Agajanov 1998, 62.

[84] Golden 2000, 556. Golden egy másik munkájában az oguz tradícióban fennmaradt oguz–besenyő harcokról tett említést (Golden 1992, 207) és – mások mellett – szintén Agadžanov véleményére hivatkozik (Agadžanov 1969, 131–132). A folklorisztikai anyagok történeti hasznosíthatóságát nem vitatva mégis utalnom kell rá, hogy amennyiben azok igazolhatók, akkor nem a Hétfolyó tágabb vidékén zajlottak le. Ezen a vidéken ugyanis nem voltak a 8. században sem oguzok, sem besenyők.

[85] Bosworth 1987, 107. Pritsak és Golden Tabari ezen közlését az oguzok iszlám területek elleni támadásaként értelmezte: Pritsak 1953, 404; Pritsak 1981a, 286; Golden 1972, 55.

[86] Pritsak 1953, 402; Pritsak 1981a, 284, 23. jegyzet; Senga 1996b, 35.

[87] Murgotten 1969, 205–206. Vö. Sümer 1967, 35; Garustovič –Ivanov 2001, 10.

[88] Bosworth–Clauson 1965, 4.

[89] Jakubovskij 1947, 48–49; Pritsak 1953, 404; Pritsak 1981a, 286. A kútfőben említett népnév alakja diakritikus pontok nélkül van meg, s mivel a szövegből hiányzik a pontos földrajzi utalás, ezért az is elképzelhető, hogy a passzusban nem oguzokról, hanem egy gurnak nevezett, Afganisztánban élő népcsoportról van szó. Viszont Ibn Khurradádzbih Abdalláh ibn Táhir idejében ezer oguz rabról tesz említést (Golden 1972, 55); így valószínű, hogy Baládzuri munkájában a horászáni uralkodó oguzok elleni hadjáratát kell látnunk (Golden 1972, 56).

[90] Jakubovskij 1947, 49; Agajanov 1998, 62.

Végül ide tartozik még annak kérdése, hogy az oguzok – a kimekekkel és talán a besenyőkkel együtt – a 9. század második felében beletartoztak-e az újonnan létrejött Karluk Birodalomba, elismerhették-e a karluk kagánt. Magunk ezt az esetleges „függő" viszonyt csak annyira látjuk reálisnak, amennyire a Nyugati Türk Birodalom utódállamai vazallusai voltak az ujguroknak. Azaz a névleges főhatalom elismerésén túl másra aligha gondolhatunk.[91]

A besenyők története a 8–9. században

A besenyők neve első alkalommal[92] a tibeti nyelvre fordított ún. „Hor-jelentés"-ben maradt fenn, amely a következőképpen emlékszik meg róluk: „Ezektől (az Ibyil-kor törzstől) északnyugatra van a besenyő törzs, ötezer harcosuk van. Háborúskodnak a horokkal. Tőlük nyugatra a dru-gu (azaz török) Ha-la-yun-log törzs van. Hatalmas és boldog. A jó dru-gu (török) lovak tőlük származnak. A tőlük északra levő kietlen homokdűnék láncolatán túl az Ud-ha-dag-legnek nevezett emberek vannak, lábuk ökörpatával rendelkezik, és testüket szőr borítja, kedvelik az emberhúst."[93]

A kézirat keletkezését a szöveg kiadója, Jacques Bacot 787–848 közé helyezte,[94] Senga Toru – Moriyasu Takao vizsgálataira hivatkozva – pedig azt írta, hogy az eredeti jelentés 8. század közepe körüli állapotokat ad vissza, tibeti fordítása pedig a 8. század végén vagy a 9. század elején keletkezhetett.[95] Ezzel az elfogadott keltezéssel szemben viszont a besenyőkre vonatkozó adatok földrajzi értelmezése már nem volt problémamentes. Annyi biztosnak volt tekinthető, hogy a Hor-jelentés olyan időszakra vonatkozik, ami időben megelőzi a VII. Bíborbanszületett Konstantin keletrómai császár nevével fémjelzett és a De Administrando Imperio (DAI) címet viselő államkormányzati munkában foglaltakat. A DAI 37. fejezete szerint „a besenyők szállása eredetileg az Etil (Volga) folyónál, valamint a Jejik (Urál) folyónál volt, s határosak voltak a kazárokkal és az úgynevezett úzokkal"[96] – ezért erre a területre a besenyőknek máshonnan kellett érkezniük. Innen viszont az egységes szemlélet szétvált, és a kutatásban több elképzelés is született arról, hogy a besenyők honnan, mikor és esetlegesen milyen közbülsőnek tekinthető szállásterülete(ke)t érintve érkeztek meg a Volga–Urál folyásvidékére, amelyet a 9. század végéig ellenőrzésük alatt tartottak.

A korábbi besenyő szállásterület megragadásához fontos adatként tekintettek Konstantin császár további megjegyzésére, mely szerint: „Tudnivaló, hogy a besenyőket kangarnak is nevezik, de nem mindet, hanem csak három tartomány népét, Javdierdimét, Küercsicsurét és Kabuksinjuláét, mint akik a többieknél vitézebbek és nemesebbek; mert ezt jelenti a kangar elnevezés".[97] A kangarok lokalizálásával ugyanis úgy látszott, lehetőség nyílik arra, hogy rögzítsék a térképen a besenyők

[91] Vö. ZIMONYI 1998, 143; ZIMONYI 2014, 287. Jákúbi 891-ben úgy nyilatkozott – a karlukok, kimekek, tokuz-oguzok (ujgurok – KKA), türgesek mellett – az oguzokról, hogy „mindegyik törzsnek saját királysága van, s egymás ellen hadat viselnek" (ZIMONYI 1998, 143). A híradás történeti realitását karluk, ujgur és oguz szempontból aláhúzta Kumekov is: KUMEKOV 1972, 116. Figyelemre méltó Dobrovits véleménye a kagáni cím tekintélye kapcsán. Úgy látja, hogy a kagáni cím jelentőségének csökkenése a türk uralom idejéhez képest már az ujgur érában megindult, de ténylegesen csak az ujgur birodalom bukása után kezdődött el. A birodalmi tradíció megszokott földrajzi központja áttevődött az Orhon folyó vidékéről a Hétfolyó körzetébe, a cím viselői pedig a nyugati türk területre benyomult karlukok uralkodói lettek, akik később megteremtették a karahanida állam alapjait. Ennek megfelelően az oguzok feje újfent csak a jabgu címet viselte a későbbiekben is, de – ahogy az ujgur hatalom időszakában is – a kagáni cím tekintélyi elsősége nem jelentett beleszólást, még kevésbé főhatalmat az alacsonyabb méltóságú uralkodókkal szemben (ellentétben a türk korszak gyakorlatával) – ahogy ez hasonlóan érvényesült a középkori Európában a császári cím és a királyi rang esetében. Az oguzok urait tehát nem kötötte vazallusi hűség a karlukok fejeihez, de elsőbbségüket nem vitatták – mint ahogy a jabgu titulus viselésében ez meg is látszott (DOBROVITS 2006, 40).

[92] A Szui-su néven ismert kínai dinasztikus évkönyv fontos adatokat közöl az I. Türk Kaganátus fő ellenfelei, a tie-lö törzsek földrajzi elhelyezkedésével kapcsolatban. A Kr. u. 600 körülire keltezhető leírás a tie-lök legnyugatibb, Bizánctól keletre élő ágáról is tartott fenn információkat. S bár forrásunk felsorolja az ide tartozó törzseket, a 11 piktogramból álló jelsor (*ngen k'iü a lan pei žu kiu li fu wu hun*) nincs központozva, melynek következtében az egyetlen alán kivételével egy név sem azonosítható megnyugtatóan. Igen jól rámutat erre az olvasatok színes tablója: az eddigiek során felmerült már az elemek azonosítása terén kaukázusi avar, onogur, bulgár, vogul, utigur, baskír javaslat is – éppen annak függvényében, hogy ki hogyan olvasta el a nem elválasztott kínai írásjegyeket (LIGETI 1986, 159). Felvetették, hogy a harmadik törzs nevének feltételes pej-zsu olvasata esetleg összefüggésbe hozható a besenyők nevével (PELLIOT 1949, 226, 1. jegyzet), s ez az álláspont jó ideig hatott a kutatásra (PRITSAK 1975, 211), de később Ligeti Lajos az egyeztetést „védhetetlen ötletnek" minősítette (LIGETI 1986, 160, 334). Hozza a felsorolást LIU 1958 I, 128, követi Pelliot véleményét KLJAŠTORNYJ 1964, 177.

[93] Senga Toru fordítása (SENGA 1996b, 41). A tibeti forrás vonatkozó passzusának francia kiadásához vö. BACOT 1956, 147–148. Hozza a kérdéses szövegrészt SENGA 1992, 504. Senga Toru a hor név után „(azaz az ujgurokkal)" megjegyzést fűzte. Mint a későbbiekben látni fogjuk, valóban ez a legelfogadottabb, de nem az egyetlen megoldás.

[94] BACOT 1956, 139–140.

[95] SENGA 1992, 506.

[96] MORAVCSIK 2003, 166–167.

[97] MORAVCSIK 2003, 170–171.

korábbi szállásterületét. Azonban már a kezdeti kutatási eredmények sem voltak egyirányúak arra nézve, hogy milyen viszonyt lássunk a kangarok és a besenyők között. Olykor ugyanis azonosították, máskor megkülönböztették egymástól a két elnevezést[98] – utóbbi esetében hol a kangarokat, hol a besenyőket tekintették a kétkomponensűnek vélt törzsszövetség megszervezőinek. További nyitott, de annál fontosabb kérdés maradt, hogy milyen történeti kapcsolat létezett a besenyők és a kangarok között – ennek hátteréről ugyanis semmilyen információval nem rendelkezünk. A kangarok azonosítása és földrajzi helyzetének meghatározása miatt, továbbá ezeknek a Hor-jelentés adataiból nyert eredményekkel való kombinációjának köszönhetően számos elképzelés született a korai besenyő történelem helyszínét és időrendjét illetően. A főbb tételek a következők.[99]

1) A kutatás azon iránya, amely elfogadta a „pej-zsu" név besenyőkre vonatkoztatását, azok Taskent vidékén, azaz a Szir-darja középső folyásánál (esetleg annak felső szakaszánál) lokalizálták a besenyők 7–8. századi szállásterületét. Mivel hozzávetőlegesen ide helyezték a kangarokat is – erre mutatnak a vele összefüggésbe hozott további nevek: Kangkü ország, kengeresz nép, Kankar mint a Szir-darja egy szakaszának a neve – ezáltal bizonyítottnak vették, hogy ez kijelöli azt a területet, ahol összeolvadásuk végbemehetett.[100] Az oguzokkal azonosított horok innen mozdították ki a besenyőket – ezt tarthatjuk eszerint az „első oguz–besenyő háborúnak"–, akik az Aral környékére (más vélemények szerint a Volga–Urál vidékére vándoroltak.[101]

2) Akik nem számoltak a pej-zsu – besenyő megfeleltetéssel, a besenyők szállásait a Szir-darja vidékétől keletebbre lokalizálták, valahol a Nyugati Türk Kaganátus törzsterületére, a Balkas-tó, illetve az Ili és a Csu folyók vidékére. Megokolásuk helyneves adatokon vagy később a Hor-jelentés adatainak földrajzi értelmezésén nyugodtak. A besenyők nyugatabbra vándorlásának előidézőit földrajzi és történeti okoknál fogva a karlukokban látták,[102] de a tibeti kútfő publikálása után az ujgurokat is megjelölték – ebben a felfogásban az ujgurokat takarja a hor név.[103]

3–4) Olyan vélemények is napvilágot láttak, amelyek a besenyőket és a kangarokat még külön-külön kezelik a 8. század közepi események idején. Czeglédy Károly a kangarokat (kangarāyē/hangarāyē név alatt) már a 6. század közepét megelőzően a Kaukázus előterébe helyezte, a besenyők ekkori szállásairól azonban nem nyilatkozott, csak annyit, hogy a később egyesült kangar–besenyő törzsszövetséget a kangarok szervezték meg.[104]

Ezzel szemben Györffy György a Hor-jelentés adataiból kiindulva úgy vélte, hogy a besenyők – közelebbről meg nem határozott – keleti szállásaikat a terjeszkedő ujgurok nyomására adták fel, tehát az ujgurokat jelöli a tibeti forrás hor neve. A besenyők a jelentésben is felbukkanó és tőlük nyugatra fekvő tarkalovúak (Ala-jontlu) földjére vonultak, s azt birtokba véve összeolvadtak velük. Ennek későbbi lecsapódásaként értékelhető, hogy a besenyő törzsnevek első tagját lószínnevek adják. Viszont mivel a DAI-ban említett besenyő–kangar viszonyt is meg kellett magyaráznia, a tarkalovúak népét azonosította a kangarokkal, az események színhelyét pedig az Aral-tó észak-északnyugati partvidékére helyezte.[105]

Ami a besenyőkre vonatkoztatott kínai pej-zsu alakot illeti, úgy tűnik, hiába bukkan fel újra és újra a kérdés történetében, szabatosan bizonyítani még nem sikerült, hogy az a besenyőket jelölné. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy mivel a kangarokkal kapcsolatba hozott egyéb, hangalakilag hasonló nevek a Szir-darja tágabb vidékére mutatnak, ez igazolja vissza a kínai névalak besenyő azonosítását. Azaz: kérdéses történeti összefüggésű adatokkal igyekeznek alátámasztani az egyébként bizonyítatlan jelentésű nevet.

Ugyanígy problémás a besenyők korai története szempontjából az egyedül a DAI adatára épülő besenyő–kangar megfeleltetés, nem kevésbé a kangarok földrajzi lokalizálását axiómává merevítő, ahhoz hangalakilag hasonló, de a történeti összefüggéseket mellőző nevek kérdésköre. Senga Toru

[98] Vö. Senga 1992, 505.
[99] A meghatározó elméletek felsorolásához és értékeléséhez lásd Senga 1992, 503–506; Vörös 2005, 232–241; Katona-Kiss 2012, 12–14.
[100] Az azonosítás Marquart munkájában tűnik fel először a kutatásban. Vö. Marquart 1898, 10–11; Marquart 1914, 26, 35, 99, 168.
[101] Kljaštornyj 1964, 161–179, különösen 161–165, 177–179; Golden 1972, 58; Pritsak 1975, 211–214; Golden 1990a, 271–272; Golden 1992, 264–265; Vásáry 2003, 151; Sándor 2011, 288. Már itt érdemes jelezni: nemhogy az egész korai besenyő történet egészére nézve, de még első fázisának megítélésére is jellemző a teljes bizonytalanság – egymásnak ellentmondó nézetek váltják egymást a besenyők szállásterületét, elvándorlásának idejét és célállomását tekintve.
[102] Kurat 1937, 30–31. Vö. Senga 1992, 504.
[103] Clauson 1957, 16; Tryjarski 1975, 503–505 (idézi: Senga 1992, 504–505).
[104] Czeglédy 1950, 362; Czeglédy 1954, 40; Czeglédy 1956, 122–123.
[105] Györffy 1990, 98–100.

alapos elemzéssel bizonyította, hogy a kangar név a DAI-ban jelző és nem népnévi értelmű,[106] így nincs szükség arra a feltételezésre sem, hogy a besenyőkhöz vándorlásuk során csatlakozott egy kangar nevet viselő csoport, következésképpen hiába is keressük a vele kapcsolatba hozható nevek alapján azok és így a besenyők földrajzi helyét. Ráadásul a kangar névvel kapcsolatba hozott további elnevezések mint párhuzamok legalábbis kétségesek. Senga figyelmeztetett, hogy a kängäräs név kangarral való azonosítása nemcsak hangtani nehézségekbe ütközik, hanem amiatt is valószínűtlen, hogy a kängäräs vélhetően földrajzi elnevezés, és nem etnonímaként szerepel a feliratokban.[107] Valóban – a Köl Tegin és a Tez felirat is földrajzi névként ismeri a nevet: „[A *türges* köznép] *Kengeres* (?) felé ment…", továbbá „Az a népem *Kengkeres*-nél (*Kengkeres*-től…)" […].[108] Ide tartozik még, hogy a vele egyeztetett Kangkü (K'ang-chü) mint önálló ország csak a 4. századig létezett,[109] a Kankar folyónév,[110] a Czeglédy által hivatkozott szír névalakok pedig minden bizonnyal az onogurokra vonatkoznak.[111]

Amennyiben viszont az ezekre épülő elméletek elesnek, csak a tibeti nyelvű forrás adatai maradnak kiindulási pontnak. Senga Toru a T'ung-tien nevű kínai nyelvű munkában további olyan adatokat talált, amelyek ugyan nem említik a besenyőket, de tovább árnyalják a Hor-jelentésben leírtakat, azokhoz újabb földrajzi támpontokat szolgáltatva.[112] A két kútfő párhuzamos helyeinek és a kiegészítő adatoknak a vizsgálatából leszűrhető, hogy az elsőrolt törzsek rekonstruált szállásterületeinek függvényében a besenyők közép-ázsiai legelői a Tarbagatajtól északra, az Irtis felső folyásánál voltak a 8. század közepe körüli időkben, az Ujgur Kaganátus északi, északnyugati hatalmi területeinek szomszédságában.[113] Mivel a DAI adataiból tudjuk, hogy a besenyők a 9. század vége előtt már a Volga–Urál régiójában éltek, és ezt megerősítik a muszlim szerzők leírásai is,[114] megalapozott, hogy a besenyők a Felső-Irtis menti szállásterületüket a horokkal folytatott háborúk miatt hagyhatták el. Kérdéses viszont, hogy ez mikor történt, és kiket kell értenünk a tibeti kútfő hor megnevezése alatt.[115]

A besenyő elvándorlás dátuma hozzávetőlegesen megragadható, ha sikerül tisztázni, kiket jelöl a tibeti forrás a hor névvel. Azonban a forrás belső szövegösszefüggéseinek vizsgálata arra mutatott, hogy annak egzakt azonosítása nem problémamentes. A nevet az ujgurokra vonatkoztatta Bacot,[116] de a szöveg másik kiadója és fordítója, Moriyasu Takao ezt kifogásolta, rámutatva arra, hogy bár a hor elnevezés az ujgurokra ugyan több esetben is alkalmazható a szövegben, valószínűleg elsődlegesen őket sem jelölheti, mert az geográfiailag nem lenne megalapozott. Ennek megfelelően szerinte a tibeti hor szó elsődleges jelentése csak olyan körülírással adható meg, mint „észak idegen törzse(i), amely(ek) szomszédos(ak) Tibettel", és a további kutatásokra bízta a kérdés tisztázását.[117] Az is biztosnak tűnik, hogy mivel okafogyott a besenyők szir-darjai lokalizációja, a horok oguz azonosítása is megalapozatlan – legalábbis az eddigi megokolások tekintetében. Történeti és földrajzi megközelítésből azonban három nép is szóba jöhet, amely számításba vehető a besenyők nyugatabbra való vándorlásának előidézésében.

A legelfogadottabb vélemény továbbra is az ujgurok szerepét hangsúlyozza, teljes joggal. Egyrészt a minket érdeklő passzusban a hor jelentése vonatkozhat az ujgurokra. Másrészt az ujgurok hatalma a 740-es években még nem terjedt ki az Altajtól nyugatra, azonban a második ujgur kagán, Bajan-csor uralkodása alatt (747–759), a 750-es évek közepére már az Irtis folyón túl is megvetették lábukat – előlük menekültek türges területekre a hegység nyugati oldalán levő karlukok.[118] Mivel

[106] SENGA 1992, 506. Utalt erre már Czeglédy is, párhuzamba állítva a kangarok „nemességére és vitézségére" használt szavakat a Levedi előkelő származásának leírásához használt jelzőkkel (CZEGLÉDY 1954, 39).
[107] SENGA 1992, 514; 15. jegyzet.
[108] KT [K 39] és Tez [É 4] (BERTA 2004, 198, 239).
[109] CZEGLÉDY 1969, 17.
[110] SENGA 1992, 514, 15. jegyzet.
[111] BARTHA 1984, 519; HARMATTA 1995, 348; VÖRÖS 2005, 239.
[112] SENGA 1996b.
[113] SENGA 1992, 508. Vö. VÖRÖS 2005, 237; ZIMONYI 2005, 59. Itt érdemes visszautalni Kurat elképzelésére, mely szerint a besenyők nyugatra vándorlását a karlukok migrációja idézte elő. A Hor-jelentésből világosan kitetszik, hogy a besenyők azt követően is a Felső-Irtis mentén maradtak, miután a karlukok zöme a 8. század közepén a Csu és a Talasz vidékére költözött, tehát azok vándorlása nem érintette a besenyőket (SENGA 1992, 510).
[114] Lásd a későbbiekben az Urál vidékén maradt „török-besenyők"-re vonatkozó forrásadatokat.
[115] Megalapozott, mert egyelőre nincs más adatunk – de azt helyettesítő, kombinációkon nyugvó következtetésünk sem – a besenyők vándorlásának okáról a Felső-Irtis és az Urál vidéke között. Ennek megfelelően valóban az a legfontosabb kérdés, hogy az Urál menti szállásaikat mikor foglalták el és mi volt annak a kiterjedése.
[116] BACOT 1956, 138.
[117] Idézi: SENGA 1992, 506–507.
[118] Vö. SENGA 1992, 507–508.

pedig a besenyők szállásaival közvetlen szomszédosak voltak, egy ujgur–besenyő háború valószínűsítése megalapozott. Ettől függetlenül említést érdemel az a momentum is, ami egy oguz–besenyő konfliktus lehetőségét mérlegeli.

Az oguz törzsek egy jelentős hányada, kiszakadva az ujgurok vezette tokuz-oguz szövetségből, valamivel a karlukok után indulhatott nyugatra – azaz a 740-es évek végén, de azok útvonalától egy északabbi irányt követhettek. Ugyanis, ha az oguz törzsek nyugati migrációja a karlukokét követte, viszont azoktól nyugatabbra eső területeket foglaltak el, ellenben nem tudunk olyan ütközetekről, amelyek a két törzscsoport között zajlottak le a 8. század második felében, akkor azt kell feltételeznünk, hogy az oguzok nem a már karluk kézben lévő területeken át, hanem attól északabbra vonulva érkezhettek meg az Aral menti sztyeppékre.[119] Ez földrajzilag a Balkas-tó felett, a Nyugat-szibériai-alföld déli részein keresztül képzelhető el, és nem közömbös a besenyő őstörténet szempontjából sem, mert az oguz törzsek útja érinthette a besenyők 8. század közepi szállásterületét az Irtis felső folyásánál, ami időben elvileg megelőzte az ujgurok terjeszkedését, lévén éppen előlük menekültek. Az sem mellékes körülmény (bár semmiképpen sem perdöntő), hogy az ujgur feliratok megemlékeznek Bajan-csor karlukok ellen viselt harcairól, tudnak az oguz elszakadásról, számos nép hódoltatásáról említést tesznek, de a besenyők elleni fellépésről nem szólnak. Ugyancsak említésre méltó, hogy az Ala-jontlu név később oguz törzsnévként jelenik meg.[120] Lehet, hogy ez csak későbbi fejlemény lenyomata, de nem zárható ki, hogy ez az oguzok vándorlásának az útirányára is utal, márpedig a tarkalovúak a besenyők nyugati szomszédai voltak,[121] azaz a besenyők területe éppen az elmozduló oguzok és az ala-jontluk közé ékelődött, tehát ezt megelőzően az oguz migráció nehézség nélkül elérhette a besenyők földjét is.

Felvetődött még a kimekek lehetséges szerepe,[122] ami keleti törzseiknek a 8. század második felében zajló dél–délnyugati irányú, a Tarbagataj és a Nyugat-Altaj vidéke felé való terjeszkedésével lenne magyarázható. Nehéz meghatározni ebben a történeti periódusban, hogy az ujgurok, a karlukok és a kimekek közös határa mely pontban metszette egymást, de forrásaink értelemzése arra mutat, hogy a kimek–besenyő háborúknak van a legkevesebb valószínűsége. Talán inkább arról lehet szó, hogy az események lezajlása után a besenyők által kiürített, de az ujgurok által ténylegesen meg nem szállt területek a terjeszkedő kimekek fennhatósága alá kerültek.

Mivel így elsősorban ujgur–, esetleg oguz–besenyő harcokkal számolhatunk, ezek megtörténte minden bizonnyal Bajan-csor uralkodásának idejére keltezhető, azaz hozzávetőlegesen a 750-es évekre – de az előzőekben kifejtettek arra mutatnak, hogy hasonló datálást kellene megadnunk akkor is, ha kimek–besenyő konfliktust valószínűsítenénk. Hogy vándorlásuk mikorra fejeződött be, nem ismert. Senga Toru Tamím ibn Bahr adatára hivatkozott, aki 821-ben járt az ujgur kagán városában – Senga szerint nem a mongóliai, hanem a „nyugati" fővárosban, Besbalikban. Mivel az ujgurokat és a kimekeket igen, de a besenyőket nem említette ezen a vidéken, úgy tűnik, ekkorra már nem tartózkodtak a tibeti és a kínai forrás által meghatározott helyen.[123] Mivel a karlukok és az oguzok is 20–30 év alatt elfoglalták új szállásterületüket, elképzelhető, hogy a besenyők is elérték az Urál vidékét a 8. század végére.

Ezek után már csak Györffy véleményét kell kommentálnunk. Bár tetszetős az összefüggés feltételezése a besenyők nyugati vándorlása által leigázott tarkalovúak és a besenyő törzsnevek lószínnév-tagjának megléte között, meg kell jegyezni a következőket: a tarkalovúak megfeleltetésére a kangarokkal semmilyen bizonyíték nincs, főleg, ha a kangaroknak nem is volt szerepe a besenyő őstörténetben. A tarkalovúak lokalizációját Senga meggyőzőbben adja meg: az Irtistől nyugatra;[124] úgy tűnik, az Aral mellé való helyezésük a kangarokkal való megfeleltetésen alapszik. A tarkalovúak török neve (ala-jontlu) feltűnik az oguz törzsnevek között – talán ez inkább összefüggésben van a 8. századi vándorlások eseménytörténetével. Ehhez kapcsolódik, hogy Vörös Gábor újabb kutatásai elvetik, hogy a besenyő törzsnevek első tagjai lószínnevek lennének.[125] Állást nem foglalva a turkológiai kér-

[119] Ugyanennek szükségszerűségét hangsúlyozta a besenyők elvándorlásának útiránya kapcsán Senga Toru: Senga 1992, 510.
[120] A felsorolásban Kasgárinál a 17., későbbi másolóinál a 19. törzs (Ligeti 1986, 380). Vö. Golden 1992, 208.
[121] Senga 1992, 508; Senga 1993, 328; Senga 1996b, 42–43.
[122] Vö. Senga 1992, 509; Zimonyi 2005, 59.
[123] Minorsky 1948, 303. Vö. Senga 1992, 509; Senga 1996, 41–42; Zimonyi 2005, 58.
[124] Ez következik a kínai T'ung-tien adatainak és a Hor-jelentés információinak az összevetéséből (Senga 1996b, 42–43).
[125] Vörös 2005, 246–249, 250, 255. Vörös Gábor is hangsúlyozza: „A törzsnevek terén fentebb elvégzett vizsgálatok nem támasztják alá azt az eddig elfogadott tézist, miszerint a besenyő törzsnevek egy lószínnév és egy méltóságnév összetételéből állnának, ezért erre semmilyen történeti elmélet nem építhető fel, s így arra sem gondolhatunk, hogy a tarka lovúnak nevezett népesség szervezte meg a besenyőket vagy fordítva" (Vörös 2005, 255).

désben, úgy látjuk, Györffy elméletében a legkevésbé bizonytalan pont az, hogy az ujgurok terjeszkedése indította el a besenyők vándorlását. Azonban az valóban lehetségesnek látszik, hogy a besenyők a 8. század második felében a tarkalovúak földjén keresztül érkezhettek meg az Urál folyásvidékére.

A besenyők eseménytörténetének következő kérdése az, hogy hova érkeztek nyugati vándorlásuk során – lehetett-e a Volga–Urál vidékén túl, időben azt megelőző, további szállásterületük, és ha igen, hol. A szakirodalomban felbukkannak olyan vélemények, melyek szerint a besenyők a 9. század első felében a Szir-darja vidékéről kerültek a DAI által ismert területükre, aminek hátterében egy oguz–karluk–kimek katonai koalíció támadása állhatott – ez lenne a „második oguz–besenyő háború". A nézet egy Maszúdihoz köthető passzuson nyugszik, amely így hangzik:

„A burǧar s a nomád törökök al-Walandarīya nevű fajtái, akiknek neve a rómaiak Kelettel szomszédos legszélső végének Walandar néven ismert városával függ össze (217) – ide tartoznak: Bağanāk, Yağnī, Bağǧird, Nūkabarda. Ennek az öt themának legnagyobb része fölött háromszázhúsz[126] után elhatalmasodtak, és ott ütve fel sátraikat, a Konstantinápoly felől Róma felé vezető utat elállták – ez (az út) mintegy negyvennapi út távolságot tesz ki –, s az ottani megművelt területek legnagyobb részét elpusztították. Portyázásaik egészen Konstantinápolyig értek, úgyhogy jelenleg Konstantinápoly és Róma között az összeköttetés a tengeri utat kivéve megszakadt. A kettő között, a Konstantinápoly közelében elterülő megművelt vidék sok napi járásra terjedt ki. »Az ismeretek fajtáinak s az elmúlt idők eseményeinek könyvé«-ben[127] említettük, mi volt az oka annak, hogy a törökök e négy fajtája (181) Keletről elköltözött, miféle háborúk és portyázások voltak közöttük, valamint a Ġuzzīya, a Harluhīya, a Kīmākīya között a Ǧurǧān-tó (Aral-tó) mentén".[128]

A kutatás igyekezett tisztázni, hogy kit jelölnek a besenyőkkel említett, bizonytalan azonosítású népnevek, továbbá azt, hogy az események mikor történhettek. Agadžanov a besenyő törzsszövetség komponenseiként tekintett a felsorolt nevekkel jelöltekre, amelyben maguk a névadó besenyők (Bağanāk) töltötték be a vezértörzs szerepét. A szerző szerint a kimekekkel és karlukokkal kiegészült oguz hadak legyőzték a besenyőket az Aralnál, amely esemény – tekintve, hogy az oguzokat már a 9. század első felében említik Horászán északnyugati határánál,[129] a század végére pedig a DAI szerint előzik a besenyőket az Urál folyó vidékéről – a 9. század közepe és vége közé datálható.[130] Hasonlóan értékelte Maszúdi híradását Kumekov, aki szerint az oguzok – a kimekek és a karlukok segítségével – legyőzték az Urál és Emba között élő besenyőket a 9. század közepe és vége között.[131]

Peter B. Golden az oguzok vándorlását taglaló írásában azt a véleményét fogalmazta meg, hogy az ujgurok harcai a karlukokkal és a kirgizekkel, majd az ezt követő, Mongóliában lezajlott őrségváltás hatásai és következményei egészen az Aral-tóig elértek: az oguzok, a karlukok és a kimekek az Aral térségébe húzódtak,[132] ennek eredménye pedig a besenyők elmozdulása lett a Volga–Urál régiójába, ami viszont magával vonta a magyarok Baskíriából való levándorlását a pontuszi sztyeppére.[133] Egy másik tanulmányában Maszúdinak erről a helyéről Golden kimutatta, hogy a fent említett négy népelnevezés (Bağanāk, Yağnī, Bağǧird, Nūkabarda) igazából kettőt takar: az első kettő a besenyőket, a további kettő a magyarokat jelöli, a nevek pedig egy arab és egy perzsa alakpárt tartalmazó munkából származhattak.[134] A történet egyébként a 934. évi magyar katonai hadjárat leírása, amelyről bizánci auktorok is beszámolnak,[135] azonban a szöveg zárórésze korábbi eseményekre utal, ehhez viszont Maszúdi nem rendelt dátumot, hivatkozott munkája pedig nem maradt ránk.[136]

Omeljan Pritsak szerint a Taskent vidékétől az Aral-tó régiójáig terjedő területeiket a besenyők még kézben tartották a 9. század első feléig – azaz, bár hivatkozik a Hor-jelentésre, amelyben szerinte az Aral környékén megtelepedő oguzok besenyő háborúiról emlékezett meg az 5. hor követ,

[126] Kr. u. 932 (ZIMONYI 1998, 134).
[127] A munka nem maradt ránk (HKÍF 58, 152. jegyzet).
[128] KMOSKÓ 2000, 217–218 (Al-Masʿūdī).
[129] Így Tabari 820/821-re vonatkozóan (BOSWORTH 1987, 107), majd Baládzuri is 844-ben (MURGOTTEN 1969, 205–206). Vö. SÜMER 1967, 35; GARUSTOVIČ-IVANOV 2001, 10.
[130] AGADŽANOV 1969, 129; AGAJANOV 1998, 63.
[131] KUMEKOV 1972, 115.
[132] Kljastornyj is úgy vélte, hogy az „első" besenyő vándorlás oka az volt, hogy a karlukok, a kimekek és az oguzok Kangkü vidékére húzódtak: KLJASTORNYJ 1964, 177–178.
[133] GOLDEN 1972, 58–61, 67–68; GOLDEN 1990, 352.
[134] GOLDEN 1975, 21–35. Vö. ZIMONYI 1998, 134–135.
[135] ZIMONYI 1998, 135. A közös magyar–besenyő vállalkozáshoz lásd Györffy M[agyarország] T[örténete], 671. Vö. ZIMONYI 1998, 134–135. A forrásokhoz HKÍF 140 (Szent Lukács [az ifjabb] élete), 149–150. (György barát krónikájának folytatása). Továbbá MORAVCSIK 1984, 29, 53–62. Az első passzus adatát a 943. évi hadjárathoz köti a HKÍF 140, 420. jegyzete.
[136] ZIMONYI 1998, 135.

nem tulajdonította ennek a besenyők migrációját. Szerinte az addig a távolsági kereskedelmet kézben tartó besenyők szerepét átvették az oguzok, akik a 9. század első felében – egy oguz–karluk–kimek koalíciót irányítva – legyőzték a besenyőket és szövetségeseiket (azaz a Maszúdi által említett további három népet), akik a DAI által is említett Urál–Emba és a Volga közötti térségbe vonultak.[137]

Ehhez hasonlóan értékelt Vásáry István (valószínűleg Pritsak véleményét követve), aki azt írta, hogy ekkor következett be a besenyő törzsek első nagy vándorlása, akik eddig Taskent régiójában, azaz a Szir-darja középső folyásvidékén foglaltak szállást. A migráció hátterében az Aral-vidéki oguzok álltak, ezek a karlukokkal és a kimekekkel szövetkezve elűzték a besenyőket, akiknek törzsei nyugati irányba, az Emba–Urál–Volga folyók által határolt területekre húzódtak, egy részük pedig visszamaradt az oguzoknál.[138] Ugyanezt a véleményt ismételte meg Sándor Klára is.[139] Róna-Tas András viszont úgy látta, hogy amikor a besenyők ellen összeállt az oguz–karluk–kimek koalíció, a cél az Aral-tó és az Urál között fekvő stratégiai hely megszerzése volt (amelyen a nomád népek nyugat felé haladhatnak), azaz a besenyők szállásterülete is itt volt ekkor. De már korábban is, mert szerinte „ugyanitt mutatja a besenyőket az az ujgur követjelentés, amelynek kivonata tibeti fordításban maradt fenn, és amelyben a besenyők neve be-csa-nag alakban fordul elő".[140]

Az események ilyenfajta értékelése két fő pilléren nyugodott. Egyrészt a besenyők szir-darjai szállásterületének axiómáján, másrészt a Maszúdi által közölt információn, miszerint az Aral vidékén a besenyők, az oguzok, a karlukok és a kimekek között harcok folytak. Senga Toru véleményét követve úgy látjuk, hogy a szir-darjai régió nem volt a besenyők szállásterülete. Azonban a fenti vélemények még – vagy továbbra is – a hagyományos, „Marquart-i" lokalizálást követték, amit erősített a muszlim geográfus közlése az Aral-tó környékén zajlott harcokról. Róna-Tas lokalizálása eltér az eddigiektől, mert az konkrétan az Urál folyásvidékére helyezi törzseiket a 9. század elején. Az Urál vidéke valóban a besenyők szállásterülete volt, de az nem világos, mikortól. Az biztos, hogy a Hor-jelentés nem ide helyezi törzseiket, hanem éppen ide érkeznek az Irtis felső folyásától. Mivel az Irtis és az Urál menti besenyő területek között nem ismerünk köztes szállást, maga a lokalizáció a 9. század elejére valósnak tűnik.

A kutatás döntő többsége elfogadta Golden népnévi azonosítását, amiből az is következik, hogy forrásunkban a besenyők és a magyarok, illetve az oguzok, karlukok és kimekek közötti harcokról van szó. Ez az eseménysor azonban megragadhatatlan a 9. század első felében. Nem véletlen, hogy az események leírását olvasva nem kapunk választ arra, minek következtében történhettek a dolgok aszerint, ahogyan az ezekben a teóriákban megjelenik. Egyedül Golden próbált az általa is preferált időrendre magyarázatot találni. Azonban, mivel nem lehetett konkrét eseményekkel kapcsolatba hozni vagy dátumhoz kötni Maszúdi leírását, azt jobb híján az Ujgur Kaganátus összeomlásával kialakult új helyzettel magyarázta.[141]

Ez azonban csak feltevés. Magunk úgy látjuk, hogy a felsorolt népekkel kapcsolatba hozott harcok, valamint az ujgurok bukása után kialakult új hatalmi helyzet között nincs összefüggés. Természetesen a hatalmi átrendeződéssel járó harcok ugyan analógiákkal valóban igazolhatók, az azonban nem éppen életszerű, hogy egy oguz–karluk–kimek koalíciónak kell rátámadnia a besenyőkre, hogy azokat szállásaikról kimozdítsa. Az sem érthető, hogy az ujgurok 840-ben bekövetkező bukása miért és hogyan befolyásolta az Altajtól nyugatra élő népek helyzetét. Azt tudjuk, hogy a szomszédokra – elsősorban a karlukokra – ez kihatással volt, de hogy innen hogyan jutunk el egy besenyők elleni közös „nagyhatalmi" fellépésig, annak magyarázata továbbra is várat magára.[142]

A Pritsak által javasolt időrend, mely szerint az Araltól a Volga–Urál–Emba folyásvidékére a 9. század első felében, majd onnan a pontuszi sztyeppékre a 830-as években vándoroltak a besenyők, olyan szoros, hogy akár fedhetné is egymást – ráadásul egyik datálásra sincs semmilyen közvetlen adatunk, azok csak kikövetkeztetett időpontok.[143] Így magunk úgy véljük, hogy a 9. század elején/első

[137] Pritsak 1975, 214–215.
[138] Vásáry 2003, 151–152.
[139] Sándor 2011, 287.
[140] Róna-Tas 1997, 193–194.
[141] Golden 1972, 59.
[142] Magyar szempontból pedig ez fontos adalék, mert azok a vélemények, amelyek szerint a magyarság 838 körül foglalta el Etelközt (amely itt a Don és az Al-Duna közötti térséget jelenti) éppen az ujgurok bukása és az azt követő hatalmi átrendeződésben – ennek hatásaként a besenyők Volga–Urál-vidékre való vándorlásában – találták meg felfogásuk egyetemes történeti hátterét. Vö. pl. Tóth 1993, 11–12. „A besenyők megjelenése a volgai magyar haza, Magna Hungaria közelében az egyik fontos tényező lehetett a magyarok elvándorlásában" (Tóth 1993, 12).
[143] A keltezést ugyan Pritsak nem magyarázta meg, de valószínűsíthető, hogy a magyarok levédiai szállásterületének elha-

felében/közepén – az Araltól! – nem történt semmilyen besenyő elvándorlás az Urál vidékére – kivált nem a pontuszi-sztyeppékre. Utalt már erre Zimonyi István is, aki szerint a Kazár Kaganátus létrejöttével a Kazak-sztyeppe felől történő népmozgalmak „befagytak": forrásaink a 7. századtól a 9. század végéig nem tudnak olyan eseményekről, amelyek a Volgától nyugatra megtelepedő népekről szólnának. A „Pax Chazarica" végét a besenyők nyugatra vándorlása jelentette.[144] Az Urál folyó vidékén való besenyő tartózkodás időbeli kérdését amúgy is eldönti Marvazi, Gardézí és al-Bakri, akik fenntartották Dzsajháni 870–895 körüli időre tehető[145] értesítéseit a besenyők szállásterületére vonatkozóan. Innen tudhatjuk, hogy a besenyőktől északra a kipcsakok, délnyugatra a kazárok, keletre az oguzok éltek, nyugatról pedig a „saqlab"-okkal határosak.[146] A leírás az Urál folyó környéki besenyő szállásterületre vonatkozik,[147] és mint láthattuk, ugyanerre a lakóhelyre utal a DAI 37. fejezete a 9. század vége kapcsán. Igazolja ezt Ibn Fadlán is, aki 921/922 körül találkozott azokkal a besenyőkkel, akik vállalva az oguz fennhatóságot, korábbi szállásterületükön maradtak. Az Embán és attól északra számos folyón kelt át a karaván, mire elérkeztek a besenyőkhöz, az Urál folyó nagy kanyarulatához.[148] Ezek „egy tengerhez hasonló állóvíznél táboroztak" – ami a Cselkar-tóval (Csalqar-köl) azonosítható.[149] Viszont ez a töredék nem a 9. század közepén került oguz fennhatóság alá – az esemény idejére csak a DAI ad útmutatást, az pedig 55 évvel a bizánci kútfő keletkezése előttre teszi annak megtörténtét.

Már Jakubovskij rámutatott, hogy a feltett időpontban a kimekek és a karlukok nincsenek jelen az Aral térségben[150] – következésképpen Maszúdi adatára nem szabad túl feszes történeti összefüggéseket építeni. Olyan események, amelyekben egyszerre (vagy közel egy időben) mind az öt nép részt vett, csak a magyar honfoglalást közvetlenül megelőző időszakban zajlottak. Éppen ezért a 9. század második felére való datálás már közelít a legvalószínűbb azonosításhoz: a forráspasszusban leírtak a számánidáknak a nyugati karluk központ, Taraz elleni 893-as hadjáratával, valamint a karlukok meggyengülése miatt felborult hatalmi egyensúllyal állhatnak összefüggésben. Ezzel pedig elérkeztünk a „harmadik oguz–besenyő háború" kérdéséhez.

A történésekről újfent Maszúditól maradt ránk értesítés, aki a következőket jegyezte fel munkájában. „[Megemlékezés Muʿtadid Billáh kalifa uralmáról] Ebben az esztendőben Iszmáil ibn Ahmad […] a turkok országába érve azt a városukat foglalta el, amelyet birodalmi székhelyüknek tekintettek, foglyul ejtve a katun-t, a király feleségét, azon kívül foglyul ejtett tízezer törököt és tizenötezret lemészárolt közülük. E király neve állítólag T.nk.s; e név az e vidék felett uralkodó minden egyes király címe volt; nézetem szerint a hazladzsija[151] néven ismeretes két fajtához tartozott."[152]

Az események Iszmáil testvére, Naszr halálát követően játszódtak, miután Horászán felett az uralmat átvette 893-ban.[153] A szerző által megadott név a török karluk alakot tükrözi.[154] Maszúdi

gyásával, az Etelközbe való átvonulást előidéző magyar–besenyő háború datálásával van összefüggésben. Így látta például Bartha Antal a kérdést, aki a kazár–oguz–besenyő háború időpontját a Don jobb partján fekvő Sarkel várának felépítéséhez kötötte. Ennek időpontját 830 körülre tette, és feltételezte, hogy a besenyők veresége és Volgán való átkelése érintette a magyarokat és kabarokat Nyugat-Kazáriában, a besenyők pedig már megjelentek a Donnál (BARTHA 1975, 63–64). Az újabb kutatások azonban arra mutatnak, hogy a besenyők Volga–Urál vidéki hazájának elhagyása ennél jóval későbbre tehető.

[144] ZIMONYI 1990, 158.

[145] Dzsajháni információi annak függvényében helyezhetők korábbi vagy valamivel későbbi időszakra, hogy éppen melyik adatát teszik vizsgálat tárgyává. A különböző nézeteket bemutatja ZIMONYI 2005, 30–33. A korábbi kutatás alapvetően 870–880 idejére tette a kútfő értesítéseinek idejét (KRISTÓ 1980, 87; CZEGLÉDY 1985, 118).

[146] ZIMONYI 2005, 59. Vö. KMOSKÓ 2000, 252; MINORSKY 1942, 33; MARTINEZ 1982, 151; GÖCKENJAN–ZIMONYI 2001, 164, 221, 250.

[147] RÓNA-TAS 1997, 194; ZIMONYI 2005, 60.

[148] Vö. RÓNA-TAS 1997, 185. Ábrázolja Ibn Fadlán útját térképen (Kovalevskij nyomán) Zimonyi is: ZIMONYI 1990, 187.

[149] Vö. SIMON 2007, 42, 43, 167. jegyzet. Hasonlóan adja meg az elszakadt besenyő töredék helyét Zimonyi is, az Urál–Emba vidékére helyezve szállásaikat: ZIMONYI 2014, 296. Vö. GÖCKENJAN–ZIMONYI 2001, 164, 387. jegyzet. Ismeri az oguz-besenyőket a Hudúd al-Álam is, hiszen a „kazár-besenyők" (MINORSKY 1937, 160) mellett tud a „turk-besenyők"-ről is (MINORSKY 1937, 101). Általánosságban lásd MINORSKY 1937, 83. Vö. még HKÍF 41, 43; GÖCKENJAN–ZIMONYI 2001, 207–208, 215. A perzsa forrás adata 980 körüli időre vonatkozik (ZIMONYI 2005, 60). A 11. században író Kasgári az oguzok 19. törzseként (bäčänäk/bečenek – későbbi másolóinál a 14. törzs) ismeri az Urál-vidéken maradt besenyőket. Vö. LIGETI 1986, 381; GOLDEN 1992, 208. Tudnak a besenyők kettészakadásáról a későbbi szerzők is, így például al-Isztahri vagy Ibn Haukal, az al-Balhi–hagyomány képviselői. Náluk azt olvashatjuk, hogy a besenyők törzsei a kazárok és a Rúm (Bizánc) között elterülő sztyeppén telepedtek meg. „Tartózkodási helyük nem régóta képezi szállásukat, ezt ugyanis megrohanták, és azon elhatalmasodtak" (KMOSKÓ 2000, 18, 60). Ez világos utalás arra, hogy a besenyőket kiűzték eredeti földjeikről (az oguzok – KKA). Vö. ZIMONYI 1990, 167–168.

[150] JAKUBOVSKIJ 1947, 51, 24. jegyzet.

[151] HKÍF 57, 145. jegyzet: A népnév a török *qarluq* (karluk) alakot tükrözi. Vö. PRITSAK 1951, 270, 1. jegyzet, 289; ZIMONYI 1998, 137, 36. jegyzet.

[152] HKÍF 57; KMOSKÓ 2000, 204.

[153] HKÍF 57, 141. jegyzet.

[154] HKÍF 57, 145. jegyzet.

mellett megemlékezett az eseményekről Tabari, Ibn-al-Aszír, Narsahi és Barhebraeus (Abu'l-Faradzs) is.[155] Tabari ugyanezt jegyezte fel, annyi különbséggel, hogy éppen a turkok karluk azonosítását nem említi.[156] Viszont Narsahi perzsa történetíró *Buhara története* című munkájában elárulja, hogy a bevett főváros Taraz volt, a támadás tavasszal, március–április környékén zajlott le és a város ostroma hosszabb időt vett igénybe.[157] Ezzel a párhuzammal gyakorlatilag visszaigazolást nyert Maszúdi azonosítása. Kiegészíti a híradásokat Jákút leírása is, aki a következőket hagyta ránk:

„[Turkistán] Abu Abbász mondta: Hallottam, hogy Iszmáil ibn Ahmad asz-Számáni, Horaszán emíre a következőket beszélte: »Egy esztendőben vagy húszezer muszlim élén portyázó hadjáratot intéztem a turkok ellen. […] Csak kevesen menekültek meg közülük. Táborukat annak minden tartalmával együtt otthagyva elszaladtak. Másnap reggel táborukba menve, leírhatatlan nagy zsákmányt találtunk benne. Elszállítottuk…«".[158]

A Jákút által megőrzött történetet Iszmáil ibn Ahmad maga mondja el, s az is világosan kiderül, hogy a számánida uralkodó a törökök ellen indított hadjáratot maga vezette. S bár a 893. évi vállalkozás mellett Iszmáil emír 906-ban is vezetett egy támadást a „turkok országa" ellen,[159] a 893-as hadjárat „méretei és sikere" inkább amellett szól, hogy Jákút elbeszélése ezzel hozható összefüggésbe.[160]

A két Maszúdi-passzus tehát arra mutat, hogy az ujgurok bukása utáni új status quo fél évszázad után felborult, a karlukok hatalma meggyengült Közép-Ázsia nyugati felén, és harcok kezdődtek az „örökségért" a térség további szereplői, a kimekek, oguzok és besenyők között. A kimekek ekkor önálló birodalmat alapítottak,[161] míg az oguzok rátámadtak nyugati szomszédaikra, a besenyőkre, s kiterjesztették hatalmukat az egész Kazak-sztyeppe középső területére.[162] Az oguzok besenyők elleni támadására 893–894 körül kerülhetett sor.[163] Ezzel állhat összefüggésben a DAI 37. fejezetének értesítése, mely szerint a besenyőket az oguzok – kazár szövetségben – elűzték a Volga–Urál vidéki szállásterületeikről.[164] A besenyők átkelése a Volgán hozzávetőlegesen 894-re tehető.[165] Ezt erősíti az események időrendje is, hiszen a számánidák karlukok elleni támadása 893-ban volt, míg az oguzok besenyő szállásterületre irányuló fellépése valamikor ugyancsak ez idő tájt következett be. Más elméletek azonban nem ebben az összefüggésben látták a történéseket.

Györffy György szinte minden elemében új megközelítést javasolt az események lefolyását és azok hátterét illetően. Nézete szerint a számánidák 893-as támadása és a DAI 37. fejezetének értesítései összefüggenek, de nem úgy, ahogyan azt maga az Aral környéki eseményeket megörökítő Maszúdi tudja. Györffy úgy látta, hogy bár Taraz elfoglalása tény, ezt tudjuk Narszahi leírásából, azon-

[155] HKÍF 60, 161. jegyzet. Vö. Zimonyi 1990, 170; Golden 1992, 193, 22. jegyzet; Zimonyi 1998, 135–136.
[156] HKÍF 60.
[157] Frye 1954, 86–87. Vö. Pritsak 1951, 289; Zimonyi 1990, 170; Zimonyi 1998, 137.
[158] HKÍF 74.
[159] Ibn al-Aszír adatát idézi Zimonyi 1998, 139. Röviden, de hasonlóan megemlékezik ugyanerről Hamadání is (Zimonyi 1998, 137–138).
[160] Zimonyi 1990, 172; Zimonyi 1998, 139. Így gondolta Molnár Ádám is, bár nem számolt azzal, hogy Iszmáil 906-ban is vezetett egy katonai vállalkozást „a turkok országa és Daylam vidéke néhány helysége" ellen (Molnár 1993, 25). Zimonyi citálta még Mukaddaszi adatát is, aki szerint „Dih Núja kath egy kis város. (…) Nagyon nagy volt, de amikor Iszmáil ibn Ahmad meghódította a vidéket, elvesztette jelentőségét". E város után Tarazt írja le, amely megerősíti Narsahi információit, aki elmondja, hogy az ostromlott város Taraz volt. Ennek a hadjáratnak azonosnak kell lennie azzal, amit Tabari és Maszúdi ír le 893 alatt (Zimonyi 1990, 172).
[161] A muszlim források a 9. század vége és a 10. század eleje közötti időből tájékoztatnak arról, hogy a kimekek uralkodója a kagán – azaz a törzsszövetségből a birodalom szintjére való emelkedés erre az időre tehető (Kumekov 1972, 116).
[162] Zimonyi 1990, 174–175; Zimonyi 1998, 136, 143. Újabban Zimonyi 2014, 287; továbbá Pálóczi Horváth 2014, 21–22. Könnyen lehet, hogy a karlukok, oguzok és kimekek közötti „hatalmi egyensúly" nem is a karlukok számánida támadás miatti meggyengülésével jött létre, hanem már valamivel korábban is fennállhatott – ezt rögzíthette Jakúbi a már idézett s 891-re befejezett művében. Ennek tükrében viszont a muszlim hadjárat éppen ennek az egyensúlyi helyzetnek a felborulásával és az oguzok és kimekek megerősödésével végződött.
[163] Golden 1990b, 352; Vásáry 2003, 152.
[164] Moravcsik 2003, 167.
[165] Az események időrendje erősen torlódik. A DAI 37. fejezete ugyanis a besenyők elleni oguz (és kazár) támadást „ötven évvel ezelőtt"-ként adja meg, viszont a Volgától nyugatra fekvő, új besenyő területről a bazileosz úgy nyilatkozott, hogy „urai ennek a földnek, mint mondottuk, mind a mai napig ötvenöt esztendeje" (Moravcsik 2003, 167). Magyarázták az öt év különbséget szövegromlással és két egymást követő besenyő–magyar háborúval is. Róna-Tas az ellentmondást úgy oldotta fel, hogy feltételezte: (mivel az államkormányzati mű szerkesztése 948–952 között zajlott, így) bizonyos részek hamarabb, mások később készülhettek el. Ennélfogva az első helyen a szöveg csak nagyjából („úgy ötven éve"-ként) adja meg az új szálláshelyre való érkezés idejét, ezzel szemben az ötvenötöt mint pontos adatot a szöveg végső szerkesztésekor írhatták be (Róna-Tas 1997, 197). Az így keletkező 893–897 közötti időszakra rímel a számánida támadást követő, besenyők ellen indított offenzíva, amely a 893. tavaszi karluk vereség után kezdődhetett – valószínűleg még ugyanabban az évben, 893-ban (Róna-Tas 1997, 252). Ezt követhette a besenyők Volgán való átkelése.

ban a „turkok" elleni hadjárat nem azonos a Taraz ellenivel. Azaz szerinte a párhuzamos offenzíva keleti szárnya támadta a nyugati karluk központot, a nyugati szárny pedig a „turkokat", amely elnevezés az oguzokat takarta. Az azonosítás – úgy tűnik – annyin nyugodott, hogy a szláv forrásokban az oguz törzseket nevezik torkoknak (торк),[166] mely forma a turk/türk népnév visszaadása. Györffy szerint tehát Maszúdi tévesen azonosította a két számánida támadást.[167] Emellett Györffy felvetette, de semmivel nem támasztotta alá, hogy „az úzok [oguzok – KKA] kimozdításában része lehetett az északkelet felől támadó kimek-törököknek is". A megvert oguzok „állatállományuk nagy részének elvesztése után, a sztyepp íratlan törvényei szerint nyugati szomszédaikra, a besenyőkre rontottak".[168] A támadás fő okaként az elveszett állatállomány pótlását jelölte meg – a besenyők lábasjószágban való gazdagsága pedig „közismert volt".[169] A koncepció így végső soron egy láncreakcióként tekint a magyar honfoglalásra és előzményeire: a megtámadott oguzok rázúdulnak a besenyőkre, azok pedig a magyarokra.[170] Györffy a DAI által közölt oguz–kazár katonai szövetséget azzal magyarázta, hogy „valószínű, hogy a besenyők a kazárok ellen viselt, szinte évenként ismétlődő hadjáratukon vettek részt, amikor a váratlan úz támadás érte őket".[171]

Györffy felfogása azonban számos ponton kifogásolható. Az világos, hogy Maszúdi értesítéseihez illeszkednek a DAI-ban megőrzött információk. Már Kmoskó Mihály felhívta rá a figyelmet, hogy az oguz törzseknek a besenyők ellen indított hadjárata valahogy összefügg Iszmáil buharai emírnek a karlukok ellen 893-ban viselt hadjáratával, amely Taraz városának, a karluk fejedelem fővárosának elfoglalásával ért véget.[172] A muszlim források információi egy irányba mutatnak, azok pedig a nyugati karluk uralkodó elleni számánida támadásról hagytak ránk információkat. A hadjárat kétfelé bontása tehát indokolatlan, és inkább azért lehetett ennek feltételezésére szükség, mert így lehetett megmagyarázni és alátámasztani azt az elképzelést, miszerint a turk név alatt az oguzokat kell értenünk. Itt azonban egyértelműen nem erről van szó – a passzusban a turk népnév csak mint gyűjtőfogalom jelenik meg, amely a muszlim irodalomban bármelyik nomád, török népet illethette,[173] és a párhuzamos helyekből kitetszik, hogy itt a karlukokat jelöli. Ami a kimekek szerepét illeti, az elméletbe való bevonásukat aligha indokolhatta más, mint hogy Maszúdi említi őket az Aral környéki harcok kapcsán. Oguzok elleni fellépésükre azonban semmilyen bizonyíték sincsen, sőt: miután az oguzok elfoglalták a Volga–Urál vidéket, a kipcsakokat (mint a kimekek nyugati ágát) említik a muszlim források az oguzok északkeleti szomszédaiként.[174] Így tudta a Dzsajháni-hagyomány is a besenyők kapcsán, amikor a terület még az ő birtokukban volt. Azaz: a kimekek nem foglaltak területet az oguzok rovására, következésképpen valószínűleg nem is álltak velük hadban. Az állatállományban esett állítólagos kár hangsúlyozása sem tűnik másnak, mint a számánidák turkoktól szerzett hadizsákmányának magyarázata.

Ennek ellenére Györffy koncepciója komoly hatást gyakorolt a kutatásra – innentől kezdve igen gyakran a magyar honfoglalás eseménysorát előidéző besenyő migráció kiváltó okát az oguzok elleni számánida támadásban jelölték meg. Ehhez még azonban azt is hozzá kell tenni, hogy további, kevert álláspontok is megfogalmazódtak, amelyek innen is, onnan is merítettek.[175]

---

[166] CROSS–SHERBOWITZ-WETZOR 1953, 244, 90. jegyzet.

[167] GYÖRFFY 1984, 582.

[168] GYÖRFFY 1984, 582. Ugyanezen nézete már korábban is megfogalmazódott. Vö. GYÖRFFY 1971, 283; GYÖRFFY 1977a, 25–26, annyi különbséggel, hogy a támadó számánida emír „Ibrahim"-ként tűnik fel. Lásd továbbá GYÖRFFY 1977b, 125–127.

[169] GYÖRFFY 1984, 584.

[170] A magunk részéről nem kívánunk állást foglalni a magyar honfoglalás tervezettségének vagy elrendeltségének kérdésében. Mindössze jelezzük, hogy Vajda László tanulságos dolgozata megkérdőjelezi a népvándorlási hullámok eddig elfogadott menetrendjének jellegét, nevezetesen, hogy a keletről induló vándorlások szükségszerűen, hullámként gyűrűznek tovább nyugatra, újra és újra legyőzve a soron következő népességet. Vö. VAJDA 1995.

[171] GYÖRFFY 1984, 584.

[172] KMOSKÓ 1927, 155. Azaz a Maszúdi által említett Aral menti harcok, amelyekbe az oguzok, karlukok és kimekek is belesodródtak, jelenthetik azt a hiányzó láncszemet, amely összefüggésbe hozza a besenyők elvándorlását és Iszmáil számánida emír karlukokon aratott győzelmét. Vö. ZIMONYI 1990, 169; HKÍF 58, 154. jegyzet.

[173] ZIMONYI 1998, 137. Emellett Molnár Ádám felhívta a figyelmet arra a kézenfekvő magyarázatra is, hogy a „turk" népnév használata a karlukokra nem meglepő, hiszen területüket korábban a nyugati türkök bírták, így azok nevét átvitték a karlukokra is: MOLNÁR 1993, 15.

[174] Vö. GOLDEN 1972, 74; VÁSÁRY 2003, 112.

[175] Így pl. KRISTÓ 1980, 171. Ehhez hasonlóan a Kristó Gyula egyetemi tankönyvének belső borítóján lévő térképen az látható, hogy az arab támadás az úzokat (oguzokat) éri – igaz viszont, hogy később már a karlukok elleni támadásról van szó (KRISTÓ 1998, 48). Pálóczi Horváth András arról írt, hogy a számánidák az oguzokat támadják meg, de nem választja ketté Iszmáil hadjáratát egy Taraz és egy turkok elleni fellépésre. Az oguzokat a kimekek is megtámadták, akik a kazárokkal szövetkezve elűzték a besenyőket: PÁLÓCZI HORVÁTH 1989, 11. Később azonban Pálóczi Horváth András nem tartotta fenn véleményét – 2014-ben már azt írta, hogy a számánida támadás „türkjei" a karlukok voltak – de megjegyzi, hogy „korábban egyes kutatók az úzokkal azonosították a megtámadott népet, miután a türk népnév rájuk is vonatkoztatható":

Más vélemények, amelyek nem számoltak Maszúdi két értesítésének összefüggéseivel, sőt magával a számánida hadjárat történeti következményeivel sem, úgy értékeltek, hogy az addig a 9. század közepére keltezett Aral környéki harcokat időben követi a DAI adata mint az oguz és a besenyő történelem újabb állomása. Ez utóbbi lenne a „negyedik oguz–besenyő háború". Ennek értelmében az oguzok először egy karluk és kimek koalíció részeként elűzték a besenyőket az Aral vidékéről a 9. század első felében, majd kazár szövetségben a Volga–Urál területéről is elkergették a besenyők törzseit – valamikor a 9. század végén, de a magyar honfoglalás előtt. Láthattuk azonban, hogy az események nem ilyen időrendben követik egymást. Maszúdi adata az Aral menti háborúról nem a 9. század közepére, hanem annak végére helyezhető, de az oguz–kazár szövetség is magyarázatra szorul.

Zimonyi István mutatott rá ugyanis, hogy a DAI említette oguz–kazár szövetség csak abban az esetben lenne érthető, ha a kazároknak érdekükben állt volna a besenyők elüldözése szállásaikról. Ez azonban veszélyeztette volna a Kazár Kaganátus területén áthaladó, a Volga, Don és Dnyeper mentén húzódó fő kereskedelmi utak biztonságát és kazár ellenőrzését. Mivel ezek forgalma a kazárok legfontosabb bevételi forrását képezte, és a „Pax Chazarica" fenntartása egyértelmű kazár prioritás volt, Zimonyi szerint valószínű, hogy a császár híradásának ezt a részét a bizánci diplomácia „divide et impera" gyakorlatának megfelelően dolgozta át, és a valóságban nem volt az oguzok és a kazárok között semmiféle besenyőellenes koalíció.[176] A felvetést nem csak a történeti valószínűség támogatja. Zimonyi utal Györffy észrevételére, aki a szintén a DAI-ban leírt és a magyarok hátában köttetett besenyő–bolgár szövetséget értékelte hasonlóan.[177] Azaz egy alkalmi, mindkét fél számára előnyös, *ad hoc* katonai együttműködést Konstantin a bizánci kormányzati gyakorlatnak megfelelően egy tervszerű, katonai diplomáciai szintű együttműködésnek festette le. A bolgárok magyarok elleni támadásáról beszámol Georgiosz Monachosz (azaz György barát krónikájának folytatása)[178] és a Fuldai évkönyvek is,[179] azonban egyik sem említi a bolgár–besenyő szövetséget. Így az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy amikor Simeon értesült a besenyők magyarok elleni támadásáról, kihasználta a kedvező alkalmat, és megtámadta a magyarokat.

Zimonyi véleményéhez közelítenek azok az álláspontok, amelyek szintén megkérdőjelezik egy besenyőellenes oguz–kazár szövetség történetiségét. Így például felvetődött, hogy a bazileosz adata voltaképpen csupán egy alkalmi együttműködést örökített meg, amit az magyaráz, hogy az oguzok által előidézett migrációt a kazároknak nem volt módjuk visszafordítani, így kénytelenek voltak fellépni ellene. Azaz nem tudatos szövetségi politika eredménye a kazár–oguz együttműködés, csupán egy kényszer szülte reakció a kazárok részéről.[180] Györffy szerint pedig „valószínű, hogy a besenyők a kazárok ellen viselt, szinte évenként ismétlődő hadjáratukon vettek részt, amikor a váratlan úz támadás érte őket".[181] Azaz a katonai együttműködést csak Konstantin látta bele az eseményekbe. Ezektől függetlenül számosan elfogadták a kazár–oguz szövetség történetiségét.[182]

Összefoglalás

A II. Türk Kaganátus összeomlásával új geopolitikai helyzet alakult ki az egykori birodalom által ellenőrzött eurázsiai térségben: az Altajtól keletre a türk örökséget továbbvivő ujgurok szilárdították meg hatalmukat, míg nyugatra új nomád hatalmak szerveződtek az egykori Nyugati Türk Birodalom romjain. Az Ujgur Kaganátus a belső-ázsiai térség nagyhatalmaként igyekezett állama keretei közé integrálni a türk alávetettség alól éppen felszabaduló népeket, de törekvéseit a 750-es évek után feladta – figyelme inkább a meggyengült Kínai Birodalom felé fordult, az Altajtól nyugatra eső területek

Pálóczi Horváth 2014, 21. Pálóczi Horváth az új kutatások tükrében immár joggal írta, hogy a számánidák karlukok elleni fellépésén túl „arra vonatkozóan nem találunk adatot a forrásokban, hogy a számánidák az oguzokat is megtámadták volna, sem arra, hogy a karlukok nomád szomszédjaik rovására pótolták volna állatállományukat". Az oguzok szállásterülete Taraz városától egyébként is több száz km-re nyugati irányba kezdődött (Pálóczi Horváth 2014, 21–22). Sándor Klára is úgy látta, hogy a számánida támadás a karlukok mellett az oguzokat is érte, akik „elveszett javaikat" pótolták a besenyők elleni támadással: Sándor 2011, 287.

[176] Zimonyi 1998, 131–132.

[177] Györffy 1986, 36. Vö. Zimonyi 1998, 132.

[178] Vö. Moravcsik 1984, 60–61, 64; HKÍF 149.

[179] Vö. Gombos 1937, I, 132–133; HKÍF 190.

[180] Pálóczi Horváth 2014, 22, 62.

[181] Györffy 1984, 584. Ibn Rusztánál maradt fenn, hogy a kazárok „a besenyők ellen minden esztendőben portyázó háborút indítanak" (Kmoskó 1997, 204). Golden sem írja le konkrétan a szövetség meglétét, csak a besenyők elvándorlásának előidézőiként említi az „oguzokkal való konfliktust" és a „kazárok nyomását", amelyek gyakorlatilag összeadódtak: Golden 1992, 265.

[182] Így például Pritsak 1975, 217; Ligeti 1986, 382; Golden 1990a, 272; Agajanov 1998, 64; Vásáry 2003, 152; Rásonyi 2004, 263–264, 271.

feletti ellenőrzés igényéről pedig lemondott. Az ujgur hegemóniát megtagadó karlukok közvetlenül a türkök bukása után megkezdték a türges területekre való beszivárgást. Eleinte szövetségben harcoltak, majd az ujgur expanziós törekvések lezárultával maguk hódoltatták a türgeseket és szervezték újjá a nyugati türk államot. Mint a türk érában, az ujgurok idején is a birodalom központi területeitől északra eső vidékek periférikusnak számítottak. Az Altajtól északnyugatra, az Irtis középső folyásvidékén volt a kimek törzsszövetség szállásterülete, s mivel régiójukat alapvetően elkerülte a nyugatra irányuló ujgur terjeszkedés, helyzetük stabilizálódott, majd megerősödött. Törzseik a 8. század második felére a Balkas-tó északkeleti zónájában és a Tarbagataj vidékén szomszédosak lettek a karlukokkal és az ujgurokkal, a nyugati szárnyukat képező kipcsakok pedig a 9. század elejére elérték az Urál-hegység déli lejtőit.

Az ujgur főség alól elszakadó oguzok és a besenyők olyan területekre vándoroltak, amelyek a karlukoktól és a kimekektől nyugatabbra estek. Az oguzok a 740-es évek végén már szemben álltak addigi vezértörzsükkel. Harcaikról – ha szórványosabban is, mint a türk feliratok, de – az ujgur emlékek tudósítanak. 780 körül már a Szir-darja folyásvidékén említik őket muszlim források. Bár a történeti hagyomány úgy tudja, hogy az oguzok az Iszik-köl régiójában éltek, ahonnan minden bizonnyal a Hétfolyó vidékére érkező karlukok szoríthatták ki őket, forrásaink más képet mutatnak az oguzok szállásterületéről és vándorlásuk útvonaláról. Kiindulópontjuk egyértelműen a mai Mongólia területére mutat, elvándorlásuk kezdete pedig a karluk elszakadás után következhetett be. Mivel nem tudunk háborúkról az oguzok és a karlukok között, valószínűnek tartható, hogy az oguzok az új karluk érdekszférától északabbra, Dzsungárián keresztül és a Balkas-tótól északra eső sztyeppén át érkezhettek meg az Aral-tó vidékére. Elképzelhető, hogy vándorlásuk érintette a besenyők – akik ekkor az Irtis felső folyásvidékénél éltek – 8. század közepi szállásterületét is, de ez egyelőre csak lehetőség. Az viszont tény, hogy innen vagy az ujgurok terjeszkedése, vagy az előlük menekülő oguzok hullámai kimozdították a besenyőket. Azt biztosan tudjuk, hogy az oguzokat legközelebb 820/821-ben, majd 844-ben említik a muszlim források Horászán határvidékein. Felvetődött, hogy az oguzok (együtt a kimekekkel és a besenyőkkel) a 9. század második felében a Karluk Birodalom hatalma alá tartoztak – magunk ezt a „függő" viszonyt csak annyira látjuk reálisnak, amennyire a Nyugati Türk Birodalom utódállamai vazallusai voltak az ujguroknak.

A besenyők területéről csak a 9. század utolsó két-három évtizedéből, nagyjából 870–880-tól vannak adataink – törzseik ekkor az Urál–Volga vidékén éltek. Elképzelhető, hogy ennek a területnek a keleti határa a 8. század második és a 9. század első felében jobban kiterjedt, mint ahogy azt a 9. század utolsó negyedére vonatkozólag ismerjük. A Volga–Urál vidéki törzsterületen való koncentrálódásuk ugyanis összefügghet a kimek-kipcsakok nyugati terjeszkedésével, akik – bekebelezve az ala-jontluk egykori legelőit – hozzávetőlegesen a 9. század közepére elérhették az Urál-hegység délkeleti lejtőit. Azonban az nem világos, hogy mikortól indul meg a kimek-kipcsakok nyugati terjeszkedése. Amennyiben az folyamatosan zajlott az ujgur hatalom megszilárdulását követően, akkor törzseik nagyjából egy évszázad alatt vették birtokukba az Irtis és az Urál-hegység közötti földeket. Ez magával vonta a besenyők lassú kiszorulását ezekről a területekről, mert a besenyők is feltételezhetően a 750-es években indulhattak nyugati irányba, és tudjuk, hogy 870–880 környékén már az Urál folyó adja szállásterületük tengelyét. A kérdés az, hogy a besenyők ide „menetből" érkeztek (ahogyan pl. az oguzok az Aralhoz) – ebben az esetben a 8. század második felének közepére, végére a Volga–Urál régiója már besenyő föld volt. Amennyiben viszont a kimek-kipcsakok nyugati expanziója az ujgurok meggyengülése vagy bukása körüli időkben vette kezdetét, úgy hozzávetőlegesen 820–850-ig a besenyő legelők keleti határa valahol az Irtis és az Urál folyók között húzódhatott, a Nyugat-szibériai-alföld déli sávjában.[183]

870–880-ra a besenyők törzsterülete tehát a Kaszpi északi térségére korlátozódott. Innen mozdította ki törzseiket az oguzok támadása 893–894 táján. Egy 893-ban vezetett számánida hadjárat megroppantotta a karluk hegemóniát Nyugat-Belső-Ázsia térségében. A karlukok a Hétfolyó vidékének keleti felébe szorultak vissza, az oguzok pedig, kihasználva a megbomlott hatalmi egyensúlyt, rátámadtak a besenyőkre. Ettől kezdve az oguz jabgu állama a térség új nagyhatalmává vált, amelynek nyugati határa a Kazár Kaganátus bukásáig (965) a Volga lett, a besenyők pedig – kiszorítva a

[183] Pritsak későbbi véleményéhez képest egy korai tanulmányában még teljesen másként látta – szerintünk helyesen vagy igen figyelemreméltóan – a 9. századi besenyő szállásterület kérdését. Utalt Ibn Hordádzbeh 885-ben íródott munkájára, melynek szerzője arról tett említést, hogy az Irtistől az Urálig terjedő földeket a kimekek hódították meg. A munka megírásának időpontját vehette alapul ennek keltezéséhez, mert a besenyők kapcsán úgy nyilatkozott, hogy azok 880-ig az Irtis–Urál közötti területeken éltek (PRITSAK 1981b, 160–161).

magyarságot – a délorosz sztyeppét vették birtokba jó egy évszázadra. Magunk úgy látjuk, hogy az oguzok és a besenyők között feltételezett „háborúk" jó része nem igazolható kellő biztonsággal. Talán szerepük lehetett az oguzoknak abban, hogy a 8. század közepén a besenyők elhagyták Felső-Irtis-vidéki szállásterületüket. Azonban sem a 9. század első felében, sem annak közepén nem tudunk oguz–besenyő harcokról. Ezek a feltételezett összeütközések a besenyők téves földrajzi lokalizálásából és egyes források hibás értelmezéséből fakadtak. Ezekkel szemben a besenyők által birtokolt Volga–Urál folyásvidékének oguz megszállása biztosan adatolt, és 893–894-re tehető. Nem valószínű viszont, hogy az oguzok a besenyők elleni offenzívát kazár szövetségben bonyolították le – a kazárok minden bizonnyal csak passzív résztvevőként játszottak szerepet az oguz nagyhatalom születésénél.

Befejezésképpen talán érdemes utalni a sztyeppei török népeknél ismeretes „esőkő" és a hatalom birtoklása közötti összefüggésre. Molnár Ádám mutatott rá a belső-ázsiai népek időjárás-varázslását segítő esőkövek kapcsán, hogy „a török birodalmakban az esőkő birtoklása és annak révén az időjárás befolyásolásának képessége szorosan összefüggött a hatalom kérdésével, és egy adott sztyeppei nomád török államban kizárólag a birodalomszervező nép rendelkezhetett velük. Az esőkövek birtokosai eleinte az ujgurok, majd miután a karlukok 745 után a Hétfolyó vidékére költöztek, és így kikerültek az ujgurok hatalmi szférájából, már ők is rendelkezhettek az esőkővel. Ezenkívül, amennyiben a történet az esőkő további átkerüléséről a karlukoktól az oguzokhoz valós történeti események mitikus köntösbe bújtatott elbeszéléseként értelmezhető, azt egy, a karlukok és oguzok közötti hatalmi ellentétként kell értelmeznünk, pontosabban úgy, hogy az oguzok kikerültek a karluk hatalmi befolyás alól".[184] Más szavakkal: az egykori Nyugati Türk Birodalom bázisán berendezkedő karluk hegemónia megroppanása után a térség első számú új nagyhatalma az oguzok törzsszövetsége lett.

Források

Berta Á.

2004 *Szavaimat jól halljátok… A türk és ujgur rovásírásos emlékek kritikai kiadása*. Szeged.

Bosworth, C. E.

1987 C. E. Bosworth (transl. and annotated): *The reunification of the Abbasid Caliphate*. Albany.

Cross, S. H. – Sherbowitz-Wetzor, O. P.

1953 Samuel Hazzard Cross – Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor (transl. and ed.): *The Russian Primary Chronicle. Laurentian Text*. Massachusetts.

Frye, R. N.

1954 *The History of Bukhara*. Translated from a Persian Abridgment of the Arabic Original by Narshakhī Richard N. Frye. Cambridge–Massachusetts.

Gombos, F. A.

1937 *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI*. Tom. 1. Budapest.

Göckenjan, H. – Zimonyi, I.

2001 *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter: die Gayhani-Tradition (Ibn Rusta, Gardizi, Hudud al-'Alam, al-Bakri und al-Marwazi)*. Wiesbaden.

Györffy Gy.

1986 *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. Sajtó alá rendezte: Györffy György. Budapest.

HKÍF

1995 *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk. Kristó Gy. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged.

Kmoskó M.

1997 *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom* 1. 1. Magyar Őstörténeti Könyvtár 10. Budapest.

[184] Molnár 1993, 22–23.

2000 *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom* 1. 2. Magyar Őstörténeti Könyvtár 13. Budapest.

LIU, M.-T.

1958 *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*. Buch 1. Texte. Wiesbaden.

MARTINEZ, A. P.

1982 *Gardīzī's two chapters on the Turks*. Wiesbaden.

MINORSKY, V.

1937 *Hudūd al-Ālam. The Regions of the World*. Translation by V. Minorsky. London.

1942 *Sharaf al-Zamán Táhir Marwazí on China, the Turks and India*. Arabic text (circa A. D. 1120) with an English translation and commentary by V. Minorsky. London.

1948 Tamīm ibn Bahr's Journey to the Uyghurs. *Bulletin of the School of Oriental Studies* 12. 275–305.

MORAVCSIK GY.

1984 *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Összegyűjtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Moravcsik Gyula. Budapest.

2003 *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*. A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula. Olajos Terézia bevezető tanulmányával. Budapest.

MURGOTTEN, F. C.

1969 *The Origins of the Islamic State*. Being a Translation from the Arabic accompained with Annotations Geographic and Historic Notes of the Kitāb futūh al-buldān of al Imām Abu-l'Abbās Ahmad ibn Jābir al-Balādhuri by Francis Clark Murgotten. Part 2. New York.

SIMON R.

2007 *Ibn Fadlán: Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról*. Arab eredetiből fordította, a jegyzeteket és az utószót írta Simon Róbert. Budapest.

IRODALOM

AGADŽANOV, S. G.

1969 *Očerki istorii oguzov i turkmen Srednej Azii IX–XIII. vv*. Ašhabad.

AGAJANOV, S. G.

1998 The States of the Oghuz, the Kimek and the Kïpchak. In: Asimov, M. S. – Bosworth C. E. (eds.): *History of civilizations of Central Asia. Vol. IV/1. The age of achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century: the historical, social and economic setting*. Paris. 61–76.

BACOT, J.

1956 Reconnaissance en Haute Asie Septentionale par cinq envoyés ouigours au VIIIe siècle. *Journal Asiatique* 244. 137–153.

BARTHA A.

1975 *Hungarian society in the 9th and 10th centuries*. Budapest.

1984 Az ősmagyarok a délorosz sztyeppen. In: Bartha A. (szerk.): *Magyarország története I/1. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Második rész (A magyar nép őstörténete)* 2. 2. Budapest. 481–574.

BARTHOLD, W.

1956 History of the Semirechyé. In: W. Barthold: *Four Studies on the History of Central Asia*. Leiden. 73–166.

BOSWORTH, C. E.

1990 Karluk. In: *Encyclopaedia of Islam*. Vol. 4. Leiden. 658–659.

Bosworth, C. E. – Clauson, G.

1965 Al-Xwārazmī on the Peoples of Central Asia*. The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 1. 2. 2–12.

Chavannes, E.

1903 *Documents sur les Tou-kiue (Tursc) occidentaux*. St. Petersbourg.

Clauson, G.

1957 A propos du manuscrit Pelliot tibétain 1283. *Journal Asiatique* 245. 11–24.

1971 Some notes on the Inscription of Toñukuk. In: Ligeti, L. (ed.): *Studia Turcica.* Budapest. 125–132.

Clauson, G. – Tryjarsky, E.

1971 The Inscription at the Ikhe Khushotu. *Rocznik Orientalistyczny* 34. 7–33.

Czeglédy K.

1949 A karluk törzsek nevei. *Magyar Nyelv* 45. 164–168.

1950 Új adat a besenyők történetéhez. *Magyar Nyelv* 46. 361–362.

1954 *IV–IX. századi népmozgalmak a steppén*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 84. Budapest.

1956 Kangarok és zavarok. *Magyar Nyelv* 52. 120–125.

1963 A régi török törzsszövetségek numerikus felosztásának kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 59. 456–461.

1969 *Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig*. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 8. Budapest.

1985 Árpád és Kurszán (Az Árpád-ház megalapításához) In: Schütz Ö. (szerk.): *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest Oriental Reprints Ser. A 3. Budapest. 113–128.

Dobrovits M.

2003 A türk hatalom utolsó évtizede. *Antik Tanulmányok* 47. 311–317.

2006 Türkök és magyarok a sztyeppén. *Eleink* 5. 31–43.

Ecsedy I.

1979 *Nomádok és kereskedők Kína határain*. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 16. Budapest.

1980 A Contribution to the History of Karluks in the T'ang Period. *Acta Orientalia* 34. 23–37.

Garustovič, G. N. – Ivanov, V. A.

2001 *Oguzy i pečenegi v Evrazijskih stepjah*. Ufa.

Gibb, H. A. R.

1970 *The Arab Conquests in Central Asia*. New York.

Golden, P. B.

1972 The Migrations of the Oğuz. *Archivum Ottomanicum* 4. 45–84.

1975 The People Nūkarda. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 1. 21–35.

1990a The peoples of the south Russian steppes. In: Sinor, D. (ed.): *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge. 256–284.

1990b The Karakhanids and early Islam. In: Sinor, D. (ed.): *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge. 343–370.

1992 *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Wiesbaden.

2000 Toghuzghuz. In: *Encyclopaedia of Islam*. Vol. 10. Leiden. 555–557.

Grousset, R.

1970 *The Empire of the Steppes. A History of Central Asia*. New Jersey.

Györffy Gy.

1971 A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 14. 3–4. 281–288.

1977a *István király és műve*. Budapest.

1977b Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. In: Bartha A. – Czeglédy K. – Róna-Tas A. (szerk.): *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest. 123–156.

1984 A magyar honfoglalás lefolyása. In: Bartha A. (szerk.): *Magyarország története I/1. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Harmadik rész (Magyarország története a honfoglalástól a tatárjárásig)* 3. 1. 577–605.

1990 *A magyarság keleti elemei*. Budapest.

HAMILTON, J.

1962 Toquz-oγuz et On-uyγur. *Journal Asiatique* 250. 23–63.

HARMATTA J.

1995 Egy szaszanida arany pecsétgyűrű felirata. In: Bálint Cs. (szerk.): *Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai.* Magyar Őstörténeti Könyvtár 8. Szeged. 342–348.

HATHÁZI G.

2005 *Sírok, kincsek, rejtélyek. Híres középkori régészeti leletek Kiskunhalas környékén*. Halasi Albumok 7. Kiskunhalas.

JAKUBOVSKIJ, A. J.

1947 Voprosy etnogeneza turkmen v VIII–X vv. *Sovetskaja Etnografija* 3/1947. 48–54.

KATONA-KISS A.

2012 A besenyők és az oguzok vándorlása a VIII. században. *Csodaszarvas* 4. 7–25.

KISS A.

2007 Észrevételek a „tokuz-oguz problémá”-hoz. *WMMÉ* 29. 237–241.

KLJAŠTORNYJ, S. G.

1964 *Drevnetjurskie runičeskie pamjatniki kak istočnik po istorii Srednej Azii*. Moskva.

1971 Runičeskaja nadpis’ iz Vostočnoj Gobi. In: Ligeti, L. (ed.): *Studia Turcica*. Budapest. 249–258.

KLJASTORNIJ SZ.

1986 Kipcsak és szir. A kipcsakok őstörténetéhez. *Keletkutatás* 1986 ősz. 22–32.

KLYASHTORNY, S. G.

1982 The Terkhin Inscription. *Acta Orientalia* 36. 335–366.

1985 The Tes Inscription of the Uighur Bögü Qaghan. *Acta Orientalia* 39. 137–156.

KMOSKÓ M.

1927 Gardízi a törökökről. *Századok* 61. 149–171.

KRISTÓ Gy.

1980 *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest.

1998 *Magyarország története (895–1301)*. Budapest.

KUMEKOV, B. E.

1972 *Gosudarstvo kimakov IX–XI vv. po arabskim istočnikam*. Alma-Ata.

KURAT, A. N.

1937 *Peçenek tarihi*. Istanbul.

LÁSZLÓ, F.

1942 Die Tokuz-Oguz und die Köktürken. In: Ligeti L. (ed.): *Analecta Orientalia memoriae Alexandri Csoma de Kőrös dicata*. Budapest. 103–109.

LIGETI L.

1986 *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest.

MARQUART, J.

1898 *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*. Leipzig.

1914 Über das Volkstum der Komanen. In: Bang, W. – Marquart, J.: *Osttürkische Dialektstudien*. Berlin. 25–238.

Miquel, A.

1975 *La géographie humaine du monde musulman. Jusqu'au milieu de 11e siècle. Géographia arabe et représentation du monde: la terre et l'étranger*. Vol. 2. Paris.

Molnár Á.

1993 *Időjárás-varázslás Belső-Ázsiában*. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 21. Budapest.

Pálóczi Horváth A.

1989 *Besenyők, kunok, jászok*. Budapest.

2014 *Keleti népek a középkori Magyarországon. Besenyők, úzok, kunok és jászok művelődéstörténeti emlékei*. Budapest–Piliscsaba.

Pelliot, P.

1949 *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or. Suivies de Quelques noms turcs d'hommes et de peuples finissant en „ar"*. Paris.

Pritsak, O.

1951 Von den Karluk zu den Karachaniden. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 101. 270–300.

1953 Der Untergang des Reiches des Oġuzischen Yabġu. In: Turan, O. (ed.): *Fuad Köprülü armağani / Mélanges Fuad Köprülü*. Istanbul. 397–410.

1975 The Pečenegs: A case of social and economic transformations. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 1. 211–237.

1981a The Decline of the Empire of the Oghuz Yabghu (1952). In: Pritsak, O.: *Studies in Medieval Eurasian History.* Part XIX. Variorum collected studies series 132. London.

1981b Two Migratory Movements in the Eurasian Steppe in the 9th–11th centuries (1968). In: Pritsak, O.: *Studies in Medieval Eurasian History.* Part VI. Variorum collected studies series 132. London. 157–163.

1982 The Polovcianas and Rus. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2. 321–380.

Rásonyi L.

2004 *Hidak a Dunán. A régi török népek a Dunánál*. Budapest.

Róna-Tas A.

1983 Újabb adatok a kazár népnév történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 85. 126–133.

1997 *A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe*. Budapest.

1999 *Honfoglalás és népalakulás a középkori Eurázsiában. Kitajok, avarok, magyarok*. Budapest.

Sándor K.

2011 *Nyelvrokonság és hunhagyomány – Rénszarvas vagy csodaszarvas? Nyelvtörténet és művelődéstörténet*. Budapest.

Senga T.

1992 A besenyők a 8. században. *Századok* 126. 503–516.

1993 A magyar alacs szó létrejöttének történeti hátteréhez. *Magyar Nyelv* 89. 328–336.

1996a *Tanulmányok a magyarság korai keleti kapcsolatainak hátteréről*. Doktori disszertáció (kézirat). Budakeszi.

1996b A T'ung-tien híradásai a közép-eurázsiai népekről. In: Kovács L. – Veszprémy L. (szerk.): *A honfoglaláskor írott forrásai.* A honfoglalásról sok szemmel 2. Budapest. 35–48.

1997 Megjegyzések a kimekek törzsszövetségének kialakulásához. *Antik Tanulmányok* 41. 175–193.

Sümer, F.

1967 *Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri – Boy teşkilâti – Destanlari*. Ankara.

Tóth S. L.

1993 A magyarok „etelközi honfoglalása". *Acta Historica* 98. 3–14.

TRYJARSKI, E.

1975 „Pieczyngowie". In: Dąbrowski, K. – Nagrodzka-Majchrzyk, T. – Tryjarski, E. (eds.): *Hunowie europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdansk. 479–624.

VAJDA L.

1995 A népvándorlások kérdéséhez. *Századok* 129. 107–143.

VÁSÁRY I.

2003 *A régi Belső-Ázsia története*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 19. Budapest.

VÖRÖS G.

2005 A besenyő nyelv konstantinosi emlékei. Megjegyzések a besenyők nyelvéhez és korai történetéhez. In: Csirkés F. – Csorba Gy. – Sudár B. – Takács Z. B. (szerk.): *Függőkert.* Orientalisztikai tanulmányok 2. Budapest. 231–258.

ZIMONYI, I.

1990 *The origins of the Volga Bulghars*. Studia Uralo – Altaica 32. Szeged.

1998 A besenyők nyugatra vándorlásának okai. *Acta Historica* 106. 129–144.

2005 *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhānī-hagyomány magyar fejezete*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 22. Budapest.

2014 The Chapter of the Jayhānī-tradition on the Pechenegs. In: Spinei, V. (ed.): *Medieval Nomads in Eastern Europe. Collected Studies*. Bucureşti–Brăila. 287–301.

THE KEYSTONES OF OGHUZ AND PECHENEG HISTORY IN THE 8–9TH CENTURY

(Summary)

With the collapse of the Türk Khaganate II a new geopolitical situation has formed in the Eurasian region formerly controlled by the empire: east of the Altay the Uyghurs took on the Türk legacy and consolidated their power, while in the west new nomadic tribes were establishing their power on the ruins of the former Western Türk Empire. The Uyghur Khaganate, as a major power in the Central Asian region strove to integrate the nations that just got rid of the Türk yoke into the frame of the new state, but their efforts were abandoned after 750, when they turned their attention to the weakened Chinese Empire, also abandoning the control over the region west from the Altay. The Kharluks, refusing the Uyghur hegemony, began to infiltrate into the Türghes areas immediately after the fall of the Türks, and after the end of the Uyghur expansionist tendency they started to coerce the Türghes into submission and reorganized the western Türk state. Similar to the Türk era, at the time of the Uyghurs the territories to the north of the central areas were considered peripheral regions.

Northwest from the Altay, in the middle Irtysh region lay the dwelling place of the Kimek tribal confederation and since the region was exempt from the Uyghur expansion towards the west, their situation had stabilized, then strengthened. Their tribes had become adjacent with the Kharluks and Uyghurs in the northeast zone of the Balkhas Lake and the Tarbagatai region by the second half of the 8th century, while their west wing, the Kipchaks reached the southern slopes of the Ural Mountains by the beginning of the 9th century.

The Oghuzes and Pechenegs, becoming independent from the Uyghur control, wandered to territories further to the west from the Kharluks and Kimeks. By the end of 740 the Oghuzes had already confronted their former chief-tribe. Their battles are reported by the Uyghur records, although more sporadically than the Türk inscriptions. Around 780 the Muslim sources mention them in the area of Syr Darya. Although, according to the historical tradition, the Oghuzes lived in the region of Issiq Köl from where they might have been expelled by the Kharluks arriving in the Seven River region, our sources show a different picture of the territory of the Oghuz dwelling and the routes of their migration. Their starting point was clearly the territory of today's Mongolia, from where their migration went on after the Kharluk secession. Since we have no information about wars between Oghuzes and Kharluks, it is quite likely that they might have arrived in the region of the Aral Lake through Jungaria, the steppes north to the Lake Balkhash. It is possible that their migration touched the settlement of the Pechenegs in the middle of the 8th century, who then lived in the upper reaches of the Irtysh region, but this argument is only a hypothesis. But it is a fact on the other hand

that either the expansion of the Uyghurs or the waves of Oghuzes fleeing from the Uyghurs displaced the Pechenegs. Muslim sources mention the Oghuz again in 820/821 then in 844 in the Khorasan province frontiers. On the other hand, we have information about the Pecheneg territory only in the last two decades of the 9th century, when their tribes were living in the Volga–Ural region. It is possible that the borders of the Oghuzes and Kimek-Kipchaks was not closed and it might have expanded beyond the Emba, but the tribal area must have been in the northern Caspian region. This is where the Oghuzes attacked their displaced tribes around 893–894.

In 893 a Samanid campaign broke the Kharluk hegemony in the region of Central Asia. The Kharluk were pushed back into the eastern part of Seven River Valley and the Oghuzes, taking the advantage of the disturbed balance of power, attacked the Pechenegs. Thus the Oghuz yabghu state had become a new major power in this region, bordered to the west by the river Volga, until the fall of the Khazar Khaganate (965). The Pechenegs – ousting the Hungarians – occupied the southern Russian steppe for a century.

We have the opinion that most of the supposed wars between the Oghuzes and the Pechenegs cannot be proved with adequate certainty. Perhaps the Oghuzes might have had a role in making the Pechenegs leave their settlements in the Upper Irtysh area in the middle of the 8th century. However, we do not have any data of battles between the Oghuzes and Pechenegs neither in the first half nor in the middle of the 9th century. These hypothetical conflicts resulted from the inaccurate geographical localization and interpretation of certain sources. On the other hand, the Oghuz occupation of the Volga–Ural area, inhabited by the Pechenegs, is recorded and dated to 893–894. It is unlikely, however, that the Oghuz offensive against the Pechenegs was carried out in alliance with the Khazars – the Khazars probably played only a passive participant role in the birth of Oghuz great power.

Tájhasználat a kolozsmonostori bencés apátság Kajántó-völgyi birtokain

Bencze Ünige – Toda Oana

Kutatásunk az apátságtól mintegy 15 kilométerre fekvő kajántói birtokok tájhasználatára összpontosít. Az írott források alapján a kajántói völgyben legalább öt település, telek vagy birtokrész tartozott az apátsághoz (Kajántó, Máriatelke, Tiburcztelke, Szilvástelek, Bőnye/Benye). E birtoktömb központja valószínűleg a legnagyobb kiterjedésű Kajántó volt, köréje csoportosult a többi telek. A szórványos forrásadottságoknak és hiányos régészeti kutatásoknak tulajdoníthatóan vizsgálatainkat az írott források, régi és modern térképek bevonásával, a helynevek segítségével, valamint terepbejárási adatok alapján végeztük. Az összegyűjtött adatok alapján sikeresen azonosítottuk Kajántó északi határrészét és kisebb részeket a település nyugati és keleti határából. A terület tájhasználatát csak részben sikerült tisztáznunk, mindazonáltal azonosítottunk telkeket, utakat, szántókat, szénafüveket, erdőket és egy nagy kiterjedésű mocsaras területet, ahol valamikor halastavak is léteztek.

Kulcsszavak: *Kolozsmonostor, bencés apátság, tájhasználat, monasztikus táj, birtokstruktúra, úthálózat*
Keywords: *Kolozsmonostor, Benedictine abbey, land use, monastic landscape, estate structure, road network*

Az apátság alapításának pontos időpontját nem ismerjük. A magyar történetírás hosszasan foglalkozott az alapító azonosításával, így a jelen munkában szükségtelen erre részletesen kitérni. Három uralkodó neve is felmerült eddig – I. István (997–1038), I. Béla (1061–1063) és I. László (1077–1095) –, a legújabb értelmezések szerint pedig a legutóbbi király idején hozták létre.[1] A királyi alapítású bencés apátság az esztergomi érsek alá tartozott. A 12. század végén az apátság *exemptió*i körül kialakult vita nyílt összeütközéshez vezetett az erdélyi püspökkel (Adorján: 1187–1202), aki a gyulafehérvári kanonokkal és másokkal behatolt a monostorba, az apátot két szerzetessel együtt börtönbe vetette, a monostort leromboltatta.[2] Hasonlóképpen járt el Vilmos püspök (1204–1211) is, aki az apátság kiváltságleveleit pusztította el.[3] A konfliktus kitöltötte a 13. század első felét, majd e válságos helyzet betetőzéseként 1241-ben a mongol betörés pusztította el az apátságot. Három-négy évtizedre volt szükség ahhoz, hogy az apátság újból benépesüljön, az épületek újjáépítése megkezdődjön, illetve birtokaik kiterjedése, birtoktestük határa – az egyre jobban terjeszkedő erdélyi püspökséggel és egyéb magánbirtokosokkal szemben – tisztázódjék.

Az apátság 1556-ig működött, amikor a kolozsvári országgyűlés elhatározta az egyházi javak lefoglalását. 1579-ben Báthory István adományaként rövid ideig a jezsuitákhoz, majd kincstári tulajdonba került. Az Erdélyi Fejedelemség megszűnése után ismét a jezsuiták birtokolták, majd több tulajdonosváltást követően a római katolikus egyházé lett.

Az apátságnak a középkori Kolozs vármegye területén elhelyezkedő birtokairól

Az apátság birtokainak eredeti kiterjedése nem ismert, a 14. század első feléből származó első hiteles adatok már a birtok átalakulásáról tanúskodnak. A legkorábbi birtokösszeírás egy 1263-ra keltezett 14. századi hamis oklevél IV. Béla (1235–1270) nevében.[4] A benne felsorolt birtokok egy ré-

[1] Kmjkv 1990, I, 20–21.
[2] Fejér 1829, 386–387.
[3] Fejér 1829, 386–387.
[4] EO 1997, 206/239.

szére vonatkozó bencés tulajdonjogot egyéb oklevelek is igazolják, így nagy valószínűséggel közöttük lehetnek azok a javak is, amelyeket az apátság még alapításakor kapott. E hamisítvány feltehetően már egy átalakult 14. századi birtokszerkezetet tükröz. Eredetileg az apátság, ha nem is összefüggő birtoktestként, jelentős Kolozs vármegyei területtel rendelkezhetett.[5] Az írott források, illetve a birtokok karaktere arra utal, hogy az apátság a birtokai túlnyomó részét a 11. és 12. században szerezte, amikor a vármegyében még számottevő királyi birtok volt. Az erdélyi püspökkel fennálló ellentétek és a mongol pusztítás következtében a 13. században az apátság birtokainak a szerkezete átalakult.[6] Az apátság újjáéledését egy 1299-es hiteles oklevél jelzi, amikor Lázár apát egy Kolozs megyei birtokcsere révén megbékélt az erdélyi püspökkel.[7] A birtokcsere következménye az apátsági területek kisebb, összefüggő tömbökbe történő átszervezése volt, amelyek három folyó mentén csoportosultak. Az eddigi kutatások legalább 44, különböző megyékben fekvő települést tulajdonítottak az apátságnak.

Kolozs megyében közel 19 települést vagy földrészt birtokoltak. A központi birtoktömb a monostor épületei körül, a Kis-Szamos (Someşul Mic) mindkét oldalán terült el. Egy második csoport a Nádas (Valea Nadăşului) mentén, míg egy harmadik a Kajántó völgyében (Valea Chintăului) csoportosult (1. kép). Kérdéses azonban, hogy a számos monostori birtok közül ténylegesen hányat igazgatott az apátság, mivel tudjuk, hogy egyes területeket elég korán elveszített,[8] másokat pedig csak hamisítványok kötnek a konventhez.[9] Ezzel a kérdéskörrel jelen dolgozatunkban nem foglalkozunk, az itt tárgyalt területek ugyanis a kolostor működésének teljes ideje alatt annak igazgatása alatt álltak.

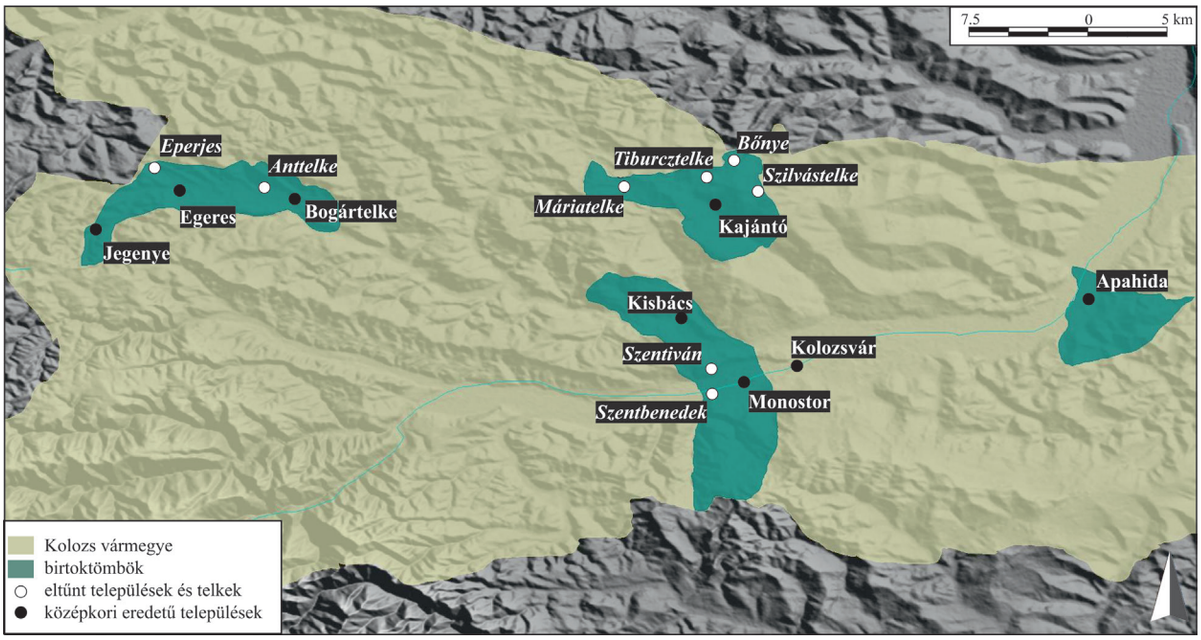

1. kép. Az apátság Kolozs megyei birtoktömbjei
Fig. 1. The abbey's estate clusters in Kolozs County

Az apátsági birtokokat az apát által kinevezett officiálisok irányították, akikről kevés adatunk maradt fenn, így pontos működésük nem ismert. A forrásaink arról vallanak, hogy a helyi officiális bírói fórum volt. Az officiális ezenfelül részt vett a terméynek értékesítésében és a jövedelmek kezelésében is.[10] Az apát officiálisának lenni olykor veszélyes foglalkozás volt, hisz az egyszerű elűzéstől, a megölési szándékon túl egészen a gyilkosságig találunk példát arra, hogy az erőszakoskodó szomszéd a vitás birtokon miként próbálta kiiktatni az apát emberét.[11] Az alkalmazott officiálisok általában helyi nemesek voltak, viszont nem tudjuk, hogy egy-egy officiális alá hány birtok tartozott, illetve

[5] SZABÓ 2012, 46, 121. lábjegyzet.
[6] Részletesen lásd LUPESCU 2005, 26–28.
[7] EO 1997, 326–327/583, 584; MOL, DL 29104, DF 275165.
[8] Például a teremi birtokot István ifjabb király (1262–1272) már 1264-ben végleg kivette a kolostor joghatósága alól, és híveinek adományozta. EO 1997, 209/249.
[9] Apáthavasa vagy a Leske erdő csak hamisítványokból ismert.
[10] SZABÓ 2012, 48–50.
[11] Pl. 1375-ben az apát bőnyei officiálisát, Pált érte támadás a Macskási nemesek felől.

hogy egymáshoz közel fekvő birtokokat az adminisztráció szempontjából tömbösítettek-e vagy sem. Az eddigi kutatások arra is fényt vetnek, hogy az apátság alapvetően saját kezelésben tartotta birtokait, azokat jobbágyokkal műveltette meg.[12]

A kutatási terület és a felhasznált források

Kutatási területünk a Kajántó völgyére összpontosít, amely nagyjából 15 km-re található az apátsági központtól. Az írott források alapján legalább öt település és telek tartozott e völgyben Kolozsmonostorhoz: Kajántó (Chinteni), Máriatelke (eltűnt), Tiburcztelke (elnéptelenedett), Szilvástelek (eltűnt) és Bőnye/Bénye (eltűnt) (1. táblázat). A települések közül a legnagyobb (és talán a legkorábbi) valószínűleg a ma is létező Kajántó lehetett, amely központi szerepet töltött be, a többi telek ennek határán helyezkedett el (Máriatelkét kivéve, mely általában elhatárolva jelenik meg).[13] A telkek nagy része eltűnt a 15. század folyamán, csak Tiburcztelke maradt használatban a 17–18. századig (2. kép).[14]

Központi birtok	Belső szerkezet, vitás területek	Birtoktípus	Első hiteles említés	Település	Templom	Bírósági ügyek
Kajántó (Chinteni)	Kayanthow	központi település (*possessio*, *villa*)	1285?/1332	X	X	per
	Bewnye	*predium, terra, silva*	1332	X?		per, haszonbér
	Szilwastelke	*silva*	1339			per
	Kayantho Pada	*pratum*, *fenillum*	1339			per, gyújtogatás, lopás
	Tiburcztelke	*terra deserta-habita*, *possessio*, *locum sessionalem*	1285?/1332	X	X	per, gyilkosság
	Mariatelke	puszta? (*possessio*)	1285?/1315	X?		per

1. táblázat. Az apátsági birtoktömb belső szerkezete és a vitás területek
Table 1. Internal structure of the monastic estate cluster and its disputed lands

Vizsgálódásainkat az írott források tanulmányozásával kezdtük, majd a helynevekkel és a történelmi térképeken fellelhető adatokkal folytattuk. Kajántó környékén, a későbbi terepmunkát megkönnyítendő, megpróbáltuk beazonosítani a helyneveket.[15] A létező határleírások összegyűjtését követően célzottan, intenzíven bejártuk a terepet. Ezalatt a környék kommunikációs hálózatát,[16] a birtokszerkezetet, a földhasználatot és az eltűnt településeket vizsgáltuk. Fontos kiemelni, hogy a korai, 13. századi és 14. század eleji források túlnyomó része hamisítvány.[17] Ezek tartalmazhatnak ugyan valós adatokat, amelyeket azonban csak akkor vettünk figyelembe, amikor más források is megerősítették az adott információ valóságtartalmát. Hasonló, holisztikus megközelítésű elemzést a kolozsmonostori vagy akár más erdélyi kolostori birtokok esetén még nem végeztek, ez az első ilyen jellegű próbálkozás. Kihangsúlyoznánk, hogy a középkori Erdély tájrégészeti kutatása igencsak kezdeti stádiumban van, a korábbi vizsgálódások is inkább csak érintették a jelzett témakört.

[12] Szabó 2012, 114–115. A fennmaradt oklevelek, főleg a késő középkoriak (14–16. század) általában csak a jobbágyokról emlékeznek meg, így az apátsági népek hierarchiája nem rekonstruálható.
[13] Máriatelke a mai Szellőcskevölgyben (Valea Săliștei) helyezkedik el és nem a kajántói völgyben, de mivel a többi településsel együtt egy összefüggő birtokcsoportot alkotott, és a korabeli források is együtt kezelik őket, így mi sem fogjuk földrajzi elhelyezkedésük miatt különválasztani.
[14] Szabó 2009, 10. C, 930–932.
[15] A helyneveket kigyűjtöttük az írott forrásokból, történeti és modern térképek segítségével igyekeztük ezeket beazonosítani és a mai helynévanyaggal összevetni.
[16] Pontosabban a regionális, a telkeket összekötő utakat, amelyeket a források is említenek.
[17] Részletesen lásd Jakó 1984, 111–139.

EME

2. kép. Az elnéptelenedett Tiburcztelke helye az első katonai felmérésen
Fig. 2. Location of the deserted Tiburcztelke on the first military survey

A Kajántó-völgyi települések

Kajántó első hiteles említése 1332-ből (talán már 1285-ből[18]) származik, két szomszédos, lakatlan apátsági terület, Tiburcztelke és Bőnye kapcsán esik szó róla. A korábbi (13. századi), Kajántót is említő forrásokról Jakó Zsigmond kritikai vizsgálódásai igazolták, hogy többségükben későbbi (14–15. századi) hamisítványok.[19] A témával legbehatóbban foglalkozó kutató szerint a korai oklevelek hiánya az apátság számos pusztításával hozható kapcsolatba (a fentebb említett viták az erdélyi püspökkel vagy a mongol támadás). További teleknevek Kajántó határán a 14. század első felében bukkannak fel: Szilvástelek és Máriatelek. Mindkettő esetében azonban valószínűnek tartjuk, hogy már a 12–13. században is létezhettek. Korábbi kutatások, terepbejárások nem foglalkoztak az eltűnt telkek, települések felderítésével ebben a régióban, így munkánkat az alapoktól kellett kezdenünk. A forrásadottságok egyenetlensége miatt településtörténeti szempontból annyit tudunk még, hogy Kajántónak a 14. században biztosan volt temploma,[20] míg Tiburcztelkén valószínűleg egy kápolna állhatott (1341).[21] Később a tiburcztelki templom a kajántói plébánia Szent Ilona filiájaként (1432) jelenik meg.[22]

Határrekonstrukció: a középkori helynevek és határrészek térbeli elhelyezkedése

A forrásadottságoknak köszönhetően Kajántó középkori határának rekonstruálása a térség és az apátság birtokszerkezetében talán egyedi lehetőséget kínál. Az írott források számos középkori helynevet őriztek meg, melyek csekély része máig fennmaradt a helyi lakosság körében, másik része átalakult az idők folyamán. Általános tendencia, hogy a helynevek a középkori szövegekben magyarul jelentek meg, később, a 17–18. századtól teljesen új román nevet/megfelelőt kaptak, vagy lefordították románra őket, vagy a magyar helynevet román kiejtéssel írták le. Ekkor a Kajántó völgyének lakossága majdnem teljesen kicserélődött (a táblázatunkban jól látható ez a változás, lásd 3. kép és 2. táblázat). A helynévtáblázatban azokat a 14–15. századi okleveleket jelenítettük meg, amelyek az északi határ különböző részeinek a leírását tartalmazzák, ezek alapján állítottuk össze az északi határvonal teljes hosszát.

A terepbejárást követően részlegesen rekonstruáltuk és GIS alapú adathalmazokat generálva térképre vetítettük a középkori helynevek térbeli elhelyezkedését. Forrásaink sajnos csak részleges, helyenként torz képet mutatnak, mivel az adatok főleg határjárásokból és peres iratokból származnak, melyek csak egy bizonyos területre vagy határrészre koncentráltak, ahol éppen vita kerekedett, vagy hatalmaskodások történtek. Nyilvánvaló, hogy így a vitás határrészek helynévanyaga jobban megmaradt és változatosabb képet mutat, mint a békésebb határrészeken, ahonnan egyértelműen kevesebb forrás áll rendelkezésünkre. A peres iratok és határjárások aránylag részletesek, főleg azokon a területeken, ahol a határviták évtizedekig elhúzódtak. Az egyik ilyen jelentős helyi konfliktus Tiburcztelkéhez köthető, amely több generáción át zajlott az apát és a területet magukénak valló nemesek között.[23] A Macskásiak határfoglalásainak köszönhetően szintén részletes határleírások

[18] E forrás hitelességét Jakó Zsigmond nem vonta kétségbe, viszont furcsa módon több szálon is kötődik a 14. századi hamisítványokhoz, így ezt a forrást fenntartásokkal kezeljük. Remélhetőleg egy, a témában jártas szakember tudja ezt tisztázni. Eredetiben nem maradt fenn, csak egy későbbi másolatban. EO 1997, 265/412; MOL, DL 38708.
[19] JAKÓ 1984, 111–139.
[20] ENTZ 1994, 55, 104–105. A ma is álló templom félköríves szentélyű, és hajójának keleti fele is a 13. századra keltezhető.
[21] EO 2008, 58–59/76; MOL, DF 275166.
[22] MOL, DL 37234, 8–9.
[23] Már 1339-ben javában folyt a pereskedés Tiburcztelke miatt, Deme (Pogány István famulusa) és az apátság között. Az ügy csak 1393-ban dőlt el az apátság javára. Lásd ZSOKL 1951, 343–344/3107; MOL, DL 28735.

maradtak ránk. A fentieken kívül a diósi és bodonkúti nemesekkel keletkezett határviták nyomán maradtak fenn jelentős számban határleírások, határjelek. Kajántó északi határát aránylag pontosan rekonstruáltuk (4. kép), nyugatra és keletre is több adattal rendelkezünk, így nagyrészt ezek a részek is korhűek. Többé-kevésbé sikeresen azonosítottuk az eltűnt telkek helyét, részben kiterjedésüket is meg lehetett figyelni: Kajántó teljes határát fekete vonallal, a bizonytalan részeket pedig fekete szaggatott vonallal jelöltük (8. kép). A legtöbb helynév természeti vagy antropogén jelenséget, tájformáló tényezőt fed. Az antropogén elemek közé a településeket, utakat, halastavakat és mesterséges határjeleket soroltuk. A határjárások a természetes határjelek (fák, dombok) mellett nagyszámú, mesterségesen emelt határjelet említenek (földhányások/halmok, árkok, lineáris jelek-gát?, sánc?, utak).[24] Az intenzív mezőgazdaság, állattartás és erdőirtások miatt ezeket terepen csak két esetben sikerült azonosítani. Viszont több határhelyet is megtaláltunk: pl. *Darvastó*, *Saashalom*/*Faashalom*, *Zebedey*, *Warhegy* (3. kép), illetve több, a határ mellett haladó út vonalát is azonosítottuk.

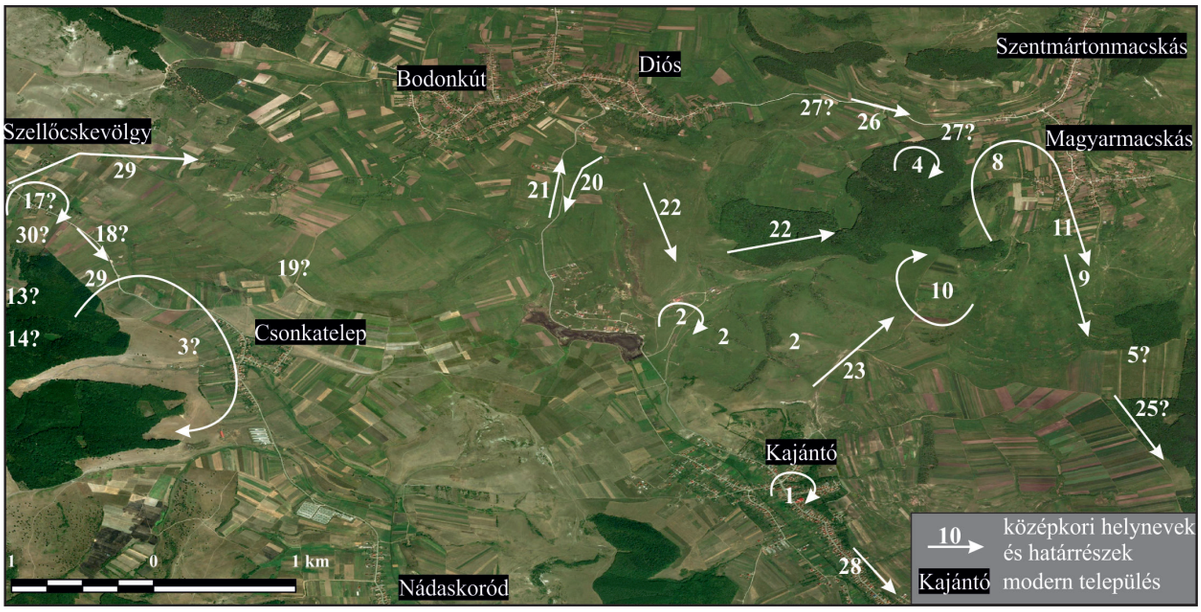

3. kép. A középkori helynevek terepi elhelyezkedése
Fig. 3. Spatial distribution of the medieval toponyms

Adatelemzés: természeti és antropogén tájformáló tényezők

Talajeróziós folyamatok és földcsuszamlások

Kolozsvár és környékének geomorfológiai kialakulása a geológiai neogénig, néhol az eocénig követhető. Kajántó völgyének altalaját oligocén és miocén üledéksorok töltik ki. Ezek helyenként agyagból, márgákból, pados kifejlődésű mészkövekből, máshol laza homokrétegből állnak, melyek keménysége és az eróziós folyamatokkal szembeni ellenállása különböző. Az erdőirtások miatt nagy területet érintő földcsuszamlások, suvadások és erózió jelentkezett a völgy mindkét oldalán, amelyek következtében középkori utak, szénafüvek, legelők semmisültek meg. A suvadások ma is jellemzik a Kajántó völgyét (9. és 10. kép).

Vízszabályozás és egyéb antropogén beavatkozások

Kajántó és környékének modern kori nagyszabású tájbeavatkozásai közé soroljuk a kiterjedt erdőirtások (10. kép) mellett a folyószabályozásokat, amelyek főleg a nagyobb vízfolyásokat érintették. További antropogén beavatkozásnak tekintjük az intenzív legeltetést és a kiterjedt mezőgazdasági területeket (10. kép), habár az utóbbiak térfoglalása és használata visszaszorult az elmúlt években, inkább Kolozsvár növekedése és az új házak, lakónegyedek, utak építése jelent nagyobb tájalakítást.

[24] Jelen dolgozatunkban nem térünk ki részletesen a határjelek kérdéskörére, átfogó bemutatásukat lásd: Takács 1987.

ID	Helynév	Helynév-típus	Első hiteles említés	Írott forrásokban és térképeken				
				14. sz.	15. sz.	16. sz.	17–18. sz.	19. sz.
1	*Kayantho* (Chinteni)	település/ telek	1285?/1332	■	■	■	■	■
2	*Tyburcztelke* (elnéptelenedett)	település/ telek	1285?/1332	■	■	■	■	■
3	*Máriatelke* (eltűnt)	település/ telek	1285?/1315	■	■		?	?
4	*Bewnye* (eltűnt)	erdő/ erdőség/ föld/telek	1332	■	■	■	■	■
5	*Szilvastelek*	erdő/ erdőség	1339	■	■			?
6	*Bedehalma*	domb	1315	■			?	?
7	*Herethhalm*	domb	1315	■				
8	*Warhegy*	domb	1350 után	■	■			■
9	*Zakadwuthberch*	domb	1350 után	■	■		■	■
10	*Kayanthou Pada/ Josephzenaffywe*	szénafű/rét	1339	■		■		
11	*Zyluastelkeberke/ Yosephberke*	domb	1339	■		■		
12	*pratum Bydeskut*	kút/forrás/ legelő	1452		■			
13	*Kyralkwthaffew*	liget	1367	■	■		■	
14	*Mariathelekffew*	erdő	1367	■	■			
15	*via venitur de Zentmihalytelek*	út	1367	■	■			
16	*locus Rawazlywk*	ismeretlen	1367 (1315)	■	■		■	■
17	*terra paludosa Darwastho*	mocsár/tó	1367	■	■	■		
18	*via Regia*	út	1379	■	■			
19	*Saashalom/Faashalom*	domb	1379	■	■		■	■
20	*Aranyasfoka*	patak	1379	■	■			
21	*via iret ad Gyows*	út	1379	■	■			
22	*mons Zebedey*	domb	1379	■	■		■	■
23	*viam de... Kayantho ad Machkas*	út	1379	■	■		■	
24	*fossatum Teulgypatak*	patak	1377	■	■	■	?	?
25	*via Vasarosuth/Beerchuth*	út	1418	■	■	■	■	
26	*via Wagaaswuth*	út	1435		■			
27	*Kewhathar*	határjel	1435		■			
28	*Kayanthowth*	út	1564			■		
29	*via publica a Obuda vs Zomordok*	út	1461		■		■	
30	*Kyralkwth*	kút/forrás	1315	■			■	
31	*via publica ad Korog*	út	1398		■		■	■

2. táblázat. A középkori helynevek időbeli előfordulása
Table 2. Chronological occurrence of the medieval toponyms

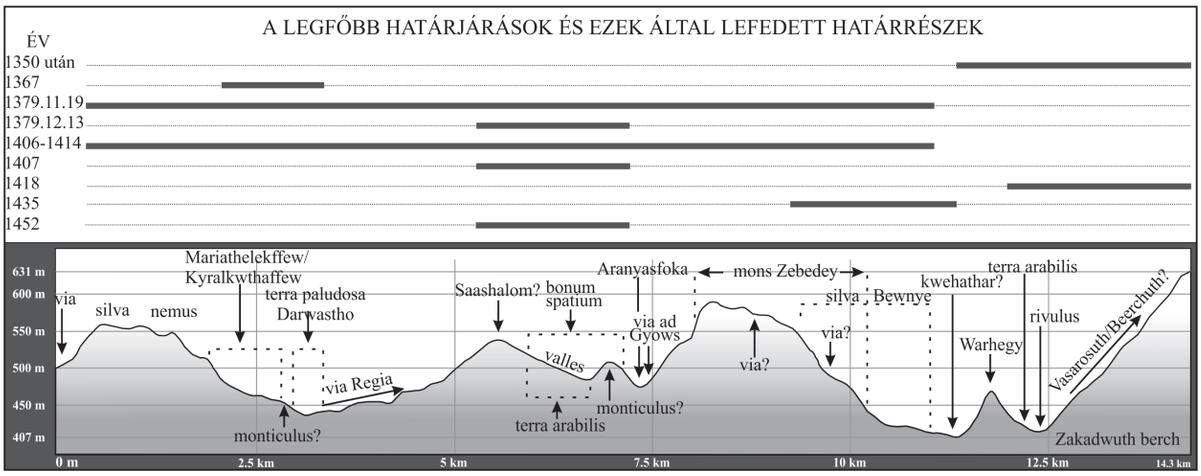

4. kép. Kajántó északi határvonala és annak magassági profilja
Fig. 4. The northern perambulated boundary and its elevation profile

Utak és útvonalak

A birtokhatárhoz hasonlóan a középkori utak fontos elemei voltak és meghatározták egy adott terület térbeli szerkezetét. A birtokok és telkek az úthálózathoz igazodva alakultak ki, és annak függvényében változtak, elsősorban a fontosabb és járható utak mentén, majd később helyi szinten átalakítva és változatossá téve a már kialakult kommunikációs rendszert.

Kajántó és Máriatelke környékének legfőbb útvonalait az írott források majdnem teljességükben említik. A kontextus pedig ugyanaz, mint a tájelemek esetében, a tiburcztelki, az északi és északkeleti határviták kapcsán jelennek meg. A határ többi részére vonatkozóan is állnak rendelkezésünkre források, a birtok központi területére azonban csak a kora újkorban találunk adatokat, miután a középkori birtoktömb felosztódott. A fennmaradt helynevek (2. táblázat, 3. kép) azt mutatják, hogy a középkori utak nevei mint határjelek kiemelkedő számban maradtak fenn a régióban. Az utak (egy részének) elhelyezkedését többé-kevésbé pontosan meg lehetett határozni, amely alapján az utak hierarchiájáról, a települések közötti kommunikációról, gazdasági funkcióról és fizikai jellemzőkről alkothattunk képet.

A fennmaradt középkori latin megnevezések alapján, mint például a *regia*, *publica* és *magna*, nagy, jelentős utakat azonosítottunk. A hasonló elnevezésű utaknak általában nemcsak regionális, helyi összekötő szerepe volt, hanem a régión, a szomszédos településeken is túlnyúlt. Jelen tanulmányban viszont a különböző útrészeket csak helyi, regionális szempontból vizsgáljuk, meghatározva azokat, amelyeket sűrűbben használtak, ha az apátsági birtokokra akartak eljutni Kolozsmonostorról vagy Kolozsvárról, de a környező falvak megközelítését sem hagytuk figyelmen kívül (5. kép).

Az úthierarchia legtetején talán az 1379-ben először említett „*via magna qui vocatur via Regia*”[25] helyezkedik el, amely regionális és nagy valószínűséggel hosszú távú funkciót látott el (4. kép; 5. kép/fu1).[26] A Szellőcske (Sălişte) és nádaspapfalvi (Popeşti) völgyek mentén haladt északról dél felé, átszelve Máriatelkét, szorosan követve a *Darwastho* melletti, nyugati dombok szintvonalait (11. kép), meglehetősen közel a *Kyralkwth* nevű helyhez.[27] Hozzávetőleges elhelyezkedését az első katonai felmérésen megjelenő 18. századi Berend (Berindu) felé haladó postaút jelzi. Az út esetleges maradványait a helyszínen nem sikerült beazonosítani a nagyfokú modern kori tájrendezés és egyéb táji beavatkozások miatt.[28] Ez az út választotta el Máriatelkét Bodonkúttól (Vechea), és ezen az úton lehetett a leggyorsabban elérni Kolozsmonostort, ahogyan azt egy másik forrás is jelzi, amelyben az irányát is kiemelik Nádaskoród (Coruşu) felé.[29] Ez lehetett az az út, amelyet 1398-ban említenek Nádaskoród felől, Nádaspapfalvától délre (5. kép/fu8).[30]

[25] E helyi részletes elemzés során esélyünk adódott korábbi téves levéltári értelmezéseket kijavítani és bizonyos útrészek általános elhelyezkedését meghatározni (Toda 2015, 266–267).
[26] A *magna via*, melyet 1315-ben (EO 2004, 115/255; MOL, DL 28717) említenek, talán erre vonatkozik, de csak további terepmunkával tisztázható a kérdés.
[27] DRH C 2006, 666/435; MOL, DL 38708.
[28] Csak északon látható egy burkolat nélküli része, a mai Szellőcskevölgy (Sălişte Veche) és Berend között.
[29] DRH C 2006, 686/442; MOL, DL 38708.
[30] MOL, DL 28767.

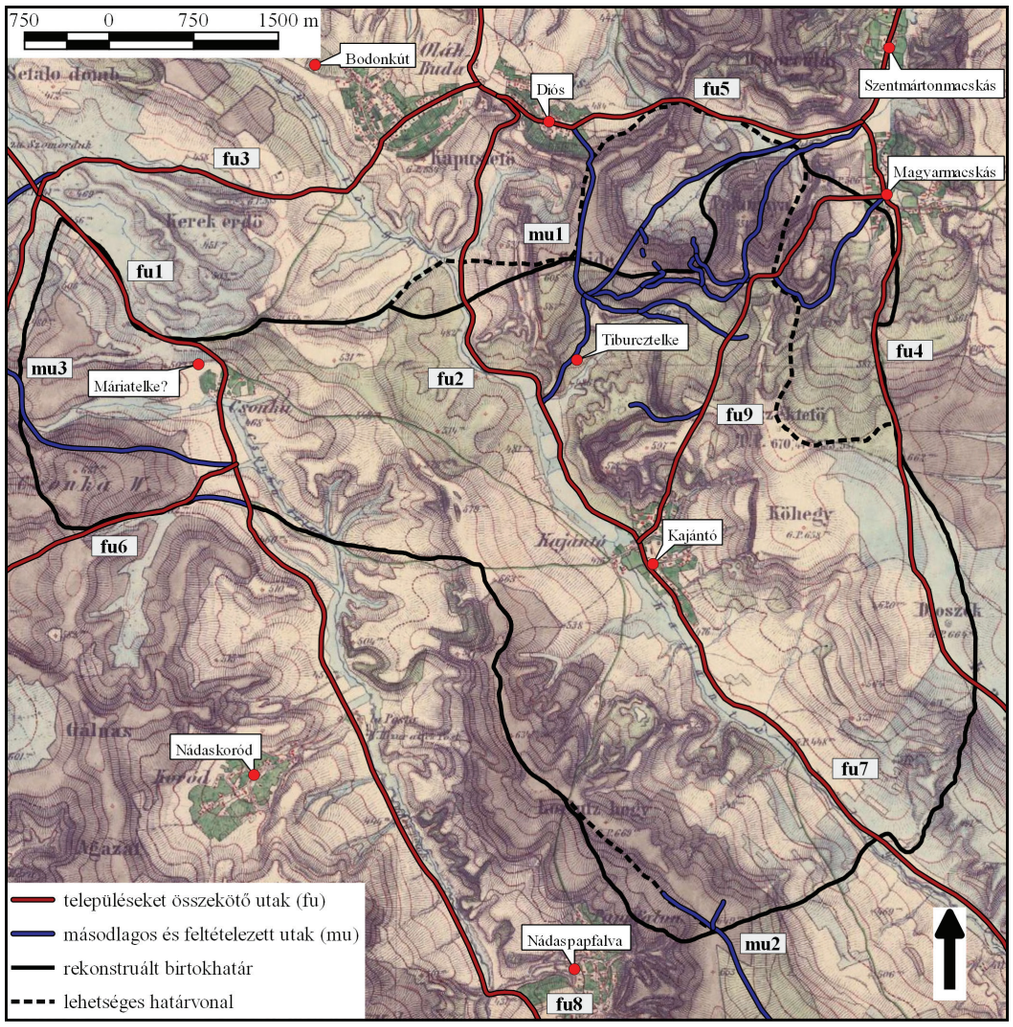

5. kép. A kajántói birtoktömb úthálózata
Fig. 5. The road network of the Kajantó estate cluster

További írott források egyszerűen a *via* szóval említik a településeket összekötő utakat.[31] A kajántói birtokot északról (Diós és Bodonkútról) délre (Kolozsvár irányába) átszelő utat két forrás is említi, egyik 1379-ben az északi határnál Diós felé az *Aranyos-patak* mentén (5. kép/fu2), másik 1564-ben Kolozsvár határain belül, *Kayanthowth* formában (5. kép/fu7).[32]

Számos útnak jutott fontos összekötő, közvetítő szerep a mikrorégióban (például 5. kép/fu3–6), melyek a központi települések felé irányultak. A kelet-nyugat tájolású Bodonkutat Szomordokkal (Sumurducu) összekötő, Máriatelke északi határa mentén haladó utat *publica vi*ának nevezték a források.[33] Egy közút elvileg mindenki számára járható/használható volt. Megfigyeléseink alapján az említett két esetben az utak közvetlenül a *magnae viae*hez csatlakoztak, vagy ennek mentén haladtak. A kutatott térségben két magassági utat dokumentáltunk, amelyeknek nagy valószínűséggel helyi szinten túlnyúló jelentőségük volt. Az egyik *public*ának nevezett út („*a parte Berch*") a Lomb-domb tetején haladt, összekötve Nádaskoródot Kolozsvárral.[34] Lehet, hogy ez az az út, amelyet egy 1430-as forrás említ mint a Kajántó és Nádaspapfalva közötti határ mentén haladó bércút.[35] A második a következőképpen jelenik meg a forrásokban: „*via Vasarosuth alio [nomine] Beerchuth* […] *versus*

[31] 1340: EO 2008, 41/26; 1367: EO 2014, 260–261/639; MOL, DL 28919; 1379: DRH C 2006, 662–675 és 685–688/435 és 442; a 14. század második fele: EO 1997, 259–260/400; MOL, DL 37227 (hamisítvány, 1406–1414 közötti másolatban maradt fenn); EO 2004, 105/220; MOL, DL 28715 (hamis); 1418: ZsOkl 1999, 527–528/2113; MOL, DL 28792 („*via seu semita*"); 1430: Ub 1937, 406–412/2098; 1435: MOL, DL 28822; 1559: ANR CJ-F-00320-2-25.

[32] Szabó 2009, 10. B, 462.

[33] KmJkv 1990, I, 606/1605; MOL, DL 36392, 128, sz. 1 („*per viam publicam a possessione Obuda versus posessione Zomordok predictam, quam viam Darwasthoalya mediaret*").

[34] MOL, DL 28767.

[35] Ub 1937, 406–412/2098.

Cluswar".[36] E vásáros út biztos fekvése még vitatható,[37] viszont azt tudjuk, hogy az apátsági birtoktól északkeletre fekvő településeket kötötte össze Kolozsvárral mint kereskedelmi központtal. A magyarmacskásiak vásáros útként tekintettek rá, az említett jelzővel nem csupán az út szerepét aláhúzva, hanem Kolozsvár gazdasági vonzerejét is jól szemléltetve a régió településeinek az életében. A fent említett példák az úthálózat helyi szinten végbemenő rangsorolását sejtetik, mely jogi előírásokon, sajátos/helyi igényeken, meglévő térszerkezeteken és a terep megközelíthetőségén alapult.

A fenti példákhoz hasonlóan határjelző szerepe volt északon a *Wagaaswth* nevű útnak, amely (mint egyetlen, ma is használatban levő út) Diós (Deuşu) és Magyarmacskás (Măcicaşu) között biztosította a forgalmat (6. kép).[38] Ennek az útnak kevés jelentősége van az apátsági birtokok összeköttetésében, de a környéken két másik út is használatban volt Kajántó (beleértve Tiburcztelkét is), Diós (7. kép) és Magyarmacskás között (5. kép/fu9 és mu1).[39] A kajántói birtok eme részében bizonyos, terepen még felismerhető útvonalak esetében felmerül a középkori eredet, főleg azokon a területeken, ahol korábban Tiburcztelke és Bőnye (már eltűnt települések) feküdtek (7. kép). Ezeket az utakat még nem érintette modern kori átalakítás/beavatkozás.[40] Pár utat 14–15. századi források említenek a *Zebedey*-hegy tetején. Térbeli elhelyezkedésük a birtokcsoporton belül kialakult struktúrákhoz kapcsolódik és azokhoz idomul. A sűrű úthálózat terepi beazonosítása nagyrészt Tiburcztelke megjelenéséhez és létezéséhez köthető.

A terepen azonosított számos út egyensúlyt teremt az utak fizikai jellemzőiről majdnem teljesen hiányzó írott adatokkal. Úgy tűnik, hogy a fontosabb, regionális utak a völgyekben haladtak (4. kép; 5. kép/fu1 és 8, fu2 és 7), még akkor is, ha ezek néha mocsaras területek mellett (5. kép/fu1) vagy ezeken keresztül vezettek (5. kép/fu3). Viszont az is jól megfigyelhető, hogy a magasabb területeket is gyakran szelték át utak, és talán ezek maradtak meg a leglátványosabban a tájban (például a *Zebedey*-hegyi utak és a *Zakadwuthberch* a *Kajathou Pada* területen, Magyarmacskás és Diós felé vagy Szomordok felé). A nagy számban fennmaradt írott forrás ellenére csak két kifejezés jelzi az utak fizikai vonásait: *Wagaaswuth* (vágott út) és *Zakadwth* (egyenetlen, beszakadt út)[41] (3. kép /26, 9).

A helyi utak egy része az apátsági területeken belüli hatékonyabb közlekedést tette lehetővé, amelyet főleg a helyiek vehettek igénybe, amikor a szántóföldekre, a legelőre vagy az erdőbe akartak eljutni mindennapi teendőik ellátásához. Ezekről a források általában hallgatnak, és terepen is nehezebben azonosíthatók, mivel földútként nagyon változatos képet mutatnak, és majdnem lehetetlen megállapítani, hogy melyik középkori és melyik újkori eredetű.

Középkori tájhasználat (rekonstrukciós kísérlet)

Kajántó szántóföldeket, szénafüveket, legelőket, erdőket, mocsaras vidéket és tavakat magába foglaló határhasználatát az írott források, térképek és terepbejárás segítségével részlegesen rekonstruáltuk (8. kép). Az apátsági birtokokat többféleképpen kezelték, de a földek használatáról az írott források keveset árulnak el, nem tudjuk pontosan, hogy a jobbágyok a művelt földjeiket örökszántásra, örökhasználatra kapták-e, vagy ezeket időközönként újraosztották? Egyetlen késői adat létezik az apátsági birtok osztásáról. 1555 novemberében Kolozsvári János apát és a konvent Borfejtő László kolozsmonostori esküdtnek adományozta azokat a földeket, amelyeket Kolozsmonostor határán nagy fáradozással és saját költségén erdőből és cserjésből (irtással) tett szántóföldé, így kivette azokat minden időkre a jobbágyoknak osztani szokott földek közül („*inter alias terras arabiles colonorum nostrorum… connumerari, dividi et sequestrari nullo unquam tempore possint nec valeant*").[42] A fenti adat szerint egy archaikus földhasználati módozat volt érvényben, és jól mutatja a középkorban általános tendenciát, miszerint szántóföldeket az erdős, bozótos területek irtásával hoztak létre, majd ezeket kivették az osztható földek sorából. A fennmaradt okleveles anyag alapján Kajántó viszonylag kiterjedt szántókkal, szénafüvekkel, legelőkkel és erdővel rendelkezett. A következőkben röviden kitérünk a különböző, terepen is megfigyelhető, határhasználatra utaló nyomok elemzésére, bemutatására.

[36] ZsOkl 1999, 527–528/2113.
[37] Egy olyan feltételezés is létezik, amely szerint ez az út Kajántóhoz is kapcsolódott volna, ezt viszont nem tudtuk egyértelműen tisztázni.
[38] MOL, DL 28822.
[39] DRH C 2006, 667/435.
[40] Az erőteljes földcsuszamlások és talajerózió miatt az útvonalak egy része elég rossz állapotban maradt meg, így pontos vonalukat nem lehet meghatározni.
[41] EO 2004, 105/220; MOL, DL 28715; ANR CJ-F-00320-2-25 (nagyon közel vagy talán azonos a *Vasarosuth*tal).
[42] KmJkv 1990, II, 798/5345.

6. kép. Diós és Magyarmacskás közötti *Wagaaswuth*
Fig. 6. *Wagaaswuth* between Diós and Magyarmacskás

7. kép. Tiburcztelke és Bőnye környékén látható útvonalak
Fig. 7. Road tracks in the area of Tiburcztelke and Bőnye

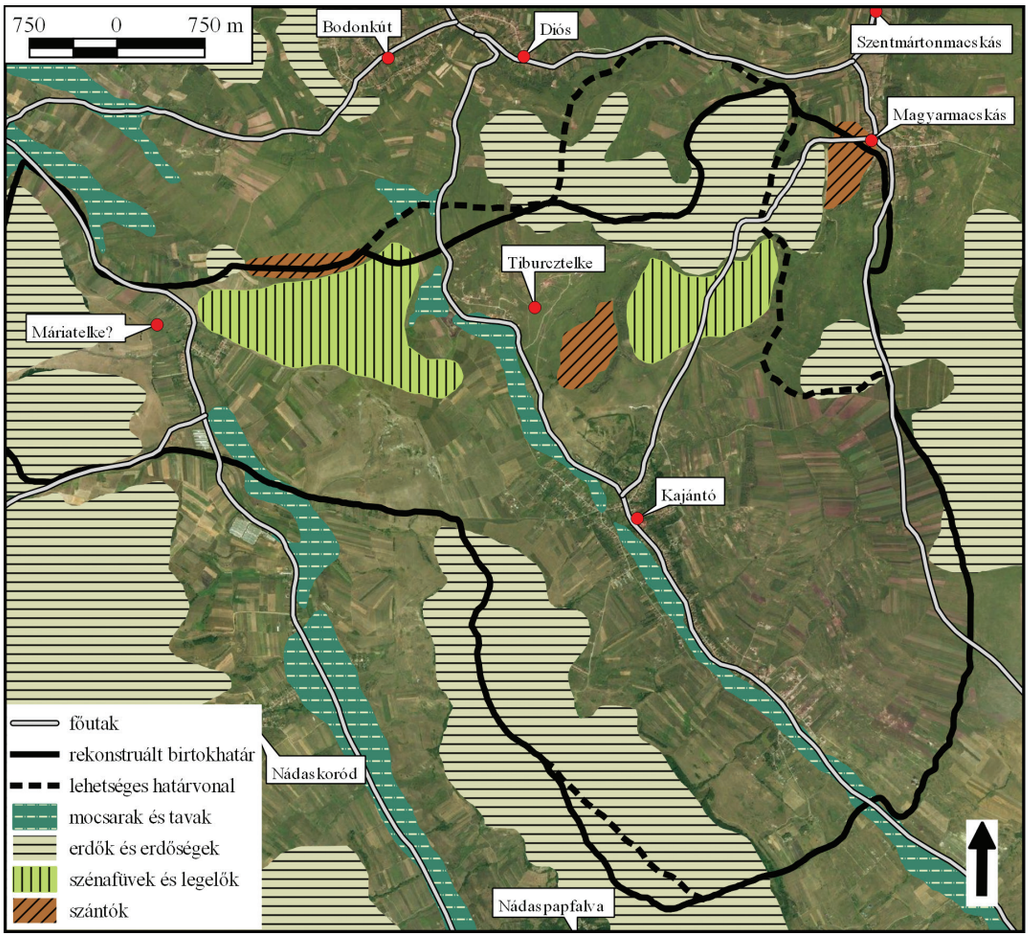

8. kép. Terepen beazonosított középkori földhasználat nyomai
Fig. 8. Medieval landuse within the estate cluster

Szántók

Az írott források kevés adatot szolgáltatnak a konvent földhasználatáról a kajántói birtokcsoportot illetően, viszont nagy a valószínűsége, hogy a területen szántók nagyobb számban voltak jelen.[43] Egy 1314-es hamis határjáró oklevél Szilvástelke és Magyarmacskás határán jelöl szántókat, amelyek a ma is ismert *Warhegy* nevű határdomb déli lejtőjén helyezkedtek el, és átszelte őket a határ (3. kép/8).[44] Ugyanazt a határvonalat írták le 1440–1450 között, amelyben ugyanazok a szántók kerültek említésre.[45] 1415-ben a kolozsvári polgárok megtámadták az apát kajántói birtokát, tönkretették a határjeleket, és nagy területet a városnak foglaltak (szántókat, réteket és ligeteket).[46] Az ügyet csak 1474-ben rendezte Mátyás király, de nem tudni, hogy pontosan hogyan. Annyi bizonyos, hogy a források többet nem tesznek említést róla. További szántókat feltételezhetünk az északi határ mentén is, Máriatelke környékén.[47]

Forrásaink ritkán vallanak arról, hogy mit is termeltek az apátsági birtokokon. Párszor a termények elhordásáról vagy megsemmisítéséről ejtenek szót. 1429-ben ismét a kolozsvári polgárok, felfegyverkezve, lóháton, megtámadták Kajántót, ahonnan „*tria milia capetiarum*" értékű gabonát vittek el.[48] Amit nem tudtak elszállítani, azt a lovaikkal széttiporták.[49] A következő évben pedig 1500 *capetia* gabonát vittek el.[50] Mindkét forrás jelentős mennyiséget említ, és nem tudni, hogy vajon ez volt-e a valós érték, vagy inkább a kolostor részéről megnyilvánuló túlzással kell számolnunk.

[43] Kolostori szántók léteztek még Egeresen, Jegenyén, Szentivánban és Apáthidán.
[44] EO 2004, 105/220; MOL, DL 28715.
[45] MOL, DL 28837.
[46] Zsokl 1997, 186–187/552; MOL, DL 28780. Mivel a leírás csak általánosan sorolja fel ezeket, és nem biztosít részleteket, terepen nem sikerült pontosabb beazonosítást végezni, ezért nem jelennek meg a földhasználati térképen.
[47] EO 1997, 259–260/400; MOL, DL 37227.
[48] Bogdán 1991, 404–405.
[49] MOL, DL 28807; Ub 1937, 392/2078.
[50] 1430: Csomor 1912, 68.

Legelők, szénafüvek

Az apátság határvitái aránylag korán jelentkeztek. 1339-ben az apát, hosszas pereskedés után kiegyezett a szomszédos Macskási nemesekkel a *Kajanthoupoda* (a *Josephbeerkhe* nevű liget feletti) szénafüvet illetően, amelyet a nemesek átneveztek *Josephzenafywe*-nek (3. kép/10). A viták akkor kezdődtek, amikor a nemesek jobbágyai elfoglalták és törvénytelenül lekaszálták az apátság szénafüvét. A megegyezés szerint a nemesek visszaadták az elfoglalt területet egészen a *Josephberke* nevű erdőig, kifizették a bírságot és véget vetettek a pereskedésnek.[51] Ez azonban nem tartott sokáig, hisz ugyanezt megismételték 1368-ban[52] és 1369-ben is.[53] Pár évvel később, 1375-ben, Macskási Miklós fiai, jobbágyaikkal együtt, marhákat hajtottak el Kajántó és Bőnye határáról (a forrás csak annyit árul el, hogy hatot megöltek, a többit pedig csak pénzért adták vissza a kolostor jobbágyainak). Emellett, felfegyverkezve, megpróbálták megölni Pált, az apát bőnyei officiálisát, majd később felgyújtották Bőnye birtokot.[54] A pereskedések *Kayanthopada* miatt még 1417-ben is folytatódtak, a felek 1418-ban egyeztek ki abban, hogy a területet kétfelé osztják.[55] Az apátság számára hátrányos megegyezés a *custos* és a konvent ellenkezésébe ütközött.[56] Kajántó délkeleti határrészén is találunk legelőket és ligeteket, amint azt a fentebb tárgyalt, Kolozsvárral kialakult konfliktus mutatja. További réteket és szénafüveket a Darvastó környékén említenek a 15. századi források (3. kép/17), viszont ezek már nem igazán tartoztak Kajántóhoz, csak az északi határ haladt át a területen.

Az írott források mellett a terepmunka is fontos adatokat szolgáltatott a szántókat, legelőket és szénafüveket illetően. Ez különösen Tiburcztelke esetében hozott jelentős eredményeket, e hely földhasználatáról a források alig beszélnek. Tiburcztelkét lakott területként utoljára 1676-ban említik, amikor még húsz lakosáról (*inquilinus*) és tizennégy lakatlan házhelyéről emlékeznek meg.[57] Ekkor szántókat, szénafüveket és halastavakat írtak össze. A területet a 18–19. században már csak mezőként és legelőként használták. Ma az egész völgy legelőként szolgál, állandó tanyával. A völgy mindkét oldalán számos mezőgazdasági célú teraszolás nyoma látható (10. kép). Ezek legkorábbi használata az írott források tükrében a 14. század végére és a 15. század elejére tehető (talán még korábbra is, ha a terület helyneveit vesszük figyelembe), míg legkésőbbi használatuk a 17–18. századra keltezhető. Az előbbieken kívül két kisebb méretű halastó nyomai is jól megmaradtak a tájban. Ezekről legkorábbi adataink szintén a kora újkorból származnak, és nem tudni, hogy már a középkorban használatban voltak-e vagy sem.

Vizek és mocsaras területek

A Kajántó völgyére vonatkozó középkori vízszabályozásról vagy vízhasznosításról az írott források hallgatnak, pár határvitáról szóló iratot leszámítva, amelyekben fennmaradt a *Darvastó* vagy „*terra paludosa*"-nak nevezett vizes-mocsaras terület emléke. Szinte bizonyos, hogy az apátságnak ezen a birtokán halastó volt, hisz e tekintetben maga a település neve is sokatmondó (Kajántó). Ezenfelül későbbi említésekből és a katonai felmérésekből kiderül, hogy Tiburcztelke mellett, Kajántótól északra volt egy halastó, amelyet ma is használnak. Ez azonban nem a forrásokban szereplő *Darvastó*, a határleírások pontos vizsgálata ugyanis azt mutatja, hogy ezt máshol kell keresni. A Darvastónak nevezett, hol mocsaras területként, hol halastóként felbukkanó terület Kajántótól nyugatra, Máriatelke nyugati határrészén, Bodonkúttól délre és Szomordoktól északkeletre keresendő (3. kép/17 és 11. kép). Ma a Szellőcske (Săliştei) völgyben helyezkedik el, melyet kiterjedt legelők választanak el Kajántótól és a papfalvi völgytől. Legelső említése 1367-ből származik, egy Máriatelke határát leíró oklevélből.[58] A *Darwastho* helynévként ma már nem létezik, utolsó említése tóként 1452-ben történt, amikor körülötte fekvő földeket adtak zálogba.[59] 1461-ből két ízben is említik a *Darwasthoalya*[60] és *Darwasthowelgye*[61] részeket. Az újkori források már több halastavat említenek, ezek egy része akár késő középkori eredetű is lehetett. Egy 1676-os forrás szerint egy gáttal ellátott halastó és egy malom

[51] MOL, DL 28725; DL 36403.
[52] DRH C 1994, 546/353.
[53] ZsOkl 1951, 501/4519; ZsOkl 1951, 502/4532.
[54] MOL, DL 26758; DRH C 2002, 575–577/422.
[55] ZsOkl 1999, 527–528/2113; MOL, DL 28792.
[56] MOL, DL 36896, ZsOkl 1999, 549/2212.
[57] Szabó 2009, 10. C, 930.
[58] EO 2008, 260/639; MOL, DL 28919.
[59] KmJkv 1990, I, 467/1069; MOL, DL 36403, 81, sz. 3.
[60] KmJkv 1990, I, 606/1604; MOL, DL 27906.
[61] 1538: KmJkv 1990, II, 605/4635; MOL, DL 36404 fol. 138–139, sz. 1.

volt a falu alsó részén. Egy másik, *Csíkos-tó*nak nevezett, gát nélküli halastó a falu felső részén húzódott, és esős időszakban halászni lehetett benne.[62] Valószínűleg ugyanazt a halastavat említik 1732-ben Kajántó mellett, a falu felső részén *Csikász-tó*[63] néven (amely akkor fel volt töltődve, és nádas volt). Egy második, nagyobb tó is megjelenik, melynek gátját a birtok malma megrongálta. 1732-ben a Mária-tó és Mária-rét nevű helyeket említik, amelyek talán Máriatelkéhez köthetők. A kolozsmonostori uradalmi iratok 1787-ben már azt sugallják, hogy csak egy halastó létezett, egy lisztelő malommal (*mola farinacea*) Kajántó területén, amit *Malomgát*nak hívtak.[64] Ugyanaz a dokumentum Tiburcz prédium leírásánál kiemeli, hogy egy *tiburtzi tó* és egy *kajántói tó* létezett.[65] Pár halastó a katonai felméréseken is jól látható, amelyek közül mára csak egy van használatban, a többi megszűnt a 19–20. századi folyószabályozásokat követően.

Erdők

A forrásokból, de az uradalmi leírásokból is tudjuk, hogy a középkori Kajántó területén több erdős terület létezett. A határleírások és a fennmaradt térképek alapján elmondható, hogy a Kajántó-völgyi erdős területek nem változtak jelentősen a késő középkor óta, az erdőirtások kisebb léptékűek, mint azt korábban gondolták. Lényeges erdőcsökkenés az északi és keleti határ mentén érzékelhető.

A fás területek talán legkorábbi említése 1339-ből való: Kajántó északi határa mentén helyezkedett el a *Zyluastelkeberke*, vagy másként *Jospehberke* (3. kép/11), a *KayanthoPada* nevű szénafű szomszédságában, amely miatt az apátság többször is összetűzésbe került a Macskási nemesekkel.[66] Ezt a területet csak egyetlen forrás említi. Egy 1367-es határjárás Kajántó határain belül említ egy *Mariatelekfew*nek nevezett erdőt (*silva*), amely északnyugaton Szomordokkal volt határos, ennek közelében pedig délre egy *Kyralkutafeu* nevű liget (*nemus*) helyezkedett el (3. kép/13, 14).[67] 1502-ben egy földelosztásban újra megtaláljuk a *Kyralkwthaerdwye* nevű erdőt. Ezek a középkori erdőnevek nem maradtak fenn máig, viszont úgy tűnik, hogy az erdőnevek a (főleg a 17–18. században) régióba érkező új lakosok és frissen létesült települések idején változtak meg. A történelmi térképek kevés erdőnevet tartalmaznak, sokszor csak a nagyobb erdőségek neve van feltüntetve. A katonai felmérések közül talán a harmadik tartalmazza a legtöbb helynevet. Máriatelke környékén az 1850-es években alakult egy új település (az első katonai felmérésen csak egy fogadó volt a környéken) Csonkatelep-Szelistye (Săliştea Nouă) névvel. Máriatelke 15. századi eltűnése után a területét Kajántó és Tiburcztelke kebelezte be. Érdekes, hogy a harmadik katonai felmérés egy *Király-erdő*nek nevezett erdőt tüntet fel aránylag közel ahhoz a helyhez, ahol mi a *Kyralkwthaerdwye* erdőt azonosítottuk, a *Csonka*-erdővel átellenben.[68] A *Csonka*-erdő elhelyezkedése is sokatmondó, mert az írott források alapján ott fekszik, ahol valamikor a *Mariatelekfew*-erdő létezett. Egy 14. századi (hamis) határjáró oklevél szerint Kajántó északi határán egy *Fashalom*nak nevezett dombon két határjel volt (3. kép/19).[69] Valószínűleg ugyanazt a dombot írja le *Hashalyom* néven Óbuda (a mai Bodonkút elnéptelenedett része) határa.[70] Utoljára 1452-ben szerepelt.[71] 1418-ban Bőnye közelében is említenek egy *Hegmegerdew* nevű erdőt.[72] Egy apátsági erdőt jelöl Szilvástelke határában a fent már említett 1314-es hamis és egy 1440–1450-es hiteles határjáró oklevél. Ugyanezen a területen a Genemacskásával (eltűnt település) határos út mentén, felfelé menet egy másik erdő létezett, amit *Berch nemoroso*-nak neveztek.[73]

1377-ben egy kajántói ligetet emlegetnek a déli határ mentén, amelyből egy patak eredt.[74] Az 1430-as határjárás ugyanazokat a tájelemeket említi, mint az 1377-es (Kajántó és Kolozsvár közötti déli határ), viszont a liget vagy erdő pontos neve itt sem jelenik meg. A keleti határvonal nagyrészt erdős magaslaton haladt keresztül, ahogy ezt egy nádaspapfalvi területfelosztás is jól mutatja.[75]

[62] Szabó 2009, 10. A, 309–310.
[63] Hermann 1887, 727–729, 476–485.
[64] Szabó 2009, 10. A, 312.
[65] Szabó 2009, 10. C, 931.
[66] MOL, DL 289168, 28725.
[67] EO 2014, 260–261/639; MOL, DL 28919.
[68] A *Csonka/Csonkás*-erdőt először 1787-ben említik (lásd: Szabó 2009, 10. A, 312) mint allodiális erdőt.
[69] EO 1997, 259–260/400; MOL, DL 37227.
[70] MOL, DL 36402, 172–173, sz. 1; MOL, DF 257629.
[71] KmJkv 1990, I, 467/1069.
[72] MOL, DL 28792.
[73] MOL, DL 28837.
[74] Ub 1897, 468/1075: „*magnum meatum aquae similiter Pathak dictum, qui de nemore possessionis Kayantho vocata exibat*".
[75] MOL, DL 28767.

9. kép. Egykori szénafű, ma Groapa Tiburţului
Fig. 9. The former hay land at Groapa Tiburţului

10. kép. Tiburcztelke elhelyezkedése a völgyben, háttérben a *Zebedey*-dombbal
Fig. 10. The location of Tiburcztelke in the valley, with *Zebedey* hill in the background

11. kép. Darvastó és környéke
Fig. 11. Darvastó and its surroundings

12. kép. A bőnyei erdő Tiburcztelke felől
Fig. 12. Bőnye forest as seen from Tiburcztelke

Ritkán ugyan, de a határjárásokban jelölnek bizonyos fákat, amelyek határjelek voltak, főleg erdőkben, erdőszéleken vagy ligetekben. Amikor Kajántó északi határát írják le, amely az egykor fás Zebedey-dombon haladt keresztül, a Magyarmacskást Kajántóval összekötő út környékén két tölgyfa szolgált határjelként (arbore ilicis).[76] Egy zálogügylet keretén belül, 1476-ban ugyanennek az erdős területnek egy Dióshoz tartozó részét jelölik Sebedee név alatt.[77] 1787-ben Magyarmacskás és Fejérd felé, az út mellett, mely Óbudára ment egy Tyburciensis berek nevű allodiális erdőt jegyeztek le.[78] Ugyanaz a forrás egy Bönye erdeje nevű (12. kép), több fafajtából álló erdőt is megemlít azon patak mellett, mely Magyarmacskásra folyik. Ez az erdő a harmadik katonai felmérésen is jól látható.

Összegzésként azt mondhatjuk, hogy igen változatos földhasználati képet festenek a források, melyeket helyenként a terepbejárás alatt összegyűjtött tájrégészeti elemek is megerősítenek. Fontos kiemelni, hogy az itt bemutatott adatok peres ügyekből és határjárásokból származnak, így tehát főleg a határ menti földhasználatról alkothattunk átfogó képet. Azt, hogy a kajántói birtoktömb belsejében milyen földeket vontak használatba és hogyan, nem tudjuk. Viszont ha a határok mentén, a központi településektől messze ennyire intenzív és változatos volt a földhasználat, akkor jó eséllyel a települések közelében is hasonló lehetett a helyzet, de nem maradtak ránk középkori források, amelyek ezeket dokumentálták volna. A modern kori források már lényegesen több információt tartalmaznak a terület belső hasznosításáról, ahol lehetett, ezeket is bevontuk a vizsgálatba. A belső területek használatának terepi megfigyelése és elemzése körülményesebb, mint a határ mentieké, mivel ezeket a földrészeket a mai napig használják. Fontos kiemelni, hogy a kora újkori és újkori források már sokkal több adatot tartalmaznak a földhasználatról, sőt akár az erdőhasználatról is, de ezeket már egy teljesen eltérő, uradalmi kontextusban kell értelmezni, amely csak részben őrizte meg középkori jellegét. Ehhez pedig lényegesen hozzájárult az új lakosok által képviselt esetleges eltérő földhasználat és az új települések kialakulása, szerkezete.

Irodalom

ANR

Arhivele Naţionale ale României, Arhiva medievală a României. http://arhivamedievala.ro

BOGDÁN I.

1991 *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Budapest.

CSOMOR L.

1912 *A kolozsmonostori benczés apátság és birtokai (1556-ig)*. Kolozsvár.

DRH C

1994 Dani, I. – Gündisch, G. K. – Pervain, V. – Răduţiu, A. – Rusu, A. A. – Andea, S. (ed.): *Documenta Romaniae Historica, C Transilvania*. XIII. Bucureşti.

2002 Răduţiu, A. – Pervain, V. – Andea, S. – Gross, L. (ed.): *Documenta Romaniae Historica, C Transilvania*. XIV. Bucureşti.

2006 Andea, S. – Gross, L. – Pervain, V. – Dincă, C. A. (ed.): *Documenta Romaniae Historica, C Transilvania*. XV. Bucureşti.

ENTZ G.

1994 *Erdély építészete a 11–13. században*. Kolozsvár.

BÓNA I.

1974 *A középkor hajnala. A gepidák és a langobardok a Kárpát-medencében*. Budapest.

EO

1997 Jakó Zs. (szerk.): *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. I*. Budapest.

[76] Leggyakrabban a tölgyfákat jelölték meg határjelként.
[77] MOL, DL 36403, 115, sz. 1.
[78] SZABÓ 2009, 10. A, 312.

2004 Jakó Zs. (szerk.): *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*. II. Budapest.

2008 Jakó Zs. – Hegyi G. – W. Kovács A. (szerk.): *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*. III. Budapest.

2014 Jakó Zs. – Hegyi G. – W. Kovács A. (szerk.): *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*. IV. Budapest.

Fejér G.

1829 *Codex Diplomaticus Hungariae.* III. 1. Buda.

Hermann O.

1887 *A magyar halászat könyve*. Budapest.

Jakó Zs.

1984 A kolozsmonostori apátság hamis oklevelei. *Levéltári Közlemények* 55. 2. 111–139.

KmJkv

1990 Jakó Zs. (szerk.): *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*. I–II. Budapest.

Lupescu R.

2005 Kolozsvár korai történetének buktatói. *Erdélyi Múzeum* 67. 3–4. 25–77.

MOL DL, DF

Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár és Fényképgyűjtemény. https://archives.hungaricana.hu/hu/charters.

Szabó N. Gy.

2012 *A kolozsmonostori bencés apátság gazdálkodása a késő középkorban*. Doktori disszertáció (kézirat). Debrecen.

Szabó T. A.

2009 *Erdélyi történeti helynévgyűjtése*. 10. A–C (Kolozs megye). Budapest.

Takács L.

1987 *Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon.* Budapest.

Toda, O.

2015 Căi de comunicaţie nord-transilvănene şi direcţiile de trafic ale Clujului medieval. *Analele Banatului* 23. 253–275.

Ub

1897 Zimmermann, F. – Werner, C. (Hrsg.): *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. II. Hermannstadt.

1937 Zimmermann, F. – Gündisch, G. (Hrsg.): *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. IV. Köln.

ZsOkl

1951 Mályusz E. (szerk.): *Zsigmondkori oklevéltár.* I. Budapest.

1957 Mályusz E. – Borsa I. (szerk.): *Zsigmondkori oklevéltár.* V. Budapest.

1999 Mályusz E. – Borsa I. (szerk.): *Zsigmondkori oklevéltár.* VI. Budapest.

Land use on the Kajántó Valley properties of Kolozsmonostor Benedictine abbey
(Summary)

The present paper discusses and reconstructs the land use of the most important royally founded Benedictine abbey of medieval Transylvania, Kolozsmonostor. Along its history the abbey owned and managed around 44 settlements and lands but here we shall concentrate only on a small part of the whole. Important part of our research aims also at mapping and analyzing the settlement and road structure of the investigated region.

As a result of our research we managed to reconstruct the late medieval boundary of the monastic

estate cluster in the Kajántó (Chinteni) Valley based on a high number of preserved perambulations of the monastic properties and of the neighboring settlements. The estate cluster comprised altogether five settlements or lands (Kajántó, Máriatelke, Bőnye, Tiburcztelke, and Szilvástelke) from which only Kajántó exists today; the others had disappeared along the ages. Most probably Kajántó was the central property, the other settlements and lands were located on its boundary. Their individual boundaries, separating them from Kajántó, were also mentioned, though rarely. Where available, litigious documents were used for boundary reconstruction and land use assessment. The best documented areas were those, where violent land occupations occurred and litigations prolonged for several decades, just as in the case of Tiburcztelke, where litigations lasted for several generations. Such areas were situated especially in the northeast and at the southern boundary line of the estate cluster.

The communication network of the studied area shows various functions and a hierarchy of roads. Local or regional ones connected the monastic settlements to the surrounding villages and land plots, while an important long distance communication route, called the King's road (via Regia), probably ensured the fastest connection to Kolozsmonostor. Generally, the spatial orientation of the roads complied with the inner structures of the properties and with the positioning of the town of Cluj, which represented a major economic force in the region.

The monastic land use indicates a great variety for the region, which could support all kinds of uses, such as crop production, animal husbandry, forestry and fishing: arable lands, pastures, hay lands, forests, marshy areas, and fishponds. Yet, if one takes into consideration the intensity and variety of the land use along the border areas of Kajántó, it can be hypothesized that the situation inside the territory, about which the sources are silent, was probably similar.

Cserni Béla és az erdélyi városi régészet kezdetei

Szabó Csaba

Cserni Béla (1842–1916) az erdélyi városi régészet megalapítója, a gyulafehérvári múzeum létrehozója és első igazgatója volt. Az árvaházban nevelkedő, majd a római katolikus egyház berkeiben önképzett botanikus és természettudós 1868 után végérvényesen Gyulafehérvár római múltjának és régészeti hagyatékának szentelte életét. 1888 és 1908 között az Alsóvárosban folytatott ásatásai tárták fel Dácia kormányzói palotáját, és egyben megalapozták az erdélyi városi régészet kezdeteit. Felelősségteljes munkája révén ő volt az első, aki a régészeti emlékeket és a Gyulafehérvár alatt rejtőző örökséget a nagyközönség számára is bemutatta és népszerűsítette (public archaeology). A helyi hatóságok és a lakosság közötti párbeszéd helyes koordinálásának voltak köszönhetők az 1911-től 1915-ig zajlott marosportusi ásatásai is. A Reiner Zsigmond és Cserni közreműködése révén létrehozott fehérvári múzeum alig három évtized alatt Erdély legdinamikusabban fejlődő múzeuma lett. Az előkerült új levéltári források tükrében Cserni életútja nemcsak az erdélyi, hanem az európai régészettörténet kontextusában is új fejezetet jelent.

Kulcsszavak*: Cserni Béla, Apulum, Gyulafehérvár, régészettörténet, városi régészet*
Keywords*: Béla Cserni, Apulum, Alba Iulia, history of archaeology, urban archaeology*

Cserni Béla több mint 100 éve, 1916. április 16-án hunyt el. A 74. életévében járó, halotti bizonyítványában már aggkorúnak ítélt régész és múzeumigazgató Gyulafehérvár egyik legismertebb tudományos és kulturális „nagykövete" volt az Osztrák–Magyar Monarchia és Nyugat-Európa területén is. Batthyány Ignác óta talán nem volt még az Erdélyi Fejedelemség egykori központjának egy olyan tudósa, akinek hírneve és kutatómunkája révén Gyulafehérvár nevét Londonban, Stockholmban, Rómában, Berlinben és Bécsben is emlegetni kezdték. Kalandos és megpróbáltatásokkal teli élete, szakmai pályafutása és rendkívül gazdag, több száz cikket, tanulmányt, ismeretterjesztő publicisztikát és egy nagyméretű fotótárat felölelő hagyatéka csak az elmúlt időszakban került a tudományos közösség figyelmébe.[1] Ebben a tanulmányban a szerző a nemrégiben angol nyelven közölt biográfiának a tömör összefoglalóját kívánja a közönség elé tárni, és a kötet struktúráját követve bemutatni Cserni Béla jelentőségét az erdélyi városi régészet, a gyulafehérvári múzeum és az ókori Apulum kutatástörténetében.[2]

Cserni a román és magyar történetírás útvesztőjében

1916. április 18-án Cserni Bélát örök nyugalomra helyezték a gyulafehérvári köztemetőben.[3] Haláláról és munkásságáról számos nekrológ és rövid megemlékezés is megjelent az azt követő napokban, elsősorban tanártársai és barátai, Zlamál Ágoston és Kárpiss János tollából.[4] Az első világháború viszontagságai azonban nem engedték, hogy Cserni Béla munkásságát és hagyatékát a vele még személyes kapcsolatban lévő generáció dolgozza fel és mutassa be részletesen.

Az impériumváltást követően Cserni Béla emléke kezdett megfakulni. Az Alsó-Fehér Vármegyei Régészeti, Történeti és Természettudományi Társulat (továbbiakban: Társulat), és vele együtt Erdély

[1] A Cserni-hagyaték kutatásának rövid történetéről lásd Szabó 2016, 17–25; Szabó 2018.
[2] Szabó 2016. Lásd még Szabó et alii 2017.
[3] Sírjának pontos helyét és fotóját a korabeli források, nekrológok nem közlik. 2015 nyarán e sorok szerzőjének többszöri helyszíni kutatás ellenére sem sikerült azonosítani Cserni nyughelyét. A gyulafehérvári köztemető 1918 előtti sírjainak többségét a megsemmisülés fenyegeti.
[4] Kárpiss 1916; Zlamál 1916; Zlamál 1917.

regionális múzeumainak egyik legnagyobbika fokozatosan megszűnt.[5] A régészeti hagyaték sokáig magánkézben maradt, és néhány lelkes román értelmiséginek, mint például Virgil Cucuiu történelemtanárnak és Enea Zefleanu történésznek köszönhetően menekült meg.[6] Cserni egykori tanítványa, a neves botanikus és később akadémikus, Alexandru Borza által 1936-ban közölt rövid Cserni-életrajz 2016-ig az egyetlen összefoglaló munka volt a neves régész életéről és munkásságáról.[7] A Borza által meghonosított *Adalbert Cserni* névváltozat máig a legnépszerűbb és legtöbbet idézett formája Cserni nevének a román szakirodalomban. Borza kiemelten foglalkozott Cserni „cseh" származásával, az általa közölt Adalbert névváltozat – bár elvétve, néhány német nyelvű levelében Cserni maga is használja – a magyar Béla és a német Albert nevek románosított változata, amelyeket Cserni az esetek döntő többségében használt. Míg V. Cucuiu, A. Borza és más kortárs román értelmiségiek fenntartásokkal ugyan, de elfogadták Cserni Bélát és generációját szellemi elődüknek és a gyulafehérvári régészet atyjának, az 1948 és 1989 közötti időszakban a gyulafehérvári magyar tudós személyek emléke már háttérbe szorult.[8] Bár Cserni munkásságát és az általa közölt hatalmas régészeti corpust nem lehetett megkerülni, az újonnan létrehozott Nemzeti Egyesülés Múzeuma elsősorban mint cseh származású kutatót idézte az egykori alapítót.[9]

Sajnálatos módon Cserni Béla és a gyulafehérvári ásatások emléke már a Pósta Béla-korszakban sem nyert megfelelő figyelmet,[10] majd az 1920-at követő időszakban az erdélyi magyar szakirodalom is gyakorlatilag megfeledkezett Cserni munkásságáról. Ez a helyzet még az 1990-es évek után sem változott: az erdélyi magyar régészet kutatástörténete szinte kizárólag a Pósta Béla-iskolával és az iskolaalapító tanítványaival foglalkozott, mellőzve a szórványvidék múzeumalapítóit és az amatőr és professzionális régészet határmezsgyéjén küszködő elődöket.[11]

Az elmúlt évtizedben elindult egy folyamat, amelynek révén Cserni munkásságát a helyi román értelmiség és a nemzetközi szakirodalom egyaránt felkarolta. A 2006-ban és 2010-ben a gyulafehérvári Nemzeti Egyesülés Múzeumában rendezett időszaki kiállítások rávilágítottak Cserni jelentős botanikai kutatásaira, valamint újra a figyelem középpontjába helyezték mint múzeumalapítót és Gyulafehérvár első szisztematikus régészeti ásatásainak kezdeményezőjét.[12] Régészeti munkásságának jelentőségét a nemzetközi szakirodalom is újra felfedezte.[13]

A Vauban-vár restaurálását célzó és a város arculatát gyökeresen átváltoztató grandiózus európai uniós projekt részeként a Nemzeti Egyesülés Múzeuma is új kultúrpolitikát választott, melyben jelentős szerepet játszik a múzeum jogi elődjének számító Cserni-gyűjtemény és az alapító személyisége. Ugyanezzel a céllal indult el 2014-ben a Cserni Béla-fotóhagyaték (több mint 600 fénykép) digitalizálása a múzeum és az 1918. December 1. Egyetem közös projektjeként.[14] Bár a román historiográfia Cserni személyének továbbra is a semleges ideológiai töltettel ható „cseh" származását hangsúlyozza, munkásságának helyi és immár nemzetközi szinten történő értelmezése új perspektívákat nyitott a kutatásban.[15]

Cserni, a magánember: az árvaháztól Apulumig

Az 1916-os nekrológok és A. Borza sokat idézett rövid brosúrája óta csupán néhány kis terjedelmű életrajzi összefoglaló jelent meg Cserni életéről. A 2016-ban közölt részletes biográfia az első próbálkozás egy rendkívül szövevényes életút bemutatására.[16] A jelenleg rendelkezésünkre álló levéltári források (közel 500 dokumentum)[17] és a digitalizálás alatt álló Cserni-fotógaléria nagyban

[5] A korabeli erdélyi múzeumok helyzetéről lásd VINCZE 2014, 292–293.
[6] SZABÓ 2014.
[7] BORZA 1936. Lásd még BORZA 1942.
[8] A korabeli történetírás és a régészet kapcsolatáról lásd MATEI-POPESCU 2007, 265–288; ANGHELINU 2014.
[9] MOGA–MÂRZA 1993; MOGA 1997.
[10] A Cserni Béla és Pósta Béla közötti konfliktusról lásd VINCZE 2014, 330–331, 406, 441, 446; SZABÓ 2016.
[11] Lásd még BODA 2013; GÁLL 2014; VINCZE 2014.
[12] DREGHICIU–MIRCEA 2006; MOGA 2010. A Csernirről szóló eddigi teljes román szakirodalomért lásd STÎNEA 2010, 12, 24. lábjegyzet.
[13] SCHÄFER 2014.
[14] *Alba Iulia – a history in images* projekt: http://edu.kindergraff.ro/BBB (2018. február 2.)
[15] A Cserni, valamint európai kortársainak munkásságát és jelentőségét 2016-ban sikerült egy konferencia, illetve konferenciakötet által az európai muzeológia- és régészettörténet kontextusában értelmezni: *„Adalbert Cserni and his contemporaries: the pioneers of archaeology in Alba Iulia and beyond" International Conference, Alba Iulia, 15–18th April, 2016.* Lásd SZABÓ ET ALII 2017.
[16] SZABÓ 2016.
[17] Ezek elsősorban a Nemzeti Egyesülés Múzeumának archívumában, a Batthyaneum Cserni-hagyatékában, a Gyulafehérvári

1. kép. Cserni Béla arcképe
Fig. 1. Portrait of Béla Cserni

hozzájárult ahhoz, hogy rekonstruálhatóvá vált a kalandos sorsú kutató életútja és biográfiájának számos, eddig nem ismert részlete (1. kép[18]).

Cserni János és Metzger Karolina 1842. augusztus 12-én született fiát ugyanazon hónap 30-án keresztelték meg Nagyszebenben, római katolikus hitben. A latin nyelvű anyakönyv mint *Albertus Josephus Maximilianus (Posthumus) Cserni* említi. Ez a dokumentum tanúskodik ugyanakkor arról is, hogy édesapja, a feltételezhetően cseh származású katona, aki Orláton szolgált, 1842 augusztusában már nem élt. Az apa életéről nem sikerült többet megtudni, mint amit a Zlamál és Borza által írt életrajzok közöltek. Cserni édesanyjáról is igen kevés ismeretünk van. Neve szász eredetre utal. Egy későbbi nekrológból derült fény Cserni Béla nővérének, Karolinának létezésére is. A két gyermeket rövid ideig édesanyjuk, majd halála után keresztszüleik, Bíró Albert és Baumgartner Josepha nevelték. Ezt követően az ifjú Cserni a nagyszebeni Theresianum árvaházba került. Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc, valamint feltehetőleg édesapjának emlékezete katonai pályára késztette Csernit, ám keresztszüleinek befolyására 1859 és 1861 között végül a Theresianumban végezte el a pedagógiai alapképzést. Fontos kiemelni, hogy a román szakirodalomban előszeretettel idézett „cseh" identitásának semmilyen nyoma nem ismert, és apja korai halála miatt nem is lehet nagy jelentőséget tulajdonítani neki. Ellenben Nagyszebenben töltött fiatal évei gyökeresen meghatározták Cserni későbbi kulturális és „nemzeti" identitását is: az Osztrák Birodalom állampolgáraként, egy döntően németek (szászok) lakta urbánus környezetben nőtt fel, s annak ellenére, hogy a német nyelv és kultúra közelebb állt hozzá, a római katolikus egyházzal való szoros kapcsolata miatt főként magyar nyelven értekezett és írt.

1861. december 6-án Haynald Lajos erdélyi püspök közbenjárására az akkor 19 éves Cserni Gyulafehérvárra költözött, és elemi tanítóként kezdett el tevékenykedni. Az 1861 és 1877 közötti időszak Cserni életében igen hányattatott és megpróbáltatásokkal teli korszaknak bizonyult. 1864. március 21-én feleségül vette Kerekes Amáliát, akitől négy gyermeke: két fiú (Béla és Jenő) és két leány (Ilona és Jozefa) született. A hirtelen nagycsaládos Csernit anyagi gondok gyötörték, ezeket elsősorban a katolikus egyház révén kiépített gazdag szociális hálója, publicisztikai munkája és a német várközösségben betöltött különböző funkcióival próbálta enyhíteni. A szerény tanítói fizetésének kiegészítéseként szerzett funkciói révén Cserni hamar bekerült a gyulafehérvári és erdélyi értelmiségi körforgásba, illetve kapcsolatait később is tovább gyarapította. Ebből az időszakból elsősorban német nyelvű irodalmi publikációi ismertek.

Tanítóként és apaként is számos kirándulást tett Alsó-Fehér vármegye területén. Ezek a kirándulások, valamint a Haynald Lajossal kialakított szoros barátsága formálta természettudományi érdeklődését a térség flórája és faunája iránt. Az 1879 és 1890 közötti publikációiban elsősorban erre a tudományterületre összpontosított, kisebb-nagyobb sikerrel.[19]

1868-ban jelen volt a Marosportus területén folyó vasúti építkezéseknél, ahol Karl Gooss mellett egyike volt azon keveseknek, akik szemtanúi lehettek az egykori Colonia Aurelia Apulensis nagyfokú

Érseki és Főkáptalani Levéltárban és a Magyar Országos Levéltárban találhatók. Cserni kiterjedt, több európai országra terjedő levelezésének teljes feltérképezése és kutatása további alapos munkát igényel a jövőben.

[18] A tanulmányban szereplő fotók a Gyulafehérvári Nemzeti Egyesülés Múzeumának Archívumából származnak, és dr. Gabriel Rustoiu és dr. Laura Stanciu engedélyével kerülnek közlésre.

[19] Bálint 1890; Drăghiciu–Mircea 2010.

2. kép. Ifj. Cserni Béla, a régész elsőszülött fia, ölében két gyermekével, Cserni Ervinnel és Cserni János Bélával
Fig. 2. Béla Cserni Jr., the archaeologist's first son, with his children, Ervin Cserni and János Béla Cserni

pusztulásának.[20] Ez az élmény döntően hozzájárult ahhoz, hogy jó tudományos és szociális kapcsolatokat alakítson ki elsősorban a régió jelentős, a régészeti emlékek megőrzésére törekvő tudósaival és műgyűjtőivel, így Herepei Károllyal és Reiner Zsigmonddal.

Első felesége halálát követően, 1874-ben feleségül vette a bajor származású Lux Teréziát (Theresia Lux). Bár házasságuk gyermektelen volt, a kezdeti konfliktusok ellenére a pár konszolidált kapcsolatot épített ki, amelyről tucatnyi családi fotó is tanúskodik (2. kép).

Miután Cserni 1877-ben Gyulafehérváron végleges, teljes állású tanár lett, Kolozsváron a természettudományok (geológia, földtan) területén elkezdte doktori tanulmányait, amely fokozatot 1882. április 20-án szerezte meg. Új tanári címe, doktorija és közel egy tucat civil és kulturális szervezet életében gyakorolt jelentős funkcióinak köszönhetően az 1880-as évek végére anyagi gondjai megoldódtak. Ettől kezdve – múzeumi és régészi munkája mellett – elsősorban külföldi utazásoknak és a fotózásnak hódolt. Hatalmas fotógyűjteményének nagy része 1890 és 1916 között készült. Régi álma, hogy német nyelvet tanítson és történelemmel foglalkozzon, 1889 után vált valóra.

Személyes, családi vagy baráti levelei csak kis számban maradtak fenn, de szakmai közleményeiből is kiderül, hogy egy alapvetően szerény, bár időnként talán álszerény, önmagát állandóan képző, szorgalmas jellem volt. Tanítványai, akik még évekkel Cserni nyugdíjazása után is felkeresték és véndiák-találkozókra hívták, kedves és elragadó személynek írták le. Leveleinek aláhúzásai és egy, a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőjéhez írt válasza 1904-ből jól jelzi, hogy nagyon szenvedélyes és kirobbanó természetű volt.[21] Erről tanúskodik egy 1885-ből származó dokumentum is, amely Cserni és Terézia közötti erőszakoskodásról tesz említést.

A leveleiből és fotóiból is kivehető számos kisebb-nagyobb betegeskedése ellenére jó erőnek örvendett, és ásatásait egészen 1915 végéig folytatta. Halála előtt egy héttel írt utolsó levelében is a múzeum és a Társulat munkáját szolgálta.

1916. április 16-án, életének 74. évében halt meg Gyulafehérváron. Második feleségének sorsa 1916 után nem ismert. Négy gyermeke közül csak az elsőszülött fiú, ifj. Cserni Béla élte túl apját, leszármazottai jelenleg Hódmezővásárhelyen élnek. Remélhetőleg a jövőbeli kutatások további értékes részletekre fognak fényt deríteni Cserni magánéletére vonatkozóan is.

Cserni és Apulum története

A Gyulafehérvár alatt nyugvó kettős római város, Apulum emlékeinek szisztematikus összegyűjtése egészen Mátyás király koráig visszavezethető, és nyomon követhető a 18. század végén létrejött nagy kollekciókig.[22] A kezdetben csak lelkes műgyűjtők által létrehozott magángyűjtemények és epigráfiai közlemények korát a 19. század közepén átvette az európai szinten koordinált és korábban soha nem látott nemzetközi összefogást igénylő kutatómunka, amelyet elsősorban a Theodor Mommsen nevéhez köthető *Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL)* köteteinek létrehozása fémjelzett. A neves

[20] SZABÓ 2015b.
[21] SZABÓ 2016, 53.
[22] Az erdélyi régiségek és római emlékek – különösen az apulumi források – kutatástörténetéről lásd BODOR 1995; MOGA 2011; SZABÓ 2013; SZABÓ 2014; SZABÓ 2019.

német epigráfus személyesen kutatta fel az erdélyi feliratokat, így Gyulafehérváron is járt. Segítségére ezen alkalommal Torma Károly volt, aki akkoriban az erdélyi epigráfiai kutatás doyenjének számított.

Az önmagát elsősorban tanítónak és botanikusnak tartó Cserni 1868 után tudatosan képezte magát, és gyarapította az ókori Gyulafehérvár és Erdély régészeti emlékeiről szóló tudását. 1888-ban egy véletlennek köszönhetően kezdte el szisztematikus ásatásait (lásd alább), amelyeket aztán haláláig folytatott több mint 50 különböző gyulafehérvári helyszínen. A rendkívüli mennyiségben előkerült igen ritka leletek értelmezése óriási kihívás elé állította a történelemmel addig csupán szenvedélyből és amatőr lelkesedéssel foglalkozó botanikust. A rendelkezésére álló gyulafehérvári könyvtárak – elsősorban a Batthyaneum és a Római Katolikus Fiúiskola könyvtára – ugyan megfelelő szakirodalmat szolgáltattak a kezdeti kutatásokhoz, azonban a római feliratos anyag szaporodása és néhány sajátos, birodalmi szinten is egyedülálló epigráfiai és ikonográfiai esettanulmány előkerülése Csernit olyan feladat elé állította, amelyhez nem volt elegendő a kor szakirodalmát (Johann Michael Ackner, Karl Gooss) vagy ismeretterjesztő műveit (Vass József) ismernie.[23]

Az ókortörténet, epigráfia és ikonográfia terén jelentkező hiányosságait Cserni elsősorban egy rendkívül gazdag akadémiai hálózat kiépítésével oldotta meg. Ezt egyrészt kiterjedt levelezéssel és három ország 45 múzeumának tanulmányozásával kárpótolta. A Nemzeti Egyesülés Múzeumának archívumában őrzött levelezése tanúsítja, hogy a gyulafehérvári kutató több mint 30 neves történésszel, epigráfussal és régésszel tartott élénk szakmai kapcsolatot. Közöttük volt Theodor Mommsen, Franz Cumont, Alfred von Domaszewski, Otto Hirschfeld, Friedrich Drexel, Walter Barthel, Eugen Bormann, Horace Sanders, Paul Reinecke, Kuzsinszky Bálint, Király Pál, Pósta Béla, Buday Árpád, Hampel József és Jósa András is. Leggazdagabb levelezése a prágai Julius Jung nevéhez kötődik, akivel 110-nél is több levelet váltott. A több mint negyed évszázadon át tartó, egész Európát átfogó levelezésének köszönhetően Cserni az 1890 és 1916 közötti időszakban egyike volt a legismertebb gyulafehérváriaknak. Levelezéséből kiderülnek szakmai hiányosságai, de ugyanakkor történészi és epigráfusi készségeinek lassú fejlődése is kirajzolódik. Kiváló kapcsolatainak köszönhetően Gyulafehérvár ókori emlékei, bár ismertek voltak már a 19. század első felében is,[24] ekkor válnak a nemzetközi szakirodalom részévé.

Az előkerült régészeti anyag gyors gyarapodása, a levelezések és az intézményközi kapcsolatok révén kialakított gazdag múzeumi könyvtár lehetőséget teremtett Cserninek, hogy 1901-ben megírja Gyulafehérvár római történetét.[25] Bár nem ez volt a város történetének első összefoglalója,[26] Cserni monográfiája kétségtelenül a legfontosabb a korabeli munkák közül. Apulum történetének megismeréséhez Cserni az elsődleges anyagközlésen túl mással is hozzájárult. Ő volt az első, aki részletes topográfiai térképet közölt a kettős ókori városról és annak főbb emlékeiről, elsőként különítve el a Colonia Aurelia Apulensis, a Municipium Septimium, a *castrum* és a temetők területét.[27] Theodor Mommsen és Karl Gooss nyomdokait követve régészeti adatokkal támasztotta alá a kettős város létezését, kronológiáját és a Septimius Severus-féle város (Municipium Septimium Apulense) létrehozását Kr. u. 197-et követően. Bár térképén a *XIII Gemina legio* tábora igen eltúlzott területet foglalt el, helyesen húzta meg a táborváros (*canabae)* kiterjedésének területét.[28] Ugyancsak ő volt az, aki elsőként feltételezett és próbált meg terepen is azonosítani egy római amfiteátrumot, és elsőként említette az apulumi vízellátás főbb forrásait.[29] A Marosportus területén folyt ásatásai is jelentős történelmi adatokkal szolgáltak, amelyek a 20. század végéig gyakorlatilag változatlan képet adtak a Colonia Aurelia Apulensis történetéről. Igen fontos szerepe volt az ásatásokból előkerült bélyeges téglák osztályozásában, amellyel nemcsak a *XIII Gemina legio* történetéhez szolgált jelentős fejezettel, de a *tegula*kutatásban is úttörő szerepet játszott.

Sajnálatos módon számos ásatása, így elsősorban a kormányzói palotában végzett húszévi kutatása és az Asklepieion területén folytatott felfedezések nem adtak elég tudást ahhoz, hogy helyesen azonosítani is tudja ezeknek az épületeknek a funkcióját, amit csak a 20. századi kutatások tudtak majd tisztázni.

---

[23] Leveleiből kiderül, hogy a *Corpus Inscriptionum Latinarum* legújabb kötetei sem jutottak el Gyulafehérvárra.
[24] Elsősorban a Mithras-emlékek kapcsán: Szabó 2013.
[25] Cserni 1901.
[26] Lásd Gooss 1878; Király 1896.
[27] Az 1901-es térképet később egy 1912-es és egy 1913-as is követ, további topográfiai pontokkal.
[28] Lásd még Diaconescu 2004; Ota 2012.
[29] Lásd még Moga 1983; Ota–Băiștean 2010.

Cserni, a városi régész

Régészeti munkássága gyakorlatilag a véletlennek köszönhető. 1888. december 28-án, a Társulat éves közgyűlésén Pál István a Rhéman Ferencné udvarán előkerült nagyszámú római leletről, épületmaradványokról és temérdek kerámiatöredékről számolt be. A helyszín azonnali megvizsgálása után, Cserni kezdeményezésére, már másnap elindulnak az ásatások, amelyek – kisebb megszakításokkal – 1908-ig folynak az Alsóvárosban.

A közel húsz év alatt mintegy 1,2 hektár területen feltárt római épületkomplexum nemcsak a magyar és a nemzetközi szakmai közönséget, hanem a helyi lakosságot is nagy számban vonzotta a helyszínre. Cserni kutatása az általa csak „ásatási helyszínként"[30] említett terepen az első olyan, modern városi területen folytatott mentőásatás volt, amely felhívta a nagyközönség és a helyi hatóságok figyelmét is a munkálatokra. Ezt kihasználva, Cserni és maroknyi segítője – az aquincumi (Óbuda), vindobonai (Bécs) és római ásatások mintájára – elsőként alkalmazta az ún. „*public archaeology*", azaz közönségrégészet módszerét.[31] A hatóságoktól várt anyagi támogatás, illetve a helyi lakosság nevelése és a város római múltja iránti felelősség kiépítése érdekében Cserni már az első ásatási szezon végén megnyitotta a feltárt területet a nagyközönség számára, és számos ismeretterjesztő cikkben tájékoztatta a helyi és erdélyi lakosságot a fehérvári ásatásokról. Az általa alkalmazott ásatási módszertan azonban számos kritikát kapott Pósta Béla kolozsvári régészeti iskolájának tagjaitól és Kuzsinszky Bálinttól is. Igaz, utóbbi később elismerően írt a húsz év alatt történt módszertani fejlődésről, Cserni rajzairól és az ásatás eredményeiről. Bár a hatalmas területen feltárt épületkomplexum számos részelemét és régészeti anyagát Cserni részletesen dokumentálta és szorgalmasan közölte, a rendelkezésére álló források és szakirodalom nem tette lehetővé, hogy azonosítsa az épület funkcióját. Haláláig hitte, hogy egy nagy fürdőkomplexumot ásott. A 20. századi kutatás tudta csak bebizonyítani, hogy a hatalmas területen zajló alsóvárosi ásatások valójában a Római Birodalom területén elsőként feltárt kormányzói palotát (*praetorium consularis*) hozták a felszínre.[32]

Cserni 1901-es térképén 34 helyszínt tüntetett fel, ahol vagy mentőásatásokat, vagy véletlenszerű felfedezéseket dokumentált 1868 és 1901 között. A listát 1913-ig több mint félszáz helyszínre bővítette ki, ami egyben jelzi a városi régészet 1901 és 1913 között robbanásszerűen megnövekedett kihívásait, illetve a helyi lakossággal folytatott kiváló párbeszédét és együttműködését.

Ásatásainak második, fő helyszíne az ún. Feneketlen-tó (Lacul Tăuşor) és a Maros között elterülő hatalmas terület, az egykori Marosportus volt. Itt már az 1904–1905-ben zajló munkálatok során számos római ház, illetve a városfal nyomai is láthatóvá váltak, amelyeket Cserni a helyszínen dokumentált is.[33] A felgyorsult urbanizáció következtében előkerült nagyszámú régészeti anyag a marosportusi terület feltárását sürgette.[34] Cserni kiváló diplomáciájának és a helyi lakosság és hatóságok közötti sikeres párbeszéd eredményeként 1911. február 11-én a múzeum szerződést kötött több helyi lakossal, akiknek udvarában (4,85 hektár) számos római épület került feltárásra. Ezek közül a legjelentősebb a Tóth György udvarán (ma a Regimentul V Vânători 14–18. közötti terület) elterülő római épületkomplexum volt, amelyet Cserni részletesen közölt.[35] Bár ásatási módszerét és a Dácia területéről előkerült legnagyobb római ház közlését Pósta Béla javaslatára Módy Mihály római villákkal foglalkozó munkájában nagyban bírálta,[36] Cserni anyagközlése máig nélkülözhetetlen. Az épületkomplexum éremanyagát és üveganyagának egy részét azóta sikeresen újraközölték.[37] Bár Cserninek eltökélt szándéka volt, hogy a marosportusi ásatások eredményeit monografikus formában közölje, az 1911 és 1915 között felgyülemlett mentőásatások nem tették lehetővé ennek megírását.[38]

A Colonia Aurelia Apulensis területén folytatott ásatásai nemcsak meghatározták a római település határát és azonosították a városfal nyomvonalát (É–ÉK), hanem sikerült betekintést nyerni a város északnyugati szegletében kialakult ipari tevékenység és civil építkezés fejlődésébe is. Ugyan-

[30] Jellemzően így nevezi a funkcionalitásában nehezen meghatározható épületkomplexumot. Később számos tanulmányában már a nagy fürdőként említi, ahogy ezt Kuzsinszky is átveszi később: KUZSINSZKY 1904.
[31] SKEATES–MCDAVID–CARMAN 2012.
[32] RUSU-BOLINDEŢ ET ALII 2011; SCHÄFER 2014.
[33] SZABÓ 2016, 129–135.
[34] SZABÓ–BOUNEGRU–SAVA 2014; CIUTĂ 2014; SZABÓ 2015b.
[35] CSERNI 1912a, CSERNI 1912b.
[36] VINCZE 2014, 310.
[37] GĂZDAC–SUCIU–ALFÖLDY-GĂZDAC 2009, 58–80; PÁNCZÉL 2011. Lásd még CIUGUDEAN 2001, 62; CIAUŞESCU 2004, 319–320; BĂLUŢĂ 2003; VASS 2010, 60.
[38] A Colonia Aurelia Apulensisről a mai napig nem készült monografikus összefoglalás. Lásd BOGDAN-CĂTĂNICIU 2000; MOGA–CIOBANU–DRÂMBĂREAN 2000; DIACONESCU 2004; CIUTĂ 2013; CIUTĂ 2014.

csak neki köszönhető a római város *insula*rendszerének azonosítása. Bár számos régészeti leletet tárt fel és ismert már a Liber Pater szentély és az Asklepieion területéről, ezeknek azonosítására csak a 20. században került sor.[39] Bár jóval kevésbé látványos, de fontos eredményeket hoztak a Municipium Septimium Apulense területén folytatott ásatásai is. Ezek révén sikerült elhatárolnia a Kutyamál-dombon (Dealul Furcilor) a fő *necropolis*t, az ún. „halottak útját", amely a táborvárost és a kormányzói palotát kötötte össze a *colonia* területével. Szintén Cserni keze alatt került elő a Severus-kori városfal déli szegmense is, igaz, az itt talált kvadrátkövek szerepét csak később igazolta a kutatás.[40] Fontos kiemelni, hogy a római város feltárása mellett Cserninek jelentős szerepe volt a római kor előtti és a honfoglalás kori Gyulafehérvár kutatásában is.[41]

Régészeti jelentéseiben, közleményeiben és a város római történetét feldolgozó monográfiájában is számos alkalommal jegyezte meg, hogy kutatásai elsősorban a régészeti anyag megmentését célozták. Soha nem tartotta magát sem epigráfusnak, sem szakszerű régésznek, bár előszeretettel idézte kortársai pozitív visszajelzéseit, és szigorúan dokumentálta saját szakmai fejlődését.[42]

Mindezek által a Pósta Bélával és Buday Árpáddal kialakult konfliktusa rámutatott a Kolozsvár mint a régészeti oktatás regionális monopolizálásának szimbóluma és a feltörekvő, de mindig másodrangúnak számító vidéki múzeumok és félamatőr régészek közötti konfliktusra. Ez a szakmai szakadék élesen jelen volt Budapest és más magyarországi múzeumok között is, és bizonyos formában továbbra is jelen van Közép-Kelet-Európa régészeti oktatásában és az akadémiai közösség köztudatában.

Cserni, a múzeumalapító

Gyulafehérvár római emlékeinek gyűjtése ugyan Cserni korában már közel négy évszázados hagyományra tekintett vissza,[43] de szakszerű, muzeális gyűjtésről csak a 18. század végétől beszélhetünk. Ekkor jött létre a Batthyány Ignác által alapított Batthyaneum, amelynek jelentős régészeti gyűjteményét már a 19. század eleji kutatók és látogatók is dicsérték.[44] A század első felében feltárt új emlékek nagy része vagy ide, vagy a nagyszebeni Brukenthal-gyűjteménybe került. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1859-es megalapításának, majd az 1867-es kiegyezés hozta örökségvédelmi intézkedéseknek a hatására fogalmazódtak meg elsőként regionális és vidéki múzeumok létrehozására is igények. Az Erdélyben is sorra megalakuló régészeti és történelmi társulatok sikeresen tömörítették egy-egy vármegye történelem iránt érdeklődő értelmiségieit. Ilyen körülmények között került sor 1886. szeptember 5-én az Alsó-Fehér Vármegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Társulat alakuló gyűlésére a Babilon nevezetű épületben (ma a Nemzeti Egyesülés Múzeuma).[45] A Társulat alapító okiratának aláírására 1886. szeptember 22-én került sor.

A kezdeti nehézségeket és belső konfliktusokat követően a Társulat 1887. november 4-én új elnökké Csató János alispánt választotta meg. Az addig a Reiner Zsigmond házában őrzött régészeti anyagot Cserni Béla múzeumőr javaslatára új épületbe kellett költöztetni. Bár a múzeum létét már az alapító okirat is célkitűzésként említette meg, annak valós létrejöttére még várni kellett. Végül Reiner, Csató és Cserni közbenjárására Novák Ferenc polgármester elfogadta a Társulat indítványát, és átadta az alsóvárosi bölcsőde épületét múzeumi használatra. A roskadozó, hideg és már a Reiner-gyűjtemény számára is szűkös kétszobás épületben elhelyezett anyagot 1887 decembere és 1888 áprilisa között költöztették át. Az első katalógust Cserni 1888. november 5-én készítette el. Négy nappal később a múzeum hivatalos megnyitójára is sor került, amelyen a város számos méltósága jelen volt. Erről a múzeum első vendégkönyve tanúskodik.

Az új múzeum 1888 és 1900 között a bölcsőde épületében működött, csekély számú, de tekintélyes rangú látogatókat vonzva az Osztrák–Magyar Monarchia szinte minden szegletéből. Az alsóvárosi ásatások és az onnan hatalmas mennyiségben előkerült feliratos és szobrászati emlékek elhelyezése

[39] Szabó 2004; Szabó 2015a.
[40] Diaconescu 2004. Lásd még Ota 2012.
[41] Cserni 1901, 111–125; 553–558. Lásd még az I–XXIII. táblákat ugyanitt. A kora középkori leletekhez lásd Nagy 1913, 268–275; Bodrogi 1913, 26–29.
[42] Cserni 1913, 47.
[43] A római emlékek kutatástörténetéről lásd Bodor 1995; Szabó 2013; Szabó 2014.
[44] Az intézmény ma is jelentős régészeti anyaggal rendelkezik. Ennek monografikus közlésére még nem került sor. Lásd még Moga 2011; Biro-Hendre 2013.
[45] A Társulat történetének monografikus feldolgozása még várat magára. Rövid összefoglalóért lásd Jákó 1888; Moga–Mîrza 1993.

azonban már 1889-ben súlyos gondot okozott a Társulatnak és Cserni Bélának, aki éveken át egyedül, majd a későbbiekben két múzeumi segédőrrel közösen felügyelte a gyűjteményt.

A múzeum történetének első korszaka (1888–1900) az intézményi konszolidációról szólt. Cserni Béla legfőbb feladata az volt, hogy a Társulat fő célkitűzését – Alsó-Fehér vármegye régészeti és történeti emlékeinek összegyűjtését, megőrzését és tudományos bemutatását – a lehető legteljesebben megvalósítsa. Ehhez a Társulatnak monopolizálnia kellett a vármegye régészeti emlékeinek gyűjtését. Az intézményesített és szisztematikus gyűjtés eredménye a magángyűjtemények felszámolása lett. Ez sok esetben önként, a nagy gyűjtők személyes felajánlásával történt meg, ám néhány eset – különösen a Batthyaneum és a Brukenthal-palota gyűjteménye – nagy kihívásnak bizonyult. Cserni Béla, aki hithű katolikusként Gyulafehérvár gimnáziumának volt tanára, évtizedek óta jó kapcsolatokat ápolt az erdélyi püspökkel és a Batthyaneum személyzetével, különösen Kóródi Péterrel. Cserni már 1892-től törekedett a Batthyaneummal való párbeszédre. A Barta Ferenc és Kovács Simon prépost által írt felháborodott levél, amelyben a Batthyaneum régészeti anyagának autonómiáját követelik, sikertelennek bizonyult, és Majláth Gusztáv erdélyi püspök 1903. március 31-én végül elfogadta a két intézmény közötti szerződést. Ennek értelmében 76 római és más korokból származó értékes régészeti emlék került a Társulat múzeumához letétbe, melynek első katalógusát Cserni már 1903. április 20-án elkészítette. A két intézmény közötti kompromisszumos megoldás nagyban köszönhető Cserni kiváló diplomáciai érzékének és az egyház, valamint a Társulat berkein belüli jó kapcsolatainak.

3. kép. A második gyulafehérvári múzeum épülete 1905 után
Fig. 3. The second building of the museum from Gyulafehérvár after 1905

A Batthyaneummal kötött szerződés a város és a vármegye legfontosabb régészeti gyűjteményévé emelte a bölcsődébe zsúfolt több száz régészeti emléket őrző múzeumot. Egy új, tágasabb épület szüksége 1896-ban olyan sürgőssé vált, hogy a múzeumot rövid időre bezárták a nagyközönség előtt, és számos lelet az 1880 és 1900 közötti időszakban már Dévára került.[46] A Novák Ferencz és Cserni Béla által vezetett bizottság végül 1900. november 8-án sikerrel járt, és a Társulat szerződést kötött a városi tanáccsal, melynek értelmében a Mátyás téri óvoda épületét (ma Moldovei utca 2. szám) jelölték ki új múzeumépületnek. A hivatalos átadóra 1900. december 12-én reggel 10 órakor került sor. Az ötszobás, a korábbinál jóval impozánsabb épület belsejét, a kor divatjához hűen, pompeji freskókat idéző stílusban festették ki. Hasonlót találhatott a múzeumokat látogató európai turista Aquincumban, de számos német múzeumban is.[47] A múzeum épületében volt a Társulat könyvtára is, amely ugyan a vármegye legnagyobb régészeti és történelmi bibliográfiáját tudhatta magáénak, mégis néhány alapvető munka, így a *CIL III Supplementum*a sokáig hiányzott a gyűjteményéből.

[46] Kóródi 1902, 72.
[47] Esposito 2014, 154–172; Fendt 2014, 391–404.

A múzeum bővítésére már 1905-ben sor került, amikor fából készült teraszt építettek az udvarra a lapidárium tágasabb elrendezése érdekében, majd egy új szárnnyal is bővült az épület (3. kép). Az évi 700-800 korona állami támogatás ellenére Cserninek szüksége volt a helyi önkormányzat és számos civil szervezet, így a német várközösség anyagi támogatására is az ásatások folytatása és a múzeum fenntartása végett. Bár ő maga fizetés nélkül dolgozott 25 éven át, a múzeumi segédőr és a múzeumszolga fizetését biztosítania kellett.

A fehérvári múzeumban kifejtett szervezői és muzeológusi munkájának sikerét végül a kolozsvári régészeti iskola kritikus vezetője, Pósta Béla is elismerte. Ennek köszönhetően Cserni számos újonnan alakult vagy segítségre szoruló vidéki múzeumot, így a Jósa András által szervezett nyíregyházi, vagy a zsámbéki és nagyváradi múzeumokat is átalakította, és korszerűbben rendezte be. Kellő felkészülés hiányában, muzeológusi tapasztalatát elsősorban külföldi utazásai során szerzett élményeiből merítette.

A múzeum épületének második bővítését Cserni már 1912-ben megtervezte, erről számos tervrajza tanúskodik. Az első világháború kitörése és 1916-ban bekövetkezett halála azonban megakadályozták a kivitelezésben. Az általa létrehozott és nagy nehézségek árán is fenntartott múzeumnak több ezer látogatója volt 1888 és 1916 között. Az intézményt gyűjteménye és az apulumi római leletek miatt nyert nemzetközi hírneve nemcsak a régió, hanem a teljes Osztrák–Magyar Monarchia egyik legismertebb vidéki múzeumává tette.

Cserni halálát követően a múzeum sorsa évtizedekre megpecsételődött az impériumváltás, majd a többszörös rendszerváltás következtében.[48] A 20. századi események és megpróbáltatások ellenére a gyulafehérvári régészeti múzeum ma Erdély egyik leglátogatottabb múzeuma, és Cserni legfontosabb hagyatékának számít. Tevékenységét az elmúlt években megjelent munkákon túl remélhetőleg további projektek (digitalizálás, adatfeldolgozás, levelezésének és tanulmányainak lefordítása és kritikai kiadása) fogják majd az erdélyi és európai régészettörténet kontextusában értékelni.

Irodalom

Anghelinu, M.

2014 *Evoluția gândirii teoretice* în *arheologia din România. Concepte* şi *modele aplicate în preistorie*. Târgovişte.

Bálint S.

1890 Észrevételek dr. Cserni Béla főgym. tanár „Gyulafehérvár környékének faunája" czimű dolgozatára. *ÉEME-OTTSz* 2. 100–106.

Băluță, C.

2003 *Lămpile antice de la Alba Iulia (Apulum). Lămpile epigrafice.* Alba Iulia.

Biro-Hendre, D.

2013 *Batthyaneum: descoperirile arheologice din Catedrala Romano-Catolică din Alba Iulia (1907–1914) publicate în 1918 de Pósta Béla*. *Valorificarea unui inventar uitat*. Bucureşti.

Boda I.

2013 Torma Károly (1829–1897) and the archaeological research in Roman Dacia. Case study: Ilişua. *ReDIVA* 1. 75–107.

Bodor A.

1995 Erdély ókori történetének kutatása a XIX. század közepéig. *ErdMúz* 3–4. 56–81.

Bodrogi J.

1913 Alsófehérvármegyei honfoglaláskori leletek. In: Erdélyi P. (szerk.): *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Gyulafehérvárt 1912 október 12–14 napján tartott hetedik vándorgyűlésének emlékkönyve.* Kolozsvár, 16–29.

Bogdan-Cătăniciu, I.

2000 Territoire civil et militaire a Apulum. In: Ciugudean, H. – Moga, V. (eds.): *Army and urban development in the Danubian provinces of the Roman Empire*. Alba Iulia, 109–139.

[48] A múzeum történetének mai napig nem készült összefoglaló monográfiája, bár számos korszakáról, illetve a múzeum későbbi személyiségeiről, mint például Ion Berciuról több tanulmány is született. Lásd még Moga–Mîrza 1993; Wollmann 2004.

BORZA, A.

1936 *Amintiri despre arheologul Adalbert Cserni şi săpăturile de la Apulum*. Cluj.

1942 Dr. Adalbert Cserni. *Apulum* 1. 351–354.

CIUGUDEAN, D.

2001 Workshops and manufacturing techniques at Apulum (Ad 2nd – 3rd century). In: Choyke, A. – Bartosiewicz L. (eds.): *Crafting Bone: skeletal technologies through time and space*. BAR IS 937. 61–72.

CIAUŞESCU, M. H.

2004 Early pottery production in Apulum (Partos) – An overview of recent research. *RCRFA* 39. 319–327.

CIUTĂ, M.

2013 Recovering the past. The case of Hercules Apulensis. *ATS* 12. 65–74.

2014 Istoria pierdută – istoria recuperată. Cazul Hercules 2013. *Apulum* 51. 471–490.

CSERNI B.

1901 *Alsófehér vármegye története a római korban*. Nagyenyed.

1912a Jelentés a Colonia Apulensis területén végzett ásatásokról. *MKÉ* 2–3. 106–114.

1912b Jelentés a Colonia Apulensis területén végzett ásatásokról. *MKÉ* 4. 257–283.

1913 Római ásatások Gyulafehérvár területén. In: Erdélyi Pál (szerk.): *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Gyulafehérvárt 1912 október 12–14 napján tartott hetedik vándorgyűlésének emlékkönyve.* Kolozsvár, 139–157.

DIACONESCU, A.

2004 The towns of Roman Dacia. An overview of recent archaeological research in Romania. In: Haynes, I. – Hanson, W. (eds.): *Roman Dacia. The making of a provincial society*. Porthsmouth, 87–142.

DREGHICIU, D. – MIRCEA, G.

2006 *Ierbarul lui Adalbert Cserni şi flora din împrejurimile Albei Iuliei (1864-1909).* Alba Iulia.

ESPOSITO, M.R.

2014 Museo e scavi a napoli: note sugli anni 1860-61. In: Capardi, C. – Fröhlich, Th. (ed.): *Archeologia italiana e tedesca in italia durante la costituzione dello Stato Unitario*. Roma, 157–172.

FENDT, A.

2014 Oggetti – attori – luoghi: acquisizioni romane per la antikensammlung di Berlino nella seconda metŕ dell'ottocento. In: Capardi, C. – Fröhlich, Th. (ed.): *Archeologia italiana e tedesca in italia durante la costituzione dello Stato Unitario*. Roma, 391–403.

GÁLL E.

2014 Precursorii arheologiei profesioniste din Transilvania. Gábor Téglás. *SCIVA* 65. 3–4. 219–293.

GĂZDAC, C. – SUCIU, V. – ALFÖLDY-GĂZDAC Á.

2009 *Apulum*. Coins from Roman sites and collections of Roman coins from Romania 5. Cluj-Napoca.

GOOSS, K.

1878 *Die römische Lagerstadt Apulum in Dakien*. Schässburg.

JÁKÓ Á.

1888 Az Egylet keletkezése és működése. *AFVmÉvk* 1. 5–47.

KÁRPISS J.

1916 Dr. Cserni Béla (1842–1916). *Az Erdélyi Római Katholikus Státusz gyulafehérvári Főgimnáziumának Értesítője 1915-1916 tanévről*. 2–20.

KIRÁLY P.

1896 *Gyulafehérvár története I. kötet: Apulum. Gyulafehérvár a római korban.* Gyulafehérvár.

Kóródi P.

1902 Az Alsófehérmegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Egylet Múzeuma. *AFVmÉvk* 9. 67–82.

Kuzsinszky B.

1904 Apulum. In: Petz V. (szerk.): *Ókori Lexikon*. Budapest.

Matei-Popescu, F.

2007 Imaginea Daciei Romane în istoriografia românească între 1945 şi 1960. *SCIVA* 58. 3–4. 265–288.

Moga, V.

1983 A existat un amfiteatru la Apulum? *Apulum* 21. 81–88.

1997 *Un secol de la debutul investigaţiilor în castrul roman de la Apulum*. Alba Iulia.

2010 Cuvânt înainte. In: Cserni, A.: *O vizită în Apulum*. Alba Iulia, 5–10.

2011 Considerations on some artefacts of Roman Period from the collection of the Batthyaneum Library. In: Biro-Hendre, D. (ed.): *Batthyaneum: omagiu fondatorului Ignatius Sallestius de Batthyan (1741–1798)*. Bucureşti, 235–238.

Moga, V. – Ciobanu, R. – Drâmbărean, M.

2000 Recherches archéologiques a Partos. In: Ciugudean, H. – Moga, V. (eds.): *Army and urban development in the Danubian provinces of the Roman Empire.* Alba Iulia, 141–202.

Moga, V. – Mârza, E.

1993 Muzeul Unirii din Alba Iulia. I. Tradiţii muzeografice. *Apulum* 27–30. 417–442.

Nagy G.

1913 Erdély a honfoglalás idejében a régészeti adatok világában. *ArchÉrt* 33. 268–275.

Ota, R.

2012 *De la canabele legiunii a XIII-a Gemina la Municipium Septimium Apulense*. Alba Iulia.

Ota, R. – Băiştean, G

2010 Water distribution and drainage in Apulum. *Dacia N.S.* 54. 127–139.

Pánczél Sz.

2011 The Production of Prismatic Glass Bottles in Roman Apulum. *Marisia* 31. 175–188.

Rusu-Bolindeţ, V. – Muntean, T. – Varga, R. – Strîmbu, I. – Bounegru, G.

2011 *Palatul Guvernatorului Daciei romane de la Apulum. O redescoperire a patrimoniului*. Cluj-Napoca.

Schäfer, F.

2014 *Praetoria. Paläste zum Wohnen und Verwalten in Köln und anderen römischen Provinzhaupstädten*. Köln.

Skeates, R. – McDavid, C. – Carman, J. (eds.)

2012 *The Oxford Handbook of Public Archaeology*. Oxford.

Stînea, C.

2010 Valenţe literare ale creaţiei lui Adalbert Cserni: Vizitele la Apulum (1891–1894). In: Cserni, A.: *O vizită la Apulum*. Alba Iulia, 12–25.

Szabó Á.

2004 Der „Locus" von Apulum. In: Ardevan, R. – Ciongradi, C. – Găzdac, C. – Ruscu, L. (eds.) : *Orbis Antiquus. Studia in Honorem Ioannis Pisonis*. Cluj-Napoca, 787–801.

Szabó Cs.

2013 The Mithraic statue of Secundinus from Apulum. *ReDIVA* 1. 45–65.

2014 Discovering the gods in Apulum. Historiography and new perspectives. *ReDIVA* 2. 53–82.

2015a Placing the gods. Sanctuaries and sacralised spaces in the settlements of Apulum. *ReDIVA* 3. 123–160.

2015b Karl Gooss and the temple of Jupiter from Apulum. *JAHA* 2. 4. 136–144.

2016 *Béla Cserni and the beginnings of urban archaeology in Alba Iulia*. Cluj-Napoca.

2018 Béla Cserni. In: Smith, C. (ed.): *Encyclopedia of Global Archaeology,* 2nd edition. New York. Open access: DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-51726-1_2512-1.

2019 Az erdélyi régészet története. In: T. Szabó Csaba: *Erdélyi Régészet II. Írások Régészetről és Kulturális Örökségvédelemről 2017–2019*. Kolozsvár. 13–77.

Szabó Cs. – Bounegru, G.V. – Sava, V.

2014 Mithras rediscovered. Notes on CIMRM 1938. *Ziridava* 28. 149–156.

Szabó Cs. – Rusu-Bolindeț, V. – Rustoiu, G.T. – Gligor, M. (eds.)

2017 *Adalbert Cserni and his contemporaries. The pioneers of archaeology in Alba Iulia and beyond*. Cluj-Napoca.

Vass L.

2010 Bone-working in Roman Dacia. In: Legrand-Pineau, A. – Sidéra, I. – Buc, N. – David, E. – Scheinsohn, V. (eds.): *Ancient and Modern Bone Artefacts from America to Russia. Cultural, technological and functional signature*. BAR IS 2136. 55–64.

Vincze Z.

2014 *A kolozsvári régészeti iskola a Pósta Béla korszakban (1899–1919)*. Kolozsvár.

Wollmann, V.

2004 Ion Berciu (1904-2004). *Apulum* 41. 1–61.

Zlamál Á.

1916 Dr. Cserni Béla. *Közművelődés* XXXIX. 18. (1916. április 29.)

1917 Emlékbeszéd dr. Cserni Béláról. *AFVmÉvk* 18. 5–15.

Béla Cserni and the beginnings of urban archaeology in Transylvania
(Summary)

Béla Cserni (1842–1916), also known as Adalbert or Albert Cserni was one of the most acclaimed intellectuals of Gyulafehérvár (Ro: Alba Iulia; Ger: Karlsburg) in the 19th century. His autodidactic endeavour to turn himself from a modest teacher into a renowned archaeologist and founder of the local museum is a remarkable example of one's possibilities in the *Belle* Époque in Europe, when archaeology became a discipline in universities, the material evidence of the past was collected by centralised institutions and the cultural heritage became a relevant agent in the contemporary ideologies.

He spent his childhood in the orphanage of Nagyszeben (Ro: Sibiu; Ger: Hermannstadt), where he gained the basics of his classical education and Christian moral. He used later his network of relations inside the Catholic Church as a tool in his diplomatic negotiation between institutions and personalities of his age. Witnessing the destruction of the Colonia Aurelia Apulensis in 1867–1868, his interest towards history and archaeology became a devotion. In 1886 he was one of the founding members of the Association dedicated to collect and preserve the cultural and archaeological heritage of Alsó-Fehér County (Ro: Comitatul Alba de Jos; Ger: Komitat Unterweißenburg). Between 1888 and 1908 he excavated the palace of the governors of Dacia (although he never interpreted correctly the functionality of the building). At that point this was the biggest urban excavation in Central-East Europe and the first *praetorium consularis* ever discovered and systematically researched in the world. His work from the Alsóváros and later in the territory of the Colonia Aurelia Apulensis (Hu: Marosportus; Ro: Partoș) was the first urban excavation in Transylvania and represents the beginnings of urban archaeology and public archaeology in the region.

His rich correspondence with specialists all over Europe helped his endeavour as a scholar and his self-education as archaeologist, but it also made Apulum, a previously unknown Roman settlement in the foggy area of Transylvania one of the most cited Roman cities among the greatest classical scholars of Europe in the *Belle* Époque. Cserni visited numerous museums in Germany, Italy and the Austro-Hungarian Empire, building his professional network and serving as a bridge between the Association and similar foreign institutions.

After the foundation of the local museum in Gyulafehérvár, Cserni dedicated his last 20 years to the maintenance and expansion of the institution, which evolved from a small private collection of

Zsigmond Reiner into the largest archaeological collection of the region and one of the most successful provincial museums of the Austro-Hungarian Empire. Negotiating successfully with the local and national institutions, Cserni was able to expand twice the museum and to sign a long lasting contract with the most important predecessor of archaeological antiquarianism in Gyulafehérvár, the Batthyaneum.

His life and his struggle as an 'amateur' archaeologist with some of the self-proclaimed professional archaeological schools of the region shows the formation of a power-elite in the academic life of the Austro-Hungarian Empire with monopolising tendencies. Cserni's example and the success of his museum – as his biggest and most important heritage – proved, that the provincial museums of the periphery can also be successful and can reach the level of professionalism.

Szatmár vármegye nagykárolyi székháza

Bara Júlia

A tanulmány Szatmár vármegye egykori székházának több szakaszra tagolódó építéstörténetét mutatja be. Jórészt levéltári forrásokra alapozva ismerteti az építkezések előzményeit, kitérve az első székházra, majd a jelenlegi épület közvetlen elődjére, utóbbi tervezett átalakításaira, az 1834-es földrengést követő újjáépítésére, majd a múlt század elején folyó utolsó nagy átépítésre, melynek során az együttes elnyerte mai kiképzését. Emellett rövid betekintést nyújt a Szatmár és Nagykároly között fennálló, a székhelyet illető versengés történetébe, mely végigkísérte a székház történetét, de ismerteti a főépület belső elrendezését, az épületben kialakított levéltárat, könyvtárat és múzeumot, valamint a díszteremben található portrégalériát is.

Kulcsszavak: *Nagykároly, Szatmár vármegye, Károlyi család, vármegyeháza, Franz Sebastian Rosenstingl, Joseph Bittheuser, Ybl Miklós, Schodits Lajos*
Keywords: *Nagykároly, Szatmár County, Károlyi family, county hall, Franz Sebastian Rosenstingl, Joseph Bittheuser, Miklós Ybl, Lajos Schodits*

Nagykároly Hajdúváros nevű részén, a görögkatolikus és görögkeleti templomok szomszédságában, a Vonház István, a Doina (egykori Jókai) és a Iuliu Maniu (egykori Kölcsey Ferenc) utcák által közrefogott telken emelkedik a város legnagyobb középülete, Szatmár vármegye valamikori székháza. Jelenleg a Iuliu Maniu Műszaki Kollégiumnak ad otthont. Hosszan elnyúló főhomlokzata az egykori piarista, ma Kalazanci Szent József plébániatemplomtól kiinduló Kölcsey Ferenc utcára néz. Homlokzatán szecessziós elemek jelennek meg, azonban ha belépünk az előtérré alakított kocsibehajtón, és feltárul a földszint boltozott teremsora, majd utunkat felfelé folytatjuk a vaskos oszlopokon nyugvó lépcsőkön az emeleti díszterem irányába, nyilvánvalóvá válik, hogy a szecessziós homlokzat valójában egy 19. századi épületet takar.

Az egykori székházhoz tartozik a főépület mögött húzódó, a telket a görögkatolikus templom felőli, déli oldalán lezáró, udvari homlokzatán kosáríves árkádokkal tagolt, emeletes, 18. századi épület is. A külső homlokzatokat vizsgálva megfigyelhető, hogy a Jókai/Doina utca felőli (Ny), jelenleg elhanyagolt épületrész – amelynek sarkán emléktábla hirdeti Kölcsey Ferenc itteni jegyzői tevékenységét – és a Vonház utcai (K) felújított, 12 tengelyes épületrész nem teljesen egyidős, sőt, eredetileg a funkciójuk is különbözhetett. Megfigyelhető az is, hogy ezeket csak a 19. század végén kapcsolhatták össze a főépülettel újabb, valószínűleg hivatalok és hivatali lakások számára épített épületszárnyak közbeiktatásával.

Előzmények, a vármegye első székháza

Szatmár vármegye központja a 17. század folyamán Csenger, majd Szatmár volt, megyegyűlését pedig a 18. század elejéig különböző helyszíneken tartotta.[1] Az állandó megyeszékhelyek kialakítását az 1723. évi 73. törvénycikk szabályozta. Ez törvénybe iktatta, hogy a megyék a közgyűlések és ítélőszékek, perek tartására, irataik biztonságos őrzésére megfelelő épületet emeljenek, és gondoskodjanak az elítéltek elhelyezéséről is.[2]

A megyeszékház építését Mária Terézia 1768. évi körrendelete sürgethette ismét meg, amelyben az uralkodó Szatmár vármegyét is felszólította állandó székhelyének leszögezésére. A vármegye

[1] Szirmay 1809, 34.
[2] Föglein 1945, 196; KvÁLvt–SzVmLvt, Publico-Politicorum, 83. doboz, fasc. 4, nr. 146.

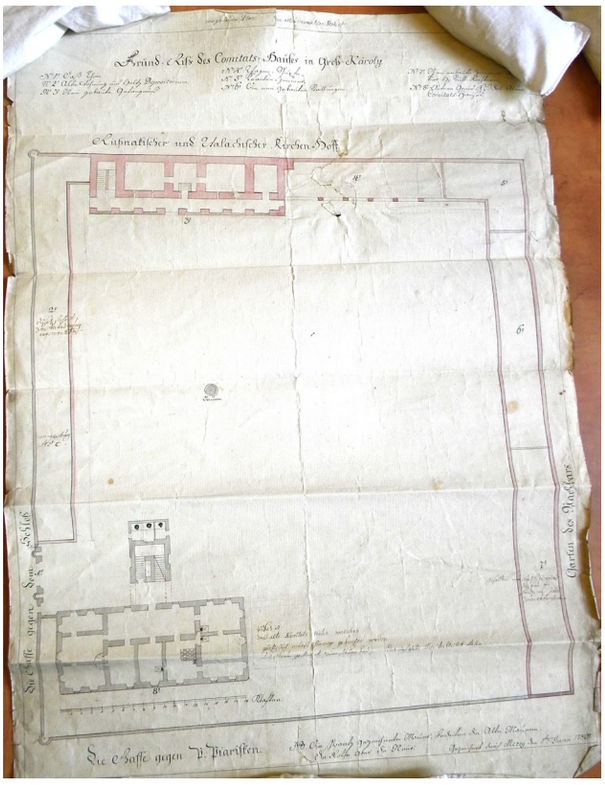

1. kép. A régi megyeháza épületeinek alaprajza, Mezey Cyrill, 1780 (MNL OL, T 20, No. 189)
Fig. 1. Ground plan of the buildings of the old county hall, Cyrill Mezey, 1780 (MNL OL, T 20, No. 189)

1771-ben Nagykároly mellett döntött.[3] Ekkor Károlyi Antal, a vármegye főispánja megvásárolta a vármegyeház céljára jószágigazgatójának, Rácz Demeternek a kúriáját.[4] Ennek telkét, illetve a rá vonatkozó szabad építkezési jogot még Károlyi Sándor adományozta Rácz Demeternek 1739-ben hűséges szolgálataiért.[5] Ezt követően épült fel a jelenlegi épület telkének északkeleti szögletében az az udvarház, amelyet 1771-től kezdődően a vármegye székházként használt. Kis mérete miatt a vármegye levéltárát – amelyben 1590-től kezdődően voltak iratok – a nagykárolyi piarista rendház egyik boltozott szobájában őrizték.[6] A vármegyének nem volt börtöne sem, ezért a rabok a Károlyiak erdődi várában található uradalmi tömlöcben töltötték büntetésüket. Többszöri felszólításra az 1775. május 22-én kezdődő megyegyűlésen elhatározták, hogy a vármegye számára börtönt építenek, a szükséges téglát és meszet pedig az uradalomtól vásárolják.[7]

1780 körül Károlyi Antal új, tágasabb és reprezentatívabb vármegyeháza építését határozta el. 1780. április 18-án kelt adománylevelében erre a célra az akkorra már „rész szerint felépült, rész szerint pedig munkában levő", azaz építés alatt álló vármegyeház számára két egymás melletti telket adományozott azzal a feltétellel, hogy a tulajdonjog csak addig illeti Szatmár vármegyét, ameddig a telken felépülő épületet vármegyei székházként használják, ellenkező esetben a tulajdonjog visszaszáll Károlyi Antalra vagy utódaira.[8] A telek, „mellynek is Dél felől való tő szomszédja az Görög Rítuson levő Templom, Nap Keletről ismét az közönséges Kis Uri Utcza, Nyugotrul pedig Asztalos István Taxás Teleke, Északrúl ismét ugyan a Közönséges Utcza", azonos az iskola jelenlegi telkével. A telekről, az építkezés helyszínéről, az építendő, a már felépült és a lebontásra kerülő régi épületekről nem sokkal később, 1780. június 1-jén Mezey Cyrill mérnök készített helyszínrajzot (1. kép).[9]

A rajzon megfigyelhető, hogy az első székház, Rácz Demeter egykori kúriája a jelenlegi főépület helyén, a vár, illetve a piarista templom felé vezető (Jókai és Kölcsey) utcák találkozásánál helyezkedett el. Kis méretű épület volt, földszintjén tíz, kisebb méretű, szimmetrikus elrendezésű helyiséggel. A rajz felirata szerint az új vármegyeházát a régi székház lebontását követően annak helyére fogják építeni, de meghagyják a vár felé vezető utcára nyíló kaput („Dieses ist daß alte Komitats Haus welches gantzlich mueß hinweg gebrochen werden und Raum gestellet zum Neyen bau, das einfahrts Thor verbleibet stehen").

A megközelítőleg téglány alaprajzú telket, amelyet a ruszin és a román görögkatolikus templom telke („Rußnakischer und Valachischer Kirchen-Dorff"), a szomszédos épületek kertjei („Garten des Nachbars"), a piarista templom („Die Strasse gegen P. Piaristen"), illetve a vár felé vezető utcák („Die Strasse gegen dem Schloß") határoltak, épületek sora zárta közre. A rajzon a telek északi oldalán az időközben (1775–1780) felépített, egymás folytonosságában elhelyezkedő börtön (3) és kocsiszín

[3] KVÁLVT–SZVMLVT, PUBLICO-POLITICORUM, 168. doboz, fasc.48. nr. 292.
[4] MNL OL, C 44, 1830. Nr. 35, f. 1–4; Vö: MNL OL, P 398, 32940. Károlyi Antal 1770. november 2-án, Sváb Kristóf jószágigazgatóhoz címzett leveléből értesülünk arról, hogy Rácz Demeter házának „a' Nemes Vármegye számára" való megvásárlását tervezi.
[5] Az adománylevél előkészítő fogalmazványát vagy ennek másolatát lásd: MNL OL, P 392, 8. ladula, 10. doboz, No. 137. Idézi: TERDIK 2007, 359–360.
[6] MNL OL, C 42, fasc. 92. nr. 14. 152r.
[7] KVÁLVT–SZVMLVT, PUBLICO-POLITICORUM,179. doboz, fasc. 52. No. 351.
[8] MNL OL, P 392, 15. doboz, No. 38. (1780. április 18.)
[9] Grund Riß des Comitats-Hauses in Groß-Károly. MNL OL, T 20, No.189.

(4), valamint egy régebbi saroképület, a betegszoba („5. Kranken-Zimmer") állott. A nyugati, Vonház utca felőli oldalon az újonnan emelt istállók (6) és a főszolgabíró számára épült lakrész („7. Neu erbaute Zimmer der Herr Stull-Richtern") húzódtak. A vár fele vezető (Doina) utca felőli oldalon, a szekérkapu mellett egy régi, lakásként és faraktárként használt épület („2. Alte Wohnung und Holtz Depositorium") húzódott.

A felmérési rajz jelentősége abban is áll, hogy a görögkatolikus templom felőli oldalon megjelennek rajta azok a 18. századi, valószínűleg nem sokkal a rajz készítése előtt, 1771 és 1780 között épült „új" épületek, amelyek közül a börtöné ma is azonosítható. Borovszky Samu, a vármegye monográfusa feltételezte róla, hogy benne korábban bazilita (görögkatolikus) szerzetesek laktak volna.[10] Ezzel szemben a források arról tanúskodnak, hogy a vármegye székhelyének állandósulása után a vármegyei börtön számára épült 1775 és 1780 között. A börtön alaprajza Mezey felmérése mellett egy ismeretlen keltezésű alaprajzon is megjelenik (2. kép).[11]

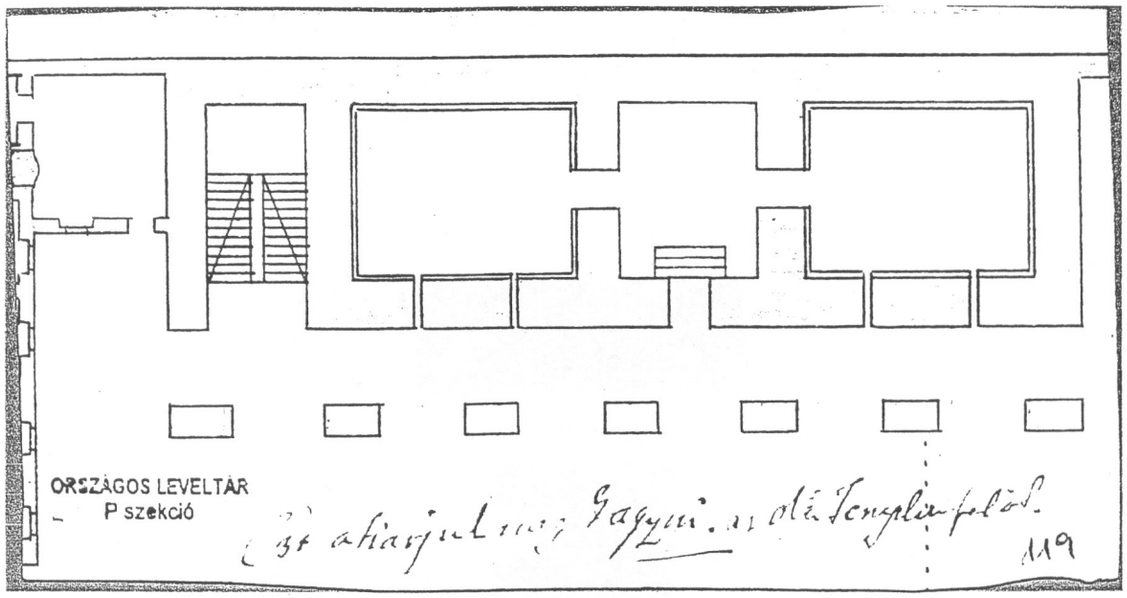

2. kép. A vármegyei börtön alaprajza, 18. század második fele (MNL OL, P 392, 168. fiók, f 119)
Fig. 2. Ground plan of the county prison, second half of the 18th century
(MNL OL, P 392, case no. 168, f 119)

A vármegye második, barokk székháza

Az új vármegyeháza épületének terveit a felmérési rajzzal egy időben Franz Sebastian Rosenstingl bécsi építész készítette el,[12] közülük csak az alaprajz maradt fenn (3. kép).[13] Ezen a régi megyeháza helyén egy új, a főutca vonalában hosszan elnyúló, a telket északi oldalról teljesen lezáró, földszintes („ohne Stockwerck wie es der Ris anzeiget") épületet látunk, melynek udvarra néző, a homlokzat síkjából előugró középső rizalitja foglalta magába a három bejáraton át megközelíthető előteret („vor Saal"), ahonnan a nagyterembe („Haubt Saal"), illetve egy folyosóra („Haubt gang") lehetett jutni. A folyosóra különböző rendeltetésű termeket fűztek fel. Jobboldalt az alispán és a másodalispán szobái, egy inasszoba („erster Vice gespan; zweyter vice gespan, Bediente"), további kisebb szobák, valamint a mellékhelyiségek sorakoztak. A nagyterem bal oldalán levő szárny kialakítására az építész két megoldást javasolt. Az elsőben ide tervezte a főispán lakosztályát és több kisebb helyiséget, a második

[10] Borovszky 1908, 179.
[11] NL OL, P 392, 168. fiók, f. 119.
[12] Rosenstinglről bővebben: Fatsar 1999, 2000; Bara 2011.
[13] MNL OL, T 20, No. 64. A nagykárolyi megyeháza épületeinek alaprajza. (Feliratai: „Risse Lands wohe betreffent und in besorgung zu Nehmen nur eines Strickes des lands- oder bezirke genant. Erstes blat No. I. die bemerkung in allen zu Sehen ist mit Zipfer-A.", „Haubt Plan des grunds in seiner masse von Karol zu erbauung einen Neyen Komitats Haus. No. in ziffer B.", "Entwurf und grund ris von einen Komitats Haus mit allen ihren benöthighten Theillen bewohning Komen 1780 gros Karoly ohne Stockwerck wie es der Ris anzeiget", „F. Rosenstingl 1780")

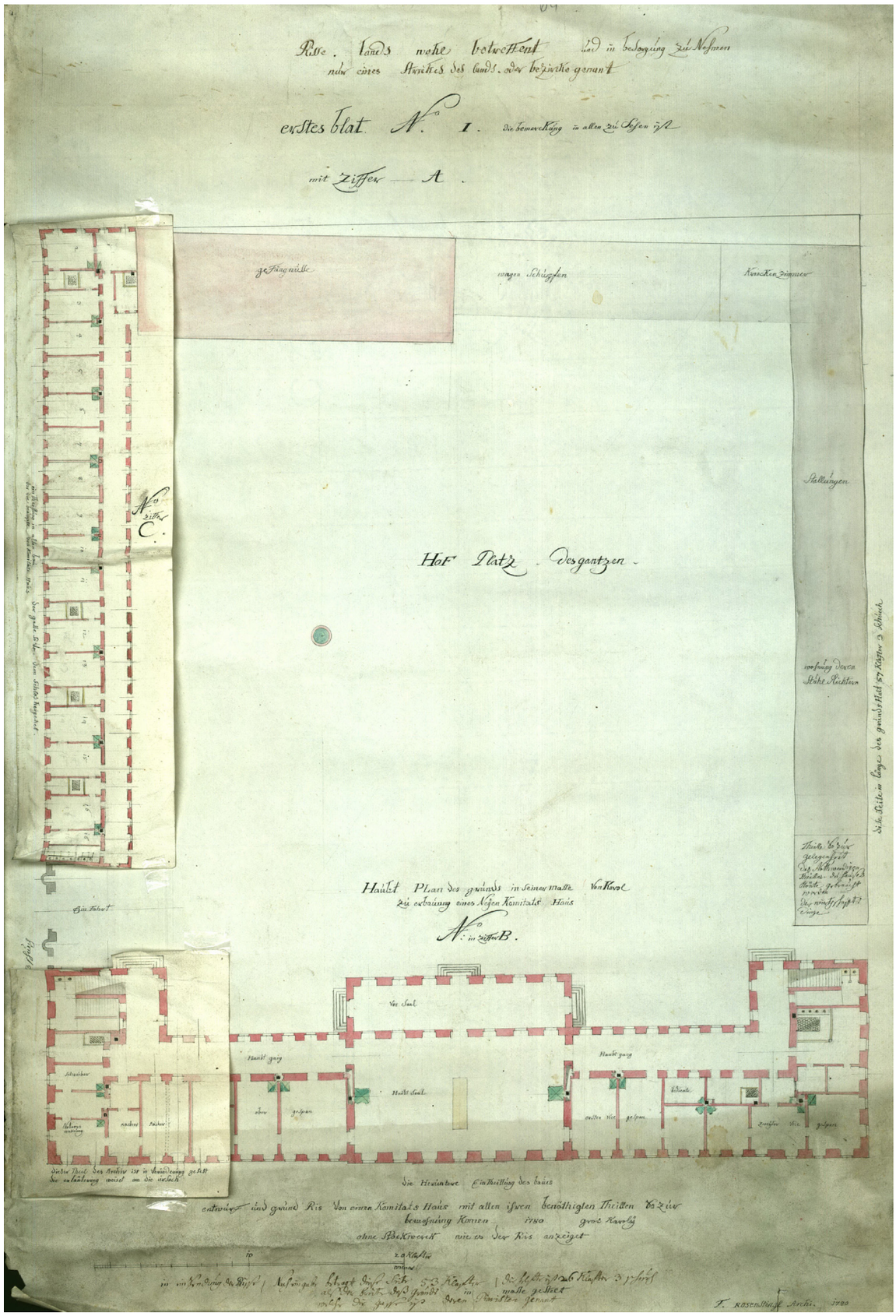

3. kép. A nagykárolyi megyeháza épületeinek alaprajza, Franz Sebastian Rosenstingl, 1780 (MNL OL, T 20, No. 64)
Fig. 3. Ground plan of the county hall in Carei, Franz Sebastian Rosenstingl, 1780 (MNL OL, T 20, No. 64)

változatban pedig a főispán háromszobás lakosztálya és a jelentéktelenebb mellékhelyiségek mellett itt kapott volna helyet két teremben a vármegye levéltára („Archiv"), a jegyző lakása („Notaris wohnung") és az írnok („Schreiber") lakása vagy hivatala.

Az udvarba vezető régi kaput Rosenstingl meghagyta. Ezen keresztül lehetett a vármegyeház udvarára, onnan pedig az épületbe jutni. A fő- és oldalhomlokzatokat mindenhol ablakok tagolják, bejáratok csak az udvari oldalon nyílnak.

Az építész a főépület mellett, a kapu bal oldalán észak-dél irányban elnyúló régi épület újjáépítésére is javaslatot tett [ein Theillung in alten bau vor die beamte des Komitats Haus]. Ebbe, a tervrajzon C-vel jelzett, a vár felé vezető utcára (Doina utca) néző szárnyba hivatali lakásokat tervezett. A termeket számokkal látta el, melyek feloldása a tervhez csatolt kísérőszövegben található.[14]

4. kép. Az első katonai felmérés. Részlet
Fig. 4. The First Military Survey. Fragment

A Rosenstingl által tervezett megyeháza és a hivatalnokok lakását magába foglaló épületszárny a nem sokkal korábban megépült börtönnel és az ennek folytatásában sorakozó, Mezey rajzáról ismert régi épületekkel, valamint a nyugati oldal gazdasági épületeivel – melyek Rosenstingl rajzára is felkerültek – egységes, belsőudvaros elrendezésű együttest alkottak.

Az 1780-ban valószínűleg már elkezdett építkezésről jelenleg nem rendelkezünk forrásokkal, így azt sem tudjuk eldönteni, hogy végül Rosenstingl terve kivitelezésre került-e. Bizonyos azonban, hogy a mai épület helyén felépült egy új székház, amely melléképületeivel a maihoz hasonló módon egy négyzetes udvart zárt körül, ahogy ezt az első katonai felmérés 1782–1785 között készült szelvénye már rögzíti is (4. kép). Erről az épületről 1810-ben Szirmay Antal az alábbiakat írta: „A vármegye itt tartja a maga közgyűléseit tágas udvarhelyeken épült palotában. A rajta levő épületek olyan bőségesek, hogy a vármegyebeli tisztség a maga nyugodalmát föltalálja."[15]

A vármegyeháza új szárnyának építése (1821) és egyéb tervezett átalakítások

Az épület azonban mégsem felelhetett meg sokáig az igényeknek, mivel az 1798. augusztus 23-án tartott megyegyűlésen már a vármegyeház bővítésének szükségességéről tárgyaltak. A fő problémát a gyűlésterem kis mérete és az épület „romladozott és gyengélkedő" állapota jelentette. A gyűlésen elhatározták, hogy felkérik Joseph Bittheusert, a Károlyi család uradalmi építészét, hogy vizsgálja meg az épület állapotát, és megbízzák, hogy mérje fel a telket, tegyen javaslatot a bővítésre, és ezeket a következő rendi gyűlésen mutassa is be.[16]

A tervek elkészítésével Bittheuser egyéb elfoglaltságai miatt késlelkedett, így 1799. november 18-án ismét felszólították a kérés maradéktalan teljesítésére.[17] Végül megsürgette munkaadója, Károlyi József is, aki 1799. december 26-án Bécsből küldött levelében már arról értesíti a vármegyét, hogy megbízta az építőmesterét, hogy minden egyéb dolgát félretéve készítse el a vármegyeháza megnagyobbításának tervrajzát, és ezt adja át az alispánnak.[18]

A bővítés tervrajza és költségtervezete rövidesen el is készülhetett, ugyanis az 1800. augusztus 25-én tartott gyűlésen határozat született, hogy ezeket engedélyeztetés céljából felküldjék Bécsbe a Magyar Királyi Udvari Kancelláriához.[19]A tervrajz és a kapcsolódó iratanyag sajnos jelenleg lappang, így nem tudjuk megállapítani, hogy mekkora léptékű átépítést terveztek. Ismert azonban a terv mellé csatolt kérelem, amelyből kiderül, hogy az átépítés során a gyűléstermet szerették volna archívummá átalakítani, az új, az előzőnél nagyobb gyűléstermet pedig az emeletre költöztetni.[20] Az engedélyeztetés nem ment egyszerűen, ugyanis a Helytartótanács – bizonyára az építési költségek miatt – bekérte a vármegye

[14] Ezt a tervrajzhoz hasonlóan az építész szignójával is ellátta. A kísérőszöveg végén ez olvasható: „Franz Rosenstingl Architect und Professor den Civilbau-Kunst." 1780. július 1. MNL OL, T 20, No. 97/6.
[15] Szirmay 1810, 8.
[16] MNL OL, C 44, 473. cs. (1828), F.16, A.
[17] MNL OL, C 44, 473. cs. (1828), F. 16. B.
[18] MNL OL, C 44, 473. cs. (1828),F. 16. C.
[19] MNL OL, C 44, 473. cs. (1828), F. 16. D.
[20] MNL OL, C 44, 283. cs. (1800), F. 104.

és a fiskális kassza 1798–1799. évi számadásait. Időközben egyéb akadályok is felmerülhettek, mivel a vármegye többször (1801, 1805 folyamán) is meg kellett ismételje a kérését.[21] Végül 1806. január 7-én megérkezett az engedély, a munkálatok azonban, feltehetően gazdasági okok miatt, elmaradtak.[22]

Az építés ügye 1810–1811-ben került ismét napirendre, amikor a Helytartótanács két leiratot intézett a megyéhez (1810. november 14., 1811. január 8.). Ezekben tájékoztatást kért a megyei fogházak, a levéltárak, a fiskális és magánpénztár állapotáról.[23] Kihasználva az alkalmat, a vármegye beszámolt az épület állapotáról és hiányosságairól, és ismét kérelmezte a székház bővítésének engedélyezését. A kérelmet elutasították.[24]

Hasonló alkalom adódott a terv véghezvitelére 1813-ban, amikor a Helytartótanács rendeletben szólította fel a vármegyéket, hogy gondoskodjanak megfelelő méretű börtönökről, sőt, ezekben a különböző felekezetek számára kápolnákat is alakítsanak ki.[25] Mivel Szatmár vármegye székháza nem felelt meg ezen elvárásoknak, a Helytartótanács (1813. október 5-én) engedélyezte a bővítést, és ennek költségeire 16 256 forint 45¼ krajcár kivételét a házi pénztárból (cassa domestica).[26] Az 1820. december 1-i nagykárolyi közgyűlésen elhatározták, hogy a fogház bővítése és a kápolnák kialakítása mellett új adószedői/pénztárosi hivatalt és várnagyi szállást (perceptoriális és hadnagyi quartélyt) is építenek. A gyűlés jegyzőkönyvének kivonatából arról is értesülünk, hogy a munkálatokat valamilyen már meglevő rajz – talán Bittheuser 1800-ban készült terve – szerint akarták elkezdeni. Ezt a megye mérnökével (*ingenieur*) mindössze annyira szerették volna megváltoztatni, hogy a rendeletnek megfelelően az új épületben két kápolna is helyet kapjon.[27]

A munkálatok 1821-ben zajlottak. A felépült új épületszárnyban az adószedői/pénztárosi hivatal és a várnagyi szállás helyiségei (perceptoratus és castellanusi quartélyok), valamint egy katolikus kápolna kapott helyet. A forrásokból sajnos nem derül ki, hogy az új szárny pontosan hol helyezkedett el, illetve hogyan kapcsolódott a régi épülethez. Az építés költséglistája megnevez néhány mestert is, például Fock Ignác kőművesmestert, aki feltehetően az építkezést is vezette, és akinek az egész épület falainak felrakásáért, vakolásáért és fedéséért az előzetes megállapodás szerint 1614 forint 51 krajcárt fizettek, valamint Fideli Ekker asztalost, akinek a különböző asztalosmunkákért 1321 forint 1 krajcár járt. Az összköltség (11 422 forint 25 krajcár) megközelítőleg 5000 forinttal volt kevesebb a Helytartótanács által biztosított támogatásnál.[28]

Mivel a fennmaradt összeg nem volt elegendő a meglévő épület átalakítására, egy nagyobb gyűlésteremmel és archívummal való bővítésére, ezek költségeit a vármegye közadakozásból szerette volna fedezni. Ezért 1821 decemberében felszólította a megye elöljáróit, birtokosait, hogy pénzzel, építőanyaggal vagy terményadománnyal járuljanak hozzá a költségekhez.[29] Az 1822. március 11-én tartott közgyűlésen – amikorra közadakozásból már közel 2400 forint, jelentős mennyiségű gabona („szemes élet") és faanyag összegyűlt –, elhatározták, hogy segélyért fordulnak a Károlyiakhoz a szükséges „néhány ezer tégláért és zsindelyért", illetve a szatmári püspökséghez és káptalanhoz.[30] 1824-ben a főispán évi honoráriumának egyharmadát, azaz ötszáz pengő forintot, a magisztrátusi tisztviselők pedig járandóságuk egynegyedét ajánlották fel építési célra.[31] Az adományokat az erre a célra nyitott pénztárkönyvben vezették.[32]

A börtön bővítésének ügyét először az 1825. március 14-i gyűlésen tárgyalták, és elhatározták, hogy hozzáfognak a vármegyeháznál levő tömlöcök bővítésének előkészítéséhez, hogy a munkát az év végéig befejezhessék.[33] Szándékukban állt a református és az evangélikus rabok számára egy közös kápolna építése is, amelyet az 1821-ben megépült új szárnyban található katolikus kápolnával átellenben szerettek volna kialakítani.[34] Mindezt nyilvánvalóan ösztönözhette a már említett hely-

[21] MNL OL, C 44, 473. cs. (1828), F. 16. E.
[22] MNL OL, C 44, 473. cs. (1828), F. 16, 42r–v.
[23] MNL OL, C 44, 473. cs. (1828), F. 16.2. sz. irat.
[24] MNL OL, C 44, 473. cs. (1828), F. 16. 4. sz. irat.
[25] MNL OL, C 44, 473. cs. (1828), F. 16. 5. sz. irat.
[26] MNL OL, C 44, 473. cs. (1828), F. 16. 4. sz. irat, 42v.
[27] MNL OL, C 44, 473. cs. (1828), F. 16.4. sz. irat.
[28] MNL OL, C 44, 1828. f. 16. p. 4.10. sz. irat.
[29] MNL OL, C 44, 1828. f. 16. p. 4. 6. sz. irat.
[30] MNL OL, C 44, 1828. f. 16. p. 4. 7. sz. irat.
[31] MNL OL, C 44, 1828. f. 16. p. 4. 8–9. sz. irat.
[32] KvÁLvt–SzVmLvt, Juridica,1540. doboz, számozatlan iratcsomó.
[33] MNL OL, C 44, 1828. f. 16. p. 4. 10. sz. irat.
[34] MNL OL, C 44, 1828. f. 16. p. 4. 11. sz. irat.

tartótanácsi rendelet, de a raboknak a felekezeti hovatartozását is figyelembe vevő lelki gondozását a vármegye is szem előtt tartotta. Már 1821-ben rendelkezett, hogy a katolikus és a református istentiszteletek részére külön termeket rendeljenek, ezt követően pedig a börtönök felügyeletét végző hadnaggyal számba vétette a rabokat és ezek bűntetteit. Ez egyrészt a tervezett bővítés nagyságának megállapítása miatt lehetett fontos, másrészt azért – ahogyan az egyik iratból ki is derül –, hogy a lelkipásztorok az elkövetett bűncselekményekhez tudják igazítani rendszeres, heti két alkalommal tartott prédikációikat, tanításaikat.[35]

Szatmár vagy Nagykároly? Vita a megyeszékhelyről

Az 1821-ben kezdődő munkálatok folytatását egy váratlan körülmény szakította meg. Az 1829. december 9-i közgyűlésen a megyei elöljáróság egy csoportja felszólalt, hogy a megye székhelyét át akarják helyeztetni a szabad királyi városi ranggal rendelkező Szatmárra, és ott új székházat szeretnének építtetni.

Az ügy kivizsgálására küldöttséget állítottak fel. Ennek jelentését 1830. február 10-én már Szatmárnémetiben, egy közgyűlésen vitatták meg, majd a Helytartótanácshoz felterjesztést fogalmaztak meg, amelyben összefoglalták a székhelyváltás szükségességének legfontosabb okait. Azzal érveltek, hogy Nagykároly gyakorlatilag jogtalanul tölti be a megyeszékhely szerepét, mivel ez a státusz a megyeszékhelyek létrehozását elrendelő 1723. évi 73. számú törvénycikk értelmében csak a szabad királyi városokat, törvényhatósági központokat, de legalább privilégiumokkal bíró mezővárosokat illeti, ezzel szemben Nagykároly nem rendelkezik municipális jogokkal, ráadásul nem a megye központjában, hanem annak szélén található. Megemlítik, hogy mindössze azért helyezték 1771-ben Nagykárolyba a vármegyeközpontot, mert Szatmáron az idő tájt gyakoriak voltak az árvizek, amelyek megközelíthetetlenné tették. Az árvízveszély a Szamos szabályozásával megszűnt, 1821 óta nem voltak jelentős áradások. Emellett Szatmár jogi státusza, központi elhelyezkedése, az állami adminisztráció alatt álló bányavárosokhoz való közelsége és a szatmári püspökség jelenléte miatt is indokolja, hogy oda helyezzék a székhelyet. A kérelmezők javasolták, hogy az addigi székház épületeiben létesítsenek lovas kaszárnyát a megyebeli katonaság részére, illetve ígéretet tettek, hogy az új megyeháza építésének költségeit saját erőből, közadakozásból, nem a lakosságra kivetett különadókból fedezik.[36]

1830. január 31-én Nagykároly városa is tájékoztatta a Helytartótanácsot Szatmár szándékáról. A nagykárolyiak levelükben igyekeztek megvédeni érdekeiket, hangsúlyozva, hogy a város mindig szívén viselte a székház sorsát, és sokat tett azért, hogy az a jelenlegi díszes állapotába kerüljön. Emellett felsorolták azokat az elsősorban gazdasági hátrányokat, amelyek a székhely áthelyezéséből származnának, és természetesen azokat az érveket is, amelyek a megyeszékhely helyének megtartása mellett szóltak. Ellenezték azt, hogy az épületben kaszárnyát alakítsanak ki, mert ez nagyon megterhelné a várost, de maga az épület sem alkalmas erre a célra.[37]

Mindkét város, a gyakorlati érveken túl, elsősorban gazdasági megfontolásból ragaszkodott a megyeszékhely megtartásához, illetve megszerzéséhez. Míg Nagykároly amiatt aggódott, hogy státuszának elvesztése városi jellegének alapját, a kereskedelmet fogja hátrányosan érinteni, féltette addig virágzó gabonapiacát, aggódott a mesteremberek és kereskedők elvándorlása miatt, Szatmár épp ellenkezőleg, lakosságának és gazdasági erejének további növekedését, Szatmár, Közép-Szolnok, Ugocsa és Máramaros vármegyék kereskedelmi központjává való előlépését, egyben a környező települések fejlődését remélte az új státus megszerzésétől.

Az ügyet a vármegye és a székház történetében meghatározó szerepet játszó Károlyiak sem hagyták szó nélkül. 1830. február 8-án gróf Károlyi József fiai, István, Lajos és György a Helytartótanácshoz intézett felterjesztésükben hosszasan fejtegették felháborodásukat és tiltakozásukat.[38] Állásfoglalásukat a Helytartótanács mellett az ügyet vizsgáló, az 1829. decemberi gyűlésen felállított bizottság is megkapta, hogy a megyegyűlésen felolvassák, majd ne mulasszák el a „felsőbb helyekre" küldött jelentéshez csatolni.[39] 1830. január 8-i keltezésű, jogi képviselőik által fogalmazott nyilatkozatukban emlékeztették a bizottságot, hogy az 1771-es *restaurationalis* nagygyűlésen, amelyen a me-

[35] MNL OL, C 44, 1828. f. 16. p. 4. 5. sz. irat.
[36] MNL OL, C 44, 486. cs. (1830), F. 35. 3. irat, 14–18.
[37] MNL OL, C 44, 486. cs. (1830), F. 35. 2. irat, 10–12v.
[38] MNL OL, C 44, 486. cs. (1830), F. 35. 1. irat, 1–9.
[39] A dokumentumot nem szignálták, ezért feltételezhető, hogy a nyilatkozat másolata vagy fogalmazványa lehet. MNL OL, C 44, 486. cs. (1830), F. 35.4. irat.

gyeszékhelyről döntöttek, nagyrészt szatmári és Szatmár környékéről származó tagok választották Nagykárolyt megyeszékhelyül. Persze nem mulasztották el felidézni a Károlyiak szerepét a székhely történetében: a ma is álló, megyeszékhelynek használt épületet Károlyi Antal, Nagykároly földesura, az akkori főispán saját házi pénztárából vásárolta, mentesítve fundusát a földesúri adózás alól addig, amíg azt vármegyeházként használják. Később pedig, amikor báró Vécsey Miklós főispán megszerezte a szükséges engedélyt az épület kibővítésére, a munkálatokat a most élő Károlyi István, Lajos és György grófok építőanyaggal, munkaerővel jelentős támogatásban részesítették, melynek köszönhetően a megyeháza a maga 70 szobájával megfelelő szállást biztosít a vármegye tisztjei számára.

A nyilatkozat, Nagykároly városának leveléhez hasonlóan, az 58 évig Nagykárolyban működő megyeszékhely régi helyén maradása mellett érvelt. Figyelmeztetett, hogy az egykori adománylevél értelmében a vármegye telke vissza fog kerülni a család tulajdonába, ami a rajta álló épület további sorsát is megpecsételheti. A család nem fog hozzájárulni, hogy azt más célokra használják, és nem is szándékszik azt megvásárolni, a vármegye pedig sem a vásárláshoz, sem az új székház építéséhez szükséges anyagi forrásokkal nem rendelkezik. Kaszárnyává alakítását pedig azért ellenzi, mert a megyében már több tiszti kvártélyház áll: kettő Nagykárolyban, egy-egy Mezőpetriben, Szaniszlón, Fényen, Csanáloson és Nagymajtényban. Jelzi, hogy Szatmár már csak a gyakori árvizek miatt sem lenne megfelelő, mert ilyen esetekben a megyegyűlések is akadályoztatva lennének, a megemelkedett talajvíz pedig elárasztással fenyegetné a vármegyei börtöncellákat, amelyeket általában a megyeházak pince- vagy földszintjén szoktak kialakítani. Mindemellett a vármegyét nagyon megterhelné a tisztviselők szállításának és a hivatalos levelek küldésének költsége is, amelyet Nagykárolyban, mivel az a vármegye joghatósága alá tartozott, a jobbágyság bevonásával, előfogatadás (forspont) révén oldottak meg, erre azonban a szabad királyi város Szatmáron nem lesz lehetőség, ott ezt csakis a polgárság fizetett foglalkoztatásával lehetne működtetni. Problémát jelenthet az építésre alkalmas, száraz, adómentes telek hiánya is. A nyilatkozat siet hangsúlyozni, hogy az építés költségeihez a Károlyi család nem fog hozzájárulni, sőt a vármegye adójának felét fizető Károlyi-uradalom jobbágyságát is eltiltja az építkezésben való segédkezéstől, „ki lévén már azok eléggé fáradva a mostani vármegye háza körül tett munkába". Fontosabbnak ítéli, hogy a befolyt járulékokat és adományokat sürgetőbb problémák megoldására, például az utak javítására fordítsák.

Az ügy további fejleményei nem ismertek. A vita 1889-ben mérgesedett el ismét, amikor a pénzügy-igazgatóságot Szatmárról Nagykárolyba helyezték, kiváltva ezzel a szatmáriak elégedetlenségét. A vita odáig fajult, hogy végül nemcsak a pénzügy-igazgatóság visszahelyezését próbálták elérni, hanem ismét szervezkedést indítottak a vármegye székhelyének áthelyezésére.[40] Mindkét tábor különböző fórumokon (megyegyűlési felszólalások, viták, a szatmári *Szamos* és a nagykárolyi *Nagykároly és Vidéke* hetilapok tárcái, minisztériumi felterjesztések révén) próbálta érdekeit érvényesíteni.[41]

Az 1834. évi földrengés és a vármegyeház egyik udvari szárnyának kijavítása (1837–1842)

A székház az 1834. október 15-én az Érmelléken pusztító földrengéssorozatban súlyosan megsérült: a vármegyének a Helytartótanácshoz küldött beszámolója szerint a földrengés során a legfontosabb helyiségek, így a vármegyegyűlések és a törvényszék számára rendelt termek, a főispáni lakosztály, a nyíri járás pertára, az alispáni kancellária szobái használhatatlanná váltak, összedőléssel fenyegettek.[42]

A vármegyei közgyűlés 1834. november 10-én úgy határozott, hogy nem építenek új székházat, hanem visszabontják az emeleti részt, és csak a földszintet állítják helyre egyszerű gerendás menynyezettel.[43] A helyreállítás tervét Tótfalusy Sámuel földmérő készítette el, és az 1835 márciusában tartott megyegyűlésen jóvá is hagyták.[44] Időközben a közgyűléseket alkalmi helyszíneken, gyakran a városon kívül, kocsmákban és más, nagyobb teremmel rendelkező épületekben tartották.[45] A Helytartótanács 1835 áprilisában viszonylag csekély összeget, háromezer forintot folyósított a helyreállításra.[46] A vármegye az emelet elbontásával a földszinten szeretett volna kialakítani a közgyűlések és

[40] Borovszky 1908, 550–551.
[41] Különösen beszédesek e tekintetben a helyi sajtó tárcái. Vö. *Nagykároly és Vidéke* 6. 29. (1889. július 20.); *Szamos* 21. 57. (1889)
[42] MNL OL, C 44, 578. cs.(1843),F. 12.
[43] Fazekas 2006, 489.
[44] Fazekas 2006, 489.
[45] MNL OL, C 44, 578. cs. (1843),F.12.
[46] MNL OL, C 44, 578. cs. (1843), F. 18r.

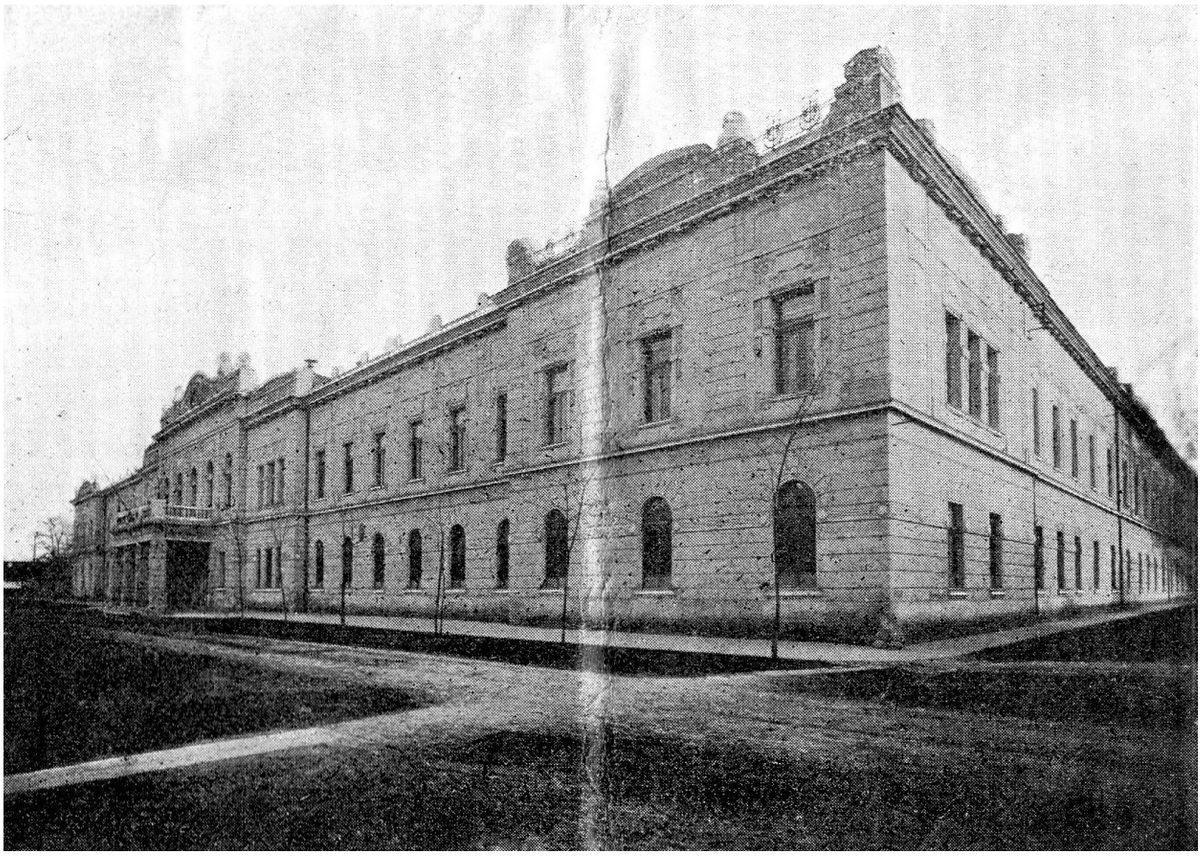

4a kép. A vármegyeháza átalakítás előtti homlokzata
Fig. 4a. The facade of the county hall before the rebuilding

a törvényszék tartására alkalmas termeket, azonban az emeleti, főispáni lakosztályt magába foglaló rész lebontásával kiderült, hogy valójában az épület helyreállíthatatlan, és alapjaitól kell újjáépíteni.[47]

Az 1835. szeptemberi közgyűlésen elhatározták, hogy a megyeszékhely továbbra is Nagykárolyban marad, és egy újabb bizottságot állítottak fel, amelyre az új székház tervének és költségvetésének elkészítését bízták. Az építkezés költségeire a rendek 20 000 forintnyi alapítványt tettek, Károlyi György pedig pénzadománnyal, valamint építőanyaggal járult hozzá az építkezéshez.[48]

1837. június 6-án a vármegye ismét engedélyért fordult a Helytartótanácshoz, hogy a korábban megítélt támogatást az építési munkálatok elkezdésére fordíthassa, de vállalta, hogy a fennmaradó költségeket közadakozásból fogja fedezni.[49] A terveket és az építés költségvetési tervezetét a Helytartótanács (1837. július 19.) is bekérte.[50]

A szűkös anyagi lehetőségek miatt feltételezhetjük, hogy az 1837–1842 között zajló munkálatok során a régi épület valamelyik részét – talán az 1821-es új szárnyat – állították helyre.

A munkálatok folytatására a gyűléstermet, valamint a főispáni és alispáni lakásokat is magába foglaló új épületre a vármegye forrásai nem voltak elegendők. 1842-ben ismét a Helytartótanácshoz folyamodtak, és kérelmezték, hogy felhasználhassák azt az évi 400 forintot, amelyből korábban az alispán szállásdíját fedezték.[51] A kérelmet alaptalannak ítélték (1843. április 25.), mivel korábban – a megyegyűlésnek az 1837. június 6-i, a Helytartótanácsnak is elküldött nyilatkozata szerint – a megye nemesei magukra vállalták az építésnek az akkor megítélt háromezer forint támogatáson felüli költségeit. A válaszlevélből emellett kiderül az is, hogy az ügy folyamán a vármegye több szabálytalanságot is vétett: nem küldte el az épület kért tervrajzát és költségvetését, illetve az említett 400 forintot is jogtalanul fordította szállásdíjra.[52]

[47] MNL OL, C 44, 578. cs. (1843), F.
[48] Fazekas 2006, 489.
[49] MNL OL, C 44, 578. cs. (1843), F. 12.
[50] MNL OL, C 44, 578. cs. (1843), F. 12, 18.
[51] MNL OL C 44, 578. cs. (1843),F. 12.
[52] MNL OL C 44, 578. cs. (1843), F. 12, 18–19.

Az Ybl Miklóshoz köthető klasszicista, 19. századi periódus

A székház sorsát ismét a Károlyi család közbelépése vitte előre. Az új megyeháza építésének költségeihez jelentős pénzösszeggel, valamint tégla- és faanyaggal is hozzájárult Károlyi György, aki 1839-től Szatmár vármegye főispánja volt. Feltételezhetően az ő javaslatára bízták meg az akkor pályájának kezdetén álló Ybl Miklós építészt a megyeháza tervének elkészítésével.

Károlyi György jelentős összegeket fordított a nagykárolyi uradalom földrengésben károsodott épületeinek helyreállítására. Ybl a Károlyiakkal Heinrich Koch építész révén kerülhetett kapcsolatba, akinek budapesti irodájában gyakornokként dolgozott 1836-tól. Így, építészsegédként vett részt a fehérvárcsurgói kastély építkezéseiben (1844–1849) és a pesti Károlyi-palota átépítésének munkálataiban. Károlyi György nagykárolyi birtokaira már önállóan, utóbbi meghívására érkezett, és itt az 1840-es évektől kezdődően több építkezést vezetett. Feladata elsősorban a földrengés idején megsérült jelentősebb épületek helyreállítása, újjáépítése volt. Így például tervei alapján építették újjá 1844–1848 között a kaplonyi Páduai Szent Antal-templomot és az ehhez csatlakozó Károlyi-kriptát, de terveket készített a nagykárolyi Szarvas-fogadónak (a jelenlegi polgármesteri hivatal) egy színház- és bálteremmel való bővítéséhez (1845–1846), illetve felügyelte, irányította a nagykárolyi piarista templom és rendház (1857–1860) és az erdődi katolikus templom felújítási munkálatait.[53]

Szatmár vármegye nagykárolyi székházának újjáépítését mindeddig a szakirodalom nem kötötte Ybl Miklóshoz, annak ellenére, hogy már a megyeháza 20. századi átalakításának az Építő Iparban közölt dokumentációjában szereplő, a vármegyeháza átalakítás előtti homlokzatáról készült fényképfelvétel (4a kép) feliratában is szerepel Ybl neve, Ybl Ervin az építészről írott monográfiájának egyik lábjegyzetében pedig szintén hozzá köti a nagykárolyi megyeháza építését.[54] Yblnek a megyeházához készített tervei, akárcsak a szintén jelentős kaplonyi építkezés tervanyaga, nem került elő, mindössze az építész hagyatékában található számlák utalnak a közreműködésére. Ugyancsak az előkerült

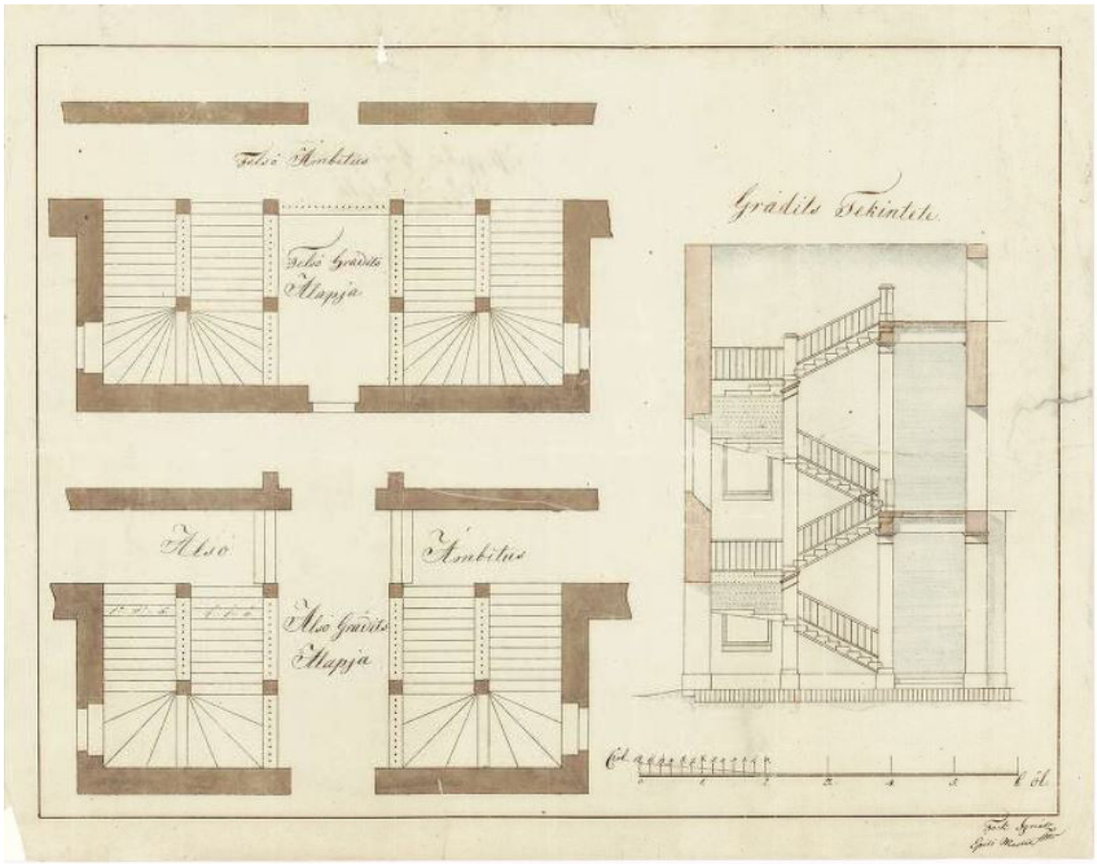

5. kép. A vármegyeház lépcsőházának tervrajza, Fock Ignác, 1854 (BFL–YBL TERV, No. 19/10)
Fig. 5. Plan of the stairway in the county hall, Ignác Fock, 1854 (BFL–YBL TERV, No. 19/10)

[53] YBL 1956, 15–16; GERLE–MARÓTZY 2002, 16.
[54] Építő Ipar 31. 30. (1907. július 28.) 291; YBL 1956, 120, 33. lábjegyzet.

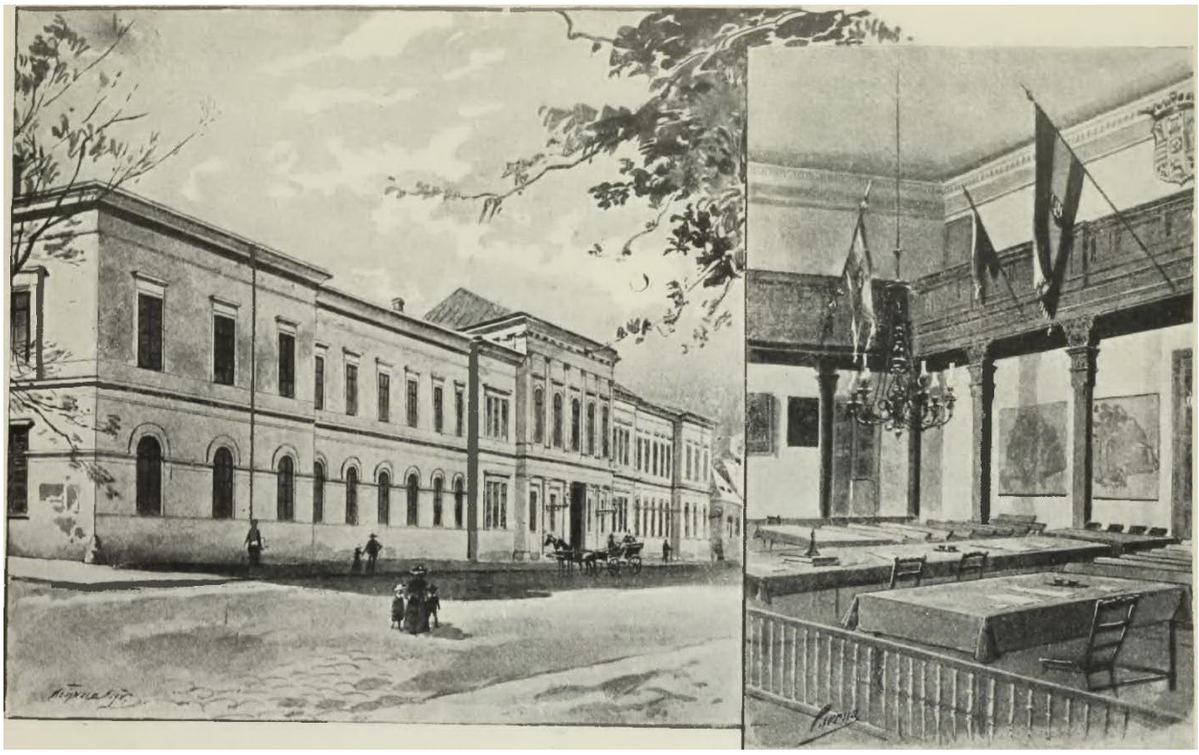

6. kép. Szatmár vármegye székháza és annak díszterme az átépítés előtt (Vértesy 1906)
Fig. 6. The county hall of Szatmár County and its ceremonial hall before the rebuilding (Vértesy 1906)

kisebb írott forrásokból lehet következtetni arra, hogy az építkezés 1847 körül már javában zajlott, és valamikor 1854–1855 körül fejeződhetett be.

Valószínűleg ehhez a nagykárolyi építkezéshez küldött 160 burkolótéglát Victor Brachmetter, a wagrami Doblhoff-féle kerámiagyár megbízottja 1847. október 25-én, amint ez egy Ybl Miklósnak címzett levélből kiderül.[55] Ugyancsak 1847 decemberében Johann Klein Nagykárolyból arról tudósít, hogy a vármegyeháza épületének munkálatai pénzhiány miatt rosszul állnak, már egy ideje szünetel az építkezés: a kőművesek és az ácsok két hónappal korábbi bérüket sem kapták kézhez, illetve Ybl drágán szerződtette az asztalosokat és a lakatosokat.[56] A munkálatok, talán az 1848-as események miatt, és az építkezés volumenéből adódóan elhúzódhattak, ugyanis a lépcsőház kialakításához csak 1854-ben készült tervrajz (5. kép).[57] Ezt a kisebb rajzot Fock Ignác építőmester készítette, aki feltételezhetően Ybl segéde, a kivitelező lehetett. Fockot az 1828-as országos összeírás hat legénnyel dolgozó kőművesmesterként veszi számba.[58] Személye azonos lehet az 1821-ben épült szárny költséglistájában szereplő Fock Ignác kőművesmesterrel, aki – mint nagykárolyi építőmester – több környékbeli templom (Nyírparasznya, görögkatolikus templom, 1822; Kántorjánosi, református templom, 1829; Baktalórántháza, református templom, 1835; Érkörtvélyes, református templom, 1840) építésében is részt vett.[59]

Az építkezések ideje alatt a gyűléseket kezdetben a vármegyeházzal szemben levő, a későbbi kaszinóépület helyén álló Aranycsillag fogadóban, majd az udvari szárnyépületben tartották. Ezekben az években dolgozott itt vármegyei főjegyzőként Kölcsey Ferenc.[60] Írószobája az emeleten volt, ahová később a járásbírói hivatal került (7. kép).[61] Az 1834. december 9-én tartott megyegyűlésen itt mondott beszédet Wesselényi Miklós, élesen bírálva a kormányzatot a reformok elbuktatásáért;

[55] HU BFL XV.17.f.331.a, 66/2–3 f. Keltezés: 1847. október. 25. Wagram bei Günselsdorf.
[56] HU BFL XV.17.f.331.a, 66/8–10. Keltezés:1847. december 22., Nagykároly.
[57] BFL–Ybl Terv, No. 19/10.
[58] Kapossy 1952, 136.
[59] Terdik 2011, 32–33.
[60] Erről egyébként Petőfi is megemlékezik *Nagykárolyban* című versében (1846): „Hát e falak közt hangozának / Nagy szavaid, oh Kölcsey?... / Ti emberek, nem féltek: épen / E szent helyet ily nagy mértékben / Megszentségteleníteni? / Isten, küldd e helóta népre / Földed legszörnyübb zsarnokát, / Hadd kapjon érdeme dijába' / Kezére bilincset, nyakába / Jármot, hátára kancsukát!"
[61] Közli: Vértesy 1906, 141.

7. kép. Kölcsey Ferenc lakása a vármegyeház melléképületében (VÉRTESY 1906)
Fig. 7. Ferenc Kölcsey's apartment in the annexes of the county hall (VÉRTESY 1906)

később ezért hűtlenségi perbe is fogták.[62] Az 1841. február 22-i közgyűlésen itt dolgozták ki az ún. „szatmári 12 pontot", a reformkor politikatörténetének fontos programtervezetét.[63]

Az Ybl által tervezett, U alaprajzú klasszicista épület – mely az ebben az időszakban felépülő szatmárnémeti székesegyház és püspöki palota mellett a megye legjelentősebb klaszszicista emlékeinek egyike lehetett – főhomlokzata több század eleji képes levelezőlapon és egy Cserna Károly által készített rajzon is megjelenik (6. kép).[64] Ezek rávilágítanak arra, hogy a jelenlegi épület főszárnya és részben a mellékutcák irányába elhúzódó mellékszárnyak már ekkor kiépültek. Összehasonlítva az épület jelenlegi állapotával, megállapítható, hogy a későbbi, 20. század eleji átalakítás lényegesen nem érintette az alaprajzi elrendezést, sőt a legtöbb esetben még a terembeosztást és az ablakok elrendezését sem.

Akárcsak napjainkban, a hosszan elnyúló főhomlokzat a két sarokrizalit és a főbejáratot is magába foglaló középpavilon köré szerveződött. Utóbbi kivételével a földszintet mindenütt félköríves, az emeletet pedig egyenes záródású, szemöldökpárkánnyal díszített ablakok tagolták. A középrizalit két oldalán – a jelenlegi állapothoz hasonlóan – szintenként egy-egy háromosztatú ablak által meghatározott, kissé előugratott homlokzatszakasz különült el, mely mögött minden bizonnyal mindkét szinten egy-egy nagyobb terem, alul a fogadótér, az emeleten pedig a gyűlésterem kapott helyet. Hasonló hármas tagolású ablakok nyíltak a jelenlegi Jókai/Doina utca felőli (K) szárny sarokrészén is (4. kép). A főhomlokzati szárny fölé magasodó, sátortetővel fedett középpavilont a földszinten egy-egy egyenes záródású ablakkal közrefogott hármas (két gyalogos és egy kocsibehajtó) kapunyílás, az emeleten hat lizéna között öt félköríves, szemöldökpárkányos ablak tagolta, és egyszerű, konzolos párkány zárta le.

Az oldalhomlokzatokról sajnos nem rendelkezünk forrásokkal, de a korabeli oldalnézeti fényképeken felbukkanó részletek alapján (4., 6. kép) megállapíthatjuk, hogy a 19. század közepén a fő szárnnyal egyidejűleg kiépült a Jókai/Doina utcai (K) szárny és a Vonház utca (Ny) felőli oldalszárny főszárny felőli része is. A hozzájuk csatlakozó, a főépületet az udvart lezáró hátsó épülettömbbel összekötő mellékszárnyak közül a nyugati a földrengés után nem épült újjá, a keleti pedig – amely valószínűleg azonos az 1837–1842 között kijavított szárnnyal – ekkor még csak földszintes volt, és csak majd a század végén alakították emeletessé.

Az udvart lezáró melléképület hátsó, görögkatolikus templom felőli része átvészelte a földrengést. A Vonház utca felőli oldalának emeletén egykoron Kölcsey írószobája és lakása húzódott (7. kép). Utóbb ide került a járásbírósági hivatal, nemrégiben szociális célokra felújították, de a későbbi ajtó- és ablaknyílás-átalakítások ellenére többé-kevésbé napjainkig őrzi eredeti formáját. Nem sokkal korábban épülhetett a folytatásában húzódó, jelenleg romos, kissé alacsonyabb épületrész, amely hasonló kialakítást kapott: a homlokzatok két szintjét lizénák közé helyezett egyenes záródású ablakok, az udvari oldalon pedig kosáríves, zárt árkádos folyosó tagolja. Ez az épületrész foglalta magába a vármegyei börtönt is, amelynek udvar felőli homlokzatát a 19. század eleji átalakításáig nyolc ívből álló árkádsor tagolta (1. kép).

[62] BOROVSZKY 1908, 180; KALLA 2010, 575.
[63] PÓK 1997, 129–135.
[64] Közli: VÉRTESY 1906, 135.

Szecessziós átépítés (1904–1905)

Az épület állapota a 20. század elejére leromlott, ezért 1904-ben elhatározták, hogy felújítják. Elsősorban a főhomlokzat, a nagyterem mennyezete, a tetőzet, az ajtók és ablakok, valamint a padlózat szorult felújításra, de szükségessé vált az épület bővítése, a hivatalok számának növelése és a főispáni lakás építése is. Utóbbi orvoslására Ujfalussy Sándor alispán idejében (1881–) földszintesre kiépítették a vármegyeház nyugati szárnyát, Nagy László alispán idejében (1895–) pedig a keleti mellékszárnyra húztak emeletet.[65]

Az építkezéseket tárgyaló bizottság felvetette egy új megyeháza építésének ötletét is, ezt azonban hamar elvetették, ugyanis újjáépítés esetén 650 000–800 000 korona költséggel kellett volna számolniuk, szemben az átalakítás 300 000 koronára becsült költségével. Kezdetben csak a Kölcsey/Culturii utca felőli főszárnyat, illetve a keleti, Jókai/Doina utca felőli mellékszárnyat szerették volna átalakítani, végül azonban elhatározták, hogy emeletessé bővítik a jobb oldali (Ny), Vonház utcai, kb. 66 méter hosszú, földszintes szárnyat is.

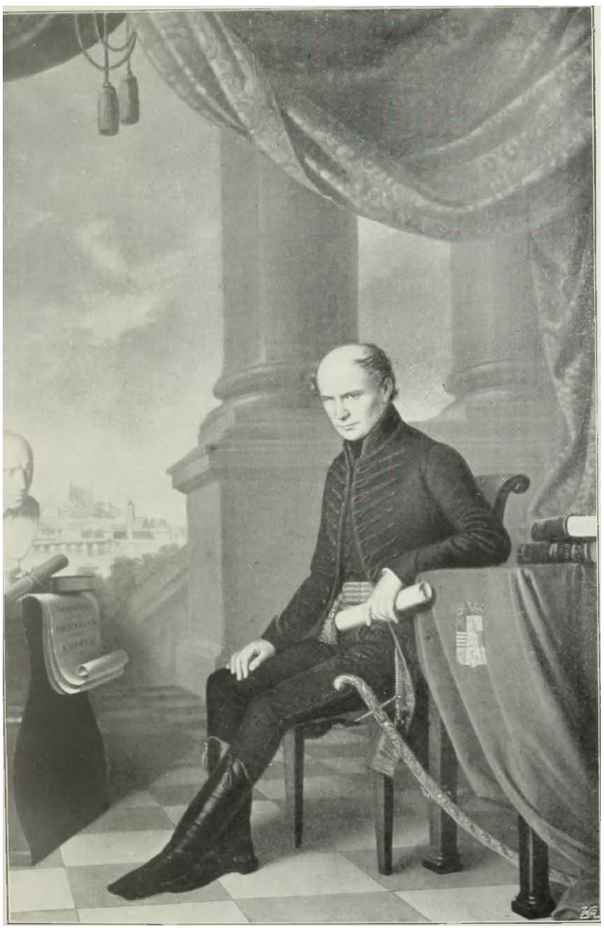

8. kép. Anton Einsle: Kölcsey Ferenc (1839). Weinwurm Antal felvétele (Vértesy 1906)
Fig. 8. Anton Einsle: Ferenc Kölcsey (1839). Record by Antal Weinwurm (Vértesy 1906)

A tervek elkészítésével Schodits Lajos (1872–1941) építészt, a Magyar Állami Felső Építő Ipariskola tanárát bízták meg, a kivitelezési munkálatokra pályázni lehetett. 1904. május 5-ig összesen 79 pályázat érkezett be, közülük az összes munkálatokra csak négy vállalkozó pályázott. A bizottság a legolcsóbbat, Müller Miksa és Antal lőcsei cégének ajánlatát fogadta el. Ők 13% engedménnyel, összesen 203 590 korona 19 fillérért vállalták el a kivitelezést.[66] A munkálatokat Lichtschein Lajos mérnök ellenőrizte.

Az építési tervrajzokat (földszinti és emeleti alaprajz) több, a munkálatok befejezése után készült homlokzati és belső fényképfelvétellel együtt és az építkezések részletes bemutatásával maga az építész közölte az Építő Ipar 1907. évi 30–34. számában.[67]

Az építkezés, amelynek során Borovszky megfogalmazása szerint „az addig egyszerű kialakítású épületre a szeczesszió divatos stíljét erőszakolták rá", 1904. május 10-én kezdődött meg, és a munkálatok többsége, a középső, reprezentatívabb rész kivételével, novemberre el is készült.[68] Az alaprajzon nem módosítottak, meghagyták a falakat, mennyezeteket, födémeket és a fedélszéket is. A régi bádogtető helyett kátránylemezes palafödést használtak. Felmagasították a sarokrizalitokat, kiemelték a középrészt, eléje négy falazott oszlopon nyugvó, baluszteres mellvédű erkélyt építettek. Ezt az oszlopos kocsiáthajtót az 1940-es években, az épület funkcióváltását követően bonthatták le. Ekkor pusztulhatott el az oromzat domborműves díszítése is, amelyen a magyar korona alá elhelyezve a vármegye címere, valamint a három rendezett tanácsú város, Nagykároly, Nagybánya és Felsőbánya egyesített címere volt látható (11. kép).[69] A homlokzatok átalakítása, a mellékszárny megemelése után a munkálatok a belsőben folytatódtak. Kicserélték az ajtókat, ablakokat, az ablaknyílásokhoz azonban nem nyúltak, mivel ezek csak 15 cm mélyre voltak bekötve a falszövetbe, illetve az első eme-

[65] *Szatmármegyei Közlöny* 30. 17. (1904. április 24.) 1–2.
[66] *Nagykároly és Vidéke* 21. 18. (1904. május 5.) 1–2.
[67] Építő Ipar 31. évfolyam: 30. (1907. július 28.) 291, 293, 295; 31. (1907. augusztus 4.) 299, 301–302; 32. (1907. augusztus 11.) 309–310, 312; 33. (1907. augusztus 18.) 317; 34. (1907. augusztus 25.) 327–329.
[68] Borovszky 1908, 180.
[69] *Nagykároly és Vidéke* 22. 14. (1905. április 6.) [2].

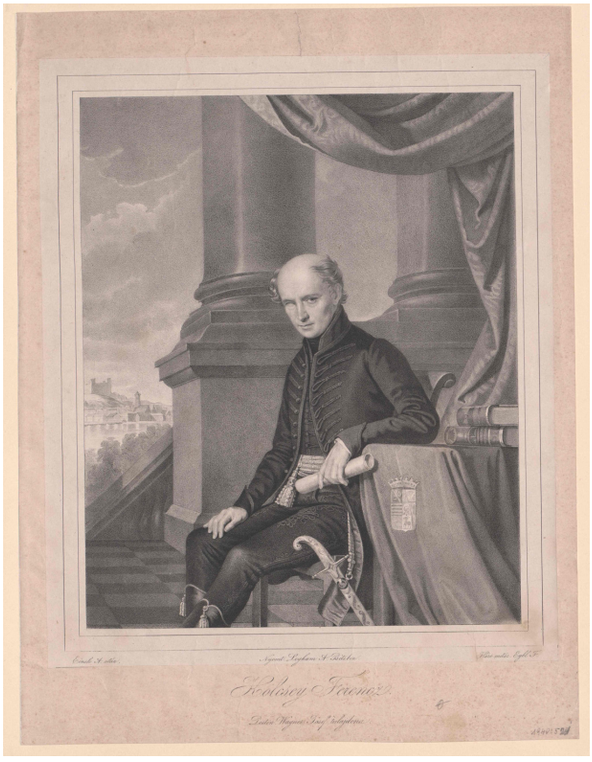

9. kép. Anton Einsle: Kölcsey Ferenc (1839). Franz Eybl metszete
Fig. 9. Anton Einsle: Ferenc Kölcsey (1839). Engraving by Franz Eybl

let padlója is lejtett 40 cm-t. Kibontották a régi oszlopos előcsarnok két szélső, utóbb befalazott nyílását. Felette volt a nagy, 19 m hosszú és 13 m széles közgyűlési terem, ezért statikai megfontolásból meghagyták az előcsarnok oszlopait (19. kép). A gyűlésterem (14. kép) átalakítása során a legnagyobb kihívást az új mennyezet jelentette. A közel 13 méter fesztávolságú, 48 cm szélességű falakkal rendelkező terem mennyezetét eredetileg a Karl Rabitzról elnevezett dróthálós eljárással alakították ki. Ezt egy olyan kompakt mennyezettel kellett helyettesíteniük, amely az egyik oldalra tervezett széles galériát alátámasztás nélkül is elbírta. Végül ezt a munkát egy Schustler József nevű mérnök vállalta el, aki Visintini-rendszerű elemekből alakította ki a mennyezetet, ezt pedig rabichálóra rávitt gipszvakolással vonta be. A vasbeton tartóelemek alkalmazása a karzatot tartó oszlopok tehermentesítését is lehetővé tette (a beszámoló szerint ezeknek nincs statikai szerepük). A gyűlésterem mennyezete decemberben lett kész. Ezt követően a Ganz és Társa cég elkezdte a világítás beszerelését.[70] A lakáscsillárokat és mennyezetvilágítást részben a Ganz és a Giergl cég, részben a Magyar Fém- és Lámpaárugyár szállította. A termek, a lépcsőház csillárait, kandelábereit és falikarjait Schodits Lajos építész tervei szerint a Zellerin Mátyás-féle gyár készítette. A nagyterembe és több fontosabb hivatalba Heuffel-kályhákat helyeztek el, amelyeknek burkolatai szintén tervrajz szerint készültek Zsolnay-kerámiából és sárgarézből (15. kép). A díszvakoló- és műmárványmunkát Neuhauser János budapesti cége végezte, a tölgyfa-épületmunkát Csepreghy János, a bútorok egy részét Malomsoky József szállította. A többi díszítőmunkát helybeli mesterek végezték, közülük a beszámoló elismerőleg szól a kovácsoltvas díszítőelemeket készítő Bálintfy Jánosról. Időközben a régi lépcsőfeljárót reprezentatív lépcsőházzá alakították át (16. kép). Mindeközben a mesterek tovább dolgoztak a falak díszítésén, illetve a kapualj és a lépcsőház átalakításán. A lépcsőházban új, nagyobb ablakokat nyitottak: a felső részen, a középpihenő felett 3 méterrel nyitott három darab 1,1–2 m méretű ablak helyett 2,8 m széles, 3,2–4,5 m magas ablakok készültek. 1905. március 7-én a belső díszvakolást végző mesterek sztrájkba léptek, ezért a munkálatokat a tervezetthez viszonyítva mintegy négy hónapos késéssel, 1905. szeptember 1-jén tudták befejezni. Az utolsó fázisban kerülhetett sor az épület bebútorozására, illetve a közgyűlési terem részére festett új és régi arcképek elhelyezésére, amiről a vármegye 1905. június 28-i gyűlésén hoztak határozatot.

A vármegye felújítási munkálatairól egy szecessziós díszítésű márvány emléktábla is megemlékezik (17. kép). Ez tartalmazza a tervező építész Schodits Lajos, a munkálatok ellenőrzését végző Lichtschein Lajos mérnök és a kivitelező Müller Miksa és Antal vállalkozók nevét, valamint az építkezés idejét (1904–1905). A táblát eredetileg az előtérben, díszes stukkókeretben helyezték el, később került a városi múzeum helytörténeti kiállításába. Érdekessége, hogy az impériumváltást követően megfordították, és a hátlapjára egy kisebb, az uralkodó Ferdinánd király nevét említő román nyelvű feliratot és a román királyi címert vésték.

A vármegye épületében helyezték el a királyi adóhivatalt, a járásbíróságot, az államépítészeti és szolgabírói hivatalt, a telekkönyvi hivatalt és a fogházat (utóbbit a régi épületrészben). A főispán és alispán is a vármegyeházában lakott, a Kölcsey (Iuliu Maniu) utcára néző szárny emeletén.

A jelenlegi épület főszárnya megőrizte az első világháború előtti alaprajzi elrendezését, így jórészt a termek akkori funkciói is meghatározhatók (12. kép). Egykor az előcsarnok bal oldalán az anyakön-

[70] *Nagykároly és Vidéke* 21. 30. (1904. július 28.)[2].

vi hivatal, jobb oldalán a főszámvevő hivatala (jelenleg portásfülke, illetve dohányzó), mögöttük egy-egy őrségi szoba és egy-egy kisebb raktárhelyiség foglalt helyett. Az előtérből az emeletre vezető lépcsőket lehetett elérni, valamint az innen nyíló zárt folyosón keresztül az udvar felőli néhány melléktérbe (ruhatár, raktár, ideiglenes konyha/jelenleg mosdók), illetve az előcsarnok bal és jobb oldalán elhelyezkedő termekbe lehetett jutni. Baloldalt (a Jókai/Doina utca irányában) nyílt a megyei múzeum nagyméretű, három boltszakaszos, keresztboltozatos terme (ez ma tanári), amelyen át a szomszédos a könyvtárterembe (ma titkárság) lehetett jutni. A folyosóról előtéren át megközelíthető könyvtárteremhez csatlakozott a megyei levéltár négy teremmel, amelyekhez a folyosó felőli oldalon öt raktárhelyiség („irattár") járult. Jobboldalt az adóhivatal termei (számvevőség, adóellenőr és adótárnok irodája), bélyegraktár, irattár, iktatóhelyiségek, a Wertheim-trezort/páncélszekrényt őrző helyiség, néhány kisebb raktár és előszoba volt kialakítva.

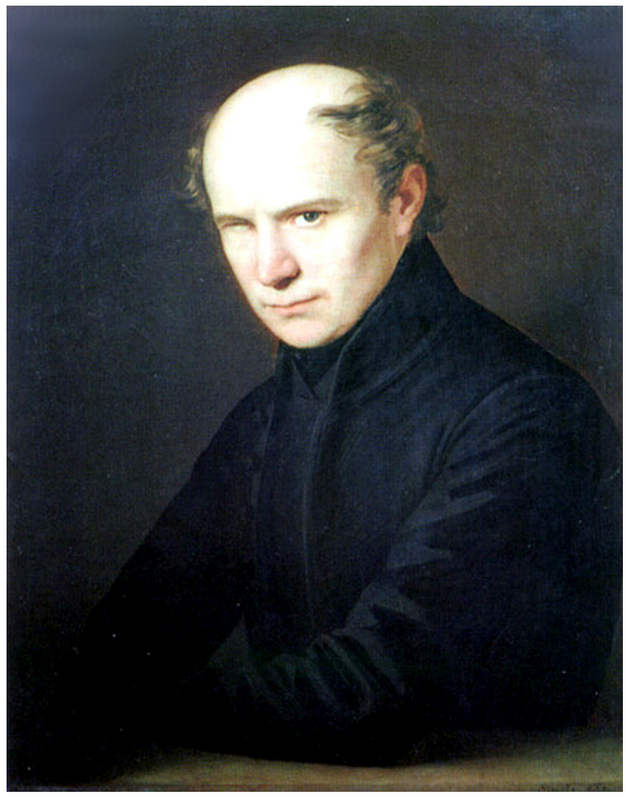

10. kép. Anton Einsle: Kölcsey Ferenc arcképe (1835). Olaj, vászon, 65×52,5 cm (MTA Művészeti Gyűjtemény, ltsz. 85)
Fig. 10. Anton Einsle: Portrait of Ferenc Kölcsey (1835). Oil on canvas, 65×52,5 cm (MTA Art Collection, inv. no. 85)

A Jókai/Doina utca felőli szárny szintén megőrizte eredeti alaprajzi elrendezését, azonban itt, főként az utca felőli oldalon, utólag több közfalat lebontottak. Ennek a szárnynak a főszárnyhoz csatlakozó részében a kapus két helyiségből álló lakása, velük szemben az alispáni mosókonyha és téli konyha, valamint az emeletre vezető lépcsők voltak kialakítva. A gyalogosbejárat másik oldalán az elnök, négy ülnök, a szolgabíró és irattárnok hivatala, két ülésterem, egy iktató, egy irattár, illetve apró személyzeti szobák és illemhelyek kaptak helyet. A Vonház utca felőli szárnyat a 20. század közepén jelentősen átalakíthatták. A jelenlegi hat nagyobb terem helyén eredetileg 12 kisebb helyiség (többek között a főispán, aljegyző, főjegyző irodái, főorvosi rendelő) helyezkedett el. Az udvar felől itt is egy zárt folyosó nyílt, amelynek tengelyében az emeletre vezető lépcsők (oldalukon mellékhelyiségekkel) voltak kialakítva. A lépcsők ma is megvannak, azonban további toldalékokkal (két osztályteremmel és mellékhelyiségekkel) egészültek ki.

Az emeleten (13. kép), az előcsarnok fölött elhelyezkedő díszterem eredetileg a vármegyeház gyűlésterme volt. Keleti (Jókai/Doina utca felőli) végében négy-négy oszlopra támaszkodó karzat emelkedik. Ez nem jelenik meg Schodits tervrajzán, építési beszámolójában azonban megemlékezik róla. Innen, a karzat alatti két ajtón keresztül az alispáni fogadószobába, majd a tágas alispáni lakosztálynak a Jókai/Doina utca felőli szárnyra is kiterjedő, különböző rendeltetésű termeibe (férfi- és női szalon, nappali, ebédlő, hálófülke, gyerekszoba, fürdőszoba, több vendégszoba, nevelőszoba és cselédszoba) lehetett jutni. A gyűlésterem másik végén, a jelenlegi színpad helyén, a főispáni fogadóterem volt kialakítva, mögötte pedig a főispáni lakosztály szobái sorakoztak. Az eredeti tervrajzokon megfigyelhetjük, hogy az emeleten a mellékszárnyak belső terei eredetileg jóval tagoltabbak voltak, a jelenlegi nagyobb méretű osztálytermek gyakran több kisebb lakószoba egyesítéséből jöttek létre. Jelenleg alig érvényesül az udvar felőli homlokzat, amelynek a bejáratot és a lépcsőházat megvilágító, nagyméretű ablakokat magába foglaló középső traktusa fölé kétoldalt attikával hangsúlyozott, eredetileg ívelt, napjainkban háromszög záródású oromzat emelkedik (18. kép).

A telket északról záró 18. századi épületszárny korabeli állapotáról nem rendelkezünk adatokkal.

Az építkezés, amelynek költsége végül az elfogadott 250 000 korona helyett 400 000 koronára emelkedett – és amelyből mindössze 100 000 koronát térített meg az állam –, jelentősen megter-

11. kép. Szatmár vármegye nagykárolyi székháza a felújítás után (NYISZTOR 2005, 122)
Fig. 11. The county hall of Szatmár County in Carei after the restoration (NYISZTOR 2005, 122)

helte a vármegyét, amely a munkálatok elkezdése előtt ennek az összegnek csupán a felét, 150 000 koronát szavazott meg. Mindezért a helyi sajtóban Kristóffy József főispánt okolták, és nemegyszer becsmérlőleg szóltak a vármegye épületéről is, szóvá téve annak pazar kialakítását, a „gipszfigurás" homlokzatát, „műmárvány tábláit", „az utcára idétlenül kikönyökölő monstruózus erkélyét", a termek „végtelen sorozatából álló" főispáni és alispáni lakásokat, és a várnagyi lakást, amelyek fenntartásáról is gondoskodni kellett, „a száz és száz felesleges, cifra és legtöbb esetben ízléstelen úgynevezett díszítményt", a „lila kályhákkal" és „cicomás díszítésekkel" ellátott közgyűlési termet, amelyek ráadásul a vármegye nagyjai arcképének elhelyezését is akadályozták.[71] A Kristóffyval szemben tanúsított ellenségeskedés odáig fajult, hogy miután leköszönt szatmári főispáni tisztségéről, a vármegyeháza előcsarnokának falára elhelyezett, mára elpusztult emléktáblán (19. kép) nevét a megye törvényhatósági bizottsága előbb gyászfátyollal eltakarta, majd el is távolíttatta.[72]

Legutóbbi jelentősebb átalakítások

Nagykároly 1920-ig volt a vármegye székhelye. 1920–1940 között a székhely Mátészalka, 1940–1945 között pedig Szatmárnémeti lett, az egykori székház pedig visszaszállt a Károlyiak tulajdonába, a múzeum és a könyvtár az épületben maradt. Az épületet 1942-ben a Károlyiak, pontosabban Károlyi Gyula volt miniszterelnök és felesége, Károlyi Melinda miniszteri jóváhagyás után az itteni piarista szerzeteseknek adományozta, hogy iskolaként működtessék. Az épület rendbehozására és átalakítására a kultuszminisztérium utasításai alapján Palcsik Sándor nagyváradi városi főmérnök készített terveket. A műszaki berendezések terveit Folgens Arisztid gépészmérnök készítette el. A tervrajzok nem kerültek elő. A költségeket egymillió pengő körülire becsülték, mivel a korábbi évek során, amikor a román, majd a magyar katonaság foglalta le az épületet, nagymérvű rongálások és károk estek rajta.[73]

Az egyik ilyen esetről a *Nyírvidék* hetilap 1926. évi száma is beszámol. Eszerint 1926-ban, karácsony napján kigyulladt a megyeháza, és mivel a lángok megfékezéséhez a városnak nem volt megfelelő számú tűzoltója, két nap alatt teljesen „porrá égett". A beszámoló szerint a tűzben teljesen el-

[71] *Szatmár Vármegye* 2. 49. (1906. december 5.) 2.
[72] *Nagykároly és Vidéke* 18. 23. (1911. június 8.) [1].
[73] NAGYKÁROLYI ÉVKÖNYV 1942, 44.

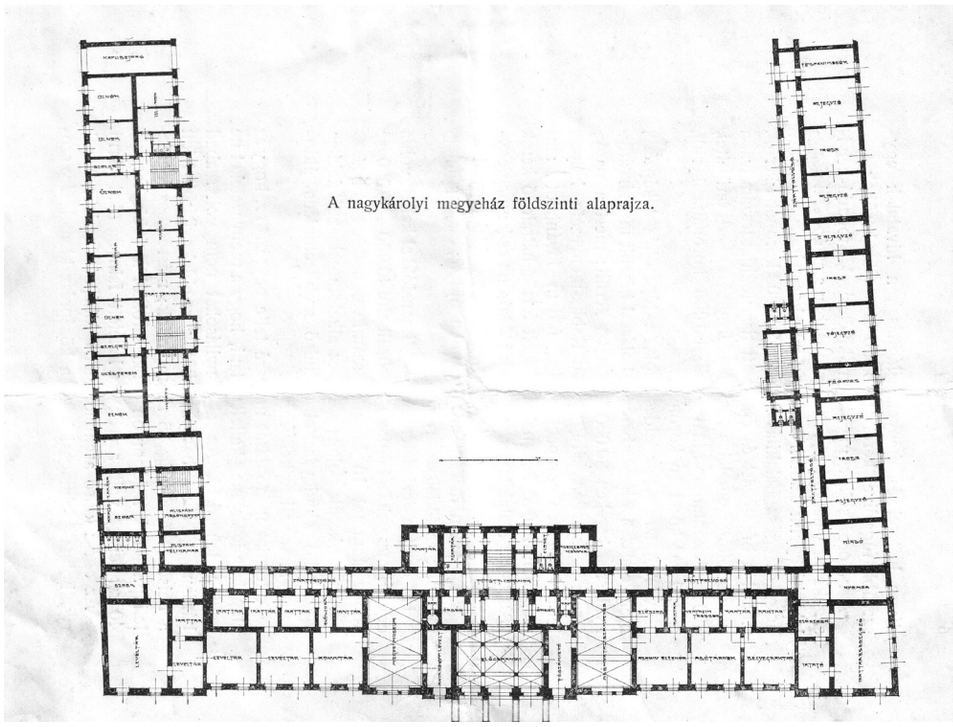

12. kép. A megyeház földszinti alaprajza, Schodits Lajos, 1904 (*Építő Ipar* 31. 30. [1907. július 28.] 293)
Fig. 12. Ground plan of the ground floor of the county hall, Lajos Schodits, 1904 (*Építő Ipar* 31. 30. [28 July 1907] 293)

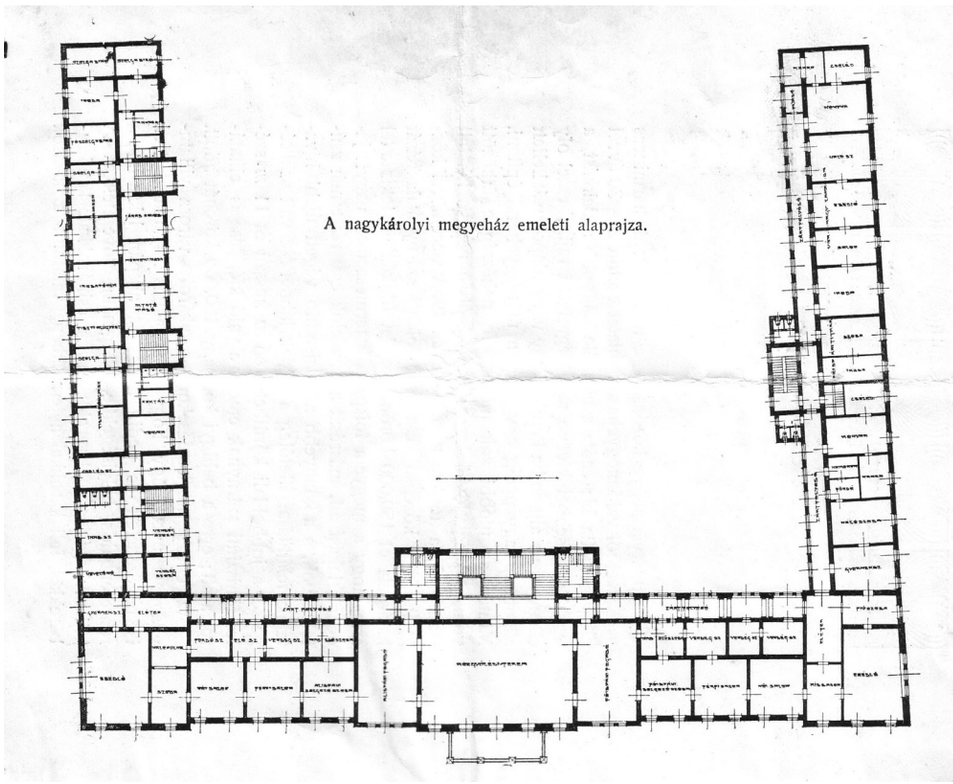

13. kép. A megyeház emeleti alaprajza, Schodits Lajos, 1904 (*Építő Ipar* 31. 31. [1907. augusztus 4.] 302)
Fig. 13. Ground plan of the upper floor of the county hall, Lajos Schodits, 1904 (*Építő Ipar* 31. 31. [4 August 1907] 302)

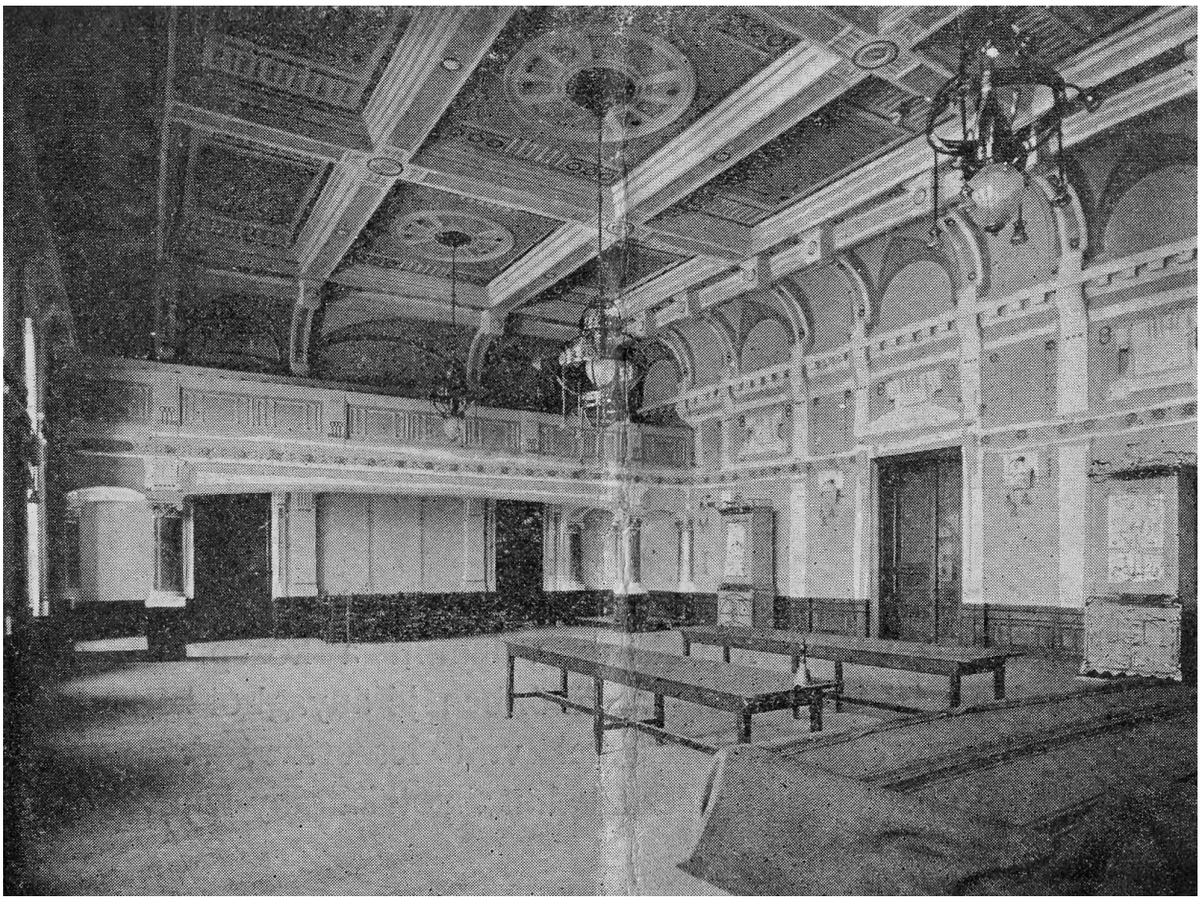

14. kép. A megyeház közgyűlési terme (*Építő Ipar* 31. 33. [1907. augusztus 18.] 317)
Fig. 14. Hall of the general assembly in the county hall (*Építő Ipar* 31. 33. [18 August 1907] 317)

pusztult a díszterem, a lépcsőház és huszonhat hivatali helyiség a bennük levő összes felszereléssel együtt. Beomlott az épület középső részének mennyezete, azonban a két szárnyépület helyiségeiben nagyobb kár nem történt. A kárt 7–8 millió lejre becsülték.[74] A cikk nyilvánvalóan túloz – elég csupán összehasonlítanunk az Építő Ipar 1907-es számában megjelent fényképeket a jelenlegi állapotokkal – ennek ellenére nyilván volt valós alapja, és magyarázatot adna a helyreállítás költségességére is. A tűzben megsérült az épület tetőzete, a mennyezeten át becsurgó esővíz pedig súlyos károkat tett a vármegyei múzeum gyűjteményében és a könyvtárban. Ugyanekkor történt, hogy ismeretlen tettesek elemelték az épület berendezésének egy részét, köztük a kályhákat.[75]

A helyreállítási munkálatok 1943 tavaszán indultak meg. 1944. január elsejéig csak a gimnáziumi rész és a főépület volt használható állapotban, a konviktus munkálatai alig kezdődtek el, ez utóbbit az egyik mellékszárnyban szerették volna kialakítani. Ennek ellenére a piarista gimnázium átköltözött az épületbe, ugyanis a régi gimnáziumot át kellett adniuk az ipari leányiskola céljaira. A piaristák alig költöztek át a félkész épületbe, május 6-án az épületet lefoglalták német hadikórháznak, ekkor szintén kisebb-nagyobb átalakításokat eszközöltek az épületen, hogy azt a kórház céljaira alkalmassá tegyék.[76] Ezekről az átalakításokról nem rendelkezünk pontosabb részletekkel, azonban valószínűsíthető, hogy a két mellékszárnyban végrehajtott módosításokra nem ekkor, csak később, az épület államosítása és állami iskolává minősítése után került sor.

A székház gyűjteményei. A vármegye arcképcsarnoka, múzeuma és könyvtára

Szatmár vármegye székházának három fontos gyűjteménye volt: a gyűlésteremben található a 19. században létrehozott portrégaléria, valamint a szecessziós átalakítást követően a földszinten kialakított régiségtár és könyvtár.

[74] *Nyírvidék* 43. 296. (1926. december 30.), [1].
[75] *8 Órai Ujság*15. 142. (1929. június 25.), 10.
[76] Nagykároly Évkönyv1944, 9–11.

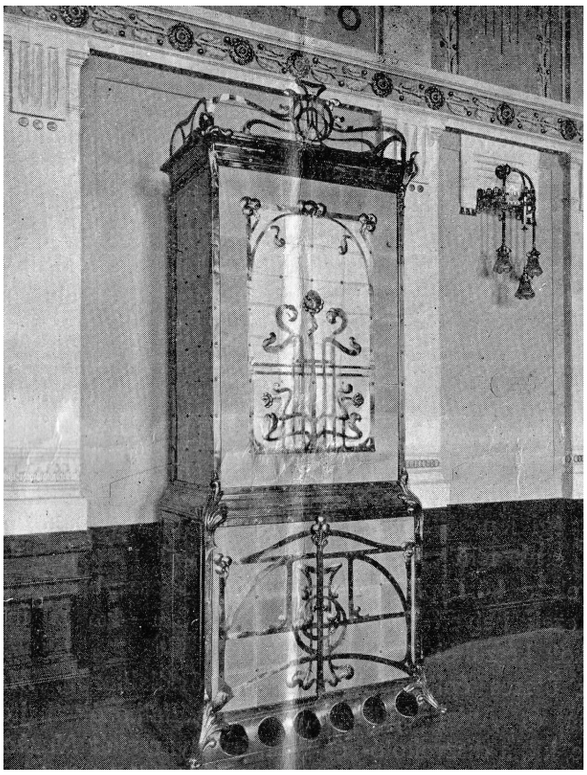

15. kép. A nagyterem kályhája Heuffel Sándortól (*Építő Ipar* 31. 34. [1907. augusztus 25.] 327)
Fig. 15. The stove from Sándor Heuffel in the great hall (*Építő Ipar* 31. 34. [25 August 1907] 327)

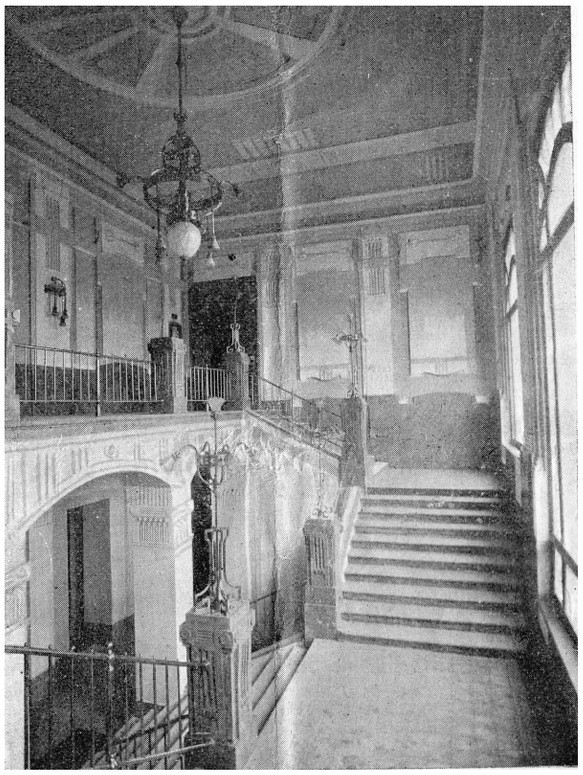

16. kép. A megyeház lépcsőcsarnoka (*Építő Ipar* 31. 32. [1907. augusztus 11.] 309)
Fig. 16. The stairway of the county hall (*Építő Ipar* 31. 32. [11 August 1907] 309)

Az arcképcsarnok alapjait a székház 19. századi újjáépítése után tették le. Mint láttuk, ennek során a középrizalit emeletén, a kapucsarnok fölött egy reprezentatívabb gyűléstermet is kialakítottak. Cserna Károly rajza szerint (6. kép) a terem oldalfalai előtt, legalább két oldalon, négyzetes faoszlopokon nyugvó, tömör mellvédű karzat húzódott, a falakat festmények és térképek díszítették, az ajtó fölé a vármegye címere került, a karzatról pedig zászlók csüngtek le.

A portrékat elsőként a Borovszky-féle vármegyesorozat 1908-as, Szatmár vármegyéről szóló kötete sorolja fel. Innen tudjuk, hogy a gyűlésteremben a hagyományoknak megfelelően a megyei adminisztráció személyiségeinek, a főispánoknak és az alispánoknak, jelentős közszereplőknek és az uralkodóház tagjainak portréit helyezték el. Itt függött „a király és a királyné" (I. Ferenc József és Erzsébet királyné), Deák Ferenc, Kossuth Lajos, Széchenyi István, Batthyány Lajos, Kölcsey Ferenc, valamint gróf Károlyi László és Károlyi György arcképe.[77]

A képek holléte napjainkban nem ismert. A legtöbbet Kölcsey Ferencnek, a vármegye egykori főjegyzőjének a vármegyeház számára elsőként megfestett portréjáról (8. kép) tudunk.[78] Története részletesen rekonstruálható. Megfestését néhány héttel Kölcsey halála után, 1838-ban határozta el a vármegye.[79] Ezt követően Kende Zsigmond alispán, Kölcsey rokona és barátja, Bártfay Lászlót, Károlyi György titkárát kérte fel, hogy keresse fel József nádor udvari festőjét, a bécsi születésű Anton Einsle-t, és bízza meg Kölcsey nagyszabású portréjának megfestésével.[80]

Naplófeljegyzéseiből tudjuk, hogy Bártfay volt a kép programjának kigondolója is, aki a festő Sándor-palotai lakásába egy néhány évvel korábban festett portrét vitt magával, hogy azt mintaként használja fel a hitelesség érdekében, illetve azért, mert az Kölcseyt a rá jellemző testtartásban, ülve, kissé lehajtott fejjel és hajlított nyakkal ábrázolta: *„Előadám neki megbízatásomat Kölcsey Ferencz' képe iránt […]. Megmondám egyszersmind saját eszmémet a' kép' szerkezete felől. T. i. mivel az a' Megye' (Szatmár V[árme]gye) nagy teremében függesztetik föl, és pedig kitűnő megtiszteltetés végett: ez okon*

[77] Borovszky1908, 180.
[78] A festményről Weinwurm Antal által készített fényképet közli: Vértesy 1906, 80.
[79] Kornis 1938, 1; *Budapesti Hírlap*7. 88. (1887. március 30.) 9.
[80] Szvoboda Dománszky 2007, 86; Kalla 2010, 119–120.

17. kép. Építési tábla az egykori vármegyeházából (Nagykárolyi Városi Múzeum)
Fig. 17. Construction plaque from the former county hall (Carei City Museum)

a' képnek illendő nagyságúnak kell lenni; kell azért is, mivel azon, Kölcsey ülve legyen ábrázolva: ülve pedig azért, mert más kép nem létezvén mint a' mely birtokomban van, 's azon, egy kissé meghajtott nyakkal 's fővel ül a' boldogult, mi neki éltében is természetes attitudeje vala; ha a' festőnek állva kellene őt most már adni, egészen más arcot csinálna neki, 's így minden mesterkélés mellett a' hasonlóság szenvedne. Hozzájárúl még az is, hogy ha állva festetnék, cifrább díszruhában, talán panyókásan prémes mentében 's aranyosan kellene őt ábrázolni, – az pedig idegenséget hozna reá, mert ő ilyenekben soha sem ragyogott, ragyogni nem kívánt. – Álljanak ott mások feszesen és duzzadtan: Kölcsey alakja legyen a' megyei teremben otthonos, de nemesen otthonos, úgy, mint éltében vala az, lelki nyugodalmat mutatva testállásában is, és oly felsőbbséget, mely nem sért, melyet ki-ki tisztelni és becsülni kénytelen."[81]

Az előképnek használt arcképet (10. kép) szintén Einsle festette 1835-ben Bajza József megrendeléséből egy metszethez, amelyet az Aurora folyóirat az évi számában szerettek volna közzétenni.[82] Tőle vásárolta meg Bártfay néhány hónap múlva.[83] Jelenleg az MTA Művészeti Gyűjteményében található.[84] Ha összehasonlítjuk a Szatmár vármegye megrendeléséből készült, sajnos azóta elkallódott és csak reprodukciókról ismert életnagyságú térdképpel, megállapíthatjuk, hogy az előkép nagyban meghatározta a portré szerkezetét.[85] Minden egyéb részlet Bártfay koncepciója szerint került kidolgozásra. Naplófeljegyzéséből tudjuk, hogy Bártfay a kép kompozícióját, a főalak körül látható elemeket, azok helyét is pontosan meghatározta. Leszögezte, hogy Kölcsey egyszerű, fekete ruhát viseljen, kezében tekercset tartson, alakját kárpit emelje ki, zöld színű, Szatmár megye címerével díszített terítővel borított asztalnál üljön, amelyen törvénykönyv, az országgyűlési napló és irattekercsek heverjenek, a háttérben pedig a pozsonyi várra nyíló kilátás jelenjen meg: „*Előtte legyen asztal, zölddel borítva – tanácskozás' asztala; ezen zöld takarónak egyik szögében Szatmár V[árme]gye' címere lássék mintegy beszőve vagy behímezve. – Az ülőnek háta mögött egy vagy két oszlop 's azon ízletes függésben kárpit; nem hogy trónszerű men[n]yezetet képezzen, hanem az országos embert mutassa. A' zöld asztalon törvénykönyv 's országgyűlési napló; kezében (– talán félig nyílt) tekercs, a' szónoklat' jele. Egy-két tekercs szinte vagy az asztalon vagy másutt körüle mint iró 's költő symbolumai. – A' terem' padlata márványkövezet. – Egyébiránt előtte nyílt legyen a' terem; 's a' nyíláson szabad ég legyen látható, és szabad táj: nevezetesen a' pozsonyi Aunak néhány fája, a' Duna, távolabb a' pozsonyi hegy, várfalaival. – Miért ezek? jobb eltalálni, mint magyarázni akarni. – Öltözete: egyszerű fekete köntös – ünnepély 's gyász' jeléül.*"[86]

Az utasítások mellett Bártfay „csekély" vázlatrajzot is készített a festő részére (1839. január 1.), később pedig elküldte Szatmár vármegye címerének rajzát (augusztus 12.), valamint a tekercsre írandó neveket (augusztus 14.): „OMYPOE. BENTHAM. ERDÉLY".[87] A kép 1839. augusztus 31-re ké-

[81] KALLA 2010, 120.
[82] Anton Einsle: Kölcsey Ferenc arcképe (1835). Olaj, vászon, 65×52,5 cm. Jelezve középen lent: „Einsle – 835." MTA Művészeti Gyűjtemény, ltsz. 85. Einsle Kölcseyről festett arcképét Johann Ender másolta le, majd Schwerdegeburth weimari metsző metszette rézbe. Megjelent: *Aurora. Hazai almanach* 1836 (pótlásként, utólagosan került bele); *Rajzolatok* 1836. II. 87. (1836. október 29.), 698. Bővebben: CSORBA 1982, 193–197.
[83] CSORBA 1982, 195.
[84] SZABÓ–MAJOROS 1992, kat. 23.
[85] Bártfay Lászlóné hagyatékából került az Akadémia gyűjteményébe. Lásd:SZABÓ–MAJOROS 1992, kat. 85.; CSORBA 1982, 194.
[86] KALLA 2010, 120.
[87] KALLA 2010, 132, 238–239.

szül el, keretét Bécsből rendelték Sundt aranyozótól.[88] Szatmár megyében időközben a konzervatív párt került többségbe, akik a képet nem akarták a vármegye gyűléstermében elhelyezni. Mivel nem vették át, Bártfay a Károlyiak pénztárából kényszerült kifizetni az érte járó 120 aranyat 1840. július 24-én, befejezése után csaknem egy évvel.[89]

A festmény hamar ismertté vált. Nem sokkal befejezése után Toldy [Schedel] Ferenc rajzot készíttetett róla az Akadémia évkönyvei számára Barabás Miklóssal, erről pedig Wagner József készített kőnyomatot. A festmény 1841 júniusában a második pesti műkiállítás egyik fő attrakciója volt.[90] A képet Franz Eybl metszete is népszerűsítette (9. kép).[91]A Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában is őriznek róla egy másolatot.[92]

A festményt végül a Károlyi család vette át. Így került a Károlyi család nagykárolyi kastélyának egyik, később Kölcsey-szobának is nevezetett termébe.[93] Itt őrizték egészen 1861-ig, amikor Károlyi György főispáni beiktatása után ünnepélyes keretek között átszállíttatta a nem sokkal korábban elkészült vármegyeház tanácstermébe. A festmény előtt 1890-ben Kölcsey születésének századik évfordulója alkalmából rendezett ünnepségen Nagy László alispán emlékbeszédet mondott.[94] A portrét 1940-ben Szatmár megye kölcsönadta a Nemzeti Múzeumnak a Kölcsey tiszteletére rendezett emlékkiállítás számára, ahol az Akadémia tulajdonában levő kép mellett állították ki a múzeum kupolatermében.[95]

A Kölcsey-portré tehát végül 1861-ben került rendelt helyére, a vármegyeháza gyűléstermébe. 1876-ban újabb két portrét helyeztek el itt, a Deák Ferencét és Károlyi Györgyét.[96] A szintén ismeretlen Széchenyi-portrét 1893-ban Pállik Béla festette.[97] Leleplezésekor Deák Ferenc, Károlyi György és Kölcsey Ferenc arcképei mellett már a terem főfalának közepén függött I. Ferenc József portréja is.[98]

Az épület szecessziós átalakítása után a gyűlésterem arcképcsarnoka újabb képekkel bővült. Az 1906 decemberében tartott közgyűlésen leplezték le Batthyány Lajos gróf életnagyságú képét, majd ezt Kossuth Lajos feltételezhetően valamivel korábban elkészült portréja mellé helyezték.[99] 1911-ben néhai gróf Károlyi István és Ujfalussy Sándor főispán portréinak megfestésére 400 koronát szavazott meg a képviselőtestület.[100]

A 20. század eleji szecessziós átépítést követően az épület földszintjén régiségtárat és könyvtárat alakítottak ki. A régiségtár a bejárattól balra, az anyakönyvi levéltár mögötti tágas teremben kapott helyet (ma tanári szoba). A közvetlenül mellette levő, kisebb méretű teremben volt kialakítva a könyvtárterem, mögötte a vármegyei levéltár termei húzódtak (12. kép).

A múzeumot és a könyvtárat a vármegye a helyi Kölcsey egyesülettel együttműködve hozta létre. Az egyesület a múzeum keretében egy Kölcsey-emlékszobát is berendezett. Létrehozását 1901-ben, alispáni kezdeményezésre szavazták meg. A felállított múzeumi bizottság tényked ése eredményeként 1903 januárjára a könyvtár már 1937 kötettel rendelkezett. A könyvek beszerzésére évi 1000 koronát fordítottak, de a vásárlás mellett adományozás révén is jelentősen gyarapodott a könyvállomány, és kisebb, összefüggő könyvtárak megvételét is tervezték. A könyvtár nyilvános volt, hétköznap, sőt ünnepnapokon is mindenki számára látogatható volt. A múzeum gyarapodása lassabban haladt a könyvtárénál, ezért állami támogatásért folyamodtak.[101] A hozzá tartozó képtár megalakítását magánszemélyek és az Országos Képzőművészeti Múzeum letétbe helyezett festményeiből, valamint vásárlás útján szerzett képekből szerették volna létrehozni.[102] A vármegye lakóit a helyi sajtóban is felszólították régiségek adományozásra.[103] Emellett természetrajzi és etnográfiai osztály létrehozását

---

[88] Kalla 2010, 244, 308, 312.
[89] Kalla 2010, 354.
[90] Scheiz 1841, 667.
[91] Österreichische Nationalbibliothek, Porträtsammlung, Ltsz: PORT 69705–69706 (http://www.bildarchivaustria.at).
[92] Kalla 2010, 239.
[93] *Budapesti Hírlap* 7. 88. (1887. március 30.) 9–10.
[94] *Budapesti Hírlap* 10. 218. (1890. augusztus 9.) 3–4.
[95] *Magyar Országos Tudósító* 22. 330. (1940. december 7.) 86.
[96] *Fővárosi Lapok* 14. 87. (1877. április 17.) 426; MNL OL, P 395, 7. d. III. 38. (Károlyi György életnagyságú olajfestményének leleplezésekor a nagykárolyi megyeházán Péchy Sándor által elmondott beszéd, valamint Jeney Dániel főjegyző feljegyzése ugyanerről.)
[97] *Nagykároly és Vidéke* 9. 37. (1893. szeptember 14.)
[98] *Nagykároly és Vidéke* 9. 42. (1893. október 12.)
[99] *Budapesti Hírlap* 16. 357. (1906. december 29.) 13.
[100] *Nagykároly és Vidéke* 18. 40. (1911. október 5.) 2.
[101] *Nagykároly és Vidéke* 20. 4. (1903. január 22.) 1–2.
[102] *Nagykároly és Érmellék* 2. 46. (1911. november 11.) 1–2.
[103] *Szatmár vármegye* 3. 7. (1907. január 23.) 3.

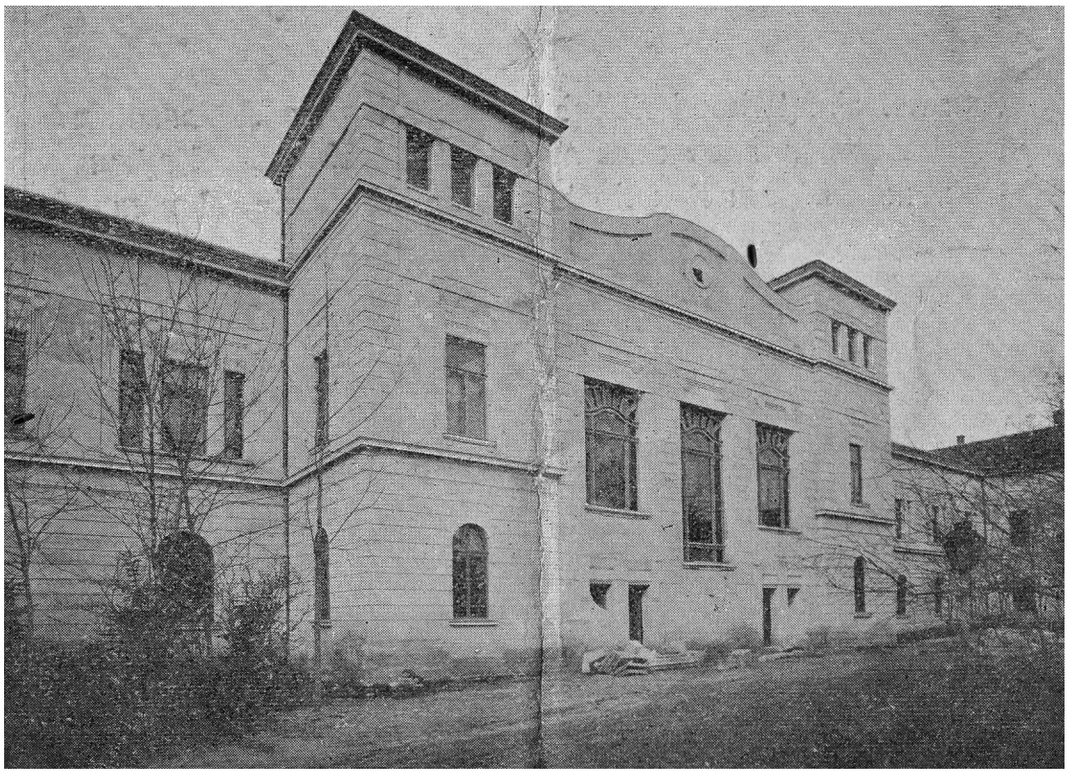

18. kép. A megyeház udvari homlokzata a főlépcsőnél
(*Építő Ipar* 31. 32. [1907. augusztus 11.] 310)
Fig. 18. The courtyard facade with the main stairs at the county hall
(*Építő Ipar* 31. 32. [11 August 1907] 310)

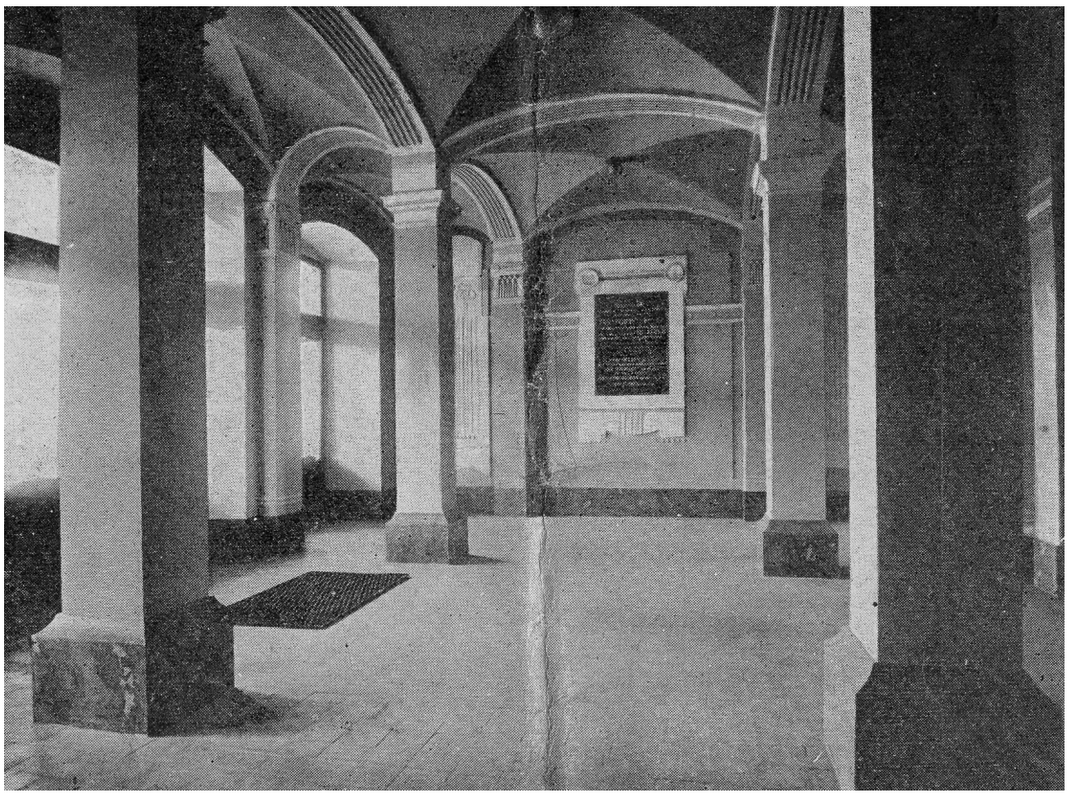

19. kép. A megyeház bejárója és kocsialáhajtója (*Építő Ipar* 31. 31. [1907. augusztus 4.] 299)
Fig. 19. The entrance and the covered driveway of the county hall
(*Építő Ipar* 31. 31. [4 August 1907] 299)

is tervezték. Erre a célra 1911-ben évi 2000 koronát fordítottak a közművelődési alapból. Ekkor a könyvtár és régiségtár gyűjteményét Gorzó Bertalan vármegyei levéltárnok vezette.[104]

A múzeumi gyűjtemény, legalábbis a kezdetekben, meglehetősen szegényes volt, és helyhiánnyal küszködött.[105] Nem véletlenül írja a helyi hetilap 1911-ben, hogy van ugyan múzeuma Szatmár megyének, de nem csoda, hogy az olvasók nem hallottak róla, mert nincs benne semmi, és mivel nem felel meg a múzeumi követelményeknek, a Szatmár megyei Nagyecsed határában kiásott ezüst- és aranykincseket Budapestre, a Nemzeti Múzeumba voltak kénytelenek küldeni, holott ez a vármegyét illette volna meg.[106] A múzeum gyűjteményéről mindössze néhány apróbb adat ismert. Ide került Vende Aladár Szatmár megyei (Érkörtvélyes, Ecsedi láp, Aranyosmeggyes, Sárköz, Szinérváralja, Hosszúfalu, Kisfentős) ásatásainak anyaga.[107] Volt egy kisebb ásványgyűjteménye (főként Nagybánya vidéki kőzetek), amely polcokon volt elrendezve.[108]

A gyűjtemény később tovább gazdagodhatott, ugyanis amikor 1925 szeptemberében a vármegyeház gyűjteményeit Mátészalkára, az ideiglenes vármegyeházára szállították, a gyűléstermet díszítő portrék, zászlók, térképek, a múzeum és a könyvtár, valamint a Kölcsey-relikviák összesen 56 ládában fértek el. Köztük volt 40 festmény és másolat, Kölcsey Ferenc portréja több más Kölcsey-relikviával együtt (két tintatartója és borotvái), pecsétnyomók, hajdú díszruhák, két kuruc süveg, vármegyei zászlók és a 4000 kötetes könyvtár.[109] Ugyanide került a vármegyének a homlokzatot díszítő faragottkő címere. Ezt ma a mátészalkai múzeumban őrzik.[110]

A második bécsi döntést követően a műtárgyak egy részét visszaszállíthatták Nagykárolyba, ugyanis már innen küldték a budapesti kiállításra Kölcsey Ferenc portréját. A festmények későbbi története nem ismert, a Szatmár megyei múzeumba és a nagykárolyi városi múzeumba nem kerültek be.

Összegzés

Tanulmányomban Szatmár vármegye nagykárolyi székházának több periódusra tagolódó építéstörténetét vizsgáltam. A székházhoz tulajdonképpen két, összefüggő együttest alkotó épület tartozik. Az U alaprajzú, reprezentatív főhomlokzatú főépület az 1834-es, ún. érmelléki földrengésben tönkrement korábbi székház helyén épült a 19. század második felében, jelenlegi kialakítását pedig a 20. század elején nyerte. Főszárnyának földszintjén kaptak helyet a legfontosabb hivatalok helyiségei, a régiségtár, a könyvtár és a levéltár, emeletén a közgyűlési terem, a főispán és az alispán lakosztálya, oldalszárnyaiban pedig alul kisebb hivatalok, az emeleten hivatalnoki lakások. A székház melléképületei, melyek a belső udvar hátsó részét a főépülethez hasonlóan U alakban fogják közre, több periódusban épültek. Az udvart lezáró hátsó szárnyban található a jelenlegi épület legkorábbi része, a vármegyei börtön, amely a 18. század végén épült, és amelyet majd a 19. század 20-as éveiben tovább bővítettek. Ehhez csatlakozik két rövidebb mellékszárny, amelyeknek szintén vannak 18. századi előzményei, viszont a főépület újjáépítésével egy időben épültek, egységes kialakításukat pedig a 20. század eleji munkálatok során nyerték el, amikor a nyugati szárnyat emeletesre építették ki.

A tanulmányban bemutatásra kerültek a jelenleg álló épületek előzményei is, a vármegye első székháza, az ennek helyén felépült barokk épület, majd ennek akadozó, évtizedekig elnyúló bővítési munkálatai, csakúgy, mint a vármegyeközpont helyének kérdése. Láthattuk, hogy az, hogy a 18. században a vármegye székhelye Nagykároly és nem Szatmár lett, Károlyi Antalnak, a város kegyurának és Szatmár vármegye főispánjának köszönhető, aki a vármegye számára telket és székháznak megfelelő házat vásárolt, rövidesen pedig új, nagyobb épületről is gondoskodott. Fia, Károlyi József, megközelítőleg két évtizeddel később uradalmi építészével készítette el a székház bővítési terveit, a Helytartótanács azonban több alkalommal elutasította a munkálatok engedélyezését, mivel a vármegyének nem voltak forrásai az építkezéshez. A munkálatok végül csak akkor kezdődtek el, amikor az engedély mellett támogatáshoz is jutottak. Szintén a vármegye szűkös gazdasági helyzetével magyarázható az, hogy az 1834-es földrengést követően csak az egyik mellékszárnyat javították ki, a főépület újjáépítésére csak azt követően került sor, hogy Károlyi György, az akkori főispán felkarolta az ügyet, és megbízta Ybl Miklóst egy új székház építésével, valamint az is, hogy a múlt század elején a

[104] *Nagykároly és Érmellék* 2. 46. (1911. november 11.) 1–2.
[105] *Nagykároly és Érmellék* 3. 29. (1912. július 20.) 2–3.
[106] *Szatmármegyei Közlöny* 37. 4. (1911. január 23.) 4.
[107] *Szatmár vármegye* 3. 7. (1907. január 23.) 3; *Budapesti Hírlap* 27. 37. (1907. február 12.) 11.
[108] *Szatmármegyei Közlöny* 37. 4. (1911. január 23.) 4.
[109] *8 Órai Ujság*11. 205. (1925. szeptember 13.) 8; A könyvtárról bővebben: Kovács Kiss 1996, 247–273.
[110] Hágó Attila Nándor szóbeli közlése nyomán.

megyeháza építkezéseire nyújtott állami támogatást az épület újjáépítése helyett annak átalakítására fordították, mivel a többletköltség már a vármegyét terhelte volna. Mindezek tükrében feltételezhetjük, hogy sem a 19. század, sem a 20. század elején, amikor kiélesedett a székhely Szatmárra történő áthelyezésének vitája, a vármegye nem volt olyan anyagi helyzetben, ami lehetővé tette volna egy új megyeháza építését és a teljes megyei adminisztráció Szatmárra költöztetését. Külön figyelmet érdemel az épület 20. századi átalakítása során kialakított könyvtár és múzeum, illetve a gyűlésteremben létrehozott portrégaléria azóta elkallódott gyűjteménye, ahová a reformkor nagyjainak, a főispánoknak a portréi kerültek.

Levéltári források

MNL OL

T 20 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest. A Károlyi család nemzetségi levéltára. Tervtár.

P 392 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest. A Károlyi család nemzetségi levéltára. Törzsanyag.

P 395 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest. A Károlyi család nemzetségi levéltára. Családtagokkal kapcsolatos iratok.

P 398 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest. A Károlyi család nemzetségi levéltára, a Károlyi család missilisei.

C 42 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest. Helytartótanácsi Levéltár, Acta miscellanea.

C 44 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest. Helytartótanácsi Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Departamentum politicum comitatuum.

BFL

YblIrat Budapest Főváros Levéltára (Budapest), Építészek, vállalkozók, vállalatok, beruházók tervei. Ybl Miklós hagyatéka, iratok (XV. 17.f. 331.a)

Ybl Terv Budapest Főváros Levéltára (Budapest), Építészek, vállalkozók, vállalatok, beruházók tervei. Ybl Miklós hagyatéka, tervek (XV. 17.f. 331.b)

KvÁLvt–SzVmLvt

Publico-politicorum Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. Szatmár vármegye levéltára, Acta publico-politicorum.

Juridica Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. Szatmár vármegye levéltára, Vegyes jogi iratok.

Irodalom

Asztalos Gy.

2004 *Nagy-Károly rendezett tanácsu város története 1848-ig*. Debrecen. (reprint)

Bara J.

2011 Adatok Franz Sebastian Rosenstingl nagykárolyi épülettervezői tevékenységéhez. In: Kovács Zs. – Sarkadi E. – Weisz A. (szerk.): *Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*. Kolozsvár, 255–276.

Borovszky S.

1908 *Magyarország vármegyéi és városai: Szatmár vármegye*. Budapest.

Csorba S.

1982 Kölcsey Ferenc hibás szemének kérdéséhez. *Orvostörténeti közlemények* 97–99. 191–199.

Fatsar K.

1999 Franz Rosenstingl kerttervezői tevékenysége Károlyi Antal szolgálatában. *Ars Hungarica* 27. 2. 293–308.

2000 Franz Rosenstingl als Gartenarchitekt in Ungarn. *Die Gartenkunst* 12/1. 153–160.

Fazekas R.

2006 Károlyi György és Nagykároly. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv* 17. 487–498.

Gerle J. – Kovács A. – Makovecz I.

1990 *A századforduló magyar építészete.* Budapest.

Gerle J. –Marótzy K.

2002 *Ybl Miklós.* Budapest.

Kalla Zs.

2010 *Bártfay László naplói.* Budapest.

Kapossy J.

1952 Építők, szobrászok, festők és grafikusok Magyarországon 1828-ban (I.). *Művészettörténeti Értesítő* 1. 1. 133–140.

Kornis Gy.

1938 Kölcsey Ferenc világnézete (I.). *Budapesti Szemle* 249. 725. 1–27.

Kovács Kiss Gy.

1996 Szatmár vármegye könyvtára 1829-ben. In: Kovács A. – Sipos G. – Tonk S. (szerk.): *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, 247–273.

Nagykárolyi Évkönyv

1942 *A nagykárolyi római katolikus gimnázium évkönyve az 1941–1942. tanévről.* Nagykároly.

1944 *A nagykárolyi római katolikus gimnázium évkönyve az 1943–1944. tanévről.* Nagykároly.

Nyisztor L.

2005 *A nagy-károlyi gróf Károlyi család és székhelyeik története.* Debrecen.

Pók J.

1997 A szatmári tizenkét pont visszhangja Szabolcs megyében. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv* 12. 129–135.

Scheiz, Dr.

1841 Die Kunstausstellung 1841. *Pesther Tageblatt* 9. Juli. 1841. 667.

Szabó J. – Majoros V.

1992 *A Magyar Tudományos Akadémia és a művészetek a XIX. században*. Budapest.

Szirmay A.

1809 *Szathmár vármegye esmérete,* I. Buda.

1810 *Szathmár vármegye esmérete,* II. Buda.

Szvoboda Dománszky G.

2007 *A Pesti Műegylet története. A képzőművészeti nyilvánosság kezdetei a XIX. században Pest-Budán.* Budapest–Miskolc.

Terdik Sz.

2007 Rácz Demeter, egy XVIII. századi görög katolikus mecénás. *A Jósa András Múzeum Évkönyve* 49. 333–380.

2011 *„…a mostani világnak ízlésse, és a rítusnak módja szerint". Adatok a magyarországi görög katolikusok művészetéhez.* Nyíregyháza.

Ybl E.

1956 *Ybl Miklós.* Budapest.

Vértesy J.

1906 *Kölcsey Ferenc 1790–1838.* Magyar Történeti Életrajzok. Budapest.

THE RESIDENCE OF SZATMÁR COUNTY IN CAREI
(Summary)

Relying mostly on archival sources, the present paper investigates the history of construction of the former county house of Szatmár County in Carei (Nagykároly), composed of two buildings forming an organic, four-wing closed architectural complex.

The representative main building with U-shaped floor plan was erected in the first half of the 19th century, in the place of the old residence of the county, demolished by the Érmellék earthquake of 1834, but it gained his actual character during the last construction works at the beginning of the 20th century. On the ground floor of the main wing were situated the major offices, the museum and the archive, and on the first floor the assembly hall, the apartments of the chief-lieutenant and vice-lieutenant of the county. In the side wings smaller offices were placed on the ground floor, and apartments for the county officials on its floor.

Just like the major building, the lateral building of the county house is forming a U-shape and it has several building phases. The wing which is enclosing the inner yard from behind includes the oldest part of the complex, the County Prison, which was built at the end of the 18th century and was extended in the 1820s. There are two shorter annexes attached to it, which also have 18th century preliminaries, but they were rebuilt at the middle of the 19th century. Later, with the occasion of the reconstruction works of the 1900's, a second floor was added to the western wing while the façades obtained its present, uniform arrangement.

Among the building history, the study presents the antecedents of the today standing building, the first residence of Szatmár County, the unrealized reconstruction projects, the building which was built in its place –the immediate predecessor of the current building – and its subsequent and severally interrupted enlargement works. In addition, it provides a brief insight into the rivalry between Satu Mare (Szatmárnémeti) and Carei for the rank of county town, which follows entire history of the building.

As a result of the political influence of Antal Károlyi – chief-lieutenant of the county and the landlord of the town and its region – in the 18th century the county seat became Carei instead of Satu Mare, a more important and centrally located free royal town. In 1771 Károlyi bought a plot and a building suitable for countyhouse, and soon after he commissioned Viennese architect Franz Sebastian Rosenstingl with the realization of the plans of a new building. Similarly to his father, about two decades later, József Károlyi supported as well the case of the county residence when he decided its enlargement. He entrusted his manorial architect, Joseph Bittheuser with the drawing of the building plans, which were however never realized, because the Locotenential Council (Consilium Regium Locumtenentiale Hungaricum) has repeatedly rejected the approval of the works, arguing that the county did not have resources for the construction. The works finally started when they obtained financial support as well.

The poverty of the county was the main cause of the long-lasting constructions divided in several phrases. For example, following the earthquake of 1834 only one of the annexes had been repaired and the main building was reconstructed only when György Károlyi, the chief-lieutenant of that time, handed over this case, and entrusted Miklós Ybl with building of a new county house. At the beginning of the 20th century, when the issue of the county centre seemed to be fixed, the county received an important state subsidy, which were used, again, for the modernisation of the building. This time, the project was realised by Lajos Schodits, who applied Secessionist decoration to Ybl's building.

The paper presents the interior arrangement of the main building as well, the archive, the library, the museum and the portrait gallery located here. The portrait gallery situated in the assembly room – according to the traditions – included the portraits of the different personalities of county administration, chief-lieutenants and deputy-lieutenants, important public figures and the portraits of the members of the royal family, portraits of the "king and queen" (presumably Franz Joseph I and Empress Elisabeth), Ferenc Deák, Lajos Kossuth, István Széchenyi, Lajos Batthyány, Ferenc Kölcsey and Count László Károlyi and György Károlyi.

A bolgár ajkú magyarok legnagyobb temploma
A vingai római katolikus templom építészeti tervpályázata[1]

Németh Nóra – Marótzy Katalin

A historizmus építészeti pályázatai között különleges csoportba tartoznak a szakrális épületek, a pályázatok meghirdetői ugyanis közösségük identitásának kifejeződését is látták e legfontosabb középületükben. A 19. század végére egyre gyakrabban határozták el kisebb közösségek is, hogy a legjobb építészeti terv megtalálására versenyt hirdetnek. Vinga városa 1886-ban hirdetett pályázatot római katolikus templomának tervezésére, melyről az építészeti közélet legfontosabb orgánuma, az Építési Ipar is beszámolt. Vinga esetében az identitás témáján és a korabeli pályáztatási eljárás jellegzetességein túl a historizmus meghatározó kérdését, a stílust is vizsgálhatjuk, a kereszténységhez asszociatív értékében közelebb álló neogótika térhódítását tapasztalva.

Kulcsszavak: *historizmus, neogótika, építészeti pályázat, Vinga, Steindl Imre, Sztehlo Ottó, Tandor Ottó, Eduard Reiter*
Keywords: *historicism, Gothic revival, architectural competition, Vinga, Imre Steindl, Ottó Sztehlo, Ottó Tandor, Eduard Reiter*

Aradtól alig egynapi járóföldre, délre fekszik Vinga, központjában – a mai településképhez viszonyítva – egy meglepően nagy és reprezentatív, kéttornyos, neogótikus templom hívja fel magára a figyelmet. Az 1892-ben átadott épület története több szempontból is figyelemre méltó. Az Osztrák–Magyar Monarchia egy magát egyszerre bolgárnak és magyarnak valló közössége identitásának kifejezésére lényegében emlékművet állított önmagának, ami hitét és gazdagságát is hivatva volt kifejezni. Mindehhez a korszakban egyre szélesebb körben terjedő építészeti pályáztatást választotta eszközül, vele a korabeli építészeti közélet és szaksajtó érdeklődését is kiváltva. A pályázatot Sztehlo Ottó nyerte, de a megépült templom tervezőjének neve sokáig homályban maradt. Tanulmányunkban a történet eleddig ismeretlen részleteinek feltárásán kívül bemutatjuk azokat tényezőket – a helyi közösség szerepén túl a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet befolyását és a stílusválasztás hátterét –, amelyek alapvető hatást gyakoroltak a vingai római katolikus templom építéstörténetére.

„Nemzetiségét és nyelvét imádja, s bármely bolgár büszkén vallja be nemzetiségét míg a közös hazának hű és igaz fia”[2] – a katolikus bánsági bolgár kisebbség mint megbízó

A bánsági bolgárság a legrégebbi, etnikailag megőrződött bolgár közösség nemcsak a mai Romániában, hanem az egész világon szétszóródott bolgár diaszpórán belül is.[3] A Szvistov és Nikápoly közötti délnyugati és északi bulgáriai területről – származó lakosságnak erős katolikus öntudata volt. Az utóbbi, északi csoportot nevezik *paultyánok*nak, az ő papjaik már a 16. századtól a ferencesek vol-

[1] A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.
[2] Csorba 1867, 41–42.
[3] A Bánságban megtelepedő diszpóra 1738–1741-ben történt bánsági áttelepedésük kezdetén 4600 főt számlált. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után a Bánságot Románia és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság között osztották fel, a két legelső és legfontosabb kolónia, Óbesenyő és Vinga, valamint a később kialakult települések, Brestye, Denta és Bolgártelep, a román állam részei lettek. Nyagulov 2005, 60–67.

tak, a források szerint katolikus hitük miatt a pravoszláv bolgároktól mindig távol tartották magukat.[4] A Habsburg- , majd 1867-től az Osztrák–Magyar Monarchiában a nemzetiségi ellentétek közepette a bolgár közösség és a magyarok közt más nemzetiségekhez képest igen harmonikus volt a viszony, ami nagyrészt annak köszönhető, hogy a török hódoltság elől menekülő, körülbelül 35 családot számláló első bolgár telepesek az 1730-as évek végén engedélyt kaptak III. (VI.) Károlytól,[5] hogy Temes megye lakatlan részeit benépesítsék.[6] Főképp kereskedők érkeztek és alapították meg egyik első városukat, Vingát. A települést Theresiopolisnak is hívják, mert Mária Terézia adta meg jogait 1741-ben. Kiváltságlevelükben 14 pontba foglalták jogaikat és kötelességeiket, amelyek egy középkori városköztársaságéra emlékeztetnek.[7] Maga a város szigorú rend szerint épült ki, a birodalom urbanizációs törekvéseinek megfelelően. Közterületei, széles, egyenes utcái, járdái, udvarai, terei már a kezdetektől városias külsőt kölcsönöztek a településnek. 1777-től a Bánságot a birodalmon belül a visszaállított vármegyékhez csatolták, így királyi városi privilégiumaik vesztettek jelentőségükből, de a vármegyerendszer védte az identitásukat, ami származási helyüktől távol is megmaradhatott, erősödhetett.[8] Az önálló bolgár állam 1878-as megalakulásától a század végéig kb. 4800 bánsági bolgár telepedett vissza, ez az akkoriban már százezres bánsági bolgár népességnek csak töredékét jelentette. Ez részben katolikus hitüknek és sajátos kultúrájuknak köszönhető, mert különálló etnikai kisebbségi csoportot alkottak – és alkotnak tulajdonképpen a mai napig –, amely ugyan a bolgár nemzet rokona, de önállósága megőrzését mindig nagyon fontosnak tartotta. A bánsági, délvidéki bolgár terminus mellett a „paultyán" vagy „paultyán bolgár" megnevezést velük kapcsolatban főleg a katolikus egyház használja, az általa teremtett és táplált történelmi mítosz szellemében, amely a paultyánság és a katolicizmus azonosságát hirdeti.[9] Egy 1892-ben megjelent, a vingai tanító által írt emléklap első fejezetében szereplő összefoglalás szerint „A bolgárok azt hivén, hogy a rend [főként horvát nyelven prédikáló, más szláv nemzetségű ferences rendi szerzetesek] befolyásának köszönik új hazájukat meg kiváltságukat, több ízben rendkívül ragaszkodtak hozzájuk. E ragaszkodásuk időközben le-lelohadt", sőt, az 1880-as évek végére annyira kiélesedett a vita, hogy a ferences rendi provincia főnöke lemondott a vingai parókiáról, és az óbesenyői plébánost nevezte ki a város.[10] A vita azonban nem magát a katolikus vallásukat érintette – két évtizeden keresztül engedély nélkül miséztek és gyakorolták a római katolikus hitet –, az a kiváltságlevelük kiállításától kezdve mélyen ágyazódott identitásukba.[11] A hit gyakorlásának helyszíne ezért különösen fontos volt: „Városunk derék lakossága a templom ügye után iskolája ügyét hordja szívén, s ki annak templomát, iskoláját támadja meg, az egyszersmind megtámadja a bolgárajkúak legbensőbb, legszentebb s legnemesebb érzelmét."[12]

A 17. századi szorult helyzetből való kiszabadulás és az új, befogadó otthonra találás élménye a bánsági bolgárokban mélyen gyökerező szeretetet keltett új hazájuk felé, főként a magyarok irányába,[13] s ez identitásuk szerves része volt a 19. század utolsó harmadában is. A jó viszony kölcsönös volt: a magyar sajtóban is pozitív kép élt a hazaszerető bolgárokról.[14] Helyi sajtójuk többször hang-

[4] Vasilèin 2005, 89–90.

[5] Az üldöztetés okai az 1688-as délnyugat-bulgáriai csiprováci törökellenes felkelés megtorlásaira vezethetők vissza. Nyagulov 2005, 60–67.

[6] [Marton] 1892a.

[7] Felméréssel kijelölt határokkal rendelkező területen lakhatnak az őket követő római katolikus vallású „paulichian" nemzetséggel együtt; ellátásukra taksa fizetése ellenében minden jogot (pl. malom-, mészárszéki, halászati, de korcsmáltatási jogot is) megkaptak, saját közösségükbe teljes jogú tagként fogadhatták be hátramaradt nemzetségük tagjait, akik csatlakozni kívántak hozzájuk; megkapták a templomok és iskolák kegyúri jogait is; a közösségből szabadon választották független, de kötelezően római katolikus vezetőiket; adómentességet élveztek. Saját elsőfokú bíróságuk volt, a birodalom teljes területén kereskedhettek, évi három vásárt tarthattak, tűzi- és építőfával a határból láthatták el magukat, sőt, az erdők távolsága miatt a királyi kamara a szállítást is vállalta a saját kitermelt fájával együtt. Mindezen kiváltságokért katonaállítási és évi kétszeri adófizetési kötelezettségük volt. [Marton] 1892a, 67.

[8] Karebencheva 2009, 70–71.

[9] Nyagulov 2005, 60.

[10] Marton 1892, 4.

[11] Független vezetőiknek kötelezően római katolikusnak kellett lenniük, a megerősítő oklevélben a paulichian nemzetségnél ki is van emelve, hogy igaz hitűek. Szintén a Habsburg-katolizáció miatt engedhették meg nekik, hogy a város gyakorolhasson bizonyos kegyúri jogokat: „Megengedve legyen egyuttal ugyanazon bolgároknak katholikus templomokat es iskolákat saját költségükön felállítani es fentartani, melyek fölött a plébániák adományozására nézve a kegyúri jog gyakorlása a bírót és közönséget illetendi." [Marton] 1892a.

[12] Marton J.: Kívánságaink II. *Vingánska Nárudna Nuvála – Vingai Néplap* 3. (1885. március 20.) [1.]

[13] Mit akarunk? *Temes-Vingai Híradó* 2. 3. (1894. január 14.) [1.]

[14] „…van Magyarországon egy nemzetiség, mely soha nem adta jelét annak, hogy nyelve nem magyar, mely soha nem vallotta magát másnak, mint magyarnak s … a szabadságharc alatt is megmutatta, hogy csak ajka idegen, de lelke-szíve magyar… E nemzet – vagy ha úgy tetszik – e népfaj: a bolgár." Palotay 1885.

súlyozta a magyarsághoz való tartozásukat,[15] a magyar nyelv tudásának fontosságát.[16] Az asszimiláció elsősorban a nyelvben, művelődésben és kultúrában mutatkozott meg, és az elit elmagyarosodásához vezetett.[17] Öndefiníciójukra az is jellemző, hogy kifejezetten kikérték maguknak a nemzetiség jelzőt, és magukra nézvést a bolgár ajkú magyar megnevezést használták.[18] A magyar közösségbe való asszimiláció mellett az 1860-as évektől a bánsági bolgár közösség látványos etnokulturális fejlődésen is átment: a helyi bolgár dialektust bevezették az oktatásba és a liturgiába. A katolikus egyház bátorításával megszületett a bánsági bolgárok beszélt nyelven alapuló, latin betűs írása; imádságoskönyvek, tankönyvek, folyóiratok és irodalmi alkotások jelentek meg. 1881-ben indult a *Vingánska Nárudna Nuvála* hetilap két nyelven, amely egyfajta összekötő kapocs volt a bánsági polgárok között, ebben reagáltak a Budapesten megjelenő magyar sajtóra is.[19] Az 1885. évi Általános Kiállításról egész tavasszal tudósításokat közölt a *Vingai Néplap*, áprilisban a főszerkesztő felhívást tett közzé, hogy szervezetten utazzanak együtt a fővárosba, részben a saját háziszőtteseik megtekintésére.[20]

1. kép. A vingai katolikus templom főhomlokzata. Fotó: Székely Márton, 2017
Fig. 1. The main facade of the Roman Catholic Church in Vinga. Photo: Márton Székely, 2017

Látható, hogy a vingai bolgárok nagyon érzékeny viszonyt alakítottak ki két identitásuk közt. Egyrészt a bolgár nyelvűség és helyi kultúra, saját történelem birtokosaiként, másrészt a sokszínű Habsburg Birodalom részeként, a többségi kisebbséghez tartozóként, nem pedig nemzetiségként határozták meg magukat. Ezek a párhuzamos, saját múlton alapuló identitások tipikusan a historizmus idejében jöttek létre, és határozták meg a közösségeknek fontos, a művészeti ágakon belül a legerősebb társadalmi beágyazottságú és „lassú" építészetet is.

---

[15] Főszerkesztői programadó írásnak is tekinthető Koszilkov Lipót cikke a *Vingai Néplap* első számában. Ebben a lap céljaként azt jelöli meg, hogy a bolgár nyelvű polgártársak magyarosodásához felületet szolgáltasson. Koszilkov L.: Beköszönésül. *Vingánska Nárudna Nuvála – Vingai Néplap* II. (1885. január 5.) [1.]

[16] *Vingánska Nárudna Nuvála – Vingai Néplap* II. (1885. január 20.) [1.]

[17] Njagulov 2009; Karabencheva 2009. Ezt támasztja alá az alábbi idézet is a helyi sajtóból: „A bolgárok rég rájöttek arra az igazságra, miképp csak így biztosíthatják lételüket, ha a korral lépést tartva, művelődnek s emellett a magyar testvéreikkel asszimilálódnak." Marton J.: Kívánságaink II. *Vingánska Nárudna Nuvála – Vingai Néplap* II. (1885. március 20.) [1.]

[18] „A »Budapest« című napilap f. é. 13-ik számában Vingáról egy közlemény jelent meg… Legelőször is azon elnevezés ellen kell tiltakoznunk, mintha Vinga városa Bolgárország provinciája lenne. Itt nincsenek bolgárok, hanem igenis bolgárajkú magyarok, kik bármily türelmetlenek legyenek is, tiszteletben kívánják tartani a város többségének véleményét, a megye határozatát." Helyi hírek. *Vingánska Nárudna Nuvála – Vingai Néplap* 2. (1885. január 20.) [1.] és egy Andrássy Gyula miniszterelnökről szóló anekdota leírásában is ugyanezt a megnevezést használják: Palotay 1885. Ugyanez az attitűd jellemző majdnem egy évtizeddel később is; a vingai polgárok Lázáru György vingai ügyvéd ellenében egy nyilatkozatot küldtek be az *Egyetértés* c. lapnak, amelyben magyar bolgárok önmeghatározást kérik a nemzetiség helyett. Manusov 1893 [1.]

[19] A vingai lap 1881-ben indult, az évfolyam a hetedik számmal, április elsejével megszűnt. Főleg helyi híreket közölt, de vállalkozott a magyar irodalom tolmácsolására is, valamint néhány önálló bolgár verset, karcolatot is közreadott. Az újság 1885-ben jelent meg ismét, a tisztán bolgár nyelvű lapból kétnyelvű (magyar és bolgár) újság lett, más nem változott. A „társadalmi, közművelődési és közgazdászati lap" erőteljesen kormánypárti volt. Az újság az 1887-es csonka évfolyammal fejeződött be, a szerkesztő nagy sajnálkozások közepette adta hírül, hogy nem az érdeklődés vagy a téma hiánya, hanem más jellegű, főleg a helybeli hatóságokkal támadt nehézségei miatt szünteti be. Fried 1980, 165–168. 1893. január 15-től március 19-ig jelent meg a *Magyar Néplap* melléklete, a *Nuvalata na madzsarstyite balgare – Magyarországi Bolgárok Lapja,* és ugyanebben az évben indult az 1894-ig megjelenő *Temes-Vingai Híradó*, majd a *Narudna Nuvala* (Néplap, 1908–1909). Najdenova 1993, 241–242.

[20] Palotay 1885.

2. kép. A vingai katolikus templom belső tere: travé és keleti nézet. Fotó: Székely Márton, 2017
Fig. 2. Inside view of the east end, and the elevation of a nave interior of the Roman Catholic Church in Vinga. Photo: Márton Székely, 2017

A historizáló építészet történelem- és művészetfilozófiai háttere

A historizmus tulajdonsága, megkülönböztető sajátossága, hogy tudatosan kutatja a történelmet, a formák eredetét feltárva megértettnek véli annak logikáját, amelyet így tovább használhat és fejleszthet. A választott stílus és forma részben már korábbról is ismerős volt, azonban a 19. század közepétől a megjelenő új anyagokra, módszerekre és épülettípusokra simult. Párhuzamosságok és választások jelentek meg: több múltbéli korszak ismerete azok használatával is járt, és a saját tartalmat egy olyan formába öntötték, amelyet kiragadtak eredeti kontextusából, kifejeztek vele valamit, és amely sokaknak ismerős lehetett; a közönség dekódolni tudta, hogy az épület milyen eszméket akart kifejezni.[21]

A történelem tudománya abban a formában, ahogy ma ismerjük, a felvilágosodás idején, a 18. század utolsó évtizedeiben kezdett tudományos diszciplínává válni, szerepe és jelentősége pedig gyorsan nőtt. Ennek egyik leginkább reprezentatív jele, hogy ma a 19. század közepén kezdődő stíluskorszakokat átfogó gyűjtőnévvel historizmusnak hívjuk. A kezdetekkor, a tényekre alapozó új történelemtudomány mellett az „alapító atyák", a német romantika első generációja – Immanuel Kant, Friedrich Schiller, Friedrich Wilhelm Joseph Schelling – elemi szükségét érezték, hogy megpróbálják feloldani a felmerült kétségeiket, hogy a tapasztalati úton leírt történelem egyáltalán nem bizonyítja a történelem értelmét. Nem sokkal később Georg Wilhelm Friedrich Hegel alkotta meg az első olyan koherens gondolatrendszert, amely némi megoldást kínált a belső ellentmondásokra. Ezzel nagyjából egy időben a tudományos alapú, mai értelemben vett művészettörténet is megszületett, amelynek két jelentős alakja Hegel két egyetemi tanítványa – de nem követője –, Franz Theodor Kugler és Karl Schnaase volt. Mindhárman foglalkoztak a kortárs művészettel és annak jövőjével is. A művészet tudományosságának kialakulása, megértése, leírása és kutatása a 19. század közepétől egyszerre folyt, annak modern igényeket kielégítő használatával. Ehhez hasonló indíttatásból építészetelméleti munkák születtek építészek tollából is,[22] hogy a stílusokat hogyan, mire kell és lehet használni, mi az eredetük, vagy milyen nemzeti karakter olvasható ki egy-egy nép művészetéből. Az egyik legismertebb és legfontosabb építész-író Gottfried Semper szerint minden nemzeti-politikai elv saját tervszerűen átgondolt építészeti kifejezést szeretne.[23] Semper építészeti stílusról szóló írása korának,[24] szellemi környezetének szülötte – Schnaase, Kugler és Hegel és Charles Darwin állításai, eredményei köszönnek vissza benne.

Az építészet társadalmi beágyazottsága nemcsak a stílus kialakulásával, üzenetközvetítő szerepével kapcsolatban vizsgálandó szempont, hanem az épület megítélésével kapcsolatban is; a historizmusban alakult ki és erősödött meg a pályáztatás, a verseny gyakorlata. Az erősödő polgárság korában, művészetében a különböző nemzetek, narratívák, stílusok létezését elismerték, de ezek nem mindig éltek békében, egyenrangúan egymás mellett. Történetírási szemléletek, a stílusok versenyeztek egymással, ahogy a szabad piaci versenyben a polgárok. A 19. század közepétől népszerű kiállításokon egymás mellett mutatkozott be minden náció, és összehasonlítási alappá válhattak az ott felsorakoztatott művek mint a nemzetek karakterisztikusan saját művészetének termékei. Versenyeztek szó szerint is a nagydíjakért, de átvitt értelemben az elsőbbségért is. Semper az 1851-es londoni világkiállításról szóló hosszabb írásában részletesen elemzi a francia és az angol művészet állapotát, és hasonlítja a némethez. Úgy látta, fejlődniük kell, leírta, hogy miben és hogyan kellene követniük a két nemzet példáját.[25] Semper az angol nép egyik jó tulajdonságának az „önkormányzatiságot" tartotta, hogy nem tűrnek meg korlátlan uralmat maguk felett, ez pedig a szabad verseny abszolút térnyeréséhez vezetett a szigetországban. A versenyben pedig fontos, hogy ki ítéli meg, mi a jó, ki a nyertes. Semper szerint ebben követendő példa Anglia: a minőség, a jóság megítélése mindig a megrendelő dolga. Akkor is, ha téved. Ha magánszemély a megbízó, akkor ő, ha állami megrendelésről van szó, akkor a nemzet a legfőbb bíró.[26] Károsnak tartotta, ha szakértői, akadémiai testületek joga az ítélés – mint például Franciaországban –, mert az rabbá teszi a művészetet, megváltoztathatatlan keretek közé szorítja.

Ezzel a semperi felfogással a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet valószínűleg nem értett egyet.[27] A pályáztatást és a szakértői jelenlétet mindig is elérendő célnak, fejlődésnek tekintette a „technikusi

[21] Az építészethez köthető történelemfilozófiai, művészettörténeti összefüggéseket ebben az írásban csak nagyon röviden említjük az értelmezhetőség kedvéért, részletesebben: Németh–Marótzy 2018.
[22] A legjelentősebb Viollet-Le-Duc 1863–1872 és Semper 1860. A magyarok közül Neÿ Béla írt elsőként erről a témáról.
[23] A befejezetlenül maradt kötetében: Semper 1860, 397.
[24] Semper (1869), 102–105.
[25] Semper (1851), 33–72.
[26] Semper (1851), 61–63.
[27] „Az építészszakma első modern értelemben vett érdekképviseleti szerve Magyarországon […] az 1867-ben alapított Magyar Mérnök Egyesület volt, 1872-ben vette fel a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet (MMÉE) nevet, és ellátta a mai kamarai feladatokat egészen 1944-ig. Kezdettől fogva fő céljai között szerepelt a pályázatok ügyének képviselete, évente saját egyleti pályázatokat hirdettek, tagjai gyakran vettek részt a bírálatokban." Székely–Marótzy 2018.

3. kép. A vingai katolikus templom boltozata a tetőtérből. Fotó: Székely Márton, 2017
Fig. 3. The vaultage from the attic of the Roman Catholic Church in Vinga.
Photo: Márton Székely, 2017

kar", és egy másik szempontból tekintettek a művészetre gyakorolt befolyására is. Semper a művészet keretek közé szorítását látta a megrendelők helyett ítélő szakértőkben, a magyar egylet viszont az egyetlen lehetőséget, hogy a költségcsökkentéssel járó minőségi romlást el lehessen kerülni. Semper és az egylet is tekintettel volt a megbízókra, de más hatást tulajdonítottak nekik: az egyik a döntés jogát akarta megadni nekik, és ezzel remélte, hogy az egyedi igényekre szabott tervezéssel, a csak a megrendelő szabta keretek közt mozgó alkotás a liberális piacgazdaság logikája alapján a jobb minőségnek kedvez. Az egylet azonban – szintén a liberális piacgazdaság logikája szerint – attól tartott, hogy a megrendelő leginkább árérzékeny, és nem érdekli annyira az építészeti minőség, így az árak versenyében csak egyre lejjebb kerül a művészi színvonal a szakmai szervezetek beavatkozása nélkül.

A vingai római katolikus templom pályázatának esetében a város mint kegyúri jogokat gyakorló megrendelő ezt a két nézetet akként ötvözte, hogy lényegi döntést nem engedett át független szakértőknek, de ha olyan tanácsot kapott – akár, mint látni fogjuk, kéretlenül is –, amelyet megszívlelésre érdemesnek tartott, akkor elfogadta azt, például az egylet ajánlásait, amelyekkel eredményessé tehette a pályázatot. Később már maga a városvezetés fordult segítségért az egylethez, azonban az építési költségek adta korlátok és a művészi igények közti egyensúlyozásra nem sok terük adódott. A város hívő lakossága – a levéltári források alapján – igen aktívan részt vett az egyházi kérdésekben, így joggal tartottak vezetőik a közfelháborodástól, ha igényeiket nem vették figyelembe.[28] Az építéstörténetben kicsit előreszaladva azonban azt is megállapíthatjuk, hogy a semperi szemszögből talán ideálisnak tűnő helyzet – teljes önállóság a döntésekben, de szakértők tanácsának meghallgatása – mégsem hozott megfelelő eredményt: már 1922-ben, harminc évvel a felszentelés után a templom állapota rendkívül rossz volt, bár ennek talán nem tervezési, hanem anyaghiba volt az oka.[29]

[28] A 18. századi egyszerű leltáraktól kezdve a rendszerváltásig sok irat maradt fenn, amelyek között egyházi tisztviselői választási szabályzatok, választások jelöltjeinek véleményezése, az eredmények körülményeinek jegyzőkönyvei, fellebbezések is megtalálhatóak. Mindebből egy igen aktív, véleményének rendszeresen hangot adó gyülekezet képe rajzolódik ki, amelynek tagjai akár az egyházi személyek eltávolítását is elérték. Lásd AdRcTi Vinga. A városvezetésről pedig a helyi sajtó (mindkét hosszabban is működő újság, a *Vingai Néplap* és a *Temes-Vingai Híradó* is) jelentetett meg rendszeresen elégedetlenséget megfogalmazó cikkeket.

[29] Havlin Vencel adminisztratív intéző 238. sz. levele a Csanád egyházmegyei főhatóságnak, Vinga 1922. november 11. AdRcTi Vinga, 1 doboz.

„Kezdjük tehát Isten házával, a templommal."[30] Egy város megmozdul: a pályázat

A pályázat kiírásának körülményei

Mint korábban láthattuk, a vingai bolgároknak fontos tényező, sőt identitásuk egyik alapja volt katolikus vallásuk, így a vallásgyakorlás helye, a templom is. A gyülekezet a 19. század végére kinőtte klasszicista templomát. Először 1879-ben határozták el, hogy nagyobbat és díszesebbet szeretnének.[31] Schäffer Vilmos, a város kapitánya a közgyűlésen indítványt tett, amelyben az új templom építését nemcsak azzal indokolta, hogy kinőtték az amúgy roskadozó régit, hanem azzal is, hogy a „mai kor ízlésének sem felel meg".[32] A közgyűlésen megalakult az építési bizottság a városi képviselőkből[33] Schäffer Vilmos elnöklete alatt,[34] 1883-ban folytatódtak az előkészületek: a város közgyűlése elfogadta azt az indítványt, amelyben minden földbirtokkal rendelkező vingai lakost köteleztek, hogy a pót-, vagy lucernáskertjük bevételeit egy templomalapba adakozzák, és felállítottak egy téglavető műhelyt. A helyi lap folyamatosan tudósított az eseményekről – már csak azért is, mert a főszerkesztő rokona az építési bizottság tagja volt, közölték a gyűjtés eredményét 1885 februárjában,[35] majd a pályázat kiírásának hírét júliusban.[36] A városi képviselő-testület a pályázat szövegét az 1885. december 14-én tartott közgyűlésén fogadta el, a kiírás a helyi sajtóban teljes terjedelmében a következő évben, 1886. január 16-án jelent meg.[37]

A beadott dokumentációnak tartalmaznia kellett alapozási, földszinti, a tornyok különböző magasságában felvett alaprajzokat; hossz- és keresztmetszeteket, minden nézetből egy-egy engedélyezési terv szintű rajzot. A Parlament pályázatának évtizedében járunk, így nem meglepő, hogy meg volt kötve a templom stílusa: „A templom »góth ízlésben« két toronnyal tervezendő".[38] A felhasználandó anyagokra is adtak utasítást: tűzmentes boltozat és fémlemezzel való fedés szerepelt a kívánalmak között. Költségvetést is kértek, amelyhez megadták a költségkeretet, határidőként pedig az 1886. évi április hó 1. napját jelölték ki, amikorra a dokumentációt költségvetéssel együtt be kellett adni.[39]

A kiírás a korszak többi pályázatához és a város lélekszámához képest meglepően alapos és szakmai, az eddigi forrásokból azonban építész közreműködésére nem találtunk utalást. A feladatok ügyes körülírása mellett azonban a mennyiségeket és értékeket vagy rosszul mérték fel, vagy igyekeztek a lehető legköltséghatékonyabban megoldani a problémákat. Ezt az építészek szakmai érdekvédelmi szervezete, a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet fel is rótta. Az egylet 1886. évi első ülésén, rögtön január 1-jén megvitatta a pályázatot, és tagjai úgy döntöttek, hogy figyelmeztetik a várost, hogy ezekkel a feltételekkel szinte garantált a sikertelenség.[40] Ezután egy hosszabb cikk is megjelent a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönyének főszerkesztőjétől, Nendtvits Gusztávtól *Őszinte szó Vinga város tervpályázatáról* címmel.[41] Nendtvits az általános pályázati helyzet elemzése

[30] Marton J.: Kívánságaink. *Vingánska Nárudna Nuvála – Vingai Néplap* 2. (1885. március 5.) [1.]

[31] Szabad királyi városi jogaik közé tartoztak a kegyúri jogok is, bár ebben az időben a ferences rendi papok provinciájába tartozott a város. Marton 1892, 4.

[32] [Marton] 1892b, 11.

[33] Feletár György, Titzer Antal, Veres Ferenc, Koszilkov János, Necsov Bóna, Csulyák Rafael, Lunacsek Károly, Bartulov Döme, Augusztinov Antal, Dubcza Ferenc, Szmók György, Nenkov Bóna, Dubcza Miklós és Paulov György. Közülük Koszilkov János személye lehet jelentős, hiszen rokona (feltehetőleg testvére) a templom pályázatáról bőven tudósító *Vingánska Nárudna Nuvála – Vingai Néplap* főszerkesztőjének, Koszilkov Lipótnak.

[34] A megjelent képviselő-testület (28 fő) majdnem fele bekerült a bizottságba (14 fő), és csak egy fő nem volt a testület tagja, de ő Csulyák Demeter képviselő rokona lehetett, Csulyák Rafael. Marton 1892, 11.

[35] „Városunk új templomépítési alapjának kimutatása. Az 1880–84-ik év végéig szóló összes bevétel 53 000 195 forint, 54 kr. … A kész téglamennyiség 1 millió 172 000 darab. – Reméljük, hogy az új templomépítéshez már nemsokára hozzáfoghatunk, mi annál is inkább kívánatos, mivel a régi templomépület polgári iskolává fog átalakíttatni." Helyi hírek. *Vingánska Nárudna Nuvála – Vingai Néplap* 2. (1885. február 5.) [1.]

[36] „Hiteles kútforrásból arról értesültünk, hogy városunk képviselőtestülete legközelebb az új templom tárgyában tanácskozván, pályázatot írt ki a szükséges tervezetek előkészítésére. A templom más és egészen szabad térre fog épülni. Három oltára lesz. A főhajó 500 négyzetméterre van fölvéve. A város 74 000 ft-ot ád az építésre, azonkívül az építéshez szükséges vasat és cementet. A templom alapja jelenleg 34 400 ft készpénzből és 1 172 000 darab téglából áll." Hírek. *Vingánska Nárudna Nuvála – Vingai Néplap* 2. (1885. július 5.) [1.]

[37] Pályázati hirdetmény. *Vingánska Nárudna Nuvála – Vingai Néplap* 3. (1886. január 16.) [utolsó oldal]

[38] Pályázati hirdetmény. *Vingánska Nárudna Nuvála – Vingai Néplap* 3. (1886. január 16.) [utolsó oldal]

[39] Az alaprajzokat 1:100-ban, a metszeteket és nézeteket 1:150-ben kérték. Hírek. *Vingánska Nárudna Nuvála – Vingai Néplap* 2. (1885. július 5.) [címlap]

[40] A mű- és középítési szakosztályok legfőbb kifogása az volt, hogy nagyon rövid a határidő és alacsonyak a díjak. Határozatuk értelmében az egylet választmánya figyelmeztetni fogja a várost, hogy a kihirdetett feltételekkel nem lehet elvárni megfelelő pályaműveket. *Az Építési Ipar* 10. 3. (1886. január 10.) 25.

[41] Megjegyzi, hogy ilyet még nem látott: „Hát, mélyen tisztelt képviselő testülete Vinga r. t. városának, mi évek hosszú során keresztül figyelemmel kísértük a belföldi, valamint a külföldi pályázatokat; találtunk azok között, kivált belföldön, sok

4. kép. Sztehlo Ottó (C. M. B jelige): Hosszmetszet, pályaterv, Budapest, 1886. 1:100.
Az eredeti lappang. Amatőr felvétel (2003), a Temesvári R. K. Egyházmegyei Levéltár jóvoltából.
Digitális szerkesztés: Székely Márton
Fig. 4. Sztehlo, Ottó (code word: C. M. B.): Longituinal section, competition plan, Budapest, 1886.
Scale 1:100. Original is missing. Amateur photograph (2003), provided by the Arhiva Diecezană
Romano-Catolică Timişoara (Archivum Dioecesanum Timisoarense).
Digital editing: Márton Székely, 2017

után tért rá a vingai esetre. Véleménye szerint annak, aki összeállította a kiírást, fogalma sincs, „hogy egy csúcsíves stylű templomnak csak komoly számba menő vázlata is mily fontos tanulmányozást, mily gondos és hosszantartó munkát igényel; nem tudhatják azt, hogy még az alapzatoknak rajzát nem lehet véglegesen papirosra tenni, míg a terv készítője a torony legfelső csúcsával, a boltozatok minden bordájával, a homlokzatoknak és a templom belsejének egész kiképzésével teljesen tisztában nincs; mert épen ennél a stylnél, épen és egy templomnál eleitől végig minden összefügg, s egy ilyen tervvázlat is, nagyon de nagyon sokszor átdolgozandó, míg véglegesen megállapítva a papirosra tehető és benyújtható". A feladat nehézségét pedig nemcsak időben nem mérték fel helyesen a pályázat

csodabogarat, de ilyent még egyet sem! Nem is tudunk egyebet képzelni, mert távol álljon tőlünk az, hogy bárkit is rosszhiszeműség gyanújával csak a legtávolabbról is illessünk, mint hogy azoknak, kik ezen hirdetés szerkesztésébe befolytak, a legkisebb fogalmuk sincs arról, hogy mit követelnek tulajdonképpen." NENDTVICH 1886, 31–32.

kiírói, de ezzel összefüggésben alacsony volt a tervezett javadalmazás is. Az érdekvédelmi szervezetek egyik fő feladata, hogy a munka értékének megfelelő fizetséget kiharcolják, így kissé álszentnek tűnik, hogy a javadalmazás jelentőségét igyekeztek – Nendtvits és más egyleti tagok is – jelentéktelen kérdésként beállítani.[42]

A pályázati kiírás lényegében egy azonnal használható engedélyezési tervet kívánt. Ezt Nendtvits a szakmai önérzet megbotránkozásával kifogásolta; egy templom esetében egy engedélyezési tervet nem lehet egy pallér vagy építőmester segítségével kivitelezési tervvé alakítani.[43] Az egylet közgyűlési határozatban megszavazott „figyelmeztető" levelében végül ez úgy szerepelt, hogy egy pályázat célja más, a végleges terveknek csak az alapja lehet.[44] Az egylet megoldási javaslatot is mellékelt leveléhez, amelyben kérte a várost, hogy három hónappal hosszabbítsa meg a határidőt, mérsékelje a feladatot a rajzok részletességének csökkentésével, a részletes helyett csak általános költségvetést kérjen, és a díjakat emelje fel.[45] E korai érdekvédelmi küzdelem végét az egylet tagsága győzelemként könyvelhette el, mert a város vezetése minden kifogásukat elfogadta, módosított a pályázati kiíráson: a határidőt meghosszabbították, a díjakat felemelték.[46]

A pályázat értékelése 1886 novemberében történt meg; a bírálatra a város új bizottságot állított fel, amelynek tagjait és az eredményt is közölte a helyi sajtó.[47] A bizottság elnöke Temes megye alispánja, ifj. Ormós Zsigmond kir. tanácsos volt, tagok: Petrovics Milos kir. kerületi főmérnök, Radiszlovits Ferenc megyei mérnök, Klein Jakab műépítész és ipariskolai tanár, Matagovszky Károly műépítész és Mayer Károly megyei aljegyző – tehát két kivétellel mind mérnökök, ami a korszak pályázati zsűrijeit tekintve ritkaság. A bírálati jegyzőkönyvet ugyan nem ismerjük, de a helyi sajtóban megjelent egy részletes cikk, amelyben a bírálat nehézségeit írták le: *„végre abban történt megállapodás, hogy a »C. M. B« jeligéjű terv, mint a mely a pályázati feltételeknek legjobban megfelel, fogadtassék el, úgy azonban, hogy ha az illető pályázó tervét olyanképpen alakítja át, mint ezt a bizottság s a lakosság zöme óhajtja. Erre felbontatván a jeligés levélke, abból pályanyertesként Sztehlo Ottó bpesti műépítész neve tűnt elő, kinek aztán az első 600 frtos díj megadatni határoztatott. A második, azaz 400 frtos díjat a »Kék karikás« jeligéjű terv nyerte, melyet Tandor Ottó szintén bpesti műépítész készített. A harmadik terv, azaz a »Kettős-góth-kereszt« jelige alatti elismerésre méltatott."*[48] *Mindkét nyertes terv készítője Steindl Imre irodájában dolgozott az Országházon ebben az időben.*[49]

A pályaművek

A pályázatra beérkezett tervek közül néhányat az egyházmegyei levéltárban megőriztek:[50] Sztehlo Ottó „C. M. B" jeligéjű nyertes tervéből ismerünk egy hosszmetszetet és oldalhomlokzatot. Ezenkívül tanulmányozható egy „Szilárd alapon" jeligéjű teljes dokumentáció.

Sztehlo terve bazilikális elrendezésű, keresztházas, sokszögű fő- és mellékszentély-záródással, inkább a kora gót tömegformálást idéző, mindenhol azonos gerincmagasságú nyeregtetővel. A fő- és kereszthajó találkozását a huszártorony emeli ki. A toronykialakítás Sztehlo 1892-ben megépült ceglédi evangélikus templomának tornyára hasonlít sokszögű alaprajzával, kiugratott ablaksorával és a toronysisak aljában elhelyezett, álló tetőablakaival. Belső kialakításában a travé a chartres-i kated-

[42] Tolnay–Ney 1886, 44–45.

[43] *„…tulajdonképpen teljesen kész végrehajtási vagyis pallértervek kívántatnak. No már bárki legyen is az építés vezetésével megbízva, az ezeket is csak úgy át lesz kénytelen dolgozni, mint egy tervvázlatot, s a különbség csak az lesz, hogy a végleges végrehajtási terveket így rossz pallértervek, amúgy meg jó tervvázlat alapján készítheti el. Azt pedig csak nem képzeli a t. képviselőtestület, hogy a terveket tulajdonába véve egyszerűen odaadja valami jó pallérnak és rossz építőmesternek, aki majd azok alapján további vezetés nélkül a templomot föl is építi?! Ha valahol, úgy csúcsíves stílű templomnál elkerülhetetlenül szükséges a mester szeme és keze, és azt nem lehet ám csak úgy fölépíteni mint egy csőszkunyhót!"* Nendtvich 1886, 32.

[44] Tolnay–Ney 1886, 44–45.

[45] Tolnay–Ney 1886, 44–45.

[46] Mi újság? *Vingánska Nárudna Nuvála – Vingai Néplap* 3. (1886. április 1.) [1.]; A M. Mérnök- és Építész-Egylet közgyűlése. *Az Építési Ipar* 10. 24. (1886. június 13.) 254.

[47] Bírálat, 1886

[48] Bírálat, 1886

[49] „A vingai templom tervezetének beszerzése végett kiírt pályázatra 15 pályamű érkezett be; ezeket a bizottság f. é. november 15-én tartott ülésén megbírálván, a 600 forintos első dijat Stehló Ottó, a 400 forintos második díjat pedig Tandor Ottó budapesti építészeknek ítélte oda. Mind a két győztes szaktársunk a Steindl I. tanítványa, s az ő irodájában, az országház építésénél vannak alkalmazva." *Az Építési Ipar* 10. 47. (1886. november 21.) 518.

[50] Az eredeti terveknek mára sajnos nyomuk veszett, csak amatőr digitális felvételeken tekinthetők meg, melyek 2003-ban készültek kutatási célból, az eredeti lapoknak sem a Temesvári R. K. Egyházmegyei Levéltárban (Arhiva Diecezană Romano-Catolică Timişoara), sem a vingai plébánián nem leltük nyomát. Az amatőr fotókért ezúton is szeretnénk kifejezni köszönetünket a levéltár rendkívül segítőkész vezetőjének, Claudiu Călinnek.

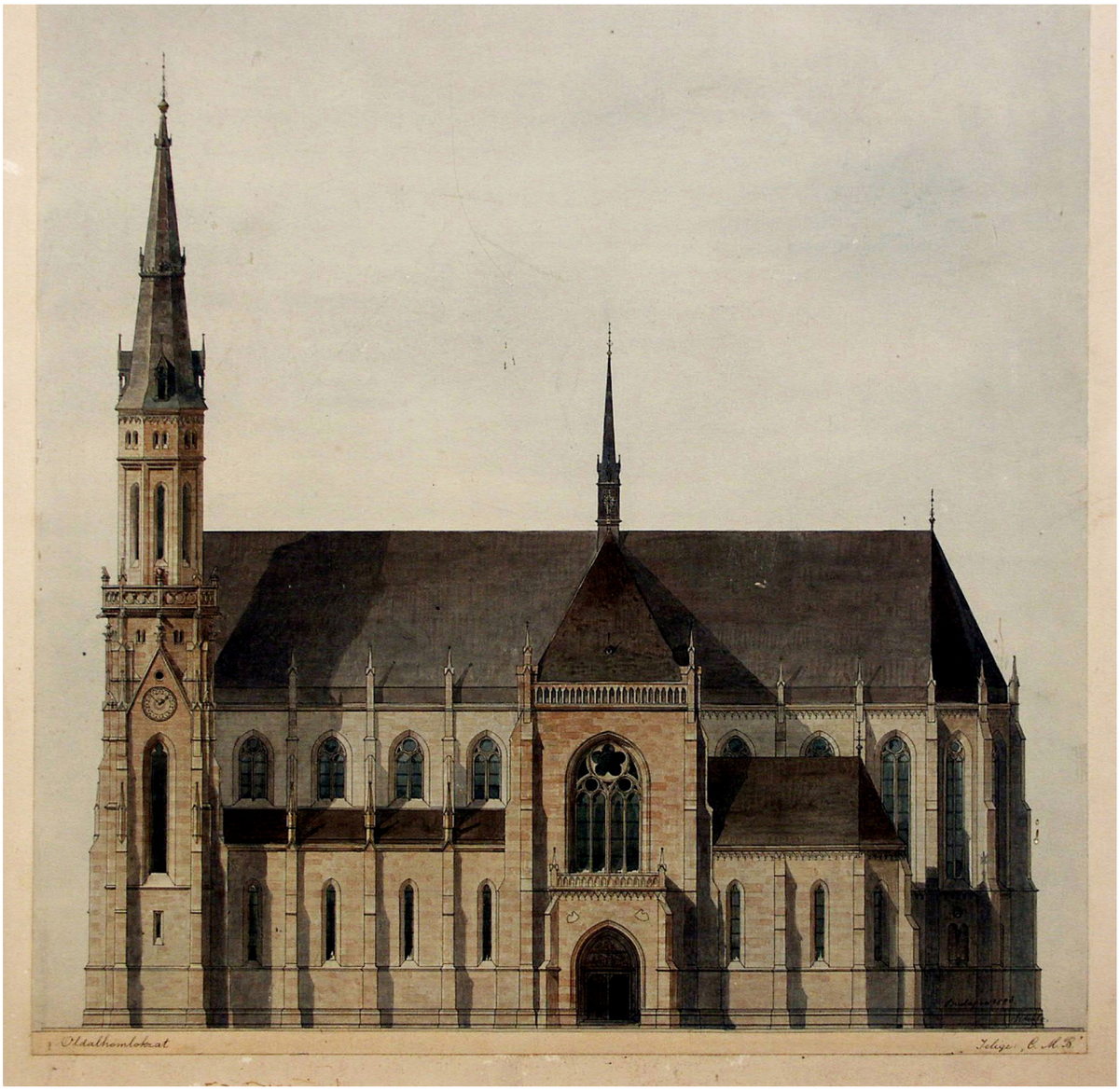

5. kép. Sztehlo Ottó (C. M. B jelige): Oldalhomlokzat, pályaterv, Budapest, 1886. 1:100. Az eredeti lappang. Amatőr felvétel (2003), a Temesvári R. K. Egyházmegyei Levéltár jóvoltából. Digitális szerkesztés: Székely Márton
Fig. 5. Sztehlo, Ottó (code word: C. M. B.): Side facade, competition plan, Budapest, 1886. Scale 1:100. Original is missing. Amateur photograph (2003), provided by the Arhiva Diecezană Romano-Catolică Timişoara (Archivum Dioecesanum Timisoarense). Digital editing: Márton Székely, 2017

rálisra hasonlít, és az enteriőr kialakítása is inkább a kora gótikára utal a bimbós fejezetekkel és az ablakok egyszerű mérműveivel. A pályázatban előírt mellékoltár a metszeten sajnos nem látszik, de a négyezet északnyugati pillérén látható egy neogótikus szószék, ezenkívül a szentély első boltozati egységének faltükrében egy oromzatos, kegyúri karzatnak megfelelő építészeti elem.

A „Szilárd alapon" jeligés pályázati tervsorozat még a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet által kifogásolt első pályázati kiírás részletességének is minden bizonnyal megfelelt volna. Belső látványtervet is rajzolt az ismeretlen építész, ezen az angol legyezőboltozatokra emlékeztető, mérművekkel díszített mennyezet és a freskók vázlatai is szerepelnek. A pályázat eredményét ismertető cikkben érdekes módon nem említik.[51] Azt nem tudjuk, ki lehet a szerző, de a tervek rajzolási módjából, a szerkezetek pontos anyag- és méretjelölési módjából két dolog tűnik biztosnak: elsőként, hogy mérnöki gondolkodású lehetett az illető, aki a részletességgel valószínűleg a kivitelezhetőséget tartotta a tervek legjobb fokmérőjének és egyben legnagyobb előnyének. Másodsorban pedig az, hogy az épület

[51] BÍRÁLAT, 1886.

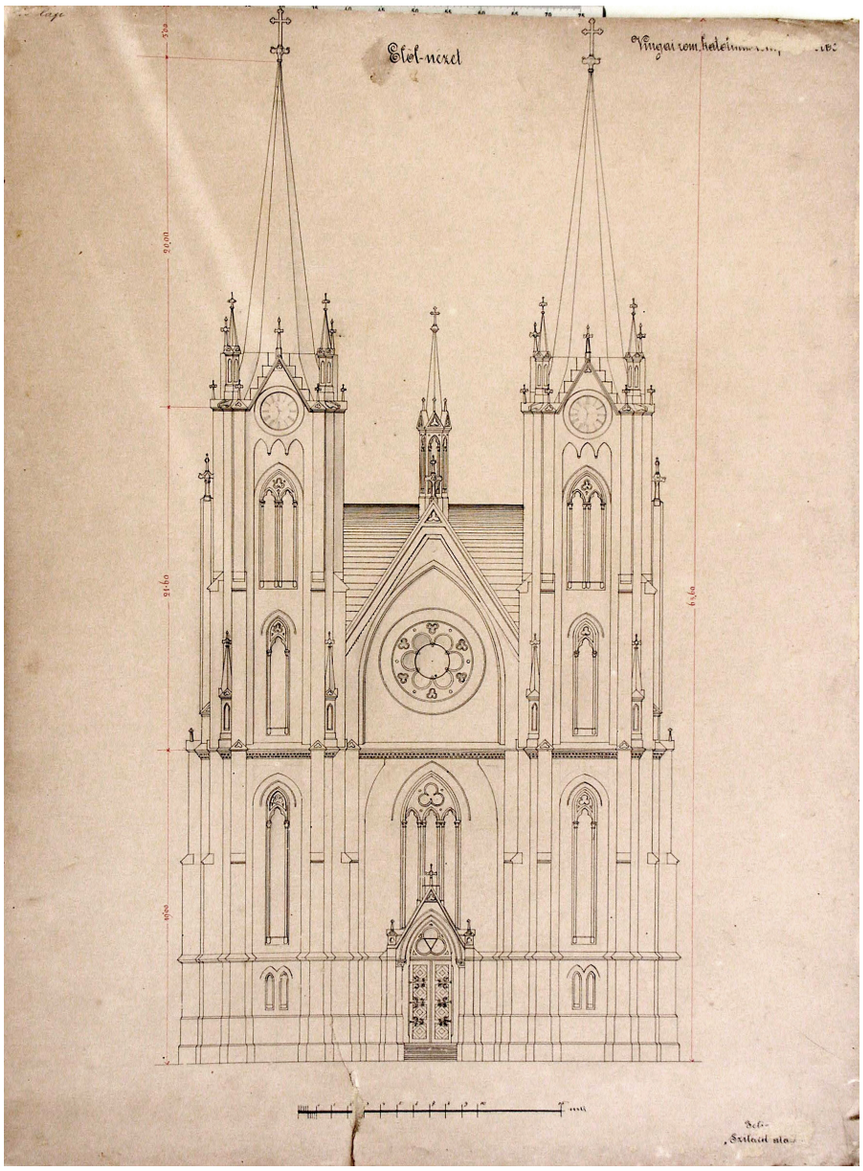

6. kép. „Szilárd alapon" jelige. Elölnézet, pályaterv, Budapest, [1886]. 1:100. Az eredeti lappang. Amatőr felvétel (2003) a Temesvári R. K. Egyházmegyei Levéltár jóvoltából.
Digitális szerkesztés: Székely Márton
Fig. 6. Code word: „Szilárd alapon" [On solid ground]. Main facade, competition plan, Budapest, [1886]. Scale 1:100. Original is missing. Amateur photograph (2003), provided by the Arhiva Diecezană Romano-Catolică Timişoara (Archivum Dioecesanum Timisoarense).
Digital editing: Márton Székely, 2017

ideájának művészi megjelenítésében – ha ez célja volt – nem járt sikerrel. Éppen a sorozat látványos, laikusokat is meggyőző darabjai nem sikerültek túl jól: a két távlat egyike sem éri el a célját, azaz hogy reprezentatív képet fessen az elképzelt épületről. A belső nézet aránytalan, nem egyezik az alaprajzzal sem; és inkább hasonlít folyosóra, mint főhajóra. A külső pedig, jelentéktelen környezetével, ahelyett hogy kiemelné a támpillérekkel erődszerűen megerősített szerkezetű épületet, inkább kopárrá teszi az egész rajz megjelenését. Valószínűleg tapasztalatlan lehetett a szerző, hiszen a pályázatok sajátja, hogy laikusokat kell meggyőznie a pályázónak rajzaival, mert a zsűrik elnökei sosem voltak építészek, legfeljebb a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet saját pályázatain. Az is egyértelmű, hogy a végleges terv kidolgozásához nem használták fel az anyagot.

A pályaterveken és a végleges tervdokumentáción kívül az egyházmegyei levéltárban fellelhető egy jelöletlen, befejezetlen tervsorozat is. Ennek célját nehéz meghatározni, mert a beadott pá-

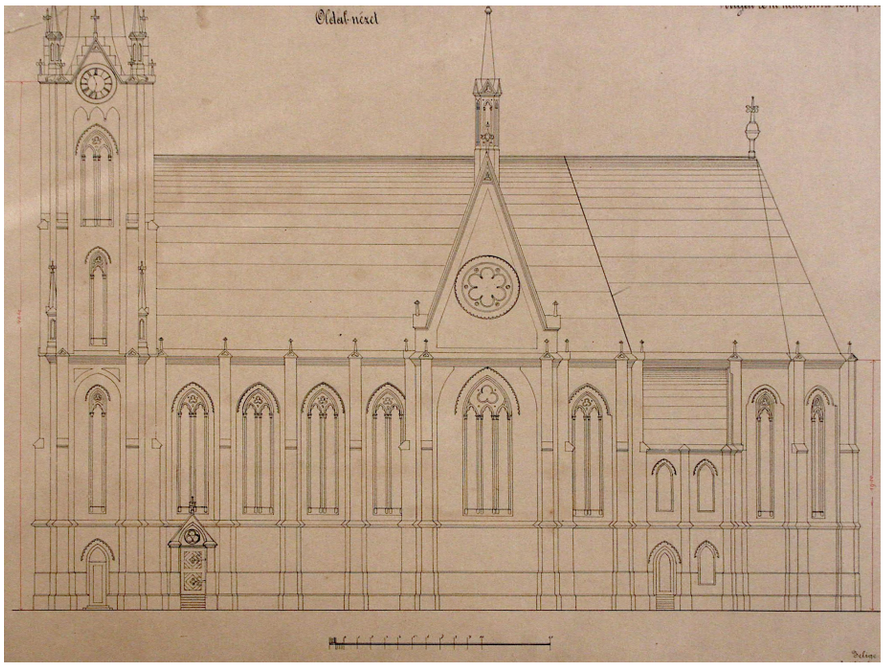

7. kép. „Szilárd alapon” jelige. Oldalnézet, pályaterv, Budapest, [1886]. 1:100. Az eredeti lappang. Amatőr felvétel (2003) a Temesvári R. K. Egyházmegyei Levéltár jóvoltából. Digitális szerkesztés: Székely Márton
Fig. 7. Code word: „Szilárd alapon” [On solid ground]. Side facade, competition plan, Budapest, [1886]. Scale 1:100. Original is missing. Amateur photograph (2003), provided by the Arhiva Diecezană Romano-Catolică Timişoara (Archivum Dioecesanum Timisoarense). Digital editing: Márton Székely, 2017

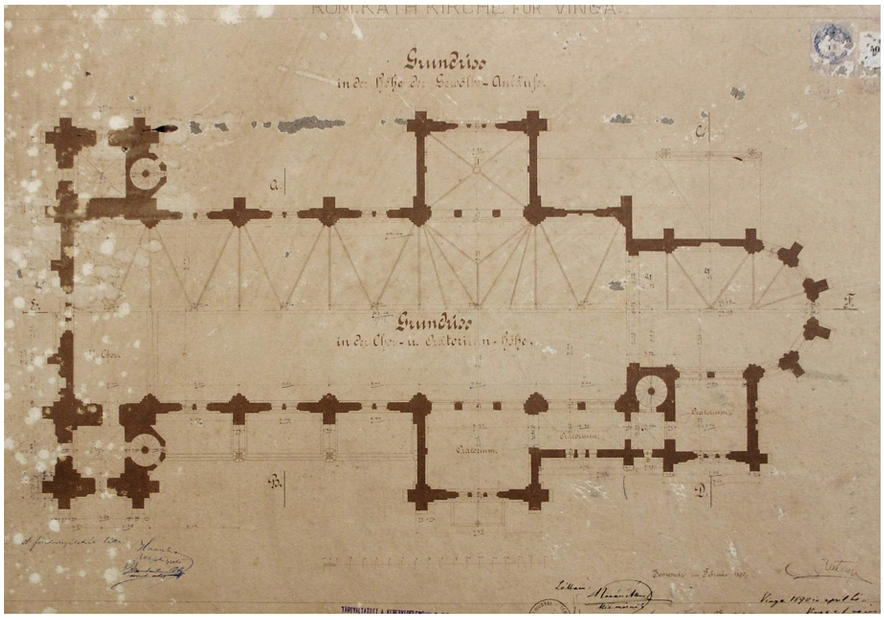

8. kép. Reiter Ede: Grundriss [alaprajz], engedélyezési terv. Temesvár, 1890. február, 1:100. Az eredeti lappang. Amatőr felvétel (2003) a Temesvári R. K. Egyházmegyei Levéltár jóvoltából. Digitális szerkesztés: Székely Márton
Fig. 8. Reiter, Ede: Grundriss [floor plan], planning application. Timişoara, 1890 February. Scale 1:100. Original is missing. Amateur photograph (2003), provided by the Arhiva Diecezană Romano-Catolică Timişoara (Archivum Dioecesanum Timisoarense). Digital editing: Márton Székely, 2017

lyaművek közé nyilvánvalóan nem tartozhatott. Azonban a rajzok léptéke, stílusa, valószínű keletkezési ideje miatt leginkább a pályatervekkel tűnik rokonnak. A „Szilárd alapon" jeligéjű tervhez képest szembetűnő a műépítészi felfogás, a grafikusabb rajztechnika, így mindenképpen képzett építész munkájának véljük. A sorozat alaprajzot, metszeteket és oldalhomlokzatot tartalmaz. Ezeken is bazilikális elrendezésű templomot láthatunk, azonban a nyugati homlokzatot egyáltalán nem dolgozta ki a tervező, így azok minden nézetről lemaradtak. A legfeltűnőbb elem a szentélykörüljáró, amely a külső homlokzaton a szentély boltvállainak szintjéig érő támpillérekkel együtt jelenik meg a terveken, kívül hangsúlyos vimpergás díszítéssel.

9. kép. Reiter Ede: Haupt Facade [főhomlokzat], engedélyezési terv. Temesvár, 1890. február, 1:100. Az eredeti lappang. Amatőr felvétel (2003) a Temesvári R. K. Egyházmegyei Levéltár jóvoltából. Digitális szerkesztés: Székely Márton
Fig. 9. Reiter, Ede: Haupt Facade [main facade], planning application. Timişoara, 1890 February. Scale 1:100. Original is missing. Amateur photograph (2003), provided by the Arhiva Diecezană Romano-Catolică Timişoara (Archivum Dioecesanum Timisoarense). Digital editing: Márton Székely, 2017

Az engedélyezési terv

A pályázat eredményhirdetését követően hosszas vita alakult ki, mert a nyertes tervek megvalósítása túl sok pénzbe került volna. Kovács Ákos temesvári állampítészeti főmérnök tanácsa alapján az első két helyezett terv alapján készíttettek egy harmadikat.[52] Valószínűleg az egyházmegyei elöljárók vagy a főmérnök ajánlhatta a város figyelmébe Eduard Reitert,[53] aki elkészítette az engedélyezési és kiviteli dokumentációt.[54] A Reiter tervein látható templom a fővárosi vagy más magyar neogótikus templomokkal nem hozható szoros kapcsolatba. A Rózsák téri Szent Erzsébet-templomnak ugyan sokszög alaprajzú tornyai vannak, azonban homlokzatkialakítása csak első ránézésre hasonlít, jobban megfigyelve valódi rokonságot nem fedezhetünk fel a vingai templommal. A budapesti neogótikus templomok, mint pl. Pecz Samutól a Szilágyi Dezső téri református, a fasori evangélikus, a belvárosi unitárius templom, amelyek az egész országban éreztették a hatásukat, mind az ún. téglagótika vonalába tartoznak, és a vingai templom után épültek. Korai, vakolt neogótikus templom is épült természetesen, pl. az újpesti főplébánia-templom 1871–1881 között, de ezek aligha váltak olyan ismertté, hogy országosan éreztessék hatásukat. A nyertes pályaterv szerzőjének munkásságában csak a toronykialakítás bukkan fel később, Cegléden.

A nyertes pálya- és az engedélyezési tervsorozat annyiban hasonlít egymásra, hogy Reiter az épülettömeg és a méretek tekintetében követte Sztehlo nyertes tervét. Úgy tűnik, a pályázatban kijelölt főhajóméretehez ragaszkodtak a megrendelők, még akkor is, ha a költségeket csökkenteni kellett.

A két tervsorozat közti legnagyobb változás, hogy az engedélyezési terven a mellékhajó már rendkívül sokat vesztett a pályaterven megfigyelhető jelentőségéből. Az oldalhomlokzaton látványosan ala-

[52] Marton 1892, 12.
[53] [Reiter Ede], építész; Fünfhaus, 1847. március 16. – Temesvár, 1908. augusztus 10.
[54] Engedélyezési tervek: földszint, alapozás és a tornyok síkjában felvett alaprajzok, hossz- és keresztmetszet, elöl- és oldalnézet, boltozati csomópontok és oszlopok nézete. Kiviteli tervek: földszinti alaprajz a boltozat vasalatának ábrázolásával (1:100), földszinti alaprajz a berendezés ceruzás jelölésével (1:50, több lapon), oldalhomlokzat (1:50, több lapon), torony alaprajzai több síkon felvéve, torony nézete, fedélszerkezet metszete, ablakkiosztás, bádogozási terv, mérműterv, lépcsőterv, kerítés oldalnézete, lakatostervek. Az eredeti tervek lappanganak, 2003-ban készült amatőr felvételekről ismerjük őket, a Temesvári R. K. Egyházmegyei Levéltár (Arhiva Diecezană Romano-Catolică Timişoara) jóvoltából.

10. kép. Reiter Ede: Längenschnitt [hosszmetszet], engedélyezési terv. Temesvár, 1890. február, 1:100. Az eredeti lappang. Amatőr felvétel (2003) a Temesvári R. K. Egyházmegyei Levéltár jóvoltából. Digitális szerkesztés: Székely Márton
Fig. 10. Reiter, Ede: Längenschnitt [longitudinal section], planning application. Timişoara, 1890 February. Scale 1:100. Original is missing. Amateur photograph (2003), provided by the Arhiva Diecezană Romano-Catolică Timişoara (Archivum Dioecesanum Timisoarense). Digital editing: Márton Székely, 2017

csonyabb és keskenyebb is lett, kívülről hangsúlytalanabbá vált, alacsony hajlásszögű tetőszerkezetét mellvéddel takarták el – amely végül nem is épült meg, pedig még a kiviteli terveken is szerepel. A templom fedélszerkezetét megosztották, így a szentély feletti rész alacsonyabb belmagasságú lehetett.

A kereszthajó is jelentősen megváltozott: oromzatos lett a sátortetős forma helyett, eltűnt hangsúlyos, mellvédekkel kiemelt bejárata is – amely a nyertes pályaterven kissé emlékeztet a kassai Szt. Erzsébet-templom déli kapujára, amelyről Sztehlo tanulmányt is megjelentetett.[55] Az ebből az irányból jól kivehető négyezet feletti huszártorony is áldozatul esett a változtatásoknak.

Reiter az oldalhomlokzat keleti részét is erősen áttervezte: az oldalsó mellékoltár helyének kialakítása a mellékszentélyben eredetileg kápolnaszerű lett volna, ehelyett egy kisebb külön bejáratot és oromzatos kiemelést kapott. A különálló vimpergák és fiatornyok helyett padlásablakokat helyeztek el a tetőn. Összességében a szentélyoldal elvesztette nagyvonalú kiképzését, töredezettebbé vált a tömegforma.

A nyertes pályaterv főhomlokzatát sajnos nem ismerjük, maguk a tornyok kevesebb lényegi változtatáson mentek át. A toronymellvéd kialakítása, a sokszögű alaprajz és a vakárkádok jellege a klosterneuburgi apátság templomával mutat rokonságot mindkét építész tervén. Sztehlo a mellvéd díszítésében és a támpillérek vimpergás hangsúlyozásában vehetett példát a Bécs melletti templom-

[55] SZTEHLO 1913, 797–806.

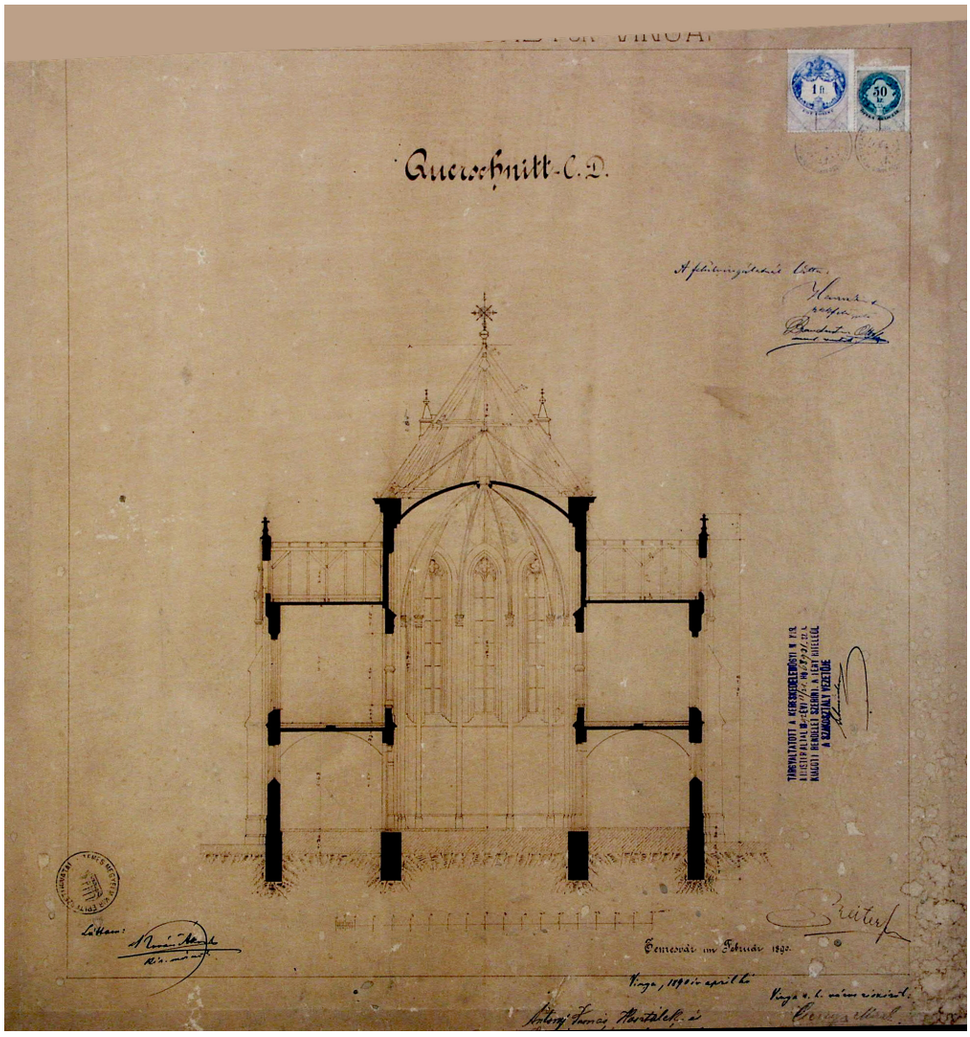

11. kép. Reiter Ede: Querschnitt [keresztmetszet], engedélyezési terv. Temesvár, 1890. február, 1:100. Az eredeti lappang. Amatőr felvétel (2003) a Temesvári R. K. Egyházmegyei Levéltár jóvoltából. Digitális szerkesztés: Székely Márton
Fig. 11. Reiter, Ede: Querschnitt [cross section], planning application. Timişoara, 1890 February. Scale 1:100. Original is missing. Amateur photograph (2003), provided by the Arhiva Diecezană Romano-Catolică Timişoara (Archivum Dioecesanum Timisoarense). Digital editing: Márton Székely, 2017

ról, amelynek restaurálása éppen 1886-ra készült el.[56] Reiter áttervezte a toronysisak alsó részén futó ablaksort, amellyel még jobban hasonlít a klosterneuburgi templomra, de a mellvéd korlátját és a homlokzat jellegét erősen befolyásoló támpilléres hangsúlyok saját elképzeléseihez igazodnak. A függőleges tengelyek kialakításával a gótika vertikalitása erősödött meg az engedélyezési tervben: a talajszintről indulva egy vonalba rendeződtek az axisok a sarkok kiemelésében. Ez a toronysisak alsó szintjén található padlásablakok és az alatta kiugratott faltükörben körbefutó páros ablakok, valamint az egy szinttel lejjebb elhelyezett ablakok közti faltükrök függőleges összevonásánál a legfeltűnőbb. Ehhez képest nem olyan jelentős változtatás a szentély és a kápolna, valamint a torony homlokzatán a zárópárkányok alatti vakárkádok átalakulása egy sokkal erőteljesebb, inkább romaneszk hatású párkányzattá, amely a jáki templom formaképzésével rokonítható.

Ezeket tekinthetjük Reiter saját stílusának is: két neogótikus műve is áll Temesváron, mindkettő a 19. század végén épült. 1894-re készült el a józsefvárosi bajor Boldogasszony Iskolanővérek rendjének temploma, amely a vingai templomra kéttornyos elrendezésével emlékeztet. A tornyok felső harmada a vingai tornyok egyszerűsített változata, és a főhomlokzat markáns díszítőeleme mindkét épületen a vakárkád. A vingainál kicsit korábban, 1887-ben avatták fel, szintén Temesváron a Mehala

[56] Menzl 1886, 521–522. Reiter a Bécs melletti Fünfhausban született, így valószínűleg ismerte a templomot.

kerületben ma is működő másik római katolikus Reiter-templomot.[57] Ez az egytornyos épület lényegesen kisebb a vingainál, de itt is hangsúlyosak a torony támpillérei.

A vingai templom engedélyezési tervein látható belső tér a nyertes pályatervhez képest – a külsőhöz hasonlóan – szintén nagymértékű változtatáson ment át. Az engedélyezési terven már nincs trifórium szint, így a háromosztatú travé egy kétsávos rendszerré vált, amelyben tíz helyett csak nyolc nyílás van. A szintek arányai is megváltoztak, az új, az egész hosszházon végigfutó vízszintes osztást Reiter az orgonakarzat alsó szintjében – födémmel is elválasztva – húzta meg, még a kereszthház és a szentély oldala is kétszintes. A Sztehlo-féle mellékhajó csúcsíves nyílásokkal optikailag kevésbé vált volna el a főhajótól, Reiter a nyomott szegmensívek használatával a belsőben térben is teljesen leválasztotta, az egyes tereket fedő dongaboltozatokkal pedig gyakorlatilag egymás mellé sorolt kápolnákká változtatta a mellékhajót. A keresztházig tartó felső, összevont „szint" magasabb, csúcsíves faltükörsorozat lett.

A travé egységesítésével a kereszthház kiemelt szerepe, nagyvonalú belmagassága eltűnt; az ablakok egyszerűsödésével és a szentély oldalfalának kétszintes beépítésével alapvetően megváltozott a belső jellege is. A kereszthház felső szintjéről – ahol külön megközelíthető helyiség is van –, belső, színezetlen üvegablakok engedik be a fényt a templomtérbe. Sztehlo világosabb, nem csak tömegében, hanem térben is keresztházas elrendezést javasolt. Külön emeleti helyiséget csak a szentély első harmadába tervezett, amely a kegyúri karzatnak feleltethető meg, és amelyet a kereszthház és a szentély közti utolsó mellékhajó-egységből lehetett volna megközelíteni. A pályaterven látható, a négyezet északnyugati pillérére helyezett szószék az engedélyezési terven már nem jelent meg.[58]

Jól leolvasható, hogy a szerkezetében is új, vasalt, hatsüveges boltozatos mennyezet valamivel magasabb lett;[59] a tetőgerinc viszont alacsonyabbra került, az így áttervezett tetőszerkezet kevesebb faanyagot igényelt – tizenkét állószék helyett csak kilencet.

Az így elkészült engedélyezési dokumentációval a vingaiak már minden bizonnyal elégedettek voltak, mert a kivitelezési terven már csak apró módosítást figyelhetünk meg.

Miért éppen csúcsíves? A neogótika mint egyéni stílus

A pályázat szakmai opponálásának említése során már felmerült a stílus kérdése, azonban ezzel nem csak a tervezői problémák vagy a ráfordítandó idő mennyisége okán érdemes foglalkozni. A megrendelőkre hivatkozó forrásokból, a kiírás körülményeiből az sajnos nem derül ki, hogy miért volt olyan fontos a bolgár ajkú magyaroknak a gótikus stílus. Valószínűsíthető, hogy a fővárosra figyelő, magukat elsősorban magyarként meghatározó közösségnek a Parlament stílusvitája után, a koronázó főtemplom nagy közérdeklődést kiváltó restaurálása közben nem maradt kétsége afelől, hogy új templomuknak is ebben a stílusban kell épülnie, és abban az ideális kéttornyos formában, ahogy akár a korszak legnagyobb neogótikus templomépítkezésén a kölni dóm befejezésénél is láthatták.

Az építészek oldalát tekintve már több forrásunk utal arra, akár a vingai templomot is példaként állítva, hogy a neogótikus stílus tulajdonképpen egyéni és műhelystílusként is értelmezhető.

Evidenciának tekinthetjük a 19. század utolsó évtizedeiben, hogy a magyarországi egyetemi építészképzés nagyban befolyásolta a hazai építészet formavilágát, azonban az már talán kevésbé egyértelmű, hogy mennyire. A magyar felsőfokú építészképzést a Királyi József Műegyetem indította meg az építész szakosztállyal 1873–1874-től, és 1884-től egyenletesen nőtt a hallgatók száma. Ez azt jelezte, hogy a Magyarországon működő építészek nagy része már Budapesten, és nem Bécsben vagy Berlinben tanulhatott. Az első ilyen hallgatói generáció Steindl Imrétől, Hauszmann Alajostól, majd Czigler Győzőtől tanulhatta a tervezést, úgy, hogy 1887-től átalakították az oktatást; többek közt az építészeti alaktan és tervezési tárgyakat összehangolták a történeti előadásokkal.[60] A későbbiekben évtizedekig hasonlóan működő oktatás a tervezői és történeti tárgyakon felül természettudományos, műszaki és technikai tárgyakkal arányosan épült fel, így a historizálás sosem volt szolgai, mert a választott történelmi stílusokat *kitanulták* és *továbbfejlesztették*, az ismerős formákat felhasználva, az eredetihez képest egészen más funkciójú és léptékű épületeket alkottak. A három vezető tanár órái-

[57] Zollner 1996.
[58] A ma álló templomban természetesen van szószék, de a négyezet délnyugati pillérére került, ez sem az engedélyezési, sem a kiviteli terveken nem látszik.
[59] A hosszház boltozatának bordái a kivitelezéskor a tervnek megfelelően nem kőből vagy téglaerősítéssel készültek, hanem hajlított acél I profilokból, amelyeket aztán segédszerkezettel takartak.
[60] Szentkirályi 1971, 446–451.

12. kép. Reiter Ede: Seiten-facade [oldalhomlokzat], engedélyezési terv. Temesvár, 1890 február, 1:100. Az eredeti lappang. Amatőr felvétel (2003) a Temesvári R. K. Egyházmegyei Levéltár jóvoltából. Digitális szerkesztés: Székely Márton
Fig. 12. Reiter, Ede: Seiten-facade [side facade], planning application. Timişoara, 1890 February. Scale 1:100. Original is missing. Amateur photograph (2003), provided by the Arhiva Diecezană Romano-Catolică Timişoara (Archivum Dioecesanum Timisoarense). Digital editing: Márton Székely, 2017

nak címei ugyan nem tették egyértelművé, de visszaemlékezésekből tudható, hogy a tervezői tárgyakon a professzorok stílusgyakorlatokat kértek oktatott és tervezési munkájukban is preferált korszakuk stílusában: Steindl a középkort, Hauszmann a reneszánszt, Czigler pedig az ókort képviselte.[61] A vezető tanárok sokat foglalkoztatott tervezőkként építészirodát is működtettek, lehetőségük volt akár a tehetséges egyetemi hallgatókat is bekapcsolni munkáikba. Érzékletesen ír erről visszaemlékezéseiben Sándy Gyula, aki 1891-ben szerezte meg a diplomáját. Legtöbb tervezési tárgyát Steindl Imrénél végezte, akinek az első órákon mondott dörgedelemnek ható figyelmeztetését csak évekkel később értette meg: azt, hogy sohase tervezzen antikban vagy barokkban. Ezt Steindl nem magára az építészeti stílusra értette, hanem inkább arra, hogy a tehetséges és szorgalmas diák ne a két rivális, antikban – Czigler – és barokkban – Hauszmann – tervező tanárt válassza.[62] Sándy hallgatott is rá, Steindl országházépítő irodájában dolgozott már harmadéves korában a nyári szünetben, annál is inkább, mert tanára jól ismerte, „különösen az ő gothikus stílusa iránt érdeklődő hallgatóként".[63]

[61] Istvánfi 2010, 201.
[62] Sándy 2005, 28.
[63] Sándy 2005, 16.

Ezen a nyáron együtt dolgozott a vingai templom pályázatának nyertes tervezőivel: Tandor Ottó volt az iroda vezetője, Sztehlo Ottó pedig a munkatársa. Sándy segítségére már csak azért is szükség volt, mert ekkor írták ki az erzsébetvárosi katolikus templom pályázatát, amelyen a népes tervezőiroda munkatársainak felével vett részt, Sándyt is beleértve.[64]

Steindl irodája – és más egyetemi tanárok és tanítványaik – sem alkottak generálisan új formanyelvet, sőt azt sem lehet kijelenteni, hogy a preferált stílusban egyedi, csak rájuk jellemző formavilágot alkottak volna. Azonban egyetemi képzettséget, intellektuális erőfeszítést, az építészeti megoldások hosszas csiszolását igényelte a történeti alaktan és a legmodernebb igényekre való tervezés szintetizálása, amelyből a kialakult jó példák egyedivé és személyhez, alkotói körhöz köthetővé váltak. Erre utal Nendtvits Gusztáv, aki a korábban többször idézett, *Őszinte szó Vinga város tervpályázatáról* című 1886-os cikkén kívül máshol is megemlítette Vinga esetét: *„… nem mondhatjuk-e, hogy Steindl Imre részint tanári, részint magán működésével valóságos magyar gothikus iskolát teremtett? […] De látjuk azt a gárdát, a mely mellette fölnőtt, a mely az ő vezetése alatt hazánk számos műemlékét restaurálja; a melynek egyes tagjai hol egyik, hol a másik pályázatból kerülnek ki győztesen s már a vidéket számos […] sikerült alkotással gazdagították; ott van, csak a mint eszembe jutnak, a M. Mérn.- és Építész-Egylet egyik nagy pályázatának nyertese, ott a Vinga városának templomára hirdetett pályázat, a szolnoki ref. templompályázat nyertese stb. stb. Ez csak kétségtelenül bizonyos irányban dolgozó iskola, a mely […] kétségen kivül mindinkább erősödni fog."*[65] *Steindl fő példája az oktatásban és a praxisában is Friedrich von Schmidt volt,*[66] *egyéni alkotói stílusa az életművében többször is megjelenő kupola kérdésén keresztül ragadható meg a legpregnánsabban: a magyar Parlament pályázati terve, a német Reichstag pályázata és a végül megvalósult budapesti Országház a kvintesszenciája a korszak építészetének: a kupola mint szerkezeti elem a gótikus stílusnak nem sajátja. Az alapvetően reneszánsz elemre gótikus „bőrt" húzni komplex építészeti feladat, az ellentmondás téri és formai megoldása a kor szellemiségébe nyújt mélyebb bepillantást,*[67] *tulajdonképpen a semperi Bekleidungstheorie* egyik legszebb példája.[68]

A templom építése

A vingai templom engedélyezési és kivitelezési terveinek elkészítésére végül egy temesvári építészt kértek fel, aki ugyan sokat megtartott a pályatervből, mégis pont az a szellemiség hiányzik belőle, amelyet a Steindl-tanítvány Sztehlo Ottó képviselt.

A pályázati tudósítás szerint a nyertes terveket az ítélőbizottság és a lakosság zöme tetszésének megfelelően kellett átalakítani,[69] így nem meglepő, hogy az engedélyezési terv erősen módosult a pályázatihoz képest. Minden valószínűség szerint a költségcsökkentés és a széles körű egyetértési kívánalom miatt nem vállalta sem Sztehlo, sem Tandor az engedélyezési és kivitelezési tervek elkészítését.[70] Pedig úgy tűnik, hogy a város nem akarta kihagyni őket – még az egyletet is megkérdezték, hogy kit ajánlanak építésvezetőnek, ők természetesen Sztehlo Ottót javasolták.[71] Az *Építő Ipar*ban meg is jelent, hogy a részlettervek kidolgozásával megbízták;[72] később, mint már láttuk, mégis Eduard Reitert kérték fel. A templom kivitelezésére kiírt árlejtés és maga az építkezés sem ment viszontagságok

[64] Sándy 2005, 16. Ma Árpád-házi Szent Erzsébet-plébániatemplom a Rózsák terén (Budapest, VII. kerület). A személyi összefonódás dacára a vingai és a budapesti templom csak elhelyezkedésében – nem zárt sorban, hanem parkban áll mindkettő – és nyugati homlokzatának tömegformálásban mutat némi hasonlóságot, amely Steindl más variációjú tervpályázataira is igaz. Válogatott pályatervek: http://rozsaktere.uw.hu (2018. január 4.)

[65] A cikkel való egyetértésére a szerkesztő – Ney Béla – külön felhívta a figyelmet: „Minden módosítás nélkül közöljük lelkes kartársunknak és kedves munkatársunknak a távolból küldött pompás cikkeit annál is inkább, mert fejtegetéseinek *legnagyobb részével* mi is egyetértünk." Nendtvits 1891, 18.

[66] Nendtvits 1891, 27–28.

[67] Erről bővebben: Székely–Marton 2016, 73.

[68] Főként a „Das Prinzip der Bekleidung hat auf den Stil der Baukunst und der anderen Künste zu allen Zeiten und bei allen Völkern grossen Einfluss geübt" fejezet a *Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten* című művében. Ebben a részben a textilművészet jelentőségét illető, a könyvben már korábban levezetett érvelését folytatja Semper. Szerinte az építészeti stílusokat is alapvetően meghatározta a textilművészet, a stílusok fejlődését voltaképpen egyenesen ebből vezette le. Ezt az alapvetően a szerkezettől független fejlődéstörténetet később a historizmusban is sokan úgy értelmezték, hogy ezzel a „burkolat" és a szerkezet elválasztható, egymástól független lehet, pedig ez a semperi szövegből nem következik. Semper 1860, 217–227.

[69] Bírálat, 1886.

[70] Sándy visszaemlékezéseiből arra is következtethetnénk, hogy a parlamenti építési irodai munkájukkal akár össze is tudták volna egyeztetni, ahogy az erzsébetvárosi templom pályatervezését is megoldották.

[71] A mű- és középítési szakosztályok ülése. *Építő Ipar* 14. 21. (1890. május 25.) 226.

[72] *Építő Ipar* 11. 2. (1887. január 9.) 16.

nélkül, az első ajánlat ellen az államépítészeti hivatal kifogást emelt.[73] A kivitelezés során az először megbízott művezető visszalépett, és a már a tervpályázat zsűrizése során is a végső megoldást javasló Kovács Ákos, a temesvári királyi építészeti hivatal főnöke vette át a helyét.[74] A részletes kivitelezési tervek alapján, a budapesti mesterek által vállalt határidőre végül csak megépült templom.

Azonban az 1892. június 12-én lezajlott nagyszabású, ünnepélyes átadó után sem nyugodott meg minden kedély Vingán:[75] az építkezés a helyi sajtó szerint az árlejtési összeg duplájába, 300 000 forintba került,[76] az átadóra szerkesztett *Emléklap* részletes felsorolásában nem is szerepel a „hivatalos" végösszeg, csak az egyes elemek ára. Az átadó előtt, magas rangú felügyelőkkel lefolytatott felülvizsgálat ugyan sikeresen lezárult,[77] de sajnos az 1893-as helyi újságban felvetett aggodalom – „Ha most fontolóra vesszük azt a lényeges körülményt is, hogy ily monumentális épület fenntartása amúgy is nagy összegekbe kerül, mennyivel kerül többe akkor, midőn rossz anyagból vagy nagy sietve készíttetett?"[78] – valóra vált: 1922-re a templom komoly javításra szorult. A nem sokkal korábban – a településen már megszokott széles körű és hangos érdeklődés közepette – megválasztott plébános az egyházmegyének írt levelében számolt be az épület hibáiról: *„Két évvel ezelőtt a tornyát lehordta a vihar – oly meglepetés, amelyre kellő időben illetékes körök nem gondoltak – pedig a tornyon mutatkozó hibák már akkor is indokolták volna a komoly beavatkozást. […] a tetőzet palája sok helyen szétmállott, gerendázata és deszka alkatrésze egyes helyeken korhadt, a falak pedig több helyen ennek következtében teljesen átáztak. […] a templom tégla anyaga sajnos nem elsőrangú – a téglát téglaégetésre nem alkalmas vingai agyagból égették, miért is az egyik torony erkélye már most is közveszélyes."*[79] Az elkészült felújításról azonban hivatalos felhívás már nem jelent meg, valószínűleg közvetlen megbízással a plébánia maga intézte.

A ma álló épület külsejét tekintve lényegében eredeti formájában látható.[80] Ma ugyan lényegesen kevesebb a hívő, de a közösség a mai napig élőnek számít. A városban a 20. század viharai után már alig beszélnek magyarul, identitásuknak a templom sem képezi olyan szerves részét, mint az 1880-as években. Azonban egy dolog még most sem veszett el: „a bolgár ajkú magyarok" utódainak emlékezetében 2017-ben is él, hogy a templomot azért kellett ilyen nagyra építeni, mert a régi épületben nem fért el az 5000 fős gyülekezet. Méretével a mai napig alapvetően meghatározza a településképet: kiemelkedő elhelyezkedésével messziről beazonosíthatóvá teszi a ma már inkább falusias hangulatú várost.

---

[73] Valójában 1889. június 1-jén tartották az emléklap szerint (Marton 1892, 12). A felhívásban szerepelt, hogy február 18-án, a vingai polgármesteri hivatalban lesz az árlejtés, az összeget 117 944 forintban határozták meg. (Templom-építés. *Gazdasági Mérnök* 13. [1889] 4. 45). A *Fővárosi Lapok* vidéki hírei közt a szerintük megbízott aradi építészek neve is megjelent: Slavitsek és Regdon, de ők végül ismeretlen okból nem kapták meg a munkát Vingán. *Fővárosi Lapok* 29. 43. (1889. február 22.) 382). A második árlejtés felhívása még az osztrák szaksajtóban is megjelent (Submissions Anzeiger. *Der Bautechniker* 10. [1890] 17. 242). 1890. május hó 5-én tartották (*Építő Ipar*, 14. 17. [1890. április 27.] 182), amelyen Antony Tamás, Hosztalek Károly és Schneider Róbert budapesti vállalkozó cég nyerte meg a munkát (14% leengedésével, 119 315 forintért.) A város közgyűlést tartott aznap, Kocsis Lajos aradi építész személyében kijelölték a művezetőt, az építkezés időtartamát pedig 1890. június 15-től 1890. november 30-ig határozták meg, amelyet be is tartottak. Marton 1892, 12.

[74] Az építkezést Kocsis Lajos ellenőrizte 3 000 forint tiszteletdíjért, de – ahogy az *Emléklap* fogalmaz – „bizonyos félreértések következtében meghasonulván a város tanácsával s illetve a templom építési bizottság több tagjaival, kénytelen volt visszavonulni". Kovács Ákos, a temesvári kir. építészeti hivatal főnöke vette át a felügyeletet, alkalmi kiszállásokkal. Marton 1892, 13. Erről kicsit sarkosabban fogalmaz a helyi sajtó, amely szerint Shäffer Vilmos vingai rendőrkapitány és a templomépítési bizottság elnöke addig „fondorkodott", amíg a város által választott Kocsis Lajost ki nem túrta. Számadás 1893.

[75] [Marton] 1892c, 18–19.

[76] A cikk főként az elszámolhatóságot követeli, nem feltétlenül az összeg nagyságát kifogásolja. Számadás 1893.

[77] 1892. június 2-án kezdődött a vizsgálat. Temes megye részéről Haas József kerületi építészeti felügyelő, a város részéről Feletár Nándor városi tiszti ügyész és báró Braudenstein Ottó, a kereskedelmi minisztérium műszaki osztályának számtisztje (akit egyenesen a kormány küldött) végezték. A felülvizsgáló bizottság kevés, többnyire jelentéktelen hibát fedezett fel. A kivitelező vállalat és művezetője, Schneider munkáját jónak, 8 000 forintos hasznukat megérdemeltnek ítélték. Marton 1892, 13.

[78] Számadás 1893.

[79] Havlin Vencel adminisztratív intéző 238. sz. levele a Csanád egyházmegyei főhatóságnak, Vinga 1922. november 11. AdRcTi vinga, 1. doboz. Ennek a felújításnak azonban nem találtuk nyomát, csak 1907 és 1909 nyarán jelentek meg az *Építő Ipar*ban árlejtésre való felhívások templomtatarozásra. *Építő Ipar* 31. 28. (1907. július 14.) 280; 29. (1907. július 21.) 288. és *Építő Ipar* 33. 26. (1909. június 29.) 240; 28. (1909. július 11.) 255.

[80] A felszentelés óta a nyugati homlokzat üvegablakait megduplázták, a szoborfülkéket is beüvegezték és a közelmúltban zöld acél cserepeslemezre cserélték a fedést.

Levéltári források

ADRcTi Vinga

XX. sz. Temesvári R. K. Egyházmegyei Levéltár, Vinga doboz 1–2., jelzet nélkül.

Irodalom

Bírálat

1886 Az új templomtervek megbírálása. *Vingánska Nárudna Nuvála – Vingai Néplap* 3. (1886. november 16.) [1.]

Csorba Á.

1867 Vinga város bolgár lakói. *Magyarország és a Nagyvilág* 3. 4. 41–42.

Fried I.

1980 A magyarországi bolgár nyomtatványok. *Magyar Könyvszemle* 96. 2. 165–168.

Istvánfi Gy.

2010 Az építészettörténet oktatásának formái és kiemelkedő személyiségei 1918-ig. *Építés-Építészettudomány* 38. 3–4. 201.

Karebencheva, K.

2009 A bolgár kisebbség története. In: Jakab Albert Zs. – Peti L. (szerk.): *Folyamatok és léthelyzetek – Kisebbségek Romániában*. Kolozsvár, 70–71.

Manusov M.

1893 A vingai bolgárok nyilatkozata. *Temes-Vingai Híradó* 1. 17. [1.]

Marton J.

1892 A vingai bolgárok és paulchánok bevándorlásának, anyagi és szellemi fejlődésének rövid története. In: Marton J. (szerk.): *Emléklap. A vingai róm. katholikus templom keletkezése, épitése, felszenteléséről*. Arad, 2–5.

[Marton J.]

1892a A Mária Terézia és I. Ferencz magyar királyok által a bolgároknak kiadott váltságlevelei. In: Marton J. (szerk.): *Emléklap. A vingai róm. katholikus templom keletkezése, épitése, felszenteléséről*. Arad, 6–10.

1892b A vingai templom-alap szervezésének és építésének története. In: Marton J. (szerk.): *Emléklap. A vingai róm. katholikus templom keletkezése, épitése, felszenteléséről*. Arad, 11–14.

1892c A templomszentelés ünnepe. In: Marton J. (szerk.): *Emléklap. A vingai róm. katholikus templom keletkezése, épitése, felszenteléséről.* Arad, 18–19.

Menzl

1886 Die Bestaurierungs-Arbeiten und der Ausbau der Thürme an der Stiftskirche zu Klosterneuburg. *Der Bautechniker* 6. 40. 521–522.

Najdenova, J.

1993 Magyar adalékok a bánáti bolgár időszaki sajtóban (1867–1920). In: Békési I. – Jankovics J. – Kósa L. – Nyerges J. (szerk.): *Régi és új peregrináció: magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, II. Szeged–Budapest, 241–242.

Németh N. – Marótzy K.

2018 A művészet históriája és a historizmus – a korszak német művészetfilozófiai háttere. *Architectura Hungarie* (megjelenés alatt).

Nendtvits G.

1886 Őszinte szó Vinga város tervpályázatáról. *Építő Ipar* 10. 4. 31–32.

1891 Budapest építőművészete. *Építő Ipar* 15. 3. 18.

Njagulov, B.

2009 A bolgár kisebbség múltja és jelene. In: Jakab Albert Zs. – Peti L. (szerk.): *Folyamatok és léthelyzetek – Kisebbségek Romániában.* Kolozsvár, 41–52.

Nyagulov, B.

2005 A romániai bolgár kisebbség múltja és jelene. *Korunk* 16. 1. 41–99.

Palotay Á.

1885 Egy nem magyarajku magyar város. *Vingánska Nárudna Nuvála – Vingai Néplap* 1885. április 20. [címlap]. Másodközlés a *Függetlenség* című lap nyomán.

Sándy Gy.

2005 *Hogyan lettem és hogyan voltam én templom-építő, -tervező és művezető építész?* Lapis angularis 6. Szerk. Fehérvári Z. Budapest.

Semper, G.

(1851) Tudomány, ipar és művészet. Javaslatok a nemzeti jellegű művészeti érzés ébresztésére. In: Semper, G.: *Tudomány, ipar és művészet*. Budapest [1979], 33–72.

1860 *Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten oder praktische Aestetik,* I. Frankfurt.

(1869) Az építészeti stílusokról. In: Semper, G.: *Tudomány, ipar és művészet.* Budapest [1979], 102–105.

Számadás

1893 Számadást kérünk! *Temes-Vingai Híradó* 1. 13. [1.]

Székely, M–Marótzy, K.

2016 Imre Steindl's neo-gothic approach in the Hungarian design competitions of the 1870's. *A&U* 50. 1–2. 66–77.

2018 A pályázat mint jelenség a késő historizáló építészet korában. *Építés-Építészet-tudomány* 46. 1–2. 93–116.

Szentkirályi Z.

1971 Adatok a magyar építészképzés történetéhez. *Építés-Építészettudomány* 3. 4. 446–451.

Sztehlo O.

1913 Megfigyelések a kassai Sz. Erzsébet-templom építése történetének felderítéséhez. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 47. 50. 797–806.

Tolnay L. – Ney B.

1886 Vinga Város Tisztelt Közönségének. *Építő Ipar* 10. 5. 44–45.

Vasilèin, J.

2005 A bánsági bolgárokról. *Korunk* 16. 1. 89–90.

Viollet-le-Duc, E.

1863–1872 *Entretiens sur l'architecture.* Párizs.

Zollner, A.

1996 *Die Mehala-er Pfarrkirche. Biserica Parohială „Sfântul Nume al Sfintei Fecioare Maria".* http://www.banater-aktualitaet.de/tms42.htm (2018. február 14.)

The biggest church of the Bulgarian-Hungarians
The architectural competition for the Roman Catholic church in Vinga
(Summary)

After the Austro-Hungarian Compromise the state establishment worked as a stable system until World War I. The immovable scheme of the Austro-Hungarian dual monarchy state-system and the economical prosperity induced building operations. The society became more and more civilian thus the architectural competitions, as a phenomena of the free-market economy, spread widely. This process was favoured by the Association of Hungarian Engineers and Architects.

Among the architectural competitions the ecclesiastical ones frame a different group. In these cases, the constitutor is not a faceless state organization or a capitalist company but a community who considered its church as an expression of their identity.

The city of Vinga which is located near to Arad advertised a competition for designing a new catholic church in 1886. Vinga was founded at the middle of the 18th century when Bulgarian refugees won the right to settle down in the uninhabited territories of Temes County. They preserved their Bulgarian identity thus they regarded themselves as a part of the Hungarian nation, too. Their biggest town Vinga was built with wide roads according to a planned urban structure and they raised a neoclassical Roman Catholic church. The economic prosperity and the growth of the population induced the need for a bigger and representative church at the end of the 19th century and they decided to organize an architectural competition to find the most magnificent plan. In the same time, they were quite tight-fisted, thus this two aspects resulted a knotty situation.

The process of the design competition and its criticism was not only published in the local newspaper: the bilingual *Vingánska Nárudna Nuvála / Vingai Néplap*, but also in the most prominent Hungarian architectural journal: *Építési Ipar*. As it was ordered the plans were designed in Gothic style. In the Hungarian historicism the neo-Gothic influence came from Viena. The architects, as Imre Steindl, who studied from Friedrich von Schmidt brought this trend to Hungary, and later as teachers propagated this to their students. The Vinga Church Building Comitee found Ottó Szehlo's – a Steindl-follower's – neo-Gothic proposal the best but they wanted to reduce the costs.

After some complication the construction plans were made by Eduard Reiter, an architect from Timişoara (Temesvár). Examining the original drawings we can follow the alterations, how the concept and the details changed. From the elegant competition design Reiter made a cheaper and a bit provincial church and in some forms it is possible to find his own taste. The Roman Catholic church in Vinga became a huge three-bayed building with a low-keyed crossnave, the white walls and rib vaults are emphasized with a decorative, ornamental painting. The furniture and the altars were made in the same style, giving us a magnificent general impression. The façade with two high towers determines the view of the city up to this day.

A kolozsvári Marianum Római Katolikus Leánynevelő Intézet épülete

Gál Zsófia

A kolozsvári Marianum Római Katolikus Leánynevelő Intézet szecessziós épülete a kor iskolaépítészete szempontjából országos színvonalon is jelentős. Az épületet Kolozsvár művészet- és oktatáspártoló római katolikus plébánosa, Hirschler József rendelte meg, a terveket pedig a főként kórházépítészként ismert, Budapesten tevékeny neves szakember, Hübner Jenő készítette el. Hogyan került az Erdélyben alig alkotó, korábban egyetlen iskolát tervező építész Kolozsvárra, milyen összefüggések fedezhetők fel többi munkája és a Marianum épülete között, hogyan viszonyul az épület a korabeli iskolaépítészeti előírásokhoz? A Marianum történetét, építészeti jellegzetességeit, jelenlegi állapotát vizsgáló kutatásunk hasonló kérdésekre keresi a választ.

Kulcsszavak: *Hübner Jenő, Marianum, iskolaépítészet, Kolozsvár, szecesszió*
Keywords: *Jenő Hübner, Marianum, school architecture, Cluj-Napoca, Art Nouveau*

1. Iskolaépítészet a dualizmus kori Magyarországon

Annak gondolata, hogy a jó nevelés a legjobb nemzeti politika, már az 1825–1827. évi magyar országgyűlésen megfogalmazódott. Az új nemzeti művelődési eszmény kialakításában fő szerepet vállaló Széchenyi István a közoktatás helyzetét felmérve többször szót emelt annak javítása érdekében, megállapítva, hogy az iskolák kínálata és a társadalom igényei nem fedik egymást. Széchenyi mindenekelőtt reáliskolák és politechnikumok felállítását tartotta szükségesnek, a humán gimnáziumok számának kiegyenlítése céljából.[1]

Fényes Elek írásaiból számszerű adatok alapján nyerhetünk képet a korabeli iskolai viszonyokról: a 13 milliós Magyarországon a népiskolák száma nem volt több kilencezernél, a tanítók száma nem haladta meg a tízezret. Átlagban tehát egy iskolára egy tanító jutott, s az iskoláskorú gyermekeknek csupán 40%-a járt iskolába. Az oktatási viszonyokat általánosan a szűkösség jellemezte: az egy osztályra jutó diákok száma száz fölött volt, s az intézményeket befogadó épületek még a fővárosban sem feleltek meg az igényeknek: jelentős részük bérházakban működött.[2] 1848 nyarán, az első magyar felelős kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, báró Eötvös József felhívta a figyelmet a közoktatás elmaradottságára, s annak fejlesztését szorgalmazta, mondván: a kultúrában visszamaradott országok az iparban, mezőgazdaságban, tehát az anyagiakban is azok. Eötvös törvénytervezete a kötelező iskolai oktatást, annak ingyenességét és az állami felügyeletet vezette volna be. A törvénytervezet iktatása – módosításokat követően – csupán 1868-ban történt meg, mely tankötelezettséget írt elő a 6–12 évesek számára (ismétlő iskolákban ez a korhatár 15 évig tolódott).[3] Az egyre több tankötelezett számára az állam igyekezett kellő számú intézményt biztosítani: közösségi iskola létesítését írta elő olyan településeken, ahol nem volt felekezeti oktatás, de lehetett legalább 30 iskoláskorú gyermekkel számolni.[4] Az Eötvös-féle 1868-as népiskolai törvény elfogadását követő években rohamosan növekedett az iskolák, tantermek, tanítóképzők, tanítók száma.[5] Ennek köszönhetően a kiegyezést követő időszak magyar iskolaépítészetét korábban nem tapasztalt fellendülés jellemzi.

[1] Császár 1995, 81.
[2] Kabdebó 1913, 36.
[3] Fónagy 2001, 208.
[4] Gergely 2005, 465.
[5] Néhány évtized alatt 14 000-ről 17 000-re nőtt a népiskolák száma, 25 év alatt 10 000-rel gyarapodott a tantermek szá-

A millennium közeledtével az 1890-es évek elején merész iskolaépítési programot dolgoztak ki, mely ezer új iskola felépítését célozta meg. A tervezet előírásainak megfelelően a tantermek egyoldali megvilágítással, 12x6,3–6,5 m alapterülettel és 3,8–4 m belmagassággal épültek. Falaik téglából (alkalmanként kőből, vályogból) készültek, vagy vert falat építettek. A tervezés esztétikai vetületére vonatkozó követelményeket nem fogalmaztak meg. Az 1000 iskolából mindössze 400 épült fel, s ezek közül sem felelt meg mindenik az előírt szabályoknak: a tantermek alapterülete, illetve belmagassága a kívántnál kisebb volt.[6]

Hegedűs Ármin[7] 1903-ban a fővárosi iskolák példáján foglalta össze az ideális iskola ismérveit.[8] Leírásában meghatározta az ideális környezet jellemzőit, a legkedvezőbb városon belüli elhelyezést, akárcsak a terek ajánlott paramétereit, az ideális térszervezés jellemzőit és a belső részletek kialakításának módját. Az építést megfelelő kiterjedésű telekre javasolta, melynek területe akkora kellett legyen, hogy a szükséges helyiségekkel ellátott épület mellett elegendő fedett és fedetlen tér biztosítsa a gyermekek szabad mozgását. Nem elhanyagolandó szempont a telek alakja sem, hisz biztosítania kellett a terek célszerű szervezésének lehetőségét. Az ideális környezet leírásában Hegedűs kiemelte a talaj tisztaságának és a környék csendességének fontosságát, nem ajánlotta az egészségtelen gázokat kibocsátó gyárak vagy ipartelepek közelségét. A csendes környezet biztosítékát a kisebb utcákban való elhelyezésben látta, ami viszont a közvetlen természetes fény mennyisége szempontjából hátrányos. Megoldásként Hegedűs az előkertek beiktatását javasolta, hiszen az utca vonalából bemélyedő, udvarszerű beugró beillesztésével nagyobb mennyiségű természetes fény éri a termek egy részét. A termek tájolása amúgy is a telek adottságait kihasználva a lehető legtöbb fény beáramlását kell lehetővé tegye. Ha a telek mérete ezt megengedi, két elkülönített udvar kialakítására tesz javaslatot a fiúk és a lányok számára. Mivel azonban – főként a fővárosban – a telekárak gyakorta nem tették lehetővé a játszóterek udvarszerű kialakítását, a szerző alternatív megoldásként – kellő biztonsági intézkedések mellett – elfogadhatónak találja a tetőtérben kialakított udvart is.[9]

A különböző funkciójú helyiségek elhelyezésében gyakorlati szempontok érvényesülnek. A legtöbbször különálló épületben elhelyezett igazgatói lakás tágas, kényelmes, szép és egészséges kell legyen. Egészségügyi megfontolásból Hegedűs néhány lakás elkülönítését javasolja az esetleges ragályos betegek elszigeteléséért.

Az iskola kapujának szélességét 1,8 m-ben határozza meg. Az előcsarnok 2,5–3 m szélességű, s az épületbe vezető lépcsők ennek teljes terjedelmét elfoglalják. A tisztaság fenntarthatósága érdekében a bejárat mellett egy, a burkolatba mélyíthető sárhántó rács kap helyet. Azért, hogy minél több fény áramoljon az épületbe, javasolt a védelmi okokból rácsos üvegezett ajtók használata. A bejáratok mellé kerül a szolgaszoba, mely egyben várószobaként is szolgál a korábban érkező diákok számára.

A folyosók esetenként ruhatárként is szolgálhatnak, a gyermeksereg akadálytalan közlekedése érdekében szélességük 2,25 és 3,25 méter közötti kell legyen, emellett biztosítani kell megfelelő szellőztetésüket és a minimális 14°C-os hőmérsékletet. Gyakorlati okokból 1,3–1,5 méteres magasságig ajánlott a lefestésük olajfestékkel. A lépcsőházakat célszerű a bejárat közelében elhelyezni olyan módon, hogy kellő mértékű természetes fényhez jussanak, és könnyedén szellőztethetőek legyenek. A lépcsőkarok szélessége 1,8–2,2 méter, a lépcsőfokok magassága legfönnebb 15 cm, mélységük legalább 32 cm kell legyen. Biztonsági okokból a lépcsőfokok éleit le kell gömbölyíteni, s kötelező egy minimum 1 m magas korlát, melyre a csúszkálás megelőzése céljából kiálló gombokat kell illeszteni. A korlát elemeinek belső fele nem lehet díszített, nehogy a diákok megsérüljenek, rácsozata kellően sűrű.

A termekbe való bejárás 95 cm széles és 2,2 m magas, a fal mélységében kifelé nyíló ajtókon történik. A termekben három-négy dupla ablak biztosítja a megfelelő világítást, melyek szárnyaiba 3 mm-es solin üvegablakok kerülnek. Hegedűs Ármin elképzelése szerint a termeket 54, de legfönnebb 60 fő számára tervezik, hosszuk 9,7 m (10-nél semmiképp nem több), szélességük 6,2 méter, magasságuk pedig legalább 4 méter kell legyen.[10]

---

ma, a tanítóképzőké megkétszereződött, a tanítók létszáma pedig az I. világháborút megelőző évekre elérte a 35 000 főt. CSÁSZÁR 1995, 82.

6 CSÁSZÁR 1995, 87–88.

7 Hegedűs fél évszázadon át a fővárosi mérnöki hivatal dolgozója, Baumgarten és Herczeg mellett számos budapesti iskola tervezője volt. Iskolaépítői tevékenységét a pedagógiai nézőpont határozta meg. Nézetei a Böhm Henrikkel tervezett Dob utcai iskolában öltenek testet, itt a tervezés főbb szempontjai az életkori sajátosságok figyelembevétele, a természetes világítás, higiénia, hazafiasságra való nevelés voltak. GERLE–LUGOSI 1999, 42; SISA–WIEBENSON 1998, 259.

8 HEGEDŰS 1903.

9 HEGEDŰS 1903, 6.

10 HEGEDÜS 1903.

A közoktatás minőségének javítását célzó hatósági intézkedések kétségkívül termékenyek voltak, ennek ellenére a század első feléből örökölt hiányosságokat az egymást követő építési programoknak, a bőkezű anyagi támogatásnak[11] vagy a mintaterveknek sem sikerült teljes mértékben orvosolniuk. Az iskolák összképe, kialakítása, mérete és felszereltsége vidékenként, iskolatípusonként, az iskolafenntartó anyagi lehetőségeinek függvényében változott, jelentős minőségbeli különbség észlelhető a mintaként szolgáló fővárosi iskolák[12] és a szerényebb vidékiek között, s az előírásoknak nem mindig sikerült érvényt szerezni.

A korabeli általános helyzet a következőképpen összegezhető.[13]A tantermek méretét a tanulók számának függvényében szabták meg. Az egy tanulóra jutó épülettérfogatot minimum 2,5, maximum 5 m^3-ben határozták meg, s az 1883-as törvény[14] az egy teremben tanuló diákok számát 60 főben maximalizálta, ez az érték azonban betarthatatlanná vált.[15] A tornaterem a törvény szerint ideális esetben 10x20 m alapterületű és 6 m magas kellett legyen.[16] Bár az új iskolák többsége ekkor már tornateremmel épült, nem minden esetben vették figyelembe a megadott paramétereket. A dísztermek csak az egyetemek és középiskolák épületeiben jelentek meg. Funkciójukból adódóan nagy befogadóképességűek kellett legyenek, ezt azonban nehéz volt betartani. Arra is volt példa, hogy a dísztermet a tornaterem pótolta, vagy a két funkciót egy helyiség látta el.[17] Előírták a rajztermek létesítését is, a régi iskoláknál pedig azok utólagos kialakítását. Méretük meghaladta az osztálytermekét, a fővárosban általában elérték azok másfélszeresét.[18]

A tanári szolgálati lakások építésének hagyománya volt Magyarországon, a népoktatási törvény[19] azonban kötelezővé tette létesítésüket, s 1880 után a tanítóknak már 70–80%-a szolgálati lakásban élt. Méretük a tanító vagy tanár fokozatától függött. A nagyobb iskolákba tantestületi szobákat, tanári tanácskozókat is terveztek.

A szaktantárgyak oktatására speciális szaktantermeket alakítottak ki, melyek egyben kellemesebbé és színvonalasabbá tették a tanítást. A szertárak kialakítására is sok figyelmet fordítottak. A leggazdagabbakkal természetesen a fővárosi iskolák büszkélkedhettek.

A mellékhelyiségek kialakításának módját és azok számát szabályzó előírással ellentétben – melynek értelmében 15–20 gyermekre jutott volna egy vécé – elfogadhatónak tartották a 40 fiúra és 25 lányra számolt változatot is. Az első iskolai fürdőt a millenniumi kiállításon mutatták be, s a Bárczy István budapesti főpolgármester vezetésével az 1909–1912 között a fővárosban megvalósuló kislakás- és iskolaépítési program keretében alakították ki az első iskolai zuhanyozókat.[20] Ezekbe a kísérletképpen elhelyezett mintafürdőkbe hideg-meleg vizes zuhanyozót, lábfürdőt és öltözőket terveztek. Az ország nagy részében azonban nem nyílt lehetőség iskolai fürdő kialakítására, hiszen még a víz- és csatornahálózat kiépítése is váratott magára.

Más európai példák nyomán Magyarországon is egyre nagyobb hangsúlyt fektettek az iskolaudvarok és a kertek létesítésére. Az 1897-es miniszteri körrendeletnek – mely ezek tervezéséről és kialakításáról rendelkezett – a magas telekárak miatt nem volt egyszerű eleget tenni.[21] Általában a vidéki iskolák udvarai nagyobbak voltak a fővárosiakénál, de arra is volt példa, hogy egy-egy iskola egyáltalán nem rendelkezett külső játszótérrel. Az udvarokat legtöbbször aszfalttal burkolták, zöld növényzetet, árnyékoló fákat nem telepítettek rájuk.

A termek fűtését sokáig kályhákkal oldották meg. 1880 előtt a Meissner-féle szellőzővel ellátottak, majd később a töltős rendszerű, kétköpenyes Meidinger és a Zwillinger típusú kályhákat használták. A központi fűtés 1890 után kezdett el terjedni, ennek változatai a légfűtés, a gőzfűtés, valamint a vízfűtés. A 20. század első éveitől a kis nyomású gőzfűtés tűnt az iskolák számára legalkalmasabbnak.[22] A 19. század utolsó évtizedeiben párhuzamosan törekedtek a mesterséges és a természetes

[11] A főváros például 1874-től 1912-ig 53 millió koronát költött iskolai beruházásokra, míg útépítésre 68, csatornázásra 22,5, kórházépítésre csak 12,5 milliót. A világháborút megelőző évtizedben Budapest költségvetése 20%-át fordította a közoktatás fejlesztésére, ugyanekkor Párizsban és Bécsben 14-14% volt ez az arány.
[12] Budapesten sem sikerült mindig az összes követelménynek megfelelni a magas telekárak miatt. Kabdebó 1913, 37–38.
[13] Részletes összefoglaló: Császár 1995, 93–96.
[14] Magyar törvénytár 1882–1883, 265–284.
[15] 1880 körül az osztályok létszáma 80 és 140 között mozgott, s 1911 táján is hasonló értékekkel lehetett számolni.
[16] Magyar törvénytár 1882–1883, 93.
[17] Császár 1995, 93–94.
[18] Császár 1995, 94.
[19] Magyar törvénytár 1836–1868, 449–469.
[20] Kabdebó 1913, 40.
[21] Kabdebó 1913, 40.
[22] Kabdebó 1913, 40.

világítás tökéletesítésére. A korábban használt gyertyákat, mécseseket, petróleumlámpákat felváltotta a gázláng, majd a 20. század elejétől a villany.[23] Szabályozták az ablakok elhelyezésének módját, számát és méretét.

Az egyes iskolatípusok eltérő igényeinek megfelelően épületeik is eltérő jellegzetességeket mutatnak. Az elemi iskolák egy része koedukált rendszerben, nemenként elkülönített párhuzamos osztályokkal működött. A polgári iskolák a fiúk és lányok számára külön épültek, s a korabeli gyakorlatban elterjedt nemek szerinti munkamegosztást figyelembe véve látták el őket különböző szaktermekkel. Felső kereskedelmi iskolákat jóformán csak fiúk számára létesítettek.[24]

A művészi szempontok érvényesítésére a tervezőknek leginkább a homlokzaton nyílt lehetősége, hiszen a belső megtervezésében mindenekelőtt a célszerűségen volt a hangsúly. Míg a 19. század második felében értelemszerűen a historizáló iskolaépületek domináltak, a 20. század elején egyre több kiemelkedő minőségű szecessziós és premodern épület született.

2. A kolozsvári Marianum leánynevelő intézet épülete

2.1. Elhelyezkedése, tömege

A Marianum leánynevelő intézet épülete a belvárostól nem messze, a vasútállomás felé vezető, a századforduló táján éppen kiépülő Ferenc József úton (korábban Nagy, ma Horea utca) épült fel. A kolozsvári vasút 1870-i felavatásával az állomást a központtal összekötő út jelentősége megnövekedett. A korábban külvárosias környéken széles, reprezentatív sugárutat nyitottak a Nagy és a Zsidó utca összevonásával, s ennek vonalát elegáns bér- és lakóházak sora szegélyezte.[25] A belváros szövetéhez immár szervesen kapcsolódó Ferenc József utat a zárt sorú, utcavonalas beépítés jellemezte, amibe idegen modulként ékelődött be a Marianum előudvaros tömege.

A 33–35-ös szám alatti telek mérete, fekvése és tájolása ideálisnak tűnt egy nagyméretű iskolaépület számára (1. kép). Enyhén nyújtott téglalap alakja megengedte a terek célszerű szervezését. Kelet-nyugat irányú főtengelye lehetővé tette a tanuló- és lakótermek nagy részének ideális déli, a rajzterem és a szertárak északi tájolását. A telek kellő nagyságú volt ahhoz, hogy a térigényesebb, ám praktikusabb lineáris téralakítás elvei mentén szerveződjenek a belső terek. Ilyen módon az azonos funkciójú, méretű és tájolású terek egy oldalfolyosóra fűzve lineáris rendben követik egymást, tiszta, világos, áttekinthető közlekedési tereket eredményezve (2. kép).[26] Bár ez a fajta térszervezés a közlekedőfelület megnövekedése miatt különösen térigényes, a beépítést követően elegendő szabad tér maradt az udvar és a játszótér számára. A hátsó udvarbeli játszóteret olyan módon építették ki, hogy azt télen jégpályává lehessen alakítani.

2.2.Téralakítása[27]

A kétemeletes, alápincézett épület alaprajza a H betű alakját rajzolja ki: két párhuzamos szára az utca vonalára merőleges, a középső szárny az utcavonaltól 25 méter távolságra, a tágas előudvar mögött valósítja meg az összeköttetést (2. kép). Főbejárata a középső szárny központi tengelyében kapott helyet. A kétszárnyú ajtón túl egy lépcsőcsarnokon át vezet az út a (magas)földszinti előcsarnokba (15. kép). A lépcsőháztól jobbra és balra közvetlenül egy felügyelőnői és egy portásszoba helyezkedett el, a lépcsősorra nyíló ablakokkal. Mindkettő a lépcsősor végén lévő előtérből volt megközelíthető.[28] A lépcsőházat az előcsarnoktól üvegezett lengőajtó határolja el (16. kép). A főbejárattal átellenben, az előcsarnok másik oldalán kapott helyet a hátsó udvarra vezető kijárat. A kijárat mellett, jobboldalt egy Mária-oltár függött a falon. Az udvarra egy második, mellékлépcső is vezetett, mely a középső és az északi szárny találkozásánál volt elhelyezve.

Az előcsarnokhoz kétoldalt a mellékszárnyak felé vezető két tágas folyosó kapcsolódik (2. kép). A folyosók utca felőli oldalához három-három helyiség sorolódik. Mindhárom szárny lineáris tér ala-

[23] KABDEBÓ 1913, 40.
[24] KABDEBÓ 1913, 95–96.
[25] A Hídelve legnagyobb utcáját 1898 táján keresztelték át a Ferenc József névre. A vasút megépülésével a környék legforgalmasabb útvonala lett, ezért a Szamos felőli végében lévő sikátorszerű Zsidó utca beolvasztásával főutcává alakították. SZABÓ T. 1946, 87.
[26] Az iskolaépületek jellegzetes térszervezési módjairól lásd bővebben: BALÁZS–LENZSÉR 2004, 62–109.
[27] Leírásunk az épület eredeti (tervrajzok és épületbejárás alapján rekonstruált) téralakítását rögzíti.
[28] A lépcsősor végén elhelyezett előteret később felszámolták, s a két szobát az előcsarnok vonaláig meghosszabbították. Az eredeti állapotra a falba mélyedő két fülke utal. Archív felvételeken kivehető az eredeti téralakítás, lásd EMLÉKLAPOK 1927, 26. (A portál lépcsőzete).

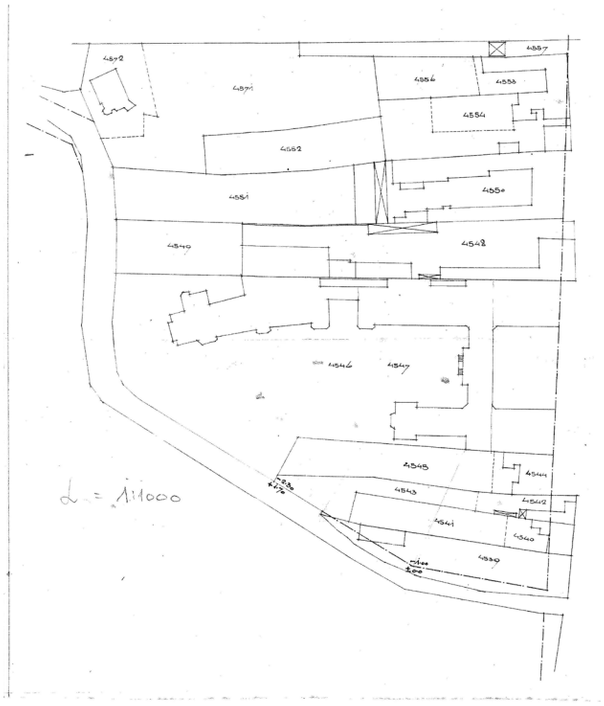

1. kép. Marianum, helyszínrajz (StátusLvt, IV/6.c)
Fig. 1. Marianum, site plan (StátusLvt, IV/6.c)

kítású, ez alól csupán a déli szárny egyszintes, udvar felőli szakasza kivétel. Ebben az északi tájolású épületrészben kapott helyet az intézet legnagyobb (400 férőhelyes), nem különösebben fényigényes multifunkcionális terme, mely egyszerre volt kápolna, díszterem, tornaterem, színház és rossz időben játszótér (23. kép).[29]

A szárnyak találkozásánál találhatók a függőleges közlekedést biztosító lépcsőházak, melyek előtt a folyosó zsibongóvá szélesedik. A közlekedőket és a lépcsőket egyaránt szélesre tervezték a zavartalan átjárás biztosítása érdekében. A lépcsőházak megvilágítását szintenként két-két nagyméretű ablak biztosítja. A biztonságos közlekedés érdekében a lépcsőfokok mélyek és nem túl magasak. Ugyancsak a diákok védelme érdekében magas és sűrű rácsozatú korlát került a lépcsőfokok szélére. Felső vonala – a csúszkálást megelőzendő – a lépcsőfokok cikcakk vonalát követi (17. kép). A tantermekbe nyíló széles és magas ajtók a fal vastagságában tárulnak ki. A természetes fény beáramlását és a közvetlen szellőztetést a termek nagyságának függvényében több vagy kevesebb (2–6) széles és magas ablak biztosítja Az optimális mennyiségű fényről a méretes nyílásokon kívül villannyal működő lámpák gondoskodtak.[30]

A középső szárny földszintjén baloldalt vendégszobákat helyeztek el, jobboldalt kis előtérből nyílik az igazgatói fogadó- és tanácsterem, utóbbiból az igazgatói iroda. A szárnyak találkozásánál egy-egy ruhatárat helyeztek el, az oldalszárnyakba tantermek kerültek. A már említett, multifunkcionális, karzattal ellátott, szentéllyel bővített tornaterem a déli szárny hátsó végét zárta le, míg átellenben a nővérek külön bejáratú imaterme ugyanígy az északi szárnyat (2. kép).

Az első emeleten (3. kép) a déli szárnyban a rajzterem és több szertár, míg az északi szárnyban a kézimunkaterem, a nappali internátus termei, egy énekterem, a nővérek szobái, valamint a főnöknő elkülönített lakrésze kapott helyet (vele átellenben egy lépcsőház). A központi szárnyban helyezték el a fizika-előadót és további két tantermet. A második emeleti helyiségek nagy részét eredetileg az internátusi hálótermek foglalták el (4. kép).[31] Ezekhez a szárnyak csatlakozásánál újabb két ruhatár, az udvari szárnyban pedig a növendékek és az apácák számára kialakított ebédlők, egy tálaló és két elkülönített fürdőszobával ellátott betegszoba kapcsolódott.[32] Riegler Gusztáv értékelésében megjegyezte, hogy a nagyobb hálótermeket az újdonságnak számító fülkerendszerben alakították ki,[33] az alaprajzon azonban ennek nincs nyoma.[34] Az alagsor tereiben volt a nagyméretű konyha (22. kép),[35] melyben a diákok is elférhettek, a fáskamra, az éléskamra, a központi fűtés és szellőztetés gépezete, továbbá a fürdő- és mosóhelyiségek.[36] Az épületet emeletenként több vízöblítéses illemhellyel szerelték fel. A fürdő az első iskolafürdők egyikének számított,[37] melyet nem csak a bentlakó diákok vehettek igénybe: hetente egy megszabott órában kötelező volt a tisztálkodás minden növendék számára.[38]

Mint láttuk, a 19. századi iskolaépítészetben bevett megoldásnak számított a tornaterem és a díszterem összevonása. A Marianum esetében, egyházi intézetről lévén szó, a több szerepet ellátó

[29] Riegler 1910, 8.
[30] Riegler 1910, 8.
[31] Az új internátus felépülte után ezeket a helyiségeket is tantermekké alakították.
[32] Igazgatói lakásra nem volt szükség, mivel ezt a funkciót a római katolikus plébános töltötte be.
[33] Riegler 1910, 8.
[34] Hübner Jenő: Marianum. Internátus és elemi polgári iskola Kolozsvárott. II. emeleti alaprajz. StátusLvt, Marianum.
[35] Takaréktűzhelyét Molnár Lajos budapesti takaréktűzhely-gyáros készítette. Hübner Jenő Serbőczy Amandához. Budapest, 1913. november 13. KvÁLvt, SCFMC, Nr. inv. 10. p.71.
[36] Riegler 1910, 8.
[37] Riegler az elsőként említi, hivatkozás nélkül.
[38] Riegler 1910, 8–9.

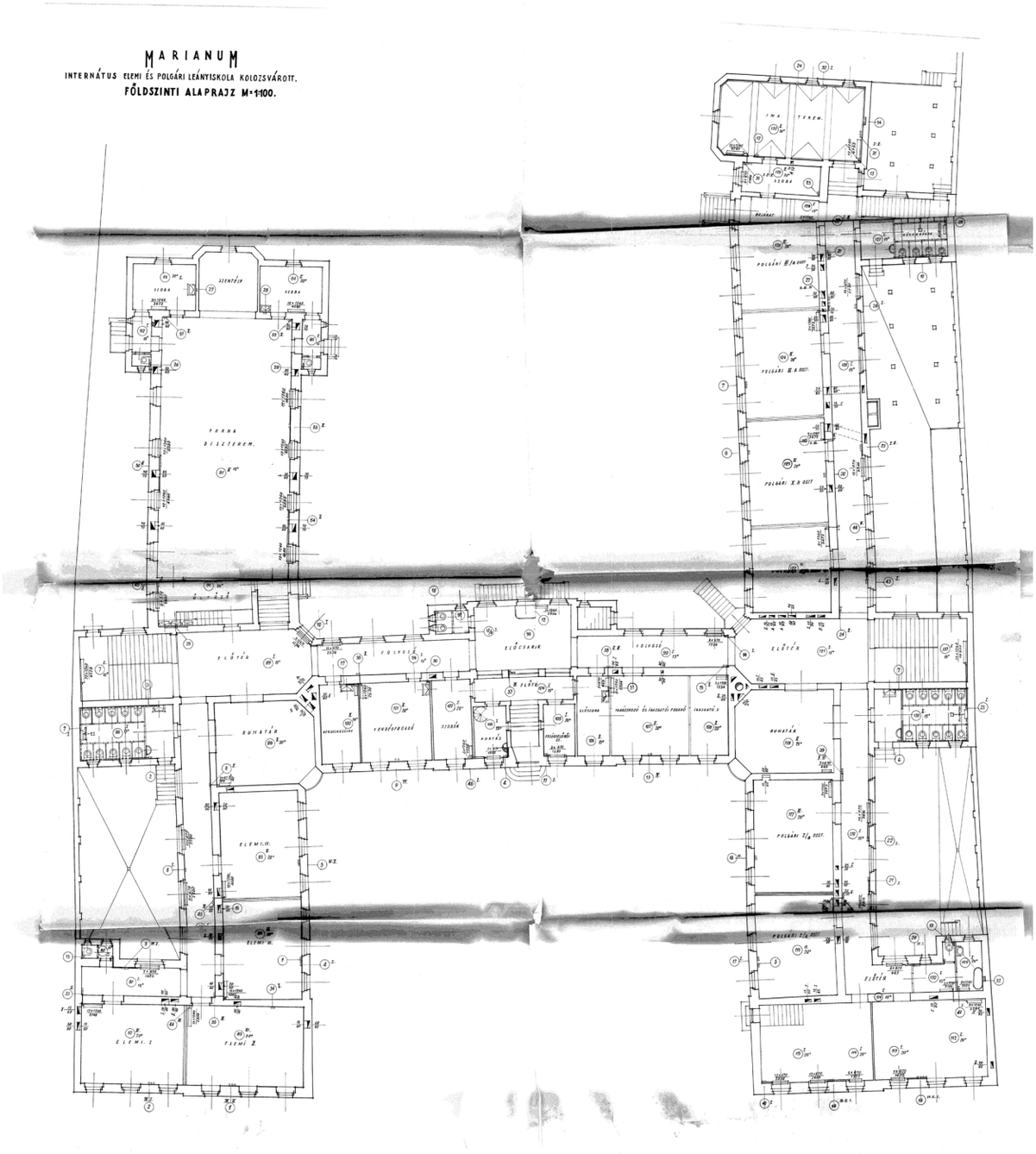

2. kép. Főépület, földszinti alaprajz (STÁTUSLVT, IV/6.c)
Fig. 2. Main building, ground floor plan (STÁTUSLVT, IV/6.c)

helyiség itt az imaterem funkcióval és ennek járulékos elemével, a szentéllyel is kiegészült (7. kép). Az épület földszintjén, a déli szárny udvari részében elhelyezett magas, nyújtott alaprajzú helyiség bejárata az előcsarnok felől, néhány lépcsőn leereszkedve közelíthető meg. Bejárata mellett nyílik a terem végében kialakított, a tornateremhez tartozó öltöző ajtaja. Az öltöző fölött lévő karzat a helyiségben elhelyezett lépcsősoron át volt megközelíthető. A karzat ívének felső vonala követi a tetőszerkezet sokszögzáródású vonalát. Udvar felőli végéhez egy szabálytalan sokszögzáródású szentély csatlakozik (23. kép). Két oldalán, szimmetrikus elrendezésben egy-egy kisebb, klozettel ellátott szobát alakítottak ki, melyek az udvarról külön bejárattal rendelkeznek.[39] A teremből a szentélybe

[39] Hübner Jenő: Marianum. Internátus és elemi polgári iskola Kolozsvárott. Földszinti alaprajz. STÁTUSLVT, MARIANUM.

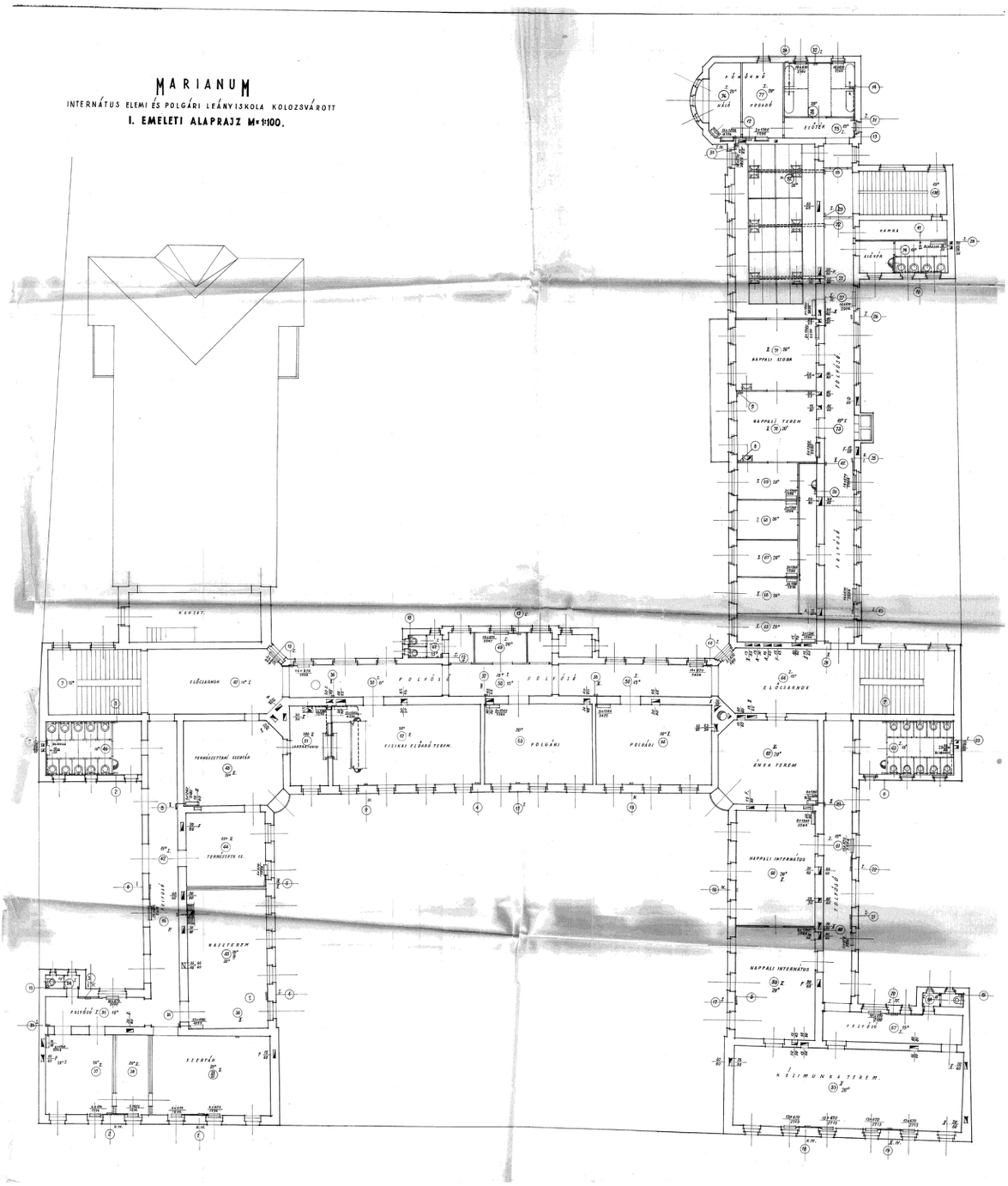

3. kép. Főépület, I. emeleti alaprajz (StátusLvt, IV/6.c)
Fig. 3. Main building, 1st floor plan (StátusLvt, IV/6.c)

egy tört vonalú szegmensíves diadalív nyílik, melyet szalagdíszekből alkotott szabálytalan téglalap és kör alakú, növényi és indaszerű ornamensekkel kitöltött, festett mezők keretelnek. Az archív felvételek tanúsága szerint a terem falait máshol is hasonló, indákkal kitöltött festett keretsávok tagolták.[40] A terem megvilágításáról négy pár nagyméretű ablak gondoskodik, melyek a tetőszerkezetet hordó szaruállások közé ékelődnek. Betonvázból készült a tető sokszög alakú kazettás szerkezete. Az egyes vakolatkazetták bemélyedő mezőit visszafogott, geometrikus dekoráció díszítette.

A nővérek kápolnája a földszinten, az északi udvarra néző szárny végében kapott helyet, a folyosó járószintjénél néhány lépcsővel alacsonyabban. Két bejárata közül az első közvetlenül a folyosóról, a második a mellette lévő helyiségből nyílik. Négyszakaszos fiókos dongaboltozat fedi, melynek he-

[40] A Marianum dísztermét ábrázoló fénykép. Felirat: „1938. Banket a diszterembe. VIII. gimn. «Marianum»" 1938. Magántulajdon.

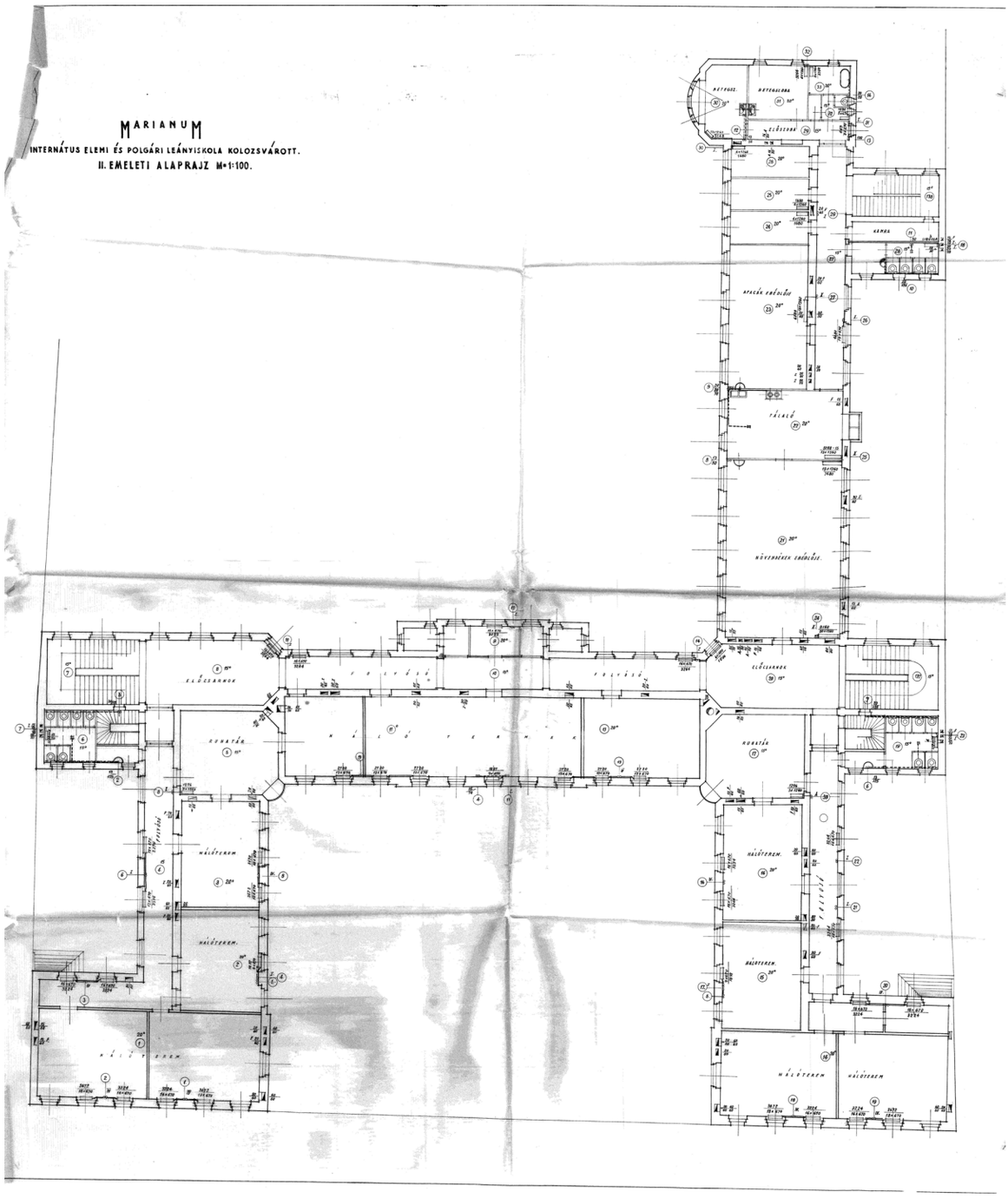

4. kép. Főépület, II. emeleti alaprajz (STÁTUSLVT, IV/6.c)
Fig. 4. Main building, 2nd floor plan (STÁTUSLVT, IV/6.c)

vedereit indadíszek ékesítik. A fal alsó szakaszát egy méter magasságig zöld mázas kerámia burkolja (25. kép). Az első három boltszakasz udvar felőli oldalfalát egy-egy félköríves záródású ablak töri át. Szentélyében egykor az iskola védőszentjének, Szűz Máriának szentelt oltár állt,[41] mögötte ma a tantermek nyílásaival megegyező kialakítású ablak található, melynek az archív felvételeken még nincs nyoma, nyitása a funkcióváltás után válhatott szükségessé. Archív képeken kivehető az eredeti dekoratív falfestés, illetve az ablakok festett ólomüveg betétje (24. kép).[42]

Mivel az intézet már indulásakor szűknek bizonyult,[43] Hirschler József 1913-ban egy új szárny felépítése mellett döntött. Az északi szárny folytatásában létesített internátus fogadta be a máso-

[41] Az államosításkor eltávolították az épületből. Részletesebben lásd alább aTérhasználat a jelenben című fejezetet.
[42] EMLÉKLAPOK1927, 33. (A nővérek kápolnája).
[43] Az intézet már az első évben hat tagozattal indult: elemi leányiskola, polgári leányiskola, egyéves női kereskedelmi tanfo-

dik emeleti hálótermeket, melyeket utólag tantermekké alakítottak át. Az új, háromszintes, részben alápincézett épületrész szintén Hübner Jenő tervei alapján készült el, megjelenésében illeszkedve a főépülethez. A két tömb közötti kapcsolat egy folyosón keresztül valósul meg. Téralakítása a főépületéhez hasonlóan lineáris: a termeket egy hosszú, enyhén ívelt folyosó bal oldalára sorolták (5–6. kép). A tervrajz szerint ezek a földszinten a nappali, a játszóterem, a fürdőház, kazánház, tüzelőanyag-raktár, az emeleteken a tanulószobák és a hálótermek szerepét látták el, a legfelső szintre kerültek a tetővilágítós ruhatárak, zeneszobák, cselédszobák. A hosszú folyosó jobb oldalához kapcsolódik a lépcsőház, valamint néhány további kisebb helyiség: ruhatárak és kamrák.[44] A szárny középső részén, a lépcső szomszédságában mellékhelyiségek találhatók. A manzárdtetővel fedett utolsó emeleten a kis méretű termek mögötti kis belmagasságú terekben Hübner a folyosó végéről megközelíthető tárolótereket hozott létre. A manzárd hátsó végében egy, az udvart funkciójában kiegészítő, részben fedett tetőteraszra nyílik kijárat (26. kép).

2.3. Fűtés és szellőztetés

A fűtés és a szellőztetés egy rendkívül korszerű, központilag szabályozott, huzatmentes rendszeren keresztül működött. A portalanul tartható, nyirkosított, kavicsozott udvarról levegőaknák vezettek az alagsorba, melyen keresztül a beáramló levegőt egy zegzugosan kifeszített bolyhos flanelszövet szűrte meg, ezt követően egy permetezőkészülék lehűtötte a hőmérsékletét. Innen egy szélkerék egy szobába szállította a levegőt, ahol fűtő- és hűtőcsöveken keresztül, majd egy betoncsatornán át áramlott tovább elektromosan működtetett szélkerekek által hajtva[45] a termek padlózatában kialakított levegőaknák irányába.[46] Ezenkívül minden teremben radiátorok gondoskodtak a levegő optimális hőmérsékletéről. A konyha, az étkező és a mellékhelyiségek szellőztetését egy szívószerkezet biztosította.[47]

2.4. Homlokzatok és belsőépítészeti részletek

A homlokzatok felületének legnagyobb részét téglaburkolat fedi, akárcsak Hübner székesfehérvári Árpád-fürdőjét vagy a Hódmezővásárhelyen épült Erzsébet Kórházat. Az épület tömegének hangsúlyosan horizontális jellegét a fal vertikális tagolása hozza egyensúlyba. A lábazati párkány helyét átveszi egy rusztikus kváderekből rakott, a földszinti ablakok alsó sarkát is befogó lábazati sáv, mely elfedi a talajszint fölé emelkedő betonalapozást (12. kép).

Az első szint dekorációja visszafogott, egyedül az ablakok feletti sáv díszített: a néhány centiméterre a fal vastagságába mélyedő nyílások fölött nincs szemöldökpárkány, helyén, az ablak szélességében vas szemöldökgerenda található, sarkaiban egy-egy lemezzel tagolt téglalap alakú faragvány áll. Fölötte egy téglából megformált díszítés figyelhető meg: a fogrovathoz hasonlító motívumot a fal síkjából kissé kiemelkedő téglasor rajzolja ki.

Az első és a második emeleti ablakokat a földszinti ablakokéhoz hasonló, ám annál bonyolultabb, domború téglamintázat fűzi párba. Ez a díszítőelem a székesfehérvári Szent György Kórház koronázópárkányának dekorációjával rímel (27. kép). Az első emeleti ablakok alatt megismétlődő, fogrovatra emlékeztető minta az ablakkávák mentén fut föl a második emeleti ablakok szemöldökvonaláig. Az első emeleti nyílások ezenkívül egy növényi ornamensekkel díszített keretbe vannak foglalva. Ezen a függőleges részen a motívum egy síkkal gazdagodik, s ugyanez a változata bekanyarodik a második emeleti ablak könyöklőpárkánya alá is. A két szint között még összetettebbé válik: a sárga színű klinkertégla szövetben kontrasztként megjelenik egy-egy vörös elem is a térhatás fokozása céljából. A második emeleti ablakok szemöldökgerendáit három ív és a közéjük elhelyezett, apró állatfejeket imitáló maszkok díszítik. Az ívek alatti keskeny mezőt hullámdísz tölti ki. A nyílások vállvonalában egy fríz fut végig az ablakközökben a teljes homlokzat szélességében. Felső része egy

lyam, hároméves felső kereskedelmi iskola érettségivel, háztartástani iskola, leánygimnázium. Emellett a bentlakó diákok számára internátust működtetett. Az egyházközség 1912. október 12-i jegyzőkönyve szerint a 1912–1913-as tanévben a Marianum különböző tagozataira összesen 750 új diákot vettek fel, az internátusba pedig 92 új bentlakót. Egyháztanácsülési jegyzőkönyv 1912–1915, 1912. október 12. KvGyLvt, SztM, Egyháztanácsülési jegyzőkönyvek, 5. doboz.

[44] A tervrajz alapján nem állapítható meg funkciójuk.

[45] Riegler, 1910, 6–7.

[46] A padló alatt vezetett levegőaknák a metszeteken láthatók. Például: Hübner Jenő: „Marianum" Internátussal kapcsolatos róm. kath. elemi és polgári leányiskola építkezése Kolozsvárott. Metszetek a tornateremről. Tervszám: 11/a. Kelt: 1910. május hó. Státus Lvt, Marianum.

[47] Riegler 1910, 8.

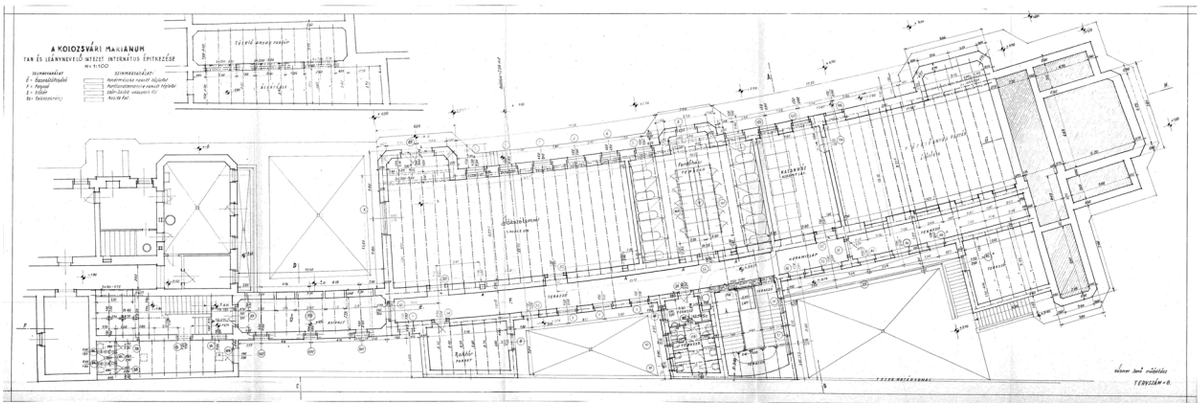

5. kép. Internátus, földszinti alaprajz (STÁTUSLVT, IV/6.c)
Fig. 5. Dormitory, ground floor plan (STÁTUSLVT, IV/6.c)

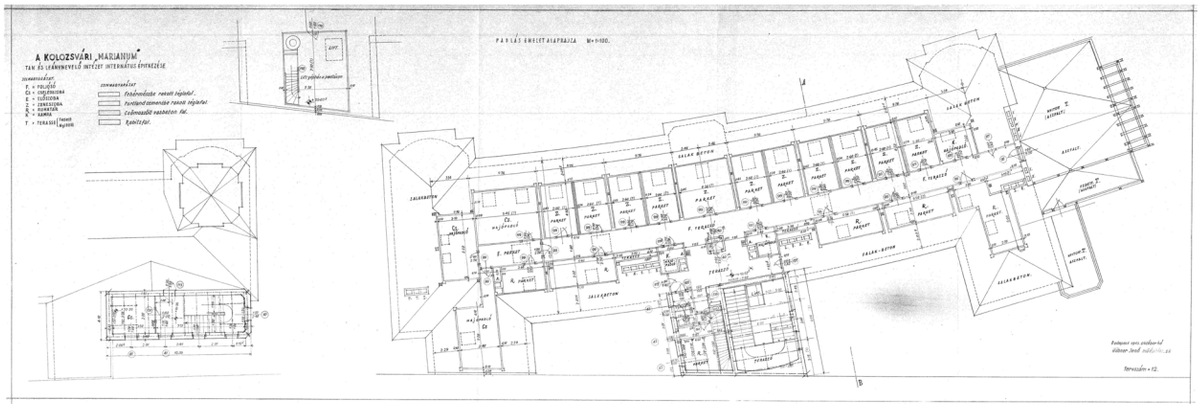

6. kép. Internátus, a manzárd alaprajza (STÁTUSLVT, IV/6.c)
Fig. 6. Dormitory, garret floor plan (STÁTUSLVT, IV/6.c)

függőlegesen rovátkolt ferde lemezből, alsó része egy fogazott vonalból áll, melynek csúcsain maszkok és indadíszek váltakoznak (14. kép).

A nyílások legfelső sora fölött vörös téglából rakott, stilizált virágminták jelennek meg. A koronázópárkányt a népi építészet által inspirált, fából faragott támaszok, szarufejek helyettesítik, ezek tartják az ereszt. A szarufejek által tagolt, fából készült párkányt nyújtott „M" betűkhöz hasonló geometrikus minták díszítik, fölöttük fogrovattal. A párkány egyértelmű hasonlóságot mutat Hübner Üllői úti bérházának hasonló díszítésű koronázópárkányával (a Marianumra és a nővérekre való szimbolikus utalás tehát megkérdőjelezhető). A rizalitszerűen enyhén előreugró első három tengelyben minden második támaszpár a második emeleti ablakok magasságáig nyúlik be. Az épület élein ezt a szerkezetet hosszúkás, kőből faragott gyámok támasztják alá.

Az előudvarra néző homlokzatok kialakítása – két szakaszt leszámítva – többnyire megegyezik az előbb leírtakkal.[48] A két párhuzamos szárny utca felőli végein egy két és fél tengelynyi falszakaszon mindössze egy ablakot nyitottak a második emeleten. Alatta, az első emeleten egy vakablak található. A második eltérés a főbejárat három tengelyében észlelhető. A tető vonala itt a három tengely teljes szélességében megtörik, egy háromszögű oromzatnak engedvén helyet. Ennek részletei Hübner Üllői úti bérházának oromzataira emlékeztetnek: tagolása függőleges téglacsíkokból áll, középső tengelyében pedig egy magas és keskeny ablak nyílik. Archív felvételek tanúsága szerint az orommező alatt eredetileg a *MARIANUM* felirat volt olvasható.[49] A széles, kétszárnyú bejárati kaput a keretként körbefutó rusztikázott kváderezés emeli ki. A sarkain leszelt nyílás egyenesen záródik.[50] Két oldalán egy-egy hasonló formájú, keskenyebb ablak nyílik. Az ajtószárnyak alsó részét fémrátét védi, fejmagasságban egy-egy nyolcszögű kukucskáló töri át, fölöttük két-két faragott geometrikus rátéttel. A szárnyak fölötti vízszintes keresztosztón a már ismert cikcakkminta fut végig, a vonal alatti háromszögeket

[48] Az emeleti ablakokat összefűző téglaminta egyszerűbb kivitelű.
[49] KolozsvárMarianum. Zempléni Múzeum, Szerencs. Lt. sz. 0152549.
[50] Ez a fajta nyílászáródás felfedezhető az ugyanekkor épülő Üllői úti bérházon is.

maszkok, míg a felsőket növényi ornamensek díszítik. A felülvilágítót egy fából faragott, üvegezett négyzetrács tölti ki (15. kép).

A középső és a két oldalsó szárny találkozásánál elhelyezett termek megvilágítására egy érdekes és rendkívül dekoratív megoldást alkalmazott az építész. Az előudvar belső sarkait leszelve, egy mindhárom szintet átfogó, kifelé szegmensívben domborodó üvegezett, vasszerkezetű bevilágítót helyezett el, amely az emelet teljes magasságában lehetővé teszi a természetes fény beáramlását.

A bejárati csarnok végén elhelyezett kétszárnyú ajtókeret a bejárati kapu sémáját követi (16. kép). Formája megegyezik az előzőével, de az orommező üveglapját itt egy fapanel helyettesíti. Azért, hogy a csarnok mégis kellő mennyiségű fényhez jusson, az ajtók szárnyaiba nagyobb felületű üvegbetétek kerültek, melyeknek nyílásformája felső sarkaiban trapézszerűen leszelt. Ez a forma az épületben lépten-nyomon megismétlődik: a folyosók síkmennyezetei is ilyen formájú hevederekkel lettek alátámasztva. A később felépült internátusban már nincsenek ilyen támaszok. A főépületet és az internátust összekötő folyosót fiókos dongaboltozat fedi.

Funkcionalitás és esztétikai szempontok keveredése figyelhető meg a kovácsoltvas részleteken. A belső lépcsőkorlátok rácsozatának díszítőelemein apró, különféle érzelmeket kifejező stilizált maszkok figyelhetők meg (17. kép). Hasonló felfogású dekoráció fedezhető fel a külső védőkorlátokon, ám ezek már nagyobbak és expresszívebbek (18. kép). Utóbbiak egyértelműen hasonlítanak az Üllői úti bérház korlátait és ajtóit díszítő rátétekhez (35. kép). Továbbá meg kell említeni az utcára néző homlokzatok második emeleti ablakai alá rögzített virágtartókat és az eresz szélére erősített csatornafogókat. Mindkettőt apró, geometrizáló minták ékesítik. Az épület összképének meghatározó eleme az organikus mintázatú kerítés is (13. kép), formái rózsalugasként való értelmezésének és a nővérekre való szimbolikus utalásnak ellentmond az, hogy hasonlóságot mutatnak Hübner székesfehérvári Árpád-fürdője kerítésének formáival.

Az udvar felőli homlokzat a főhomlokzatnál egyszerűbb kivitelű, de annál változatosabb. Felületét nem téglaburkolat, hanem szerényebb díszvakolat fedi, részletei leegyszerűsítettek, felfogása azonban az utcára néző falfelületét tükrözi. Az alagsori ablakok közepéig emelkedik az alacsony lábazati párkány, innen az első emeleti ablakok alsó egyharmadáig festett, sávozott felület következik. Efölött kezdődik a díszvakolattal burkolt falszakasz, melynek újabb két része határolható el. A második emeleti ablak felső harmadánál elhelyezett lemeztagozatig egyenetlen felületű, onnan vízszintes sávok teszik plasztikussá. Az ablakok között baglyot formázó stukkó domborművek ékesítik a felületet (21. kép). Bár elsőre azt gondolnánk, hogy a domborművek egyértelműen az épület funkciójára tesznek utalást, meg kell jegyeznünk, hogy a már többször említett budapesti Üllői úti bérház homlokzatának több pontján, szó szerinti idézetként, fellelhető a baglyok pontos mása, ily módon kérdésessé téve azt, hogy egy tudatos ikonográfiai program részei lennének (32. kép). A két emeleti ablaksor között függőleges vakolatcsíkok szakítják meg a felület egyhangúságát, a főhomlokzat téglaornamenseire utalva. Egyedül a második emeleti ablakok kaptak díszesebb keretezést. Szemöldökpárkányukon felfedezhető a már ismert három ív. Az északi szárny első emeletének középső négy tengelyére, a két nappali szoba elé, egy pompás erkélyt tervezett az építész (19. kép). A geometrikus mintákat formázó kovácsoltvas vázat kétféle sárga árnyalatú üveglapok ékesítik. Az erkélyt tartó konzolokat stilizált állatfigurák díszítik, melyek párhuzamba állíthatóak a Hübner Üllői úti bérházán megjelenő állatalakokkal (20, 33. kép).

A padlófelületek burkolását a folyosókon és a mosdókban terrazzóval oldották meg, mely repedésmentes sima felületet biztosított, nem gyűlt rajta a szennyeződés, és rovarok sem telepedhetnek meg benne.[51] A termekbe parkett, illetve hajópadló került, a tetőkertet aszfaltozták.[52] A könnyebb tisztíthatóság érdekében a falakra helyenként csempeburkolat került.

2.5 Berendezés

Az épület eredeti berendezésének rekonstrukciója alapvetően két forrástípus segítségével lehetséges: az archív felvételek nyomán egyes termek összképéről vagy a terek részleteiről nyerhetünk információkat, míg a leltárak a berendezési elemek épületen belüli hozzávetőleges helyét, számát és néhol anyagát jegyzik fel változó részletességgel.[53] Néhány adattal az iskola vezetőségének a bútorké-

[51] Riegler 1910, 8.

[52] A speciális terek padlóját funkciójuknak megfelelően burkolták: a kazánházat keramitlappal, a tüzelőanyag-raktárt téglával, a játszótermet, a gyengélkedőt és a tornatermet linóleummal. Hübner Jenő: Marianum. Tan- és Leánynevelő Intézet Internátus építkezése. Alagsor és Ua. Manzárd. StátusLvt, Marianum.

[53] Az 1948-as kisajátítási leltár: Inventar din 31 dec. 1948, Surorile Notre Dame „Marianum". StátusLvt, Marianum, lásd még Túrós 1948.

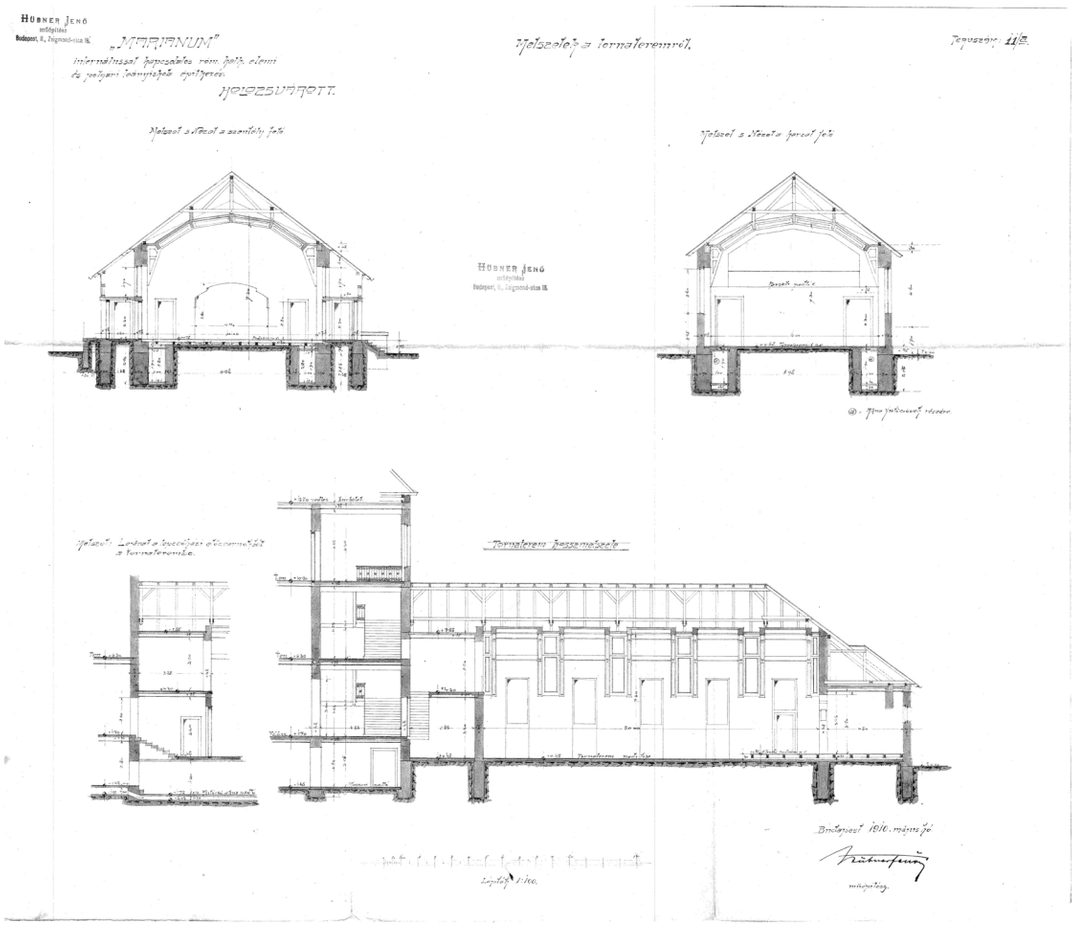

7. kép. A díszterem keresztmetszete (STÁTUSLVT, IV/6.c)
Fig. 7. Sections of the ceremonial hall (STÁTUSLVT, IV/6.c)

szítőkkel, a zongorakészítővel, illetve a tanszerlerakatokkal folytatott levelezése és a sajtó is szolgál. A képi források, a leltárak sommás leírásai, illetve az elszámolások rövid tételeinek szerény információi pontos részletek híján egyelőre nem társíthatók.

A tervezők és kivitelezők kilétét a leltárakban szereplő bútorok neve, illetve néhány levél alapján sejthetjük. A főépület berendezésére vonatkozóan egyelőre egyedül a kisajátítási leltárakra és egy újságcikkre hagyatkozhatunk. Az *Ellenzék* 1911 nyarán közölt egyik beszámolója megemlíti, hogy az iskolapadok dr. Riegler Gusztáv szabadalmát képezik, s mivel praktikusságuk miatt a drezdai tanszerkiállításon kitüntetésben részesültek, „tanügyi körökben olyan tetszésre találtak, hogy a legtöbb tanintézet most ilyen padokat szerez be."[54] A Riegler által tervezett padok kivitelezői Bak Bálint és Sándor kolozsvári asztalosok voltak.[55]

A székek egy részét a budapesti Thonet cég készítette, erre utal a leltárakban többször feltűnő „Tonette székek"[56] tétel, s ezt erősítik meg a belső terekről készült felvételek is.[57]Az egyik leltár szerint ilyen típusú ülőalkalmatosságokat használtak a legtöbb tanteremben,[58] a díszteremben,[59] s a gimnáziumi igazgatóságon is volt belőlük 9 darab.[60] Az intézmény levéltárában fennmaradt egy Feiwel Lipót utódai, Első Magyar Szabad Királyi Iskolapadok Gyára budapesti cégtől kapott árajánlat,[61] egy Bajkai Sándor kolozsvári bútorkészítő által összeállított költségvetés,[62] és Michl Alajos két levele[63] a

[54] Ellenzék, 32. (1911. július 15.) 3.
[55] MARIANUM ÉRTESÍTŐ 1912, 19.
[56] Inventarul bunurilor mobile. Surorile Notre Dame, „Marianum", Cluj, Horea 31. 1948. december 31. STÁTUSLVT, MARIANUM.
[57] A fotók alapján pontosan meghatározható, hogy a Thonet-gyár 100-as számú La Verna típusú székéről van szó.
[58] 534 darab, beszerzés dátuma: 1911. augusztus 31.
[59] A díszteremben használt Thonet-székeket egy fénykép is dokumentálja.
[60] 1939 októberében és novemberében további 50, illetve 9 darabbal bővül a bútorállomány.
[61] Az Első Magyar Szabad Királyi Iskolapadok Gyára cég Hirschler Józsefnek címzett árajánlata. KVÁLVT, SCFMC,Nr. inv. 5. p. 5454.
[62] Bajkai Lajos által készített költségvetés-tervezet a Marianum részére. 1914. július 8. KVÁLVT, SCFMC, Nr. inv. 12, p. 183.
[63] Michl Alajos levelei a Marianum vezetőségének, mindkettő Budapest, 1915. november 22. KVÁLVT, SCFMC, Nr. inv. 5, p. 45–46.

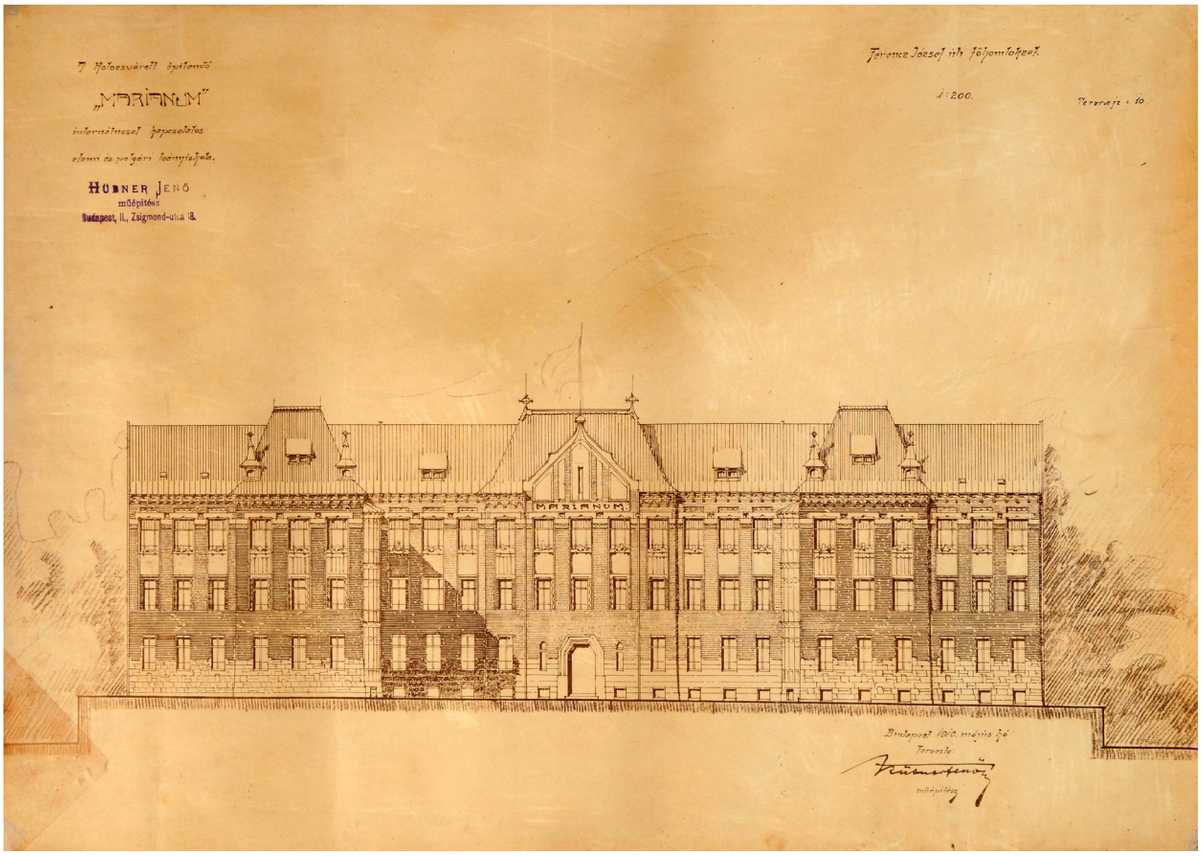

8. kép. Főhomlokzat (KvGyLvt, számozatlan anyag)
Fig. 8. Main building, eastern elevation (KvGyLvt, unnumbered file)

kiszállítandó bútorok érkezéséről. A költségvetés, illetve a kiszállításra, valamint egy mellékelt számlára utaló levelek egyértelműen arra engednek következtetni, hogy az internátus bútorainak megtervezése és kivitelezése – részben legalábbis – Bajkai Sándor és Michl Alajos nevéhez köthető. További források híján Feiwel Lipót szerepe egyelőre tisztázatlan.[64]

A leltárak szerint az iskolapadok kettes és hármas osztásúak voltak, olvasólapjaik külön mozgathatóak. Utóbbiak a speciális funkciójú, amfiteátrumszerűen kialakított kémia-előadóban kerültek használatba.[65] Egyéb, egyszerűbb típusú, pácolt puhafából készült, fiókos asztalok álltak az ebédlőben és a tanulószobában. A fényképek és a rövid leírások alapján ezeknél elegánsabbnak bizonyultak a vörösfenyőből készített, fiókos, egy-két ajtós katedrák, a tanári szobák berendezéséül szolgáló fiókos, furnérozott, illetve fiókos, ajtós, posztóbetétes, vörösfenyőből készült asztalok, amelyekhez általában karosszékek, illetve egyszerűbb Thonet-székek társultak. A legigényesebbnek a főnöknő irodája számára készült fényezett keményfából, posztóbetétes fiókokkal ellátott asztal tűnik.[66] Számos egyszerűbb, támla nélküli széket és padot találunk még az összeírásokban, melyek az ebédlőben, a konyhában, az udvaron álltak. Nagyobb tételben könyvállványok, könyvespolcok és szekrények fordulnak még elő. A leltárak szerint előbbiek a tanári termekben, az igazgatói szobákban, a nappaliban, a klauzúrában, a laboratóriumokban és természetesen a könyvtárban álltak. Fiókos szekrényeket az archív fotókon a tanulótermekben, kétszárnyas ajtós szekrényeket pedig az internátus folyosóján láthatunk. A termeket funkciójuk szerint megnevező leltár szekrényeket nem említ, a termek számaira hivatkozó összeírás azonban a megváltozott számozás okán nem nyújt elegendő támpontot. A hálószobai felszerelés, akárcsak a többi helyiség berendezése, meglehetősen puritán: sodronyos vaságyakból, sárga, fényezett betétes faágyakból,[67] egy-egy éjjeliszekrényből és székből állt.[68] Már-már spártai visszafogottságot tükröz a fürdők és a mosdók berendezése is: a zuhanyzót

[64] Elképzelhető, hogy ajánlata kedvezőtlen volt, így tőle végül nem rendeltek bútorokat.
[65] Emléklapok 1927, 36. (Kémia-előadó)
[66] Bútorleltár, KvÁlvt, GFRCMC, Nr. inv. 1, p. 57.
[67] Inventar special de mobilier. KvÁLvt, GFRCMC, Nr. inv. 1, p. 57.
[68] Emléklapok 1927, 39. (Hálóterem)

egy széles és hosszú, a helyiség felületének szinte kétharmadát elfoglaló, hozzávetőlegesen 20–25 cm mély medence képezte. Ezek fölött függtek két csőre, négy sorba rendezve a zuhanyrózsák, melyeket a terem végében lévő csapról lehetett egységesen elzárni vagy megnyitni.[69] A leltárak tükrében ezt a felszerelést zománcozott kádak, vasdézsák, polcok és fogasok egészítették ki. A mosdókban állványra helyezett porcelán- és fajanszkagylókat találunk, fölöttük akasztókkal s kisebb tartókkal.[70] A szárnyak találkozásánál a speciális sarokablakokkal megvilágított ruhatárak bútorzata a falakra rögzített akasztós pannók sorából és egy ívelt ruhatári pultból állt.[71] Bár a leltárak nem tesznek róla említést, fényképek, illetve a bécsi Zongorakészítők Első Iparszövetkezetével folytatott levelezés alapján biztosra vehetjük, hogy legalább két zongora is volt az intézetben.[72]

2.6 Az udvar

Az épület együtteséhez a felsoroltakon kívül hozzátartozott néhány, a közvetlen környezetében elhelyezett objektum. A Ferenc József út felé néző court d'honneur-be hajdan két szökőkutat tervezett az építész.[73] Üzembe helyezésük időpontja nem ismeretes, mindenesetre 1913-ban és 1914-ben a vízvezetéki igazgatóság nem számolt fel víz- és csatornadíjat, mivel a szökőkút nem volt használatban.[74] A szökőkutak medencéi jelenleg virágágyásokként szolgálnak.

A déli udvari szárny mögötti részen, a tornatermet kiegészítendő, egy betonozott sportpályát készítettek, melyet télen jégpályává lehetett alakítani. Kivitelezője Goldstein Dezső aszfalt- és betonépítő vállalata volt.[75] A teniszpályaként is használt tér mögött, a Kismező utca irányába vezető dombon egy kis filagória áll, melyet a növendékek „függő kugli" néven emlegettek.[76]

3. Anyaghasználat – A vasbeton

Vasbetét nélküli betonszerkezetet Magyarországon a 19. század közepén alkalmaztak először, a Lánchíd pilléreinek alapozásakor, illetve a lánchorgonyzó testének készítésekor. De betonalapot öntöttek például az Országház vagy a Hauszmann által tervezett Műegyetem építésekor is.[77] Az egyszerű betonhoz képest a vasbeton összetettebb, kompozitszerkezet, a betonépítés és a vas-, illetve acélépítés összekapcsolásából született, minőségében új konstrukció. Joseph Monier és Wünsch Róbert kezdeti kísérletei után az igazán áttörő, modern vasbeton-technológia kidolgozása még váratott magára. Valóban elterjedtté csak François Hennebique hosszas kutatómunka után, 1892-ben szabadalmaztatott rendszere vált.[78] Magyarországi képviselője Zielinski Szilárd volt, a budapesti Műegyetem első műszaki doktora.[79]

A részben vagy teljes mértékben vasbeton vázas épületek ritkán jártak új formai megoldásokkal. A magyarországi példák esetében Császár László három fő architektonikus megközelítést különít el. Az első esetben a reprezentációs igényű magán- vagy középületeken a vasbeton szerkezet a külső dekoráció alá van rejtve. Ray Rezső, Korb és Giergl épületei mellett a Marianum épülete is ebbe a csoportba sorolható. A vasbeton szerkezetű tartóelemeket kitöltő téglafalazatot klinkertégla burkolat rejti el.[80] Korai vegyes vasbeton vázas épületként nem érzékelhető rajta az új építőanyag és szerkezet átalakító hatása, a váz és a dekoráció két különálló részként, kölcsönhatás nélkül kapcsolódnak egymáshoz. A technikai vívmány alkalmazása itt csak funkcionális szempontokat tart szem előtt,[81] az esztétikumra nincs befolyással. A második megközelítés a Medgyaszay István által tervezett hasonló

[69] EMLÉKLAPOK 1927, 41. (Fürdő)
[70] EMLÉKLAPOK, 1927, 40. (Mosdó)
[71] EMLÉKLAPOK, 1927, 34. (Ruhatár)
[72] A Bécsi Zongorakészítők Első Iparszövetkezetének levele Hirschler Józsefnek. 1910. július 9. KVÁLVT, SCFMC, Nr. inv. 3, p. 69., illetve fotón: EMLÉKLAPOK 1927 (Díszterem).
[73] A Hübner által készített távlati rajzon is láthatók az eredeti koncepció részeként. EMLÉKLAPOK 1927, 24.
[74] Kolozsvár Szabad Királyi Város Vízvezetéki Igazgatóságának levele Tanács Józsefhez. Kolozsvár, 1914. február 7. KVGYLVT, SZTM, Plébániai iratok, 107. doboz, 1914.
[75] Hübner Jenő Goldstein Dezsőhöz. Budapest, 1913. október 22. KVÁLVT, SCFMCM, Nr. inv. 10, p. 180.
[76] EMLÉKLAPOK 1927, 43.
[77] CSÁSZÁR 1978, 96–97.
[78] Rendszerének széles körű ismertségét és felhasználását a cége által 1898-tól megjelentetett építészeti lap, a Le Béton armé, illetve a szerkezetnek az 1900-as párizsi világkiállítás épületein való használata segítette elő. FRAMPTON 2010, 49–50.
[79] HAJÓS 2004, 55.
[80] Utalás a tégla kitöltőfalakra: Hübner Jenő: Jegyzőkönyv a Marianum tan- és leánynevelő intézet építési munkálatainak utófelülvizsgálata tárgyában. Kolozsvár, 1913. december 9. KVÁLVT, Nr. inv. 10. p. 132. Utalás a vasbeton szerkezetre: Schreiber Gyula Hirschler Józsefhez, 1915. augusztus 7. KVGYLVT, SZTM, Iskolai iratok, 1915, 5. doboz.
[81] A vasbeton előnyeiről lásd ENYEDI 1930, 7.

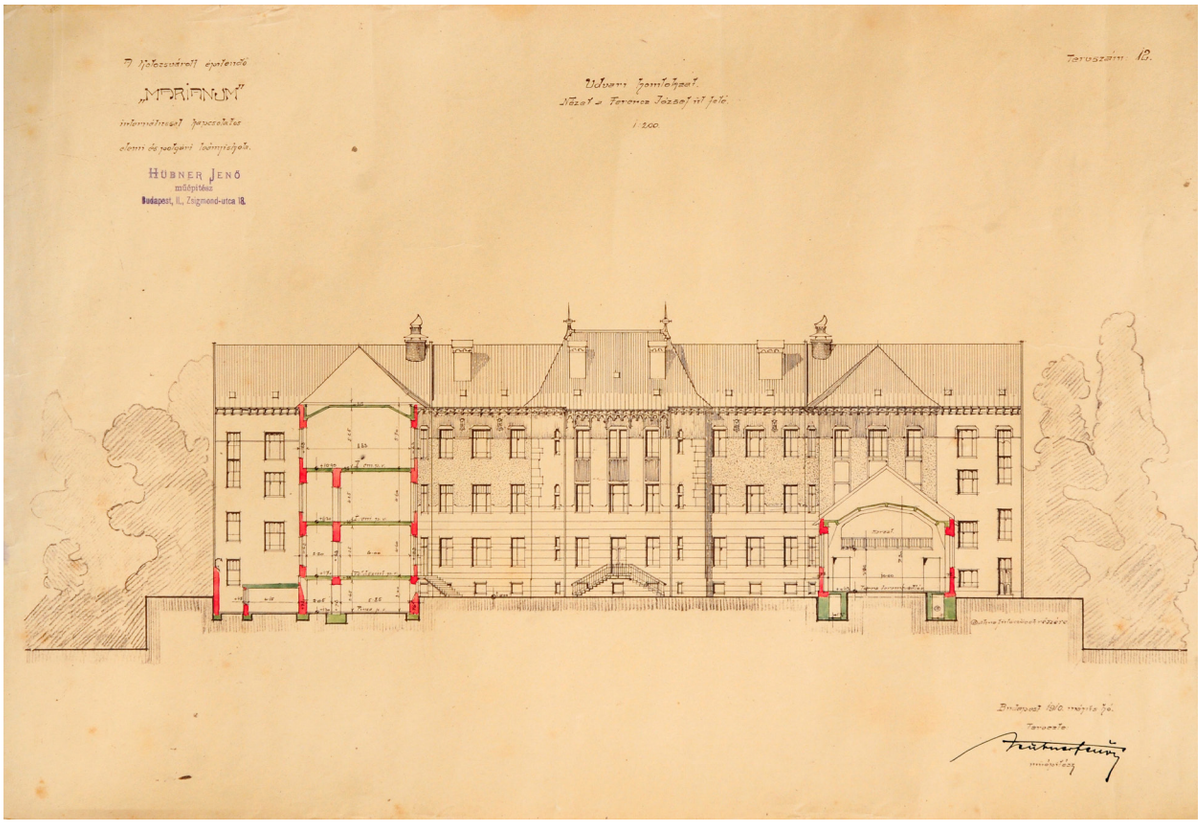

9. kép. Főépület, a keresztszárny udvar felőli homlokzata (KvGyLvt, számozatlan anyag)
Fig. 9. Main building, western elevation and section (KvGyLvt, unnumbered file)

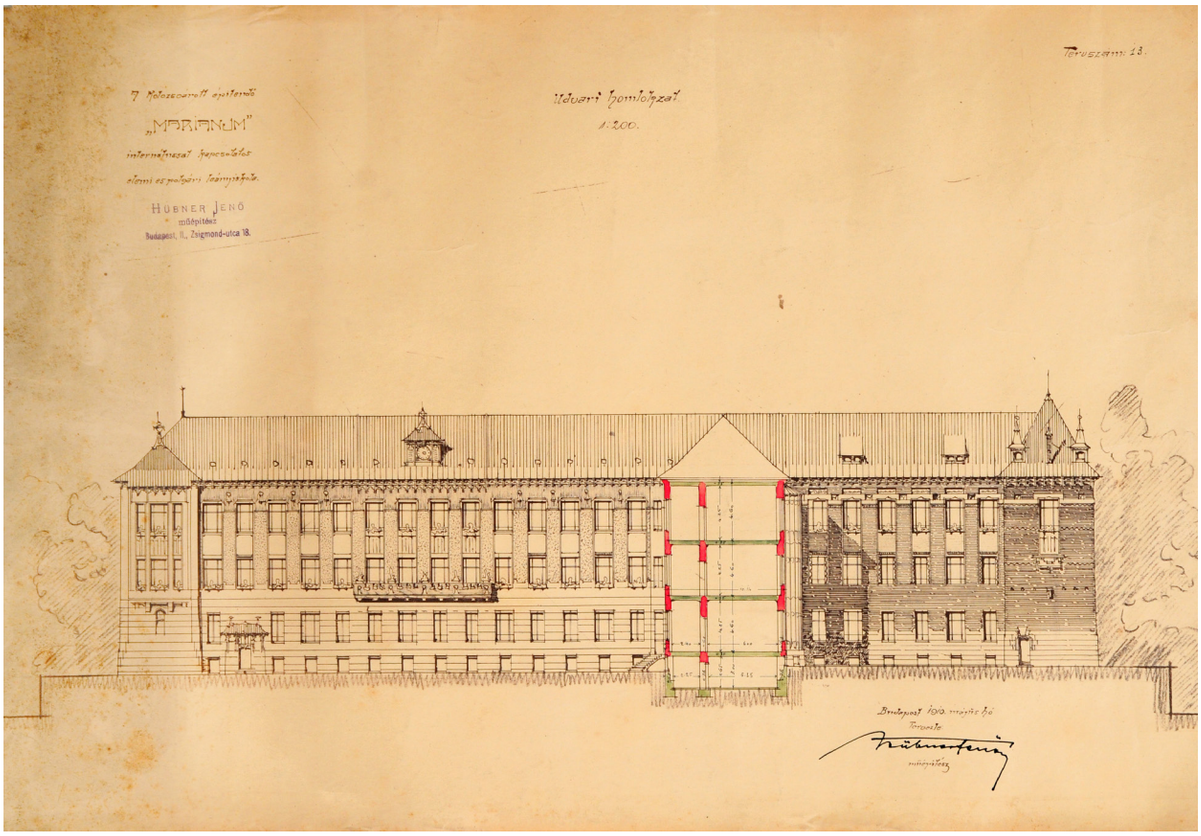

10. kép. Főépület, az északi szárny udvar felőli homlokzata (KvGyLvt, számozatlan anyag)
Fig. 10. Main building, northern elevation and section (KvGyLvt, unnumbered file)

típusú épületeken figyelhető meg, ezeknél a magyaros motívumokat is tartalmazó formakincs szervesen kapcsolódik a vasbeton szerkezeti adottságaihoz és követelményeihez. A harmadik csoportot a formai szempontokat mellőző, monolit, egységesen vasbeton pilléres és vasbeton falas ipari épületek alkotják.[82]

A lakó- és középületek körében Magyarországon már a századfordulót követően megjelent a vasbeton szerkezet. Ennek egyik emblematikus példája a fővárosi Zeneakadémia Korb Flóris és Giergl Kálmán műépítészek által tervezett, Jemnitz Zsigmond[83] mérnök közreműködésével 1906-ban kivitelezett épülete.[84] Néhány évvel később, 1909-ben készült el Sziklai Zsigmondnak a Gut és Gergely irodával együtt megtervezett Párisi Áruháza. Korb és Giergl 1903–1913 között tervezett és kivitelezett épületeinél gyakran előfordul a vasbeton szerkezet. A kezdeti próbálkozásokat követően igazán csak az 1910-es évek elejétől hódít teret a vasbeton a lakóházak és középületek esetében. Az egyre szaporodó vasbeton szerkezeteket tervező irodák között mindenképpen szót érdemel a Gut Árpád – Gergely Jenő páros, akiknek a nevéhez 1908-tól hozzávetőlegesen 700 vasbeton szerkezetű objektum köthető, a már említett Zielinski-iroda, melynek megszűnését követően annak vezetője, Jemnitz Zsigmond saját irodát nyitott, továbbá a Grünewald és Schiffer-iroda, valamint Enyedi Béla tevékenysége.[85]

Noha a Marianum vasbeton épülete ténylegesen korainak számított a fővárostól távolabbra eső Kolozsváron, nem tekinthető az első kolozsvári vasbeton épületnek.[86] A szerkezet Zielinski tevékenységének köszönhetően gyorsan elterjedt Magyarországon, így Kolozsváron is korán megjelent. A szakirodalom utalásai alapján ezek között az egyik első a Fellner és Helmer iroda által tervezett, Spáda János által kivitelezett Nemzeti Színház (1904–1906, ma Román Nemzeti Színház) épülete. Gheorghe Vais megemlíti, hogy a vasszerkezetekhez szükséges acélt és a beton vasalását a budapesti Schlick gyár szállította, továbbá a *Napló* egyik, a folyamatban lévő építkezésekről beszámoló cikke 2500 m^3 már felhasznált betonról ad hírt.[87] Nem sokkal később, 1906–1909 között épült a Ferenc József Tudományegyetem szintén vasbeton szerkezetű könyvtára. A Korb és Giergl által tervezett középület kivitelezője a kolozsvári Reményik Károly vállalkozó volt, s a folyamatban fontos szerep jutott a fiatal Kappéter Géza budapesti építésznek. Kappéter kolozsvári tartózkodása alatt, a könyvtár művezetési munkálatai idején tervezte meg Udvari András mozitulajdonos számára a Ferenc József út elején álló, 1910-ben elkészült Uránia Palotát. Az Egyetemi Könyvtár építési munkálatai során bizonyára alaposan megismerhette az új technológiát, így nem kizárt, hogy a modern, multifunkcionális, tágas, mozgófénykép-vetítésre kialakított termet is magába foglaló bérházat vasbeton szerkezetűre tervezte.[88] A technikai újítások alkalmazásában a nemzetközi szcénával lépést tartva Magyarországon is viszonylag korán megjelentek a vasbeton szerkezetű kupolák. Ennek egyik első példája az 1910-ben befejezett kolozsvári Nyári Színkör kettős héjú vasbeton kupolája.[89]

4. Az építész

Hübner Jenő egy jómódú székesfehérvári polgárcsalád legnagyobb gyermekeként látta meg a napvilágot 1863. szeptember 30-án. Édesapja, Hübner Nándor maga is építész, Ybl Miklós jó barátja.[90] A kedvező anyagi háttérnek köszönhetően a fiatal Hübnernek lehetősége nyílt egyetemi tanulmányait Bécsben végezni 1882–1887 között. Első mesterei Karl König,[91] valamint Friedrich Ohmann,[92] a bécsi historizmus kiemelkedő alkotói voltak. Az egyetemi évek után Bécsben vállalt munkát, majd Budapestre visszatérve öt évig apósa, Alpár Ignác irodájában tevékenykedett, mígnem 1894-től önállóan dolgozott.[93]

---

[82] Magyarországon a vasbeton architektúraformáló hatása a korai épületeken még nem nyilvánul meg. CSÁSZÁR 1978, 123–124.
[83] Az egyik legkiemelkedőbb magyar vasbetontervező, Zielinski Szilárd irodájának vezetője. CSÁSZÁR 1978, 110; MIHAILICH–HAVIÁR 1966, 161.
[84] MIHAILICH–HAVIÁR 1966, 161.
[85] CSÁSZÁR 1978, 110.
[86] A Marianumról szóló írások egy része ekként könyveli el. SAS 2011, 31.
[87] VAIS 2009, 312 és Napló 1. 1. (1904. december 1.)
[88] A legtöbb ebben az időszakban épült kolozsvári középület esetében azonban a szakirodalom nem tesz utalást a szerkezetre. GYÖRGY 1942, 34–35 és VAIS 2009, 361.
[89] Egy időben épült a Medgyaszay által tervezett rárósmulyadi Szent Erzsébet-templom előregyártott elemekből készült kupolájával. VETŐ 2014, 104. Külföldön is kevés előzménye van vasbeton héjszerkezeteknek, mindössze a müncheni Anatómiai Intézet lapos kiskupolái előzik meg. BUCUR–BACSÓ 2000, 52–53.
[90] GERLE–KOVÁCS–MAKOVECZ 1990, 67.
[91] Friedrich von Schmidt mesteriskolájában tanult, s eközben az ő irodájában dolgozott. Később Heinrich von Ferstel tanársegédje, 1901-től a Technische Hochschule rektora. (www.architektenlexikon.at)
[92] Tanárai Heinrich von Ferstel, Karl König és Friedrich von Schmidt. Bécsen kívül Prágában tanul, a prágai Iparművészeti Egyetem és a bécsi Képzőművészeti Akadémia professzora.
[93] GERLE–KOVÁCS–MAKOVECZ 1990, 67.

11. kép. Főhomlokzat (Emléklapok 5)
Fig. 11. Main facade (Emléklapok 5)

12. kép. Főhomlokzat, északi szárny (a szerző felvétele)
Fig. 12. Main facade, northern wing (photograph by the author)

13. kép. Kerítésrészlet (a szerző felvétele)
Fig. 13. Detail of the fence (photograph by the author)

A Hübner által szignált épületeknek hozzávetőlegesen egyharmada kórház volt, ennek tudható be az, hogy kortársai mindenekelőtt a kórházak építészeként tartották őt számon, bár a keze alól kikerült épületek típusai ennél sokkal változatosabbak: tervei alapján épült városháza, vámház, törvényszéki palota, iskola, fürdő, templom, bérház, posta és kastély is. Tevékenysége földrajzilag is igen kiterjedt: Celldömölktől Marosvásárhelyig és Besztercebányától Makóig a legkülönbözőbb helyeken dolgozott pályázatok nyerteseként vagy pedig megbízásra.[94] Hübner előszeretettel merített inspirációt a francia reneszánsz és barokk építészet megoldásaiból, s használta azokat a legkülönfélébb épülettípusok felöltöztetésére.[95] A historizáló munkák mellett azonban már a kezdetektől megjelennek életművében az épp kibontakozó szecesszió hatását tükröző, kései művei között pedig a modernizmus irányába mutató épületek is. Bevett mintákat mindenekelőtt az alaprajzi rendszerek tervezéséhez használt, melyeket az igényekhez mérten alakított át. Legtöbbször ragaszkodott a szimmetrikus tömegalakításhoz, gyakorta alkalmazta az U alaprajzot, de a telekviszonyok és az épülettípus jellegének függvényében innovatívabb, egyedibb megoldásokat is.[96]

Épületeinek díszítettségét az anyagi lehetőségek mellett a funkció is befolyásolta. Ahol a reprezentációs igényből adódóan a külső megjelenés legalább annyira jelentős volt, mint a funkcionalitás, gazdagon díszített külsőt nyertek. A nagy volumenű győri városháza impozáns, elegáns épülete (1893–1898) méltán válhatott a város jelképévé.[97] Jó példa erre a székesfehérvári Árpád-fürdő (1904–1905) aprólékos műgonddal megtervezett épülete is. A külső mellett Hübner itt a belső részleteket sem hanyagolta el: a látogatók gyönyörködtetésére az öltöző kabinsorát és korlátjait pompás, fából faragott geometrizáló részletekkel ékesítette. Dekorációs szempontból visszafogottabb alkotásainak egyszerűsége a funkcionalitás iránti fokozottabb igénnyel magyarázható. Ebbe a csoportba tartoznak a székesfehérvári (1897–1900) és a hódmezővásárhelyi (1907–1909) kórházak. A gyulai főgimnázium (1903 körül) hiányosságai is inkább a szerényebb anyagiakra vezethetők vissza.[98]

[94] Lásd KINCZER 2015.
[95] KINCZER 2015, 261.
[96] Például: a győri Vámház; Budapest, Üllői út 119.
[97] A sajtó rendkívül elismerő hangon szól az épületről: „Akik az országban a városháza-épületeket ismerik, s látták Győr városának most épített palotáját, mindnyájan abban a véleményben vannak, hogy ez egyike hazánk enemű legszebb épületének." Vasárnapi Újság 47. 12. (1900. március 25.) 186–187.
[98] A 4 méteres belmagasság csak minimális, a termek félreeső része homályos, nincs díszterme, a II. emeleti gerendázat vas-

Épületeinek típusa és stílusa között nincs egyértelmű összefüggés. Az állami, az egyházi vagy a főúri reprezentációt szolgáló épületeket inkább a konzervatívabb historizáló stílusban képzelte el. Így a neobarokk győri városháza (1893), a balassagyarmati törvényszéki palota (1912), a nadapi templom (1900–1904) vagy az igar-vámpusztai kastélya (1910 körül) mind a historizmus jegyében fogantak. A kórházakat, bérházakat vagy iskolákat befogadó épületei között már feltűnnek a szecessziósak is, a szabadidős, rekreációs jellegű székesfehérvári Árpád-fürdő ugyancsak az utóbbiak sorát gazdagítja.

Historizáló alkotásainak számához képest Hübner lényegesen kevesebb szecessziós épületet tervezett, s nem köthetők életművének egy bizonyos periódusához. Bár épületei az új stílussal szembeni nyitottságát bizonyítják, munkásságát szinte mindvégig meghatározta a tanulóéveiben mesterei által beléoltott historizáló szellem, s az újszerű díszítőelemek gyakran ötvöződnek a historizmus formakincsével (Székesfehérvár, Árpád-fürdő). Arra is találunk példát (Sátoraljaújhely, Erzsébet Kórház), hogy a historizmus által kedvelt motívumokat átértelmezve, szecessziós felfogásban illeszti az amúgy inkább klasszikus jellegű homlokzatra.

Szecessziós munkái közül kiemeljük a székesfehérvári Szent György Kórház (27. kép) épületét (1897–1900). A homlokzattagolás Lechner Földtani Intézetét (1896–1899) idézi. A falsík díszítésére Hübner kizárólag klinkertéglát használt, melyből kígyózó szalagokat formált a nyílások köré, illetve közé. A kompozíció lezárása is sajátos: frízét függőlegesen élükre állított téglákból képzett fogazat alkotja, fölötte eltérő mértékben előreugratott téglák sorából összeálló párkányzattal, játékuk előrevetíti a Marianum homlokzati dekorációit is.

Stílus szempontjából némi rokonságot fedezhetünk fel a Marianum és az 1904–1905 között épült székesfehérvári Árpád-fürdő épülete között (29. kép). A székesfehérvári Fejér megyei Takarékpénztár, valamint a Kereskedelmi Bank, mint befektetők, Hübnert bízták meg a tervek és a költségvetés elkészítésével, aki – mint az utóbb a sajtóból is kiderült – „dicséretre méltó ízléssel és művészettel dolgozta ki a terveit".[99] Az épület egyediségét a szecessziós és neobarokk elemek összhangja eredményezi. A homlokzat tagolása vörös és sárgás színű téglából kialakított sávok váltakozásából rajzolódik ki. A felület komorságát a téglaszalagok, a nyílászárók változatos formái és a bejárati ajtó szárnyainak ívelt részletei oldják. A szecessziós ornamensek java a bejáratot magába foglaló középpavilonon tűnik fel: az ovális kupola nyújtott nyolcszög alakú tamburját geometrikus elemek díszítik, az attikán virágkelyhek, a konzolokon apró tulipánok jelennek meg. A kovácsoltvas kerítés stilizált növényi ornamensekből és hullámzó ívekből kirajzolódó vonalai könnyeddé teszik az épület összképét (30. kép).

A Marianummal nagyjából egy időben tervezte Hübner a budapesti Üllői út 119. szám alatti kislakásos bérházát (31. kép),[100] mely az Üllői út és a Mihálkovics utca találkozásánál kapott helyet, alaprajza V alakú. Szecessziós részletei a Vágó fivérek által tervezett Gutenberg-otthon (1906–1907), valamint a Vágóék és Quittner Zsigmond által közösen tervezett Gresham-palota egyes motívumait idézik. Az Üllői útra néző főhomlokzat három hullámos oromzata az említett két épület megoldásainak egyszerűbb, kisebb méretű változata, mellékhomlokzatának tornyocskái a Gresham-palota kompozícióját kétoldalt lezáró tornyok tömegével és formájával állíthatóak párhuzamba.[101] Az erkélyek mellvédjén, valamint egyes támaszelemeken, akárcsak a vízköpőkön stilizált állatalakok (kutyák, halak, baglyok) (32. kép) és szörnyeket ábrázoló maszkok figyelhetők meg (34. kép). A főhomlokzaton elhelyezett bejárat és a legfelső, negyedik emeleti ablakok közül néhány a többitől eltérően nem egyenes záródású, felső sarkai le vannak szelve. Ez a megoldás felfedezhető a belső udvarra néző nyílások egy részén is. Az üvegezett ajtókra fából (34. kép) vagy kovácsoltvasból készült rátétek kerültek, utóbbiakon stilizált emberi maszkokat fedezhet fel a figyelmes szemlélő. Hasonló applikációk díszítik a függőfolyosók korlátait, valamint a bejárati ajtókat is (35. kép).

Hübner Jenő nevéhez mindössze két iskolaépület fűződik. A kolozsvári Marianum leánynevelő intézetet időben megelőzi a gyulai Római Katolikus Főgimnázium (28. kép). Vázlatos terveit Alpár Ignác készítette 1899-ben,[102] Hübner feladata azok részletes kidolgozása volt, így értelemszerűen nem kapott szabad kezet a koncepció létrehozásában.[103] Az alaprajz U alakú, a középső szárny a belső

gerenda helyett fából készült, a fűtésrendszer nehézkes és költséges, továbbá nincs benne folyó víz. Szabad 1904, 15–17. Idézi: Kinczer 2015, 250–251.

[99] Vállalkozók Lapja 1906. január 3. 7.

[100] 1910. augusztus 1-jén fejezte be. Kinczer 2010, 65.

[101] Kinczer 2015, 259.

[102] Szabad 1904, 19.

[103] A főgimnázium homlokzatának kiosztása nagyon hasonlít Alpár békéscsabai evangélikus gimnáziumának (1897) és temesvári állami főgimnáziumának (1901) épületéhez.

14. kép. Főhomlokzat, koronázópárkány (a szerző felvétele)
Fig. 14. Main facade, cornice (photograph by the author)

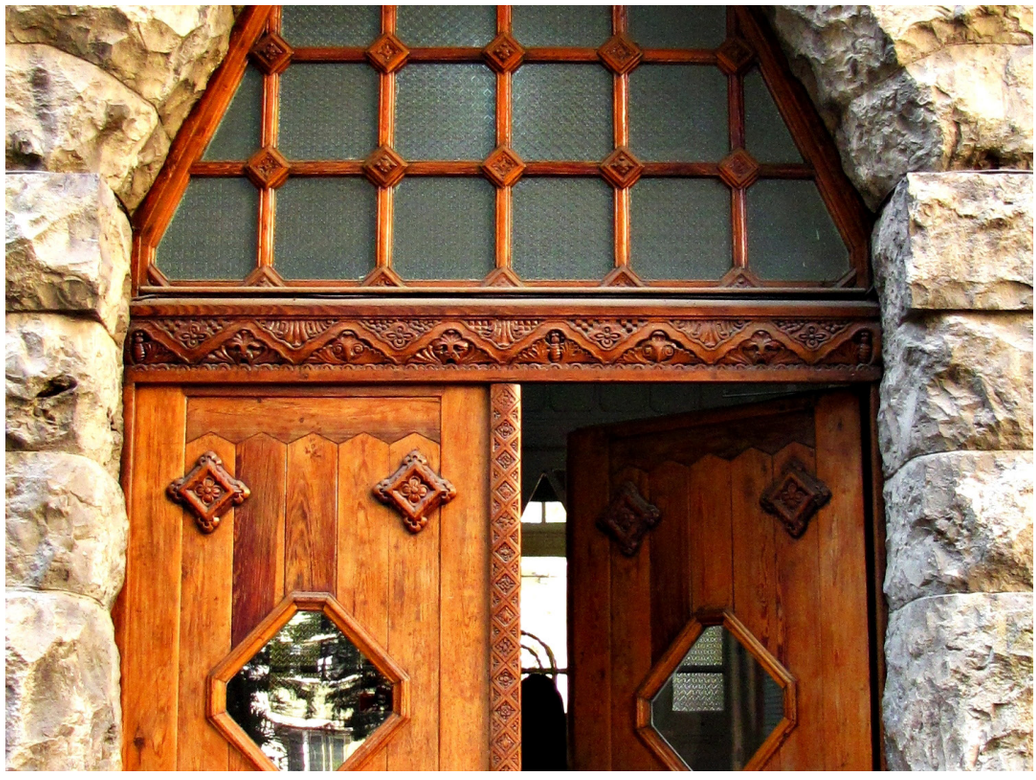

15. kép. Főbejárat, ajtószárny részlete (a szerző felvétele)
Fig. 15. Main entrance, detail of the door leaf (photograph by the author)

udvar irányába lépcsőházzal bővül. A főhomlokzat markáns nagy oszloprenddel tagolt középrizalitját timpanon zárja, díszítőelemei szintén a historizmus formatárából merítenek.

A kolozsvári iskola vizsgálata, azonos épülettípusról lévén szó, értelemszerűen megköveteli a gyulaival való összevetést. Utóbbi kettős szerzősége némileg megnehezíti ezt, ugyanis annak pontos meghatározása, hogy a felépülő iskola képét milyen arányban határozták meg Alpár, majd Hübner elképzelései, további kutatást igényel. Alpár Ignác iskolaépítészetének általános jellemzőit számba véve azonban támpontokat találhatunk a két alkotó hozzájárulásának elhatárolásához, bár egyértelmű következtetések levonására ezek sem jogosítanak fel.

Rosch Gábor Alpár Ignác építészetéről szóló monográfiájában megállapítja, hogy a mester iskolaépületeinek funkcionális elrendezésére az egyszerű kiképzés, a praktikus alaprajz és egy elég magas fokú tipizálás jellemző.[104] Az irodája által tervezett épületek leglátványosabban a homlokzati kiképzésben térnek el. A megrendelő igényeihez valamelyest igazodva, katolikus egyház által rendelt iskoláit többnyire neobarokk, neoreneszánsz vagy neogótikus stílusban tervezte. Ennél puritánabbak a református és az evangélikus iskolái. Ez a köntös valójában csak külsőség: a díszterem és a lépcsőház kivételével a belső tereket modern puritanizmus és a funkció előtérbe helyezése jellemzi. Alaprajzi rendszerei a következő általános sémával írhatók le: a szárnyak elrendezése lineáris, a tantermek az utcára, a hosszanti folyosó az iskola belső udvarára néznek. A központi bejárati térből indul az emeletek irányába vezető háromkarú lépcső, ez alól lehet megközelíteni a hátsó traktusban elhelyezett tornatermet. A függőleges közlekedők mellett mosdók találhatók. A díszterem a központi szárny emeletén, a bejárat fölött van elhelyezve.[105]

A gyulai főgimnáziumot a fentiekkel összevetve egyértelműen felfedezhetünk néhány, Alpár Ignácra jellemző elemet.[106] Homlokzata historizáló, térszervezése lineáris jellegű, az előbb írtakkal megegyező módon a tantermek az épületet körülölelő parkra, a folyosók a belső udvarra néznek. A bejárattal szemben az U alakú épület szimmetriatengelyében egy szerényebb, kétkarú lépcső található. Ezt egy keskenyebb melléklépcső egészíti ki a bal oldali mellékszárnyban. A tornaterem, akárcsak a Marianumban, a bal oldali szárny egyszintes végében található. Az Alpárra jellemző általános sémától eltérően a mellékhelyiségek a lépcsőháztól távolabb, a jobb oldali szárny végében lettek kialakítva. Hübner tervein külön díszterem nem jelenik meg, így sejthető, hogy a tornatermet Gyulán is többfunkciós helyiségként tervezte.[107]

Az Alpár-iroda sablonjával tehát megegyezik a lineáris téralakítás és ennek rendszere, a főlépcső elhelyezése, valamint a tornaterem hátsó pozíciója. Nincs azonban a főgimnáziumban önálló, reprezentatív díszterem, eltérő a tornaterem megközelíthetősége, illetve az árnyékszékek elhelyezése. A tornaterem sajátos elhelyezése kifejezetten emlékeztet a Marianumra, és ha kettős funkcióját elfogadjuk, annak jellege is a kolozsváriéhoz hasonló.[108] Markáns eltérést mutat azonban a két épület stílusa: míg a gyulai Alpár más iskoláihoz hasonlóan egy historizáló kompozíció, a Marianum már határozottan magán viseli a szecesszió jegyeit.

Korántsem egyértelmű továbbra sem az egyes megoldások szerzőségének kérdése. Bár a gyulai főgimnázium biztosan a két építész egyéni elképzeléseinek „összefonódásából" született, további információk híján nem tudhatjuk, hogy az általános Alpár Ignác-i rendszertől eltérő megoldások Hübner nevéhez köthetőek-e, esetleg innen átvéve alkalmazta őket Kolozsváron is, vagy pedig Alpár Ignácnak az igényekhez és az anyagi kerethez való igazodásaként foghatók fel.

5. Az építtető

Hirschler József 1874. március 17-én született Újpesten, mélyen katolikus szellemiségű családban. Tanulmányait a budapesti Piarista Főgimnáziumban kezdte, majd kimagasló eredményeinek köszönhetően felvételt nyert az esztergomi papneveldébe. Ezt követően a bécsi Pázmáneumban, majd a római Collegium Germanico-Hungaricumban képezte magát, s Rómában végül kettős doktorátust szerzett, bölcseletből és hittudományból.[109] A Rómában töltött hét év rendkívül mély be-

[104] Rosch 2005, 110.
[105] Rosch 2005, 111.
[106] Az épület eredeti formájában áll, az egyetlen változás a később hozzáépített kollégium. Kinczer 2015, 251.
[107] Hübner Jenő: A gyulai Római Katolikus Főgimnázium alaprajzai (földszint, I. emelet, II. emelet). Gyulai Értesítő 1906.
[108] Az iskola értesítőjében Szabad Endre igazgató megjegyzése, miszerint az iskolának nincs díszterme, valószínűleg úgy értendő, hogy nincs önálló, reprezentatív, kifejezetten erre a célra épült külön terme.
[109] Hirschler József önéletrajzi jegyzetei, Kolozsvár, 1910. május 31. KvGyLvt, SztM, Plébániai iratok, 100. doboz, 1910. Bölcsészettudomány: 1897. június 21. Teológia: 1901. június 7.

16. kép. Főbejárat, lengőajtó (a szerző felvétele)
Fig. 16. Main entrance, swing-door
(photograph by the author)

nyomást tett a fiatal papnövendékre mind vallási, mind kulturális és művészeti szempontból. Szerény anyagi helyzetéből adódóan kénytelen volt munkát vállalni, egy művészeti lap megbízásából cikksorozatot írt Róma műkincseiről, így autodidakta módon közelről megismerte az Örök Város antik és keresztény hagyatékát.[110] Tanulmányai befejeztével 1900. október 28-án szentelték pappá Rómában.

Teológiai doktori címének megszerzését követően, Erdélybe érkezve a kolozsvári Szent Mihály-plébániára került káplán-hitoktató szolgálatra, s a belvárosi leányiskola, illetve a tanítónőképző tanáraként már ekkor szembesült a nőnevelés kérdéseivel. Oktatói, nevelői elhivatottságát az 1906-ban írt, *Az elemi kath. vallásoktatás módszere* című könyve jelzi.[111] A Szent József fiúnevelő intézet igazgatójaként újraszervezte a diákok életét, nem csupán a színvonalas oktatásra, hanem az aktív kikapcsolódásra is nagy hangsúlyt fektetve, továbbá felújíttatta a szeminárium épületét.[112] 1906. február 25-én a megüresedett plébánosi székbe Majláth Gusztáv Károly püspök őt nevezte ki az elhunyt Bíró Béla utódjául.[113] A Szent Mihály-templom plébánosaként új neogótikus oltárt, gyóntatószékeket, padokat és színes ólomüveg ablakokat készíttetett, a torony elhanyagolt átjáróját befalaztatta és kápolnává alakította, az óraszerkezet magasságában elhelyezett erkélyre vaskorlátot készíttetett, a világháborúban beolvasztott harangok helyébe újakat öntetett, s ezek mellett kibővíttette a plébánia épületét.[114]

Építtetői tevékenysége az oktatási intézményekre is kiterjedt. A hiányos anyagi keretek miatt 1906-ban bezárt Auguszteum iskola elavult épületének egyes részeit feljavíttatta, a használhatatlanok helyébe pedig 1907-ben új szárnyakat (tantermeket, az apácák számára lakószobákat és egy új kápolnát) építtetett Pápai Sándor tervei nyomán.[115] Benne a Temesvárról meghívott Miasszonyunk iskolanővérek vezetésével leányiskolát létesített,[116] később ebből az intézményből nőtte ki magát a Ferenc József úton létrehozott Marianum leánynevelő intézet. Utóbbit saját kezdeményezésre hozta létre, a szükséges anyagi fedezetet több pénzalap, kölcsön, adományok és a magyar államtól kapott segély összevonásából teremtve meg. Az intézmény életében oktatóként is szerepet vállalt, etikát, hittant és történelmet tanított. Az impériumváltást követően iskolaigazgatóként igyekezett alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez, a tanári kart is segítve ebben egy román nyelvtankönyv és egy román irodalomtörténeti munka kiadásával.[117] Később külön nyomdát létesített a Marianumban, Providentia néven.

Építtetői tevékenységéhez tartozik ezenkívül a Sétatér melletti plébánosi javadalom részét képező Fürdő utcai telek hasznosításának kezdeményezése. A kihasználatlan ingatlanra egy nyolc szecessziós bérvillából álló elegáns együttest építtetett. Az első világháborút követően, 1924-ben az újjászervezett Szent Antal-árvaház épületeit kijavíttatta, egyik terében kápolnát rendezett be, s vezetésével a Szatmárról Kolozsvárra hozott irgalmas nővéreket bízta meg.[118]

[110] EMLÉKLAPOK 1927, 10.
[111] HIRSCHLER JÓZSEF JELENTÉSE.
[112] EMLÉKLAPOK 1927, 12.
[113] SAS 2008, 106.
[114] EMLÉKLAPOK 1927,14.
[115] SAS 2011b, 37.
[116] SAS 2011a, 20.
[117] SAS 2008,108.
[118] EMLÉKLAPOK 1927, 16.

6. Építéstörténet

6.1 A kezdetek

A Miasszonyunkról elnevezett iskolanővérek által vezetett Marianum Római Katolikus Leánynevelő Intézet történetének kezdetei a Monostori és a Bem utca sarkán álló Auguszteum iskoláig vezethetők vissza.[119] Báró Jósika Jánosné Csáky Rozália 1830-ban alapította meg az első kolozsvári kisdedóvót, melynek keretei között a későbbiekben iskola és aggmenház is működött, 1846-tól két különálló intézményként. Nevét Karolina Auguszta császárnéról kapta, aki 1846-ban hatezer forintos adománnyal támogatta az intézmény működését. A császári főudvarmester 1859-ben hagyta jóvá a császárné nevében a mecénás nevének felvételét, mely a köznyelvben Auguszteumra rövidült. 1885-től az Auguszteum a kolozsvári római katolikus egyházközség irányítása alatt működött tovább. Az időközben rossz állapotba került épület javítása csak részleges újjáépítéssel volt lehetséges. Kivitelezése[120] súlyos anyagi terhet rótt az intézményre, így az 1906-ra csőd szélére sodródott. Az óvoda és az iskola megszüntetése kellemetlenül érintette az egyházat és a környék lakosságát egyaránt. 1906-ban, plébánossá választását követően Hirschler József a Schütz-alap bevonásával újra talpra állította az Auguszteumot, az épületegyüttest kijavíttatta, és Pápai Sándor tervei nyomán új részekkel egészítette ki.[121]

A hamvaiból újjáéledő oktatási intézmény mellé Hirschler egy leányiskolát létesített, melynek vezetését a Temesvárról meghívott Miasszonyunk iskolanővérekre bízta. Az iskola 1909-ben kiadott értesítője szerint 1907. december 1-jén nyitották meg az óvodát és az iskolát 247 növendék részére.[122] A kibővült iskola számára a felújított épület szűknek bizonyult, ezért a polgári leányiskolát a következő tanévtől a Ferenc József úton, az 1908 nyarán beszüntetett Schütz-iskola helyén hozta létre.[123] A polgári iskola működtetését, melyben továbbra is a nővérek oktattak, Hirschler egyházpolitikai szempontból is kiemelkedően fontosnak tartotta, egyrészt a Kőváry-telepi iskolahiány miatt, másrészt azért, mert az elemi végeztével a katolikus leányoknak nem volt más lehetősége katolikus iskolában továbbtanulni.

A Ferenc József út 33–35. szám alatti telek még a 19. század végén került az egyházközség birtokába, a Szent Mihály-templom körüli épületeinek a város általi kisajátítása, majd elbontása miatt kapta ellenértékül a 33. szám alatti telket, összes tartozékával együtt.[124] Ennek közelében vásárolt meg egy területet Éltes Károly plébános, Berzenczey István házas telkét. Berzenczey telkét később elcserélték Ötvös Dániel közvetlenül a népiskola szomszédságában lévő ingatlanával, ezáltal egy nagy és összefüggő telket nyertek.[125] A város még az építkezés megkezdése előtt utcaszabályozás címen kisajátított ebből a telektömbből egy részt. A kisajátításért kapott kártérítésből az egyházközség, az elvesztett ingatlanrész pótlása érdekében, előrelátó módon, egy újabb parcellát vásárolt a telek Kismező utca felőli végében.[126]

A házas telket az egyházközség 1891-ben 21 ezer forintért eladta a Schütz-alapnak,[127] azzal a kikötéssel, hogy az árvaház céljait szolgáló pénzalapot egy iskola működtetésére fordítsák örök időkre. Hirschler József a következőképpen ír a hídelvei iskola létrehozásáról 1912-ben: *„Hídelve legszebb pontján volt a Schütz-féle elemi vegyes iskola. A telket a várostól az iskolaépülettel együtt azzal a kötelezettséggel vette át a Schütz-alap gondnoksága, hogy ott az árvaház céljait szolgáló alap örök időkre iskolát tartson fenn. A kolozsvári egyházközség elemi iskolái virágzásnak indultak: de amit 4–6 éven át gonddal vetettek szorgos kezek, azt a legfontosabb években tovább gondozni, megérlelni nem tudták. Kath[olikus] jellegű polgári leányiskolája az egyházközségnek nem volt. Annál kevésbé a modern igényeknek megfelelő magasabb intézmény. Így nyílott meg 1908. szeptember 15-én a Ferenc József úti telken a r. k. polgári iskola I. és II. osztálya és fokozatosan fejlődve 1910. szeptember havában a 4 osztályú polgári iskola mellett az újjászervezett elemi iskola I. osztálya."*[128]

---

[119] A Miasszonyunkról elnevezett iskolanővérek és az intézmény történetéről: Orosz 2007, 125–141;Tornyai 2008.
[120] Az építészeti terveket Szabó Sámuel építőmester készítette el 1893-ban. Sas 2011, 20.
[121] Az Auguszteum 1907-es munkáinak kivitelezője a terveken látható pecsétek alapján Sütő Lajos építési vállalkozó volt. A későbbiekben Károly Lajos és Markovits Sándor budapesti építészpáros az épület bővítésére tett javaslatot. Őket az egyház a későbbiekben az Arany János utcai bérvillák felépítésénél foglalkoztatta. Az Auguszteum számára készített tervek egy részét Sas Péter közölte: Sas 122–123.
[122] Marianum értesítő1909, 3.
[123] Hirschler József Majláth Gusztáv Károly püspökhöz. 1908. június 8. KvGyLvt,SztM, Plébániai iratok, 97. doboz, 1908.
[124] Hirschler József Majláth Gusztáv Károly püspökhöz. 1910. április 26. KvGyLvt, SztM, Plébániai iratok, 100. doboz, 1910.
[125] Sas 2011, 29.
[126] Sas 2011, 39.
[127] Hirschler József Majláth Gusztáv Károly püspökhöz. 1910. április 26. KvGyLvt, SztM, Plébániai iratok, 100. doboz, 1910.
[128] Hirschler József jelentése.

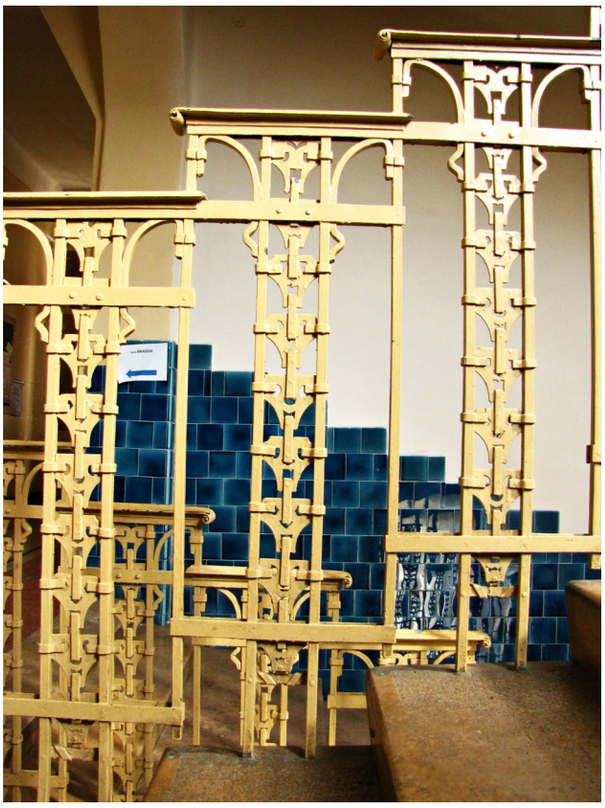

17. kép. Főépület, lépcsőkorlát (a szerző felvétele)
Fig. 17. Main building, banister (photograph by author)

6.2 A Marianum létrejötte

A polgári iskolának a Schütz-alap általi működtetése egyik fél számára sem bizonyult előnyösnek. Az alapot meggátolta eredeti rendeltetésének, az árvaház működtetésének beteljesítésében, a fejlődésben lévő iskola pedig, kinőve korábbi kereteit, további fejlesztést igényelt volna. Az áldatlan helyzet megoldásaként a polgári és az elemi iskolák Marianum néven a kolozsvári római katolikus iskolaszék fennhatósága alá kerültek, s önálló intézményként a Schütz-alaptól megvásárolták a 3825–3827, 4746, 4747-es helyrajzi számú telkeket (Ferenc József út 33–35.). Az 1910. június 28-án jóváhagyott adásvételi szerződés kikötötte, hogy az ingatlan csakis iskolai célokra használható, s a főfelügyeletet gyakorló erdélyi püspök jóváhagyása nélkül nem terhelhető.[129] Amennyiben ezek a feltételek és kötelezettségek nem teljesülnének, a Schütz-alap a telket joggal visszaírathatja saját nevére.[130]

Hirschler jelentéséből kiderül, hogy az intézet mindössze néhány hónappal később, 1910. szeptember 26-án a szükséges püspöki jóváhagyással 50 évre szóló törlesztéses kölcsönt vett fel a Magyar Kereskedelmi Banktól, továbbá az egyházközség az 1911-es költségvetés tárgyalásakor elhatározta, hogy két tanügyi alapját, a Stasitzky-alapot,[131] illetve a Szabó-alapot[132] a Marianum szolgálatába állítja. Az egyházközségi támogatáson túl a Marianum magyar állami támogatásra is számíthatott: az 1913-as költségvetés-tervezetben 300 000 koronás államsegélyt különítettek el az intézet támogatására. Ezenkívül az oktatóknak fizetéskiegészítést adott, s az elemi iskolai tagozatot tandíjmegváltással biztosította.[133] Mindezek a fejlesztést célzó intézkedések arra engednek következtetni, hogy a Ferenc József úti iskola 1910-re kinőtte épületét, s új beruházások váltak szükségessé a megfelelő működés érdekében. A Magyar Kereskedelmi Banktól egyértelműen egy új, internátust is magába foglaló iskolaépület megépítése céljából vett fel kölcsönt az intézmény, azt azonban nem lehet pontosan meghatározni, hogy az építkezést előmozdító tárgyalások mikor kezdődtek el, mi volt ezek pontos menete, és hogyan lett Hübner Jenő az épület tervezője. Az 1910. június 28-án jóváhagyott adásvételi szerződés és az 1910. szeptember 26-án felvett kölcsön datálása mellett a legkorábbi *ante quem* támpontot a Hübner első tervein szereplő keltezés adja. A többfunkciós tornaterem metszetein szereplő *1910. május hó* dátum alapján valószínűsíthető, hogy az építéssel már 1909 végén vagy 1910 elején megkezdődtek az egyeztetések.

Arra vonatkozóan, hogy hogyan lett éppen Hübner Jenő a kolozsvári Marianum épületének tervezője, csak találgathatunk. Lévén, hogy pályázat kiírására semmilyen forrásban nem találunk utalást, szinte biztos, hogy Hübner Jenőt közvetlenül bízták meg a tervezéssel. Kérdés, hogy hogyan kerülhetett kapcsolatba az Erdélyben alig munkálkodó Hübner a kolozsvári római katolikus egyházközséggel, és miért éppen egy olyan fővárosi építészt bíztak meg, akinek a munkásságára nem volt

[129] A szerződés tartalma és keltezése csak egyéb utalások nyomán ismeretes. Hirschler jelentésében 1911-es évszámmal szerepel, azonban a Sas Péter által közölt számos, a kérdéshez kapcsolódó forrás (Fábián Sándor által jóváhagyott Bekebelezési engedély, Kolozsvár 1910. április 26. hivatkozás nélkül; a Belügyminisztérium Kolozsvár Törvényhatósági Bizottságához, Budapest, 1910. június 9. hivatkozás nélkül; Szvacsina Géza polgármester Tompos Ignác ügyvédhez, Kolozsvár, 1910. június 16. hivatkozás nélkül stb. lásd SAS 2011, 123–125), illetve a bankkölcsön felvételének dátuma alapján az 1910-es dátum tűnik valószerűbbnek.

[130] HIRSCHLER JÓZSEF JELENTÉSE.

[131] Egy kolozsvári zárdaiskola létesítését volt hivatott anyagilag támogatni.

[132] Ennek célja egy apácák által irányított gazdasszonyi, háztartási iskola támogatása. Mivel a Marianumban háztartási tagozat is működött, a Marianum szolgálatába lehetett állítani.

[133] HIRSCHLER JÓZSEF JELENTÉSE.

alaposabb rálátásuk, és aki egyébként sem iskolaépületeiről volt ismert Magyarországon. Az ügyintézés viszonylag gyors lefolyása okán a látszólag ellentmondásos helyzet hátterében egy elég egyszerű magyarázat sejthető: olyan személy közbenjárása, aki ismerte Hübnert és munkáit, ugyanakkor a kolozsvári egyházközséggel is kapcsolatban állt, s aki nem más, mint Alpár Ignác. A *Pesti Napló* 1913. július 30-i száma egyik cikkének szerzője azzal vádolja a magyar sztárépítészt, hogy befolyásával visszaélve, pályázati zsűrik tagjaként sógorát, Orth Ambrust és vejét, Hübner Jenőt privilegizálta.[134] Alpár Ignác és Hübner Jenő kapcsolata jól ismert, tudjuk, hogy a fiatal Hübner 1886-ban feleségül vette Alpár nevelt lányát, Eisele Emiliát, majd Bécsből hazatérve apósa irodájában dolgozott.[135] 1894-es önállósulását követően közvetlenül Alpárnak köszönhetően kapta meg a nagy volumenű győri városháza kivitelezését, s a későbbiekben a gyulai Római Katolikus Főgimnázium Alpár által elkezdett terveinek is ő volt a kidolgozója. Eddigi ismereteink alapján Hübnert Erdélyhez kevés szál fűzte, a Marianumon kívül mindössze két munkája ismeretes az országrészben. Az Aranyos-Torda vármegye közkórházának bővítését célzó, 1906-ban kiírt meghívásos pályázaton első díjat nyert *Közegészségünk* jeligéjű pályázata,[136]továbbá Kinczer Ágnes az ő nevéhez fűzi a marosvásárhelyi városi kincstári palota Bierbauer István által tervezett épületének a művezetését.[137] Hübnerrel ellentétben Alpárt számos munkája kapcsolja Erdélyhez és Kolozsvárhoz, s ezek között két épületét, a Szentegyház utcai státuspalotákat az Erdélyi Római Katolikus Státus számára tervezte. Elképzelhető tehát, hogy a nagy népszerűségnek örvendő, az egyházközség által korábban már foglalkoztatott Alpár, akinek a nevéhez két kolozsvári oktatási intézmény épületének tervezése is köthető (a Ferenc József Tudományegyetem épülete Meixner Károllyal közösen, illetve a Sétatér melletti De Gerando Felsőbb Leányiskola), Hübnert ajánlotta az egyházközségnek az új iskolaépület megtervezésére.

18. kép. Hátsó udvar, lépcsőkorlát részlete (a szerző felvétele)
Fig. 18. Backyard, detail of the banister (photograph by author)

6.3 A főépület építése

Az építkezések kezdetének pontos dátumát az egymással ellentmondó adatok okán szintén nem lehet teljes bizonyossággal megállapítani. A Hübner által készített első tervsorozat *1910. május hó* keltezésű, ezzel azonban ellentmondani látszik az iskola 1909–1910-es évkönyvében szereplő adat, melynek értelmében az építkezés ennél korábban, az 1909–1910-es tanév Szent György napján, tehát 1910. április 23-án vette kezdetét.[138] A főépület építéstörténetével kapcsolatosan ezenfelül rendkívül kevés információ áll rendelkezésünkre. Az iskola 1911–1912. évi értesítőjéből a tervezők és kivitelezők személyére vonatkozó információkat nyerhetünk: *„A Marianumot Hübner Jenő budapesti műépítész terve szerint és vezetésével Spáda János kolozsvári építőmester építette.[139] Az asztalosmunkákat*

[134] A nepotizmus palotái. Újabb adatok Alpárék botrányáról. Pesti Napló 64. 179. (1913. július 30.) 13.
[135] Markó 2002 Hübner Jenő címszó alatt, Kinczer 2015, 231.
[136] Vállalkozók Lapja, 27. (1906. október 3). 9; Magyar Pályázatok 5. (1907) 4. 20–22.
[137] Kinczer 2010, 68.
[138] Marianum értesítő 1910, 3.
[139] Az építőmester 1877. december 10-én született Kolozson. Diplomáját a budapesti Királyi József Műegyetemen szerezte, majd Kolozsvár főterén nyitott építészeti irodát. Olyan neves épületek kivitelezője volt, mint a bécsi Fellner és Helmer építésziroda tervezte új Nemzeti Színház (ma Román Nemzeti Színház és Román Opera), Kós Károly Kakasos temploma, két saját tulajdonaként emelt épület, a Vágóhíd téri Spáda-palota, valamint az Erzsébet út 51. szám alatti családi ház. 1913-ban az Arany János utcai bérvillák kivitelezésére is őt szerződtette az egyház, azonban 1913. július 7-én váratlanul elhunyt tüdőbajban Kolozsváron. Orbán Béla: Régi kolozsvári építőmesterek: Spáda János és Rátz Mihály. Szabadság, 2009. április 15.

Hevesi József, a lakatosmunkákat Horváth József, a vasbeton munkákat Friedrich Károly, a bútorokat és padokat Bak Bálint és Sándor készítették. A többi munkát is többnyire kolozsvári iparos teljesítette. A Törs és Ormai cég készítette a központi fűtő- és szellőző berendezést,[140] a villany felszereléseket a Ganz cég, a maximális és minimális hőjelző-berendezést Lutze egyetemi mechanikus készítette."[141]

19. kép. Erkély az északi szárny udvar felőli homlokzatán (a szerző felvétele)
Fig. 19. Balcony on the western wing of the main building (photograph by author)

20. kép. Az erkély alatti maszkos konzol (a szerző felvétele)
Fig. 20. Console of the balcony (photograph by author)

[140] A Törs és Ormai vállalat szerződése. 1911. február 21. STÁTUSLVT, MARIANUM.
[141] MARIANUM ÉRTESÍTŐ1912, 19.

A munkálatok nagy része 1911 augusztusának közepéig befejeződött, az elbontott régi épület helyén felépülő új szárny építése pedig – a sajtó beszámolója alapján – nagyjából egy hónappal tarthatott tovább.[142] A sajtó megjegyzi, a kivitelező Spáda János szakértelmét elismerve, hogy az épület váza, illetve tetőszerkezete mindössze 29 nap alatt készült el.[143] Az 1911–1912-es tanévet tehát az iskola már új otthonában kezdte, ünnepélyes felszentelésére 1911. december 10-én került sor. A kolozsvári sajtó ekképpen számolt be az eseményről: *„Országos ünnepség keretében történt meg tegnap a Marianum felszentelése. Ünnepe volt ez a Marianumnak, ünnepe Kolozsvár városának; de főképp lelkes alkotóinak. Mert egyrészt a fontos nevelőintézet – bár rendeltetésének régen átadatott – csak tegnap nyílt meg hivatalosan a nagyközönség előtt. Ünnepe volt városunknak, mert kulturális nevelő intézeteink száma egy olyan intézettel szaporodott, amelynek hiányát már évtizedek óta tapasztaljuk. S ünnepe volt (…) alkotóinak (…) kik lehetővé tették, hogy tanintézeteink, olyan meglepő gyorsasággal, egy hatalmas, a kor igényeinek megfelelő nőnevelő intézettel gyarapodjanak."*[144]

21. kép. Északi szárny, baglyos díszítőelem az udvar felőli homlokzaton (a szerző felvétele)
Fig. 21. Northern wing, owl-shaped ornament of the interior facade (photograph by author)

Az igazgató 1911. május 9-i sajtóközleménye szerint az intézet célja *„többek közt a reális pályára nőket nevelni, a tanulni vágyók számára megnyitni a gimnáziumot és a Háztartás nélkülözhetetlen ismereteihez juttatni a leendő háziasszonyokat"*.[145] Ennek érdekében a következő tagozatok indultak az 1911–1912-es tanévtől: elemi leányiskola, polgári leányiskola, egyéves női kereskedelmi tanfolyam, hároméves felső kereskedelmi iskola érettségivel, háztartástani iskola, leánygimnázium. A nem helyi diákok számára internátus működött.[146]

Az elvégzett munkálatok minőségére vonatkozóan kiváló forrásnak számítanak a Hübner által készített utó-felülvizsgálati jegyzőkönyvek, illetve az építész ehhez kapcsolódó levelezése. A Spáda által kivitelezett épület ellenőrzését Hübner művezető építész nevében Gattaringer Oszkár felülvizsgáló építész, a néhai Spáda János építőmester özvegyének képviseletében pedig annak irodavezetője, Fekete Lajos végezte.[147] A nem több mint két éve felavatott épületen számos hibát észleltek: a mennyezeten több helyen hajszálrepedések voltak, a gipsztábla falaknál és a granitto–terrazzo padlóhajlat fölött sok helyen nagyobb hézagok mutatkoztak. Az egyik emeleti folyosó boltívén repedés jelent meg, ami az egész téglafalon áthatolt, másutt a vakolat kagylóméretű darabokban lepattogzott. Ezenkívül az ablakszellőztető készülékek is gyengének bizonyultak, a tolóajtók gyorsabb mozgatásra kiugrottak a helyükről, a pince szigetelése nem lévén szakszerű, a víz áthatolt a falakon, eláztatva a mennyezeteket. Már befejezésüket követően kifogásolták a földszintről az udvarra vezető betonlépcsőket, szakszerűtlen kivitelük és egyenlőtlen magasságuk okán. Hübner meglehetősen elmarasztaló hangon szól a helyzetről, megjegyezve, hogy „ebből [ti. a felsoroltakból] látni, hogy a helybéli munkaerő nem végzi munkáját szakszerűen, vagy nem ért hozzá".[148] A másfél évvel később kelt második

[142] A régi épületet 1911 nyarán bontották le. Marianum értesítő 1940/41–1941/42, 9.
[143] A sajtó szerint 29 nap alatt „került tető alá". Ellenzék 32. (1911. augusztus 24.) 2.
[144] Ellenzék 32. (1911. december 11.) 3.
[145] Hirschler József: Marianum. Ellenzék 32. (1911. május 9.) 3.
[146] Hirschler József: Marianum. Ellenzék 32. (1911. május 9.) 3.
[147] Jelen volt Biliczky István, a Marianum gépésze, Horváth Pál lakatosmester, Mázsa János, a Marianum építkezési munkálatainak főpallérja is. Hübner Jenő: Jegyzőkönyv a Marianum tan- és leánynevelő intézet építési munkálatainak utófelülvizsgálata tárgyában. Kolozsvár, 1913. december 9. KvÁLvt, SCFMC, Nr. inv. 10. p. 132.
[148] Hübner Jenő: Jegyzőkönyv a Marianum tan- és leánynevelő intézet építési munkálatainak utófelülvizsgálata tárgyában. Kolozsvár, 1913. december 9. KvÁLvt, SCFMC, Nr. inv. 10. p. 132.

utó-felülvizsgálati jegyzőkönyv tanúsága szerint a hibák nem lettek maradéktalanul kijavítva, a granitto-terrazzo burkolaton apróbb repedések maradtak, s a lépcsők helyreállítása csak funkcionális szempontból bizonyult kielégítőnek, esztétikai vonatkozásban nem. [149] A Goldstein Dezső által kivitelezett teniszpálya sem felelt meg az elvárásoknak. Hübner 1913. október 22-én kelt, a kivitelezőnek címzett levelében megjegyzi, hogy bár Goldstein látható módon kijavította az agyonrepedezett betonpályát, számos kisebb repedés miatt a munka távolról sem nevezhető kifogástalannak.[150] Bár Goldstein a betonpályát a levelezés tanúsága szerint több ízben kijavította, Hübner azt később mégis elmarasztalta, s a Goldsteinnak kifizetendő összegnek csak egy részét ítélte oda.[151]

22. kép. Konyha (Balogh Ernő felvétele)
Fig. 22. Kitchen (photograph by Ernő Balogh)

6.4 Az internátus

Hirschler József igazgató már 1912-es jelentésében megjegyezte, hogy bár az intézet összes tagozatának teljes kifejlődése csak az 1915–1916-os tanévre várható, az épület már ekkor szűkösnek bizonyult.[152] A plébános 1934. február 22-i, a szentszéki nunciusnak írott levelében foglaltak szerint az új épületszárny felépítésének gondolata már egy évvel a beköltözést követően felvetődött.[153] Az elképzelés szerint a második emeleti internátust a főépület északi szárnyának udvar felőli meghosszabbításában tervezték elhelyezni, s az így felszabaduló helyiségeket tantermekké kívánták alakítani. Az új épület szintén Hübner által készített tervvázlatait Hirschler József 1913. szeptember 30-án fogadta el, kiviteli terveit és a statikai számításokat az építész 1913. november 13-án küldte el Serbőczy Amanda főnöknőnek.[154] A kivitelezésre az időközben elhalálozott Spáda János helyett az Arany János utcai bérvillák befejezésével megbízott Schreiber Gyula budapesti vállalatát kérték fel. Az építésvezető szerepét Missik Adolf, a főpallérét Turián Károly töltötte be. A központi fűtés, a vízvezetékek és a csatornázás munkálatait továbbra is a Törs és Ormai vállalat kolozsvári cége kivitelezte.[155]

[149] Hübner Jenő: Jegyzőkönyv a kolozsvári Marianum tan- és leánynevelő intézet építési munkálatainak II. utófelülvizsgálata tárgyában. Kolozsvár, 1915. május 18. KvGyLvt,SztM, Iskolai iratok, 5. doboz, 1915.
[150] Hübner Jenő Goldstein Dezsőhöz. Budapest, 1913. október 22. KvÁLvt, SCFMC, Nr. inv. 10. p. 179.
[151] Hübner Jenő Hirschler Józsefhez, mellékletben Jegyzőkönyv. Budapest, 1915. augusztus 16. KvGyLvt, SztM, Iskolai iratok, 5. doboz, 1915.
[152] Hirschler József jelentése.
[153] Sas 2011,39.
[154] Hübner Jenő Serbőczy Amanda főnöknőhöz. Budapest, 1913. november 13. KvÁLvt, SCFMC, Nr. inv. 10. p. 63.
[155] Hübner Jenő: A Marianum internátusának és az átalakítási munkálatoknak felülvizsgálati jegyzőkönyvei. Kolozsvár,

A főépület kivitelezésének imént vázolt, jó üteméhez viszonyítva az internátus megvalósulása hosszadalmasabbnak, fordulatosabbnak és bonyodalmasabbnak mutatkozik. Az építkezés menetének átfogó és alapvető forrása Hübner már idézett jelentése. Innen tudjuk, hogy röviddel a kiviteli tervek elkészülte után, 1913. október 20-án már el is kezdődött az új épületszárny kitűzése, majd ennek befejezése után az épület alapozása.[156] A következő adat a földszint falazásának 1914. július 31-i befejezését jelöli.[157] A háború kitörésének váratlan fordulata az internátus megvalósulását is érintette: augusztus 3-án a munkások távolmaradása, majd a tél beállta miatt az összes munkálatot beszüntették, s csak a következő év tavaszán, 1915. április 1-jén vették fel újra a munka fonalát a falazat kijavításával, az elázott részek elbontásával. A tényleges falazás csak április 19-én vehette kezdetét. A födémek megépítését hátráltatta, hogy a háborús körülmények okán az építőanyagok beszerzése is nehezebbé vált, így a szerkezethez szükséges vasgerendák hiányában a tetőhöz csak 1915. június 21-e után lehetett hozzákezdeni. A köztes időben elkészült az apácalépcső, a két szárnyat összekötő folyosó, illetve a lépcsőház.[158] Kifizetési nehézségek miatt a kivitelezés július 19-e és augusztus 9-e között szünetelt, ez idő alatt mindössze előkészítő munkálatok folytak. A közfödémeket és a manzárdot elkészítő vasbetonmunkások augusztus 27-én érkeztek Kolozsvárra,[159] s 1916. február 11-én a tető eternitpala héjazata is többnyire elkészült. A hátralevő munkálatok befejezéséhez a kivitelező a háborús drágulás és a munkaerőhiány miatt 18%-os felárat kért, ígérve, hogy az épületet minden körülmények között befejezi, semmiféle további anyagi kérést nem támaszt, és mindent elkövet annak érdekében, hogy az épület 1916. augusztus 16-ig használható állapotban átadható legyen.

A vízvezeték szerelésével, a csatornázási munkálatok és a központi fűtés kivitelezésével megbízott Törs és Ormai vállalattal 1916. április 7-én kötötte meg a Marianum vezetősége a szerződést.[160] A nyár folyamán elvégzett szerelést követően a próbafűtésre szeptember végén került sor, kielégítő eredménnyel.[161]

A felár kifizetését követően április 10-én a belső és a külső munkálatok folytatódtak. A tervezett augusztus közepi átadáshoz képest lényeges csúszás észlelhető: 1916. október 4-én a lakhatási engedély megadása érdekében egy városi bizottság szemrevételezte az épületet, s a jelentésből kiderül, hogy még nem volt teljesen befejezve. A kifogásolt hiányosságok ellenére azonban szóban megadták a lakhatási engedélyt. A feljegyzett hiányosságok többnyire a belsőépítészeti részletekre vonatkoztak: a kórházi lépcső, illetve az összekötő folyosó előtti tér rácsai még hiányoztak, a főlépcsőn még csak ideiglenes fakorlát állt,[162] s számos helyiségből hiányzott az előírt linóleum padlóburkolat (betegszobák, tornaterem).[163] Ezenkívül szóvá tették, hogy a közfödémek próbaterhelése még nem történt meg.[164]

A szűk körű avatásra 1916. december 8-án került sor, de a munkálatok még ekkor sem fejeződtek be teljesen. Az épület külső víztelenítése 1917. január 11-től március 27-ig zajlott, s mivel aszfaltburkolattal ez teljes mértékben nem volt megoldható, a dombon eredő forrás vizét egy csatornákból és ciszternákból álló rendszerben fogták fel, ami később öntözési célokra hasznosítható volt.

Az eredeti, a főépület részeként tervezett internátus termeinek átalakítására 1916 nyarán, a szünidő ideje alatt került sor. Ily módon tehát az 1916–1917-es tanév kezdetekor a diákok már birtokukba vehették az új rendeltetésüknek immár megfelelő I. és II. emeleti tantermeket.[165] Teremhiány miatt ezt megelőzően váltakozó rendszerben, délelőtt és délután is folyt a tanítás a különböző tagozatok számára.

1918. április 16–18. és Budapest, 1918. július 11., 15. Idézi Sas 2011, 154–159. és Hübner Jenő: Marianum. Internátus és elemi polgári iskola Kolozsvárott. II. emeleti alaprajz. StátusLvt, Marianum.

[156] A tereprendezési és az alapozási munkatervet Hübner 1913. október 23-án küldte Kolozsvárra. Hübner Jenő Serbőczy Amandához, Budapest, 1913. október 23. KvÁLvt, SCFMC, Nr. inv. 10. p. 179.

[157] 1914. január 9-től március 2-ig a munkálatok a kemény téli időjárás miatt szüneteltek.

[158] Az anyagiak és a költségvetések módosulásának kérdéseit bővebben lásd a Hübner Jenő által írt jegyzőkönyvben. Hübner Jenő: A Marianum internátusának és az átalakítási munkálatoknak felülvizsgálati jegyzőkönyvei. Kolozsvár, 1918. április 16–18. és Budapest, 1918. július 11, 15. Idézi Sas 2011,154–159.

[159] Hirschler József több ízben sürgönyt küldött Hübnernek és Schreibernek a munkálatok előmozdítása érdekében. Erre az építész és a kivitelező válaszlevelei utalnak. Schreiber Gyula Hirschler Józsefhez, 1915. augusztus 7., illetve Hübner Jenő Hirschler Józsefhez, 1915. augusztus 23., KvGyLvt, Iskolai iratok, 5. doboz, 1915.

[160] Építési szerződés és költségvetés. 1916. április 7. StátusLvt, Marianum.

[161] Hübner Jenő: II. Felülvizsgálati jegyzőkönyv. Kolozsvár, 1918. április 17–18., illetve Budapest, 1918. július. Idézi Sas 2011, 158–159.

[162] A lépcső- és folyosórácsokat 1916. október 16-ig mind fölállították, megkezdve azok mázolását. Sas 2011, 41.

[163] Utóbbi hiányok pótlására csak 1917 novemberében került sor. Sas 2011, 41.

[164] A városi mérnöki hivatal csak 1916. december 19-én ejtette meg a próbaterhelést, kiváló eredményekkel. Sas 2011, 41.

[165] Sas 2011, 41.

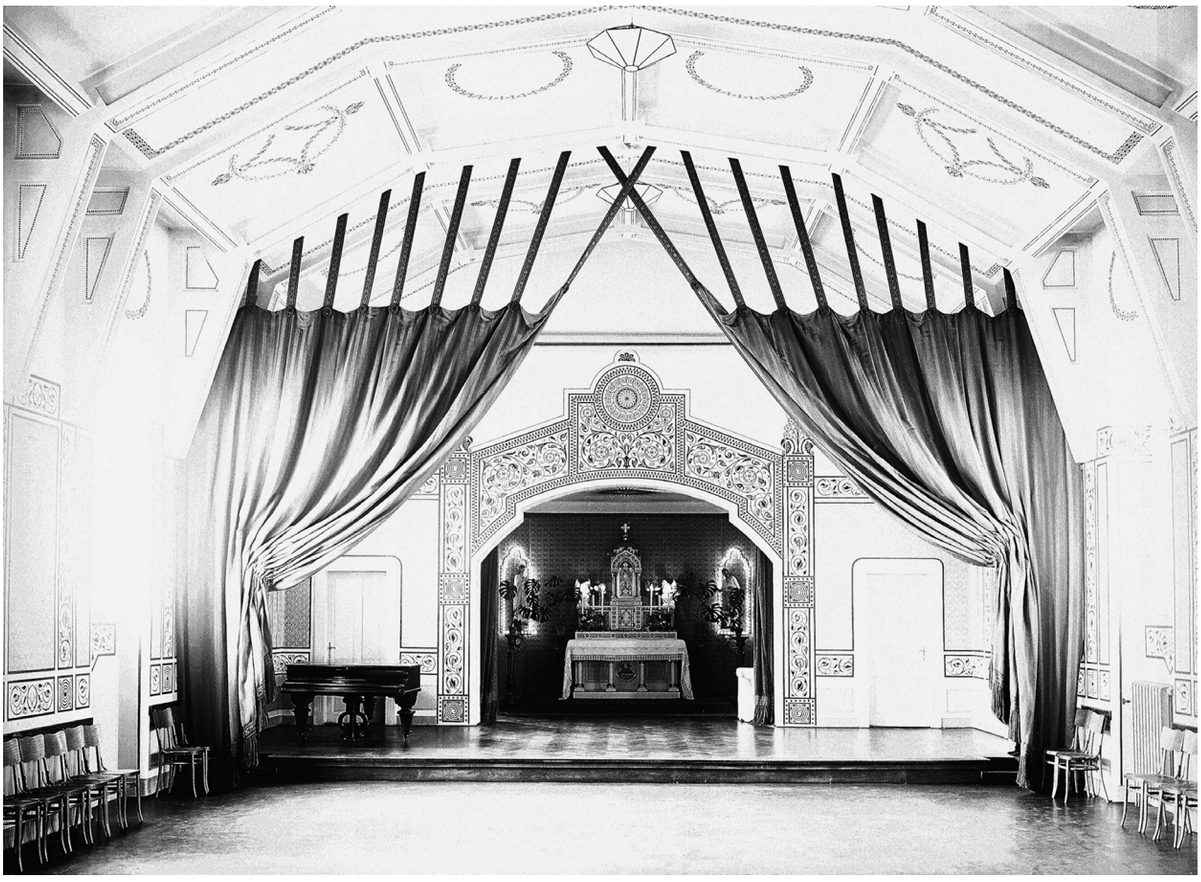

23. kép. Díszterem (Balogh Ernő felvétele)
Fig. 23. Ceremonial hall (photograph by Ernő Balogh)

24. kép. Imaterem (Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár)
Fig. 24. Chapel (Armenian Catholic Archive, Gherla)

25. kép. Kápolna, konzol részlete (Barazsuly Viktória Adrienn felvétele)
Fig. 25. Console detail in the chapel (photograph by Viktória Adrienn Barazsuly)

Hübner 1915 nyarán kelt leveleiből egy, a főépület történetével kapcsolatos érdekességre derült fény. Az internátus építésekor Hirschler a főépületben kialakított kápolna fölött, annak hangsúlyozására egy tornyot kívánt elhelyezni. Kivitelezését az internátus felépítésével összehangoltan, 1915 augusztusára tervezték, megépítésére azonban anyagi és esztétikai okokból nem került sor. A torony költségvetése több mint másfélszer meghaladta a rendelkezésre álló anyagi keretet, s mivel „nem nézne olyan jól ki, mint rajzban és pedig azért, mert a toronysüveg nem fejlődnék az alatta lévő építményből toronyszerűen szervesen, hanem az a tetőzetre csak ráültetve látszanék", maga Hübner sem támogatta annak megvalósítását.[166]

A háború kitörésével 1914 nyarán a helyi hatóságok nyilvántartást készítettek az összes állami és felekezeti iskola helyiségeiről tartalékkórházak szükségessége esetére. Az intézet főnöknője ekkor egy 50 ágyas termet bocsátott a sebesült katonák rendelkezésére. Ősszel azonban elhárították Lázár István[167] kérését, mondva, az intézet nem volt abban a helyzetben, hogy lábadozó betegeket tudjon fogadni. Az elutasító választ az oktatás őszi megkezdésével magyarázták, továbbá megjegyezték, hogy az intézet lábon járó, lábadozó betegek fogadására a lány növendékek nagy számából és korából kifolyólag nem alkalmas.[168] Az illetékes hatóságok 1915. május 26-i levelének értelmében a Marianumot – igényesebb berendezésű leányiskola lévén – felmentették a katonai beszállásolás kötelezettsége alól, tartalékkórházak szükségessége esetén azonban fenntartották az igénybevétel jogosultságát.[169] Az iskola 1916–1917-es értesítője szerint a császári és királyi V. tartalékkórház a román csapatok Erdélybe való betörését követően lefoglalta a fül-orr-gégészet részére a főépület I. és II. emeletének 23 termét (szertárak, rajz- és kézimunka-termek, természetrajzi és természettani előadó), az alagsori zuhanyzót és a raktárhelyiségeket.[170] A kórház csak 1917. november 15-én költözött ki az épületből.[171]

[166] Hübner Jenő levelei Hirschler Józsefnek, Budapest, 1915. augusztus 23. és 1915. szeptember 2. KvGyLvt, SztM, Iskolai iratok, 5. doboz, 1915.
[167] A kolozsvári Vöröskereszt kórházi bizottság elnöke volt.
[168] A Marianum igazgatója Lázár Istvánhoz. Kolozsvár, 1914. szeptember 25. KvÁLvt, SCFMC, Nr. inv. 12. p. 72.
[169] A Marianum leánynevelő intézet igazgatóságának címzett levél, olvashatatlan aláírás. Kolozsvár, 1915. május 26. KvÁLvt, SCFMC, Nr. inv. 14. p. 18.
[170] Marianum értesítő 1917, 16.
[171] Marianum értesítő 1918, 12.

26. kép. Tetőterasz (Balogh Ernő felvétele)
Fig. 26. Roof terrace (photography by Ernő Balogh)

6.5. Anyagi források

Az új épületrész felépítését az intézet egyrészt saját anyagi forrásokból, másrészt kölcsönökből és állami támogatásokból fedezte. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 300 000 koronás államsegélyt helyezett kilátásba az építkezések támogatására, amit az intézmény a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknál vehetett fel. Annak érdekében, hogy a Marianum 300 000 koronát megkaphasson, a szerződés 333 740 koronáról kellett szóljon.[172] A kölcsön felvételének és a törlesztés részleteinek leszögezését követően egy 1913. június 26-án kelt közjegyzői okirat értelmében a kolozsvári római katolikus iskolaszék az újonnan létesítendő internátus építési költségeinek fedezésére felvette a banktól a 333 740 koronás kölcsönt.[173] Bár a kormány elismerte a bővítés szükségességét, és megkötötték az iskolaszékkel az államsegély megadását célzó szerződést, a háború kitörése miatt a támogatás folyósítása elodázódott. Az iskolaszék önerőből csak 1915 nyaráig tudta finanszírozni az építkezést, ugyanis a támogatók nagy részének ajánlatait a vállalhatatlan feltételek miatt nem lehetett elfogadni. A fennakadást a Hirschler József által kezdeményezett megegyezések orvosolták, s a Nagyszebeni Földhitelintézet kedvező ajánlatának köszönhetően az építkezést sikerült folytatni. Az intézet 75 000 korona jelzálogkölcsönt ajánlott fel, ingatlanbiztosíték ellenében,[174] az egyház törvényes képviselőinek hozzájárulása esetén. A kedvezőtlen ajánlatok sorában kivételt képez a Kikakker Boldizsár és felesége, Fleischer Mária részéről érkezett támogatás. A kolozsvári kávéház-tulajdonosok 120 000 koronás kölcsönt ajánlottak fel a Marianumnak, mely az Erdélyi Bank és Takarékpénztár Részvénytársaság kolozsvári fiókja által kiállított betéti könyv formájában lett átutalva.[175]

Pákei Lajos építészmérnök 1917-es szakértői véleményében pontosan meghatározta a Marianum telkének és épületének becsértékét. Ennek értelmében a – telekkönyvi kimutatás szerint 15 487 m^2 nagyságú – telek értéke alapján három részre tagolható: a Ferenc József úttal érintkező 71 méter széles és 45 méter mélységű szakasz, a Kismező utcával érintkező telekrész, illetve az ezek által közrefogott köztes terület. Összesített értéke 1 446 550 koronát tett ki. A főépület értékét 1 015 711 koronában, az internátusét pedig 766 000 koronában határozta meg.[176]

6.6. Az első világháború után

Az impériumváltást követően az épület az intézmény birtokában maradt. A második világháború idején, 1944. június 2-án, a kolozsvári vasútállomás környékének bombázása során északi szárnyát találat érte.[177] Erről a lépcsőház hiányos csempeburkolata ma is árulkodik. A függőleges közlekedők falát eredetileg mélykék mázas csempelapokkal burkolták, az említett szakaszon azonban ezek hiányosak: a lépcsőfordulók kivételével jelenleg olajfesték védi a falakat.[178] A háború vége után 1948-ig az oktatás zavartalanul folytatódott az épületben. A kommunista hatalom berendezkedésével, illetve

[172] Iskolaszéki jegyzőkönyvek, 1915. július 17. KvGyLvt, SztM, Iskolai iratok, 5. doboz, 1915.
[173] Közjegyzői okirat. Kolozsvár, 1913. június 26. KvGyLvt, SztM, Ingatlanokkal kapcsolatos iratok, 4. doboz.
[174] A plébános javadalmazását szolgáló ingatlanok, a Fürdő utcai új bérvillák kivételével, az Unió utca 3–5. szám, a Stasitzky-alapot képező ingatlanok, illetve a Kőkert utcai házas telek. Egyházközség gyűléseinek jegyzőkönyvei 1912–1915, 1915. július 22. KvGyLvt, SztM, Egyháztanácsülési jegyzőkönyvek, 5. doboz, b kötet.
[175] Közjegyzői okirat. Kolozsvár, 1915. január 14. StátusLvt, Marianum.
[176] Pákei Lajos építész szakértői véleménye a Marianumról. Kolozsvár, 1917. június 20. Közli Sas 2011, 152–154.
[177] Vais 2009, 99.
[178] Sas 2011, 72.

27. kép. Szent György Kórház, Székesfehérvár, főhomlokzat, 1897–1900
(Kinczer Ágnes felvétele)
Fig. 27. Szent György Hospital, Székesfehérvár, main facade, built between 1897–1900
(photograph by Ágnes Kinczer)

28. kép. Római Katolikus Főgimnázium, Gyula, homlokzatrészlet, 1903 körül
(Kinczer Ágnes felvétele)
Fig. 28. Roman Catholic High School, Gyula, detail of the facade, built around 1903
(photograph by Ágnes Kinczer)

29. kép. Árpád-fürdő, Székesfehérvár, főhomlokzat részlete, 1904–1905 (a szerző felvétele)
Fig. 29. Árpád Bath, Székesfehérvár, detail of the main facade, built between 1904–1905 (photograph by author)

a Vatikánnal kötött konkordátum felmondásával 1948-ban kedvezőtlen fordulat állt be a Marianum történetében. Az 1948. augusztus 3-án kibocsátott 176. számú, kultusztörvény néven ismert rendelet értelmében minden egyházi ingó és ingatlan javat állami tulajdonba juttattak, így a Marianumot is államosították. Az 1948–1949-es tanévtől kezdődően már csak az állami elemi iskolában indult be a tanítás,[179] az épület többi tanterme a Victor Babeş Tudományegyetem Filológia Karának birtokába került. Az intézmény kezdetben csak a főépület termeit foglalta el, majd az 1960–1970-es évek fordulóján fokozatosan bekebelezte a kollégium termeit is.[180] A hajdan leánynevelő intézetnek épült komplexum termeiben a mai napig az egyetem Bölcsészkara működik.

6.7. Térhasználat a jelenben

Az épületet jelenleg is használó intézmény jellegéből adódóan néhány helyiség az eredetihez képest új funkciót kapott. Állami felsőoktatási intézmény lévén, az egyetem nyilván nem tartott igényt hitgyakorlathoz szükséges termekre, a legdrasztikusabb átalakítást így a nővérek imaterme, illetve a multifunkcionális, iskolai kápolnaként is használt tér szenvedte el. Előbbi szakkönyvtárként, utóbbi alapos átalakításokat követően lépcsőzetes kialakítású, nagy befogadóképességű amfiteátrumként van használatban. A második legszembetűnőbb változás az internátushoz kapcsolódó funkciók, a zuhanyzók, a mosdók, illetve a konyha felszámolása. Változásokon ment keresztül továbbá a nagyobb méretű tanulótermek, nappalik, tantermek egy része: a 20. század eleji középszintű és a jelenlegi felsőoktatási gyakorlat eltérő jellege indokolta ezek átalakítását, felosztását. A nagy létszámú (50–60 fős) osztályokat befogadni képes termek közül néhányra a funkcióváltást követően nem volt már igény, annál inkább több kisebb, szemináriumok tartására alkalmas térre. Ezt a teremhiányt még hangsúlyosabbá tette a kar, illetve az egyes szakok adminisztrációjának térigénye. A problémát egyes helyeken viszonylag egyszerűen, egy újabb válaszfal és nyílás vágásával oldották meg, másutt több szárnyvégi terem együttes átalakításával. A dékáni hivatal irodái például az eredetileg nappali internátusként, majd tanteremként használt terem, illetve a kézimunkaterem helyén kaptak helyet. A két termet egybenyitották, majd ezt követően kisebb egységekre osztották. Az átalakítás viszonylag könnyen megejthető volt, mivel a termeket nem tartófalak, hanem könnyebb szerkezetű, vékonyabb rabicfalak választották el egymástól. Szintén funkcionális okokból alakították át a bejárati lépcsőcsarnokot szegélyező kapusfülkét és a felügyelőnői termet.

[179] SAS 2011, 76.
[180] Gaal György adatközlése, 2014. június 11.

30. kép. Árpád-fürdő, Székesfehérvár, kerítésrészlet, 1904–1905
(Kinczer Ágnes felvétele)
Fig. 30. Árpád Bath, Székesfehérvár, detail of the fence, built between 1904–1905
(photograph by Ágnes Kinczer)

31. kép. Bérház, Üllői út 119. szám, Budapest, 1910 körül (www.budapest100.hu)
Fig. 31. Tenement house, 119 Üllői street, Budapest, built around 1910
(www.budapest100.hu)

32. kép. Bérház, Üllői út 119. szám, Budapest, 1910 körül (a szerző felvétele)
Fig. 32. Tenement house, 119 Üllői street, Budapest, built around 1910 (photograph by author)

33. kép. Bérház, Üllői őt 119. szám, Budapest, 1910 körül (a szerző felvétele)
Fig. 33. Tenement house, 119 Üllői street, Budapest, built around 1910 (photograph by author)

6.8. A Marianum mint műemlék

A Hivatalos Közlönyben 2015-ben közzétett országos műemléki listán a Marianum Filológia Kar néven, B kategóriás, helyi jelentőségű műemlékként szerepel.[181] Műemléki státusához viszonyítva, állaga hagy némi kívánnivalót maga után. Pozitívan értékelhető, hogy a sérülékenynek számító iparművészeti részletek – a kovácsoltvas korlátok, a sárgaréz ajtórátétek, az első emeleti erkély színes üvegbetétei – viszonylag jó állapotban, eredeti formájukban megőrződtek. Hasonlóképpen nagy arányban fennmaradtak az eredeti nyílászárók, s az utólag vágott ajtók keretei általában valamennyire igazodnak az eredetiekhez. Az épület egészét tekintve hangsúlyosan kirívó beavatkozásokra nem nagyon akad példa. Ez alól kivételt képez az alagsor szakszerűtlen, az eredeti viszonyokhoz nem igazodó felújítása. Ennek során szintetikus anyagokból készült álmennyezettel burkolták a folyosók mennyezetét, s számos nyílászárót hőszigetelő műanyag ajtóval cseréltek ki. A kevésbé drasztikus, inkább a funkcionalitás motiválta módosítások között a már korábban említett új térbeosztást kell megemlítenünk.

Az épület viszonylag jó állaga és eredeti részleteinek fennmaradása a funkció kontinuitásával és folyamatos használatával magyarázható. A leánynevelő intézet számára tervezett épület az 1948-at követő tulajdonosváltással mondhatni jó kezekbe – ugyancsak egy oktatási intézmény birtokába – került. A két egyházi jellegű tér, illetve az egyes tantermek átalakítását leszámítva mélyreható, az eredeti tér- és tömegalakítást megbontó beavatkozásokra (bontásra vagy oda nem illő kiegészítésekre) nem volt szükség ahhoz, hogy az egyetem által használhatóvá váljon. A műemlék nagy veszteségének inkább emlékezetének elhalványulása tekinthető. A bölcsészettudományi kar diákjai alapvető információkkal is alig rendelkeznek az épület és az azt létrehozó intézmény történetéről. Ennek egyik oka az elérhető magyar és főként román nyelvű hiteles információk szűkösségében keresendő, pedig az épület megismerése közvetlen módon hozzájárulhatna annak fokozottabb megbecsüléséhez.

[181] Az 1905-ös datálás nyilván pontatlan. Műemléki kódja: CJ-II-m-B-07352.

34. kép. Bérház, Üllői út 119. szám, Budapest, a bejárati ajtó díszítése, 1910 körül (a szerző felvétele)
Fig. 34. Tenement house, 119 Üllői street, Budapest, decoration on the main entrance, built around 1910 (photograph by author)

35. kép. Bérház, Üllői út 119. szám, Budapest, korlátrészlet, 1910 körül (a szerző felvétele)
Fig. 35. Tenement house, 119 Üllői street, Budapest, detail of the railing, built around 1910 (photograph by author)

Összegzés

A kolozsvári Marianum Római Katolikus Leánynevelő Intézet épülete a kor iskolaépítészetében országos színvonalon is jelentősnek tekinthető. Több tényező szerencsés közjátékának eredményeként jöhetett létre: Wlassics Gyula határozatát követően sokkal artikuláltabbá vált az érettségit biztosító középfokú nőnevelő intézmények létrehozásának szükségessége,[182] a megrendelő személyében ugyanakkor egy olyan fáradhatatlan pártfogóra lelt a kolozsvári nőnevelés ügye, aki jó pénzügyi és művészi érzékkel terve megvalósítása érdekében képes volt a szükséges anyagi és szellemi forrásokat is előteremteni.

A rendelkezésre álló mély telket Hübner mesterien használta ki, befele nyúló épülettömeget konstruálva, mely Gheorghe Vais találó értékelése szerint az európai premodern iskolák tömegét előlegezi meg.[183] Egészségügyi és technikai szempontból a kor csúcsszínvonalán állt: elhelyezése, térszervezése a funkcionalitás jegyében nagy hangsúlyt fektetett a természetes megvilágításra és szellőztetésre, a tantermek és a közlekedőterek tágasságára. Mindezt korszerű fűtő- és szellőzőrendszer egészítette ki. Egyházi iskolaként és leánynevelőként olyan, más középszintű oktatási intézmények épületéből hiányzó sajátos funkciókat igényelt, mint a háztartási iskola számára szükséges, a növendékeket is befogadni képes tágas konyha, vagy a hitgyakorlatot is szolgáló díszterem-tornaterem-kápolna és a nővérek imaterme. Berendezése úgyszintén minőségi, a színvonalas és kényelmes oktatás kívánalmainak eleget tett. A főváros legkiemelkedőbb iskoláival összevetve megállapíthatjuk, hogy a dekórum komplexitása vonatkozásában távol áll a Lajta által tervezett, eszményi iskolának tartott Vas utcai kereskedelmi iskolától[184] vagy Hegedűs és Böhm Dob utcai általános iskolájától, melyek neves képzőművészek és szobrászok közreműködésével valósultak meg. Mindazonáltal egyértelmű a kapcsolata a Hegedűs Ármin által vallott iskolaépítészeti elvekkel.

Az iskolaegyüttes Hübner Jenő utolsó munkái közé tartozik. A munkásságára jellemző, historizáló alapon nyugvó nyitottság és modernség ennek az épületnek is a sajátja. Tér- és tömegszervezése funkcionális és inkább hagyományos, de nem nélkülözi az adottságokhoz idomuló egyedi megoldásokat. A célszerűség jegyében elgondolt belső terek dekorációját a visszafogott igényesség jellemzi, Hübner művészetének lenyomata leginkább a külsőn érhető tetten. Homlokzatának és belső részleteinek stílusa a székesfehérvári Árpád-fürdő és a budapesti Üllői úti kislakásos bérház vonalának konzervatívabb szecessziós felfogását követi. A történeti építészet tárházának jól ismert motívumait kreatívan újraértelmező, egyedi ornamensein ekkor már érzékelhető saját, beérett, egyéni szecessziós stílusa. Egyszerű anyagokból (tégla, díszvakolat) mutatós, letisztult és kvalitásos megoldásokat dolgoz ki. A homlokzat összképe kimért és méltóságteljes, a tégla nagy felületen való alkalmazásából adódóan kissé komor, nem radikálisan újszerű, inkább azt mondhatnánk, hogy a hagyományos keretet modern tartalommal tölti meg. Bár a külső felületek és a belső terek dekorációja alapján kézenfekvő a funkcióra utaló dekorációs programra gondolni, az egyértelmű hasonlóságok az Üllői úti bérházzal a szimbólumok szintjén ezt erősen megkérdőjelezik. Anyaghasználata számos egykorú fővárosi iskolával mutat rokonságot, melyek a dísztéglát alkalmazták a homlokzati architektúra kialakítására, elég itt a Bálint Zoltán és Jámbor Lajos által tervezett Felsőkereskedelmi Iskolára (1912) gondolnunk: a két szintet átfogó keretezés, a téglaelemek térbeli elrendezéséből adódó mintázat, illetve a széles, téglalap alakú ablakfelületek mindkét épületnek jellemzői. Távolabbi párhuzamként Lajta Béla sajátos iskoláit, a Vas utcai Felsőkereskedelmi Iskolát, illetve a Mexikói úti Vakok Intézetét említhetjük, a homlokzatokon itt is a tégláé a főszerep. A vasbeton-technológia alkalmazásának kronológiája szempontjából is fontos kiemelnünk, hogy noha a városban sem tekinthető a legelsőnek, az új szerkezet széles körű magyarországi elterjedésénél mindenképpen korábbi.

---

[182] Középfokú, érettségit biztosító leányiskolák már korábban léteztek országszerte és Kolozsváron is. Trefort Ágoston 1875. évi 1387. sz. rendeletét követően jött létre az első állami hatosztályos budapesti felsőbb leányiskola. 1898-ban Kolozsváron is megnyitották a De Gerando Antonina által vezetett felsőbb leányiskolát. NAGY 2011, 8.

[183] VAIS 2009, 98.

[184] A korabeli sajtóban olvasható frappáns megjegyzés, „Lajta úr tervez, és ahogy tervez – a polgármester [ti. Bárczy István] úgy végez", érzékletesen utal az iskola létrejöttének körülményeire, lehetőségeire. A főváros Lajtája. A pénzvilág 1912. május 1. 432–434. Idézi GERLE–CSÁKI 2013, 155.

Levéltári források

Hirschler József jelentése

Hirschler József jelentése a Marianum létrehozásáról és az első tanévről. D. n. Az Erdélyi Római Katolikus Státus Levéltára, 212/1912. sz. ügyirat.

KvÁLvt, SCFMC

Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Hivatala, Kolozsvári Marianum Polgári Leányiskola (Şcoala Civilă de Fete „Marianum" Cluj) 1908–1945, 157. sz. fond.

KvÁLvt, GFRCMC

Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Hivatala, Marianum Kolozsvári Római Katolikus Leánygimnázium (Gimnaziul de fete Romano Catolic "Marianum" Cluj), 1896–1949, 166. sz. fond.

KvGyLvt, SztM

Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, Szent Mihály-plébánia iratai.

StátusLvt, Marianum

Az Erdélyi Római Katolikus Státus Levéltára. IV. 6/c. Építkezések, tervrajzok. 1. doboz, Marianum építésére vonatkozó iratok, tervrajzok 1911–1949.

Irodalom

Balázs M. – Lenzsér P.

2004 Oktatási épületek. In: Cságoly F. (szerk.): *Középületek*. Budapest, 62–109.

Bucur I. – Bacsó Á.

2000 A modern vasbeton kupolák és előzményeik. A kolozsvári Nyári Színkör kupolája. In: *Történeti tartószerkezetek* 4. Tudományos Ülésszak. Kolozsvár, 45–59.

Császár L.

1978 *Korai vas- és vasbeton építészetünk*. Budapest.

1995 *Épülettípusok a kiegyezés utáni Magyarországon*. Budapest.

Emléklapok

1927 *Emléklapok a Marianum történetéből.* Kolozsvár.

Enyedi B.

1930 *Vas- és vasbeton vázas épületek.* Budapest.

Erdei Gy.

1995 A mintaadó polgármester. Bárczy István beruházási programja (1906–1914). *Budapesti Negyed* 9. 3. 97–116.

Fónagy Z.

2001 *Modernizáció és polgárosodás. Magyarország története 1849–1914-ig*. Debrecen.

Frampton, K.

2010 *A modern építészet kritikai története.* Budapest.

Gergely A.

2005 *Magyarország története a 19. században.* Budapest.

Gerle J.

1987 Iskolaépítés a századfordulón. *Magyar Építőművészet* 3. 17–20.

2010 *Korb Flóris – Giergl Kálmán.* Budapest.

Gerle J. – Csáki T.

2013 *Lajta Béla.* Budapest.

GERLE J. – KOVÁCS A. – MAKOVECZ I.
1990 *A századforduló magyar építészete.* Budapest.
GERLE J. – LUGOSI L.
1999 *A szecesszió Budapesten.* Budapest
GYULAI ÉRTESÍTŐ
1906 *A gyulai Római Katolikus Főgimnázium értesítője az 1905–1906. tanévről.* Gyula.
HAJÓS GY.
2004 *Zielinski Szilárd.* Budapest.
HEGEDŰS Á.
1903 *A fővárosi újabb iskolák építéséről.* Budapest.
HIRSCHLER J.
1906 *Az elemi kath. vallásoktatás módszere.* Kolozsvár.
KABDEBÓ GY.
1913 *Budapest Székesfőváros kislakás- és iskolaépítései.* Budapest.
KÉPES G.
2004 *Zielinski Szilárd. A hazai vasbetonépítés atyja.* Zalaegerszeg.
KINCZER Á.
2010 *Hübner Jenő építészete.* Szakdolgozat, Budapest.
2015 Hübner Jenő (1863–1929). A kórházépületek specialistájának életműve. In: Rozsnyai J. (szerk.): *Építőművészek Ybl és Lechner korában*. Budapest.
KÜHRNER É.
2003 Iskolahigiéné a századfordulón. *Iskolakultúra* 13. 12. 111–122.
MAGYAR TÖRVÉNYTÁR 1882–1883
1883. évi XXX. törvénycikk a középiskolákról és azok tanárainak képesítéséről. In: *Magyar törvénytár. 1882–1883. évi törvénycikkek.* Budapest, 1896, 265–284.
MAGYAR TÖRVÉNYTÁR 1836–1868
1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában. In: *Magyar törvénytár. 1836–1868. évi törvénycikkek.* Budapest, 1896, 449–469.
MARKÓ L.
2002 *Új magyar életrajzi lexikon* III. H.n.
A MARIANUM ÉRTESÍTŐJE
1909 *A „Miasszonyunk"-ról elnevezett Szegény Iskolanővérek vezetése alatt álló kolozsvári R. Kath. óvoda, elemi és polgári leányiskola értesítője*. Kolozsvár.
1910 *A „Miasszonyunk"-ról elnevezett Szegény Iskolanővérek vezetése alatt álló kolozsvári R. Kath. óvoda, elemi és polgári leányiskola értesítője*. Kolozsvár.
1912 *A „Miasszonyunk"-ról elnevezett Szegény Iskolanővérek vezetése alatt álló kolozsvári R. Kath. óvoda, elemi és polgári leányiskola értesítője*. Kolozsvár.
1917 *A „Miasszonyunk"-ról elnevezett Szegény Iskolanővérek vezetése alatt álló kolozsvári R. Kath. óvoda, elemi és polgári leányiskola értesítője*. Kolozsvár.
1918 *A „Miasszonyunk"-ról elnevezett Szegény Iskolanővérek vezetése alatt álló kolozsvári R. Kath. óvoda, elemi és polgári leányiskola értesítője*. Kolozsvár.
1941 *A „Miasszonyunk"-ról elnevezett Szegény Iskolanővérek vezetése alatt álló kolozsvári R. Kath. óvoda, elemi és polgári leányiskola értesítője*. Kolozsvár.
1942 *A „Miasszonyunk"-ról elnevezett Szegény Iskolanővérek vezetése alatt álló kolozsvári R. Kath. óvoda, elemi és polgári leányiskola értesítője.* Kolozsvár.
MIHAILICH GY. – HAVIÁR GY.
1966 *A vasbetonépítés kezdete és első létesítményei Magyarországon.* Budapest.

Nagy A.
2011 Felsőbb leányiskolák mint érettségit adó középfokú szakiskolák a XX. század elején. *Neveléstörténeti Tanulmányok* 9. 1–2. 7–20.
Rosch G.
2005 *Alpár Ignác építészete.* Budapest.
Sas P.
2008 Egy renenszánsz lelkületű főpap, dr. Hirschler József pápai prelátus (1874–1936). In: *Az Erdélyi Római Katolikus Egyház 1900–1948*. Budapest, 104–111.
2011a *Marianum.* Kolozsvár.
2011b *A római katolikus egyház szerepe Kolozsvár építészettörténetében.* Kolozsvár.
Sisa J. – Wiebenson D.
1998 *Magyarország építészetének története.* Budapest.
Szabó T. A.
1946 *Kolozsvár települése a XIX. század végéig.* Kolozsvár.
Tornyai K.
2008 *Marianum. Az erdélyi iskolanővérek nyomában (1858–2008).* Debrecen.
Vais, G.
2009 *Clujul eclectic. Programe de arhitectur*ă în perioada dualistă. Cluj-Napoca.
Vető D.
2014 Vasbeton kupolák kialakulása és fejlődése Magyarországon*. Magyar Építőipar* 3. 103–107.

Marianum. A Roman Catholic Girls Institute at the beginning of the 20th century
(Summary)

This article deals with the Romano Catholic Institute for girls (also known as ”Marianum”), in a historical, architectural perspective. The building of the Romano Catholic Institute for girls ”Marianum” from Cluj-Napoca (Kolozsvár) is a significant example of the school buildings erected in the second part of the dualist period. It was founded thanks to some favorable terms. On one hand, the need for new middle-level educational institutes for girls, emerged from the ministerial decree of Gyula Wlassics, which allowed women to enroll to universities. On the other hand, the cause of the education of women found a devoted upholder in the person of the parson József Hirschler. Due to his refined artistry and economic sense, Hirschler managed to assure all the needed material and spiritual resources.

The volume of the building was masterfully adapted to the oblong plot, creating a symmetric and modern structure. The building has met both sanitarily and technically all the expectations of the period. When shaping the building, and articulating the special structure, there was a great emphasis on functionality, respectively on ensuring the natural lightning and ventilation of the classrooms. These favorable conditions were completed with a modern ventilation- and heating systems. The backyard was shaped as a playground – that in the winter could be converted into a skating rink – and on the elevation there was a filagory.

It’s individual character was given by the mixture between the religious and the woman’s institutes specificities. These two special ingredients required some specific rooms, that one could not find in other educational institutions in the city: the spacious kitchen, necessary for the household classes, which had to be roomy enough to receive a whole classroom, the multifunctional room, that was both gymnasium, assembly hall and a chapel for the pupils, respectively a separate chapel for the nuns. The furniture was of a great value, fulfilling the needs of a high standard and comfortable education.

Hübner, who was not widely known in Transylvania, was most probably helped by his father-in-law, Ignác Alpár a star-architect of the time, to receive the commissioning. The school complex is one of the latest works of Hübner. The modernity and the openness towards the new architectural trends set on a solid historicist ground that defines the architects oeuvre is characteristic for this building

as well. The style of the facades and of the interior details fits in the conservative art nouveau stream defined by the Árpád-bath from Székesfehérvár and by the tenement house from Üllői street 119, Budapest. In this period, his individual art nouveau style was already tangible through the ornamentation that reinterpreted in a creative manner the architectural decoration of the historicism. Hübner applied decorative and clear solutions using simple materials like brick and plaster. The over-all impression of this facades is reserved and elegant, due to the extensive use of the brick a bit somber, the classical frame being filled with a modern content. Even though both the interior and exterior decoration could give us the impression of a vast a decorative program that refers clearly to the function of the building, the evident parallels with the tenement house from the Üllői street (owl decorations), disclaims this kind of interpretation.

Nemzetek a piedesztálon
Brassó város köztéri szobrászata a dualizmus korában

Vécsei Hunor

Brassóban a 19. század utolsó évtizedében néhány év leforgása alatt két köztéri emlékművet állított az emlékezni kívánó utókor. A Cenk-tetőn 1896-ban került felállításra az országos ünnepségek alkalmából emeltetett hét millenniumi emlékmű egyike: a 21,5 méter magas emlékoszlop, melynek tetején egy Árpád-kori vitéz szobra állt, Berczik Gyula műszaki tanácsos és Jankovits Gyula budapesti szobrász tervei alapján készült. 1898-ban Franz Obert szász evangélikus lelkész kezdeményezésére a Fekete-templom előtt egész alakos szobrot állítottak Johannes Honterusnak, melyet a korszak egyik élvonalbeli szobrásza, a berlini Harro Magnussen öntött bronzba. A tanulmány a két köztéri alkotás történetét kívánja bemutatni.

Kulcsszavak: *Brassó, köztéri szobrászat, dualizmus, millennium, nemzetiségek*
Keywords: *Braşov, public sculptures, Dualist Era, Hungarian Millennium, ethnic groups*

Az 1867-es kiegyezés után az erdélyi városok közterein egyre gyakoribbá váltak a közösség számára kiemelt fontosságú, gyakran hősként tisztelt történelmi személyeket megörökítő emlékművek és szobrok. E köztéri alkotások létrejöttének a vizsgálata egy olyan sajátos társadalmi gyakorlatba nyújt betekintést, amelyet a hazafias eszme, a nemzeti múlt iránti tisztelet és az emlékezés, illetve emlékeztetés szándéka hívott életre. Bár az utóbbi években jelentek meg a témában repertóriumok, adattárszerű összefoglalók, mind ez ideig nem került sor a korszak köztéri szobrászatának és emlékállítási gyakorlatának alapos és átfogó kutatására, bár ezt a téma művészettörténeti és társadalomtörténeti jelentősége indokolná.

Az alábbiakban Brassó dualizmus kori emlékállításait vizsgálom. A város délnyugati részén fekvő Cenk-tetőn 1896-ban állították fel az országos ünnepségek alkalmából emeltetett hét millenniumi emlékmű egyikét. Két évvel később, 1898-ban Franz Obert szász evangélikus lelkész kezdeményezésére a Fekete-templom előtt egész alakos szobrot állítottak Johannes Honterusnak.

Az Erdély délkeleti sarkában fekvő város már a középkorban fontos gazdasági-kereskedelmi központ volt. Brassóban a 13. századtól kezdődően jelen voltak a szász telepesek, akik II. András király jóvoltából széles körű autonómiát és különböző kiváltságokat élvezhettek. Mindemellett a 13. századtól megindult Erdélybe a román bevándorlás is, amely csaknem öt évszázadon keresztül változó intenzitással, de folyamatosan tartott.[1] Ennek eredményeként Brassóban az 1890-es években három, számarányában nagyjából megegyező nemzetiség élt: szászok (30,8%), magyarok (34,0%) és románok (31,7%).[2] 1879-re elkészült a Brassót Predeálon keresztül Bukaresttel összekötő vasútvonal, immár a második közvetlen kapcsolat Budapest és Bukarest között, amely így a város gazdasági szerepét is növelte.[3] A budapesti kormányzás magyarosító politikája Brassóban számos etnikumközi konfliktust szült. A dualizmus korában, az 1890-es évektől kezdődően a szász polgárság egyre erősebben polarizálódott. 1893-ban az egyházpolitikai küzdelmek révén egy új, „zöldszász" mozgalom indult. A zöldek erősebben kötődtek a Német Birodalomhoz, emellett pedig a magyarországi szászok és svábok felemelkedése érdekében pénzügyi kapcsolatokra is törekedtek. A zöldekkel szemben az

[1] Nyárády 2003, 147–148.
[2] Nyárády 2003, 418.
[3] Gidó 2015, 104–106.

idősebb nemzedék, az ún. „feketeszászok" kormánytámogató, mértéktartó, kompromisszumra törekvő politikát folytattak.[4] Amint azt a továbbiakban majd látni fogjuk, a brassói szászságnak ez a megosztottsága érzékelhető volt a millenniumi emlékoszlop kérdésében is.

A dualizmus kori Brassó emlékműveinek a tanulmányozása művészettörténeti ismereteink gazdagítása mellett az ottani közösség múlthoz való viszonyulását és az emlékállítás identitásőrző szerepét is tükrözi. Az emlékállításra alakult társadalmi szerveződések tevékenységének vizsgálata, amellett hogy betekintést enged az emlékállítási gyakorlatba, felfedi a köztéri emlékművekkel gyakran szorosan összefüggő politikai tartalmakat is. Végezetül pedig lehetőség adódik olyan, a városban élő nemzetiségek közötti konfliktusok bemutatására, melyeket éppen a vizsgált emlékművek váltottak ki.

Kutatástörténeti áttekintés

Érdemes, ha csak vázlatosan is, ismertetni a tárgyalt időszak magyarországi emlékműszobrászatával kapcsolatos jelentősebb írásokat. A századforduló magyar szobrászatáról az első összefoglalót Lyka Károly adta 1954-ben, *Szobrászatunk a századfordulón* címmel. Műve részletesen értekezik a történelmi emlékszobrászatról mint a korszak sajátos jelenségéről, és kiemeli az ezredévi ünnepségek szerepét az emlékállítások szaporodásában.[5] A témát 1983-ban új megvilágításba helyezte Sinkó Katalin *A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai* című tanulmánya, amely a hatalmi viszonyokhoz való idomulásuk tekintetében vizsgálta az emlékállításokat, a megjeleníteni kívánt nemzeteszmény, nemzetfogalom, valamint az emlékmű tematikájának összefüggéseiben.[6] A historizmus szobrászainak a társadalomban betöltött szerepét Nagy Ildikó 1990-es tanulmánya elemezte. Vizsgálatának tárgya a megváltozott társadalmi helyzetű, az iparos rétegből kiemelkedett, már értelmiségiként kezelt és megbecsült szobrásznemzedék volt.[7] A tárgyalt időszak emlékműszobrászatának átfogó elemzését Kovalovszky Márta végezte el 1993-ban megjelent tanulmányában. Külön kiemelte a századforduló táján egyre inkább elszaporodó történeti témájú emlékművek jelentőségét, hangsúlyozva ezek társadalmi-politikai-történelmi vonzatát.[8] A millenniumi emlékműszobrászatról szól Szücs György összefoglaló tanulmánya, amely röviden az ezredévi emlékoszlopok történetét is ismerteti.[9] Végezetül Varga-Kuna Bálintnak a témában megjelent publikációit kell megemlítenünk. Nemrégiben megjelent könyvében a millennium alkalmával felállított hét emlékművet vizsgálta a nemzetépítés és nemzeti integráció összefüggésében.[10] A *Celebration & Conflict* című munkájában megjelentetett összehasonlító elemzésben a dévényi és a brassói millenniumi emlékállítások fogadtatását, illetve az általuk kiváltott nemzetiségi konfliktusokat vizsgálta.[11] Egy másik, német nyelvű tanulmányában főként a korabeli magyar, német és román nyelvű sajtó híradásai alapján ismertette a Cenk-tetőn felállított emlékoszlop fogadtatását a különböző nemzetiségek körében.[12]

Források

A tanulmányban ismertetésre kerülő két emlékállítás forrásbázisai eltérnek. A millenniumi emlékoszlopra vonatkozó elsődleges források a Román Országos Levéltár Brassó Megyei Igazgatóságának őrizetében fennmaradt, a tárgyra vonatkozó városi tanácsi és főispáni iratok, valamint a Magyar Országos Levéltárban a millenniumi ünnepségekre vonatkozó belügyminisztériumi és miniszterelnöki iratok. Sajnálatos, hogy a Miniszterelnökség alá tartozó millenniumi országos bizottság levéltári anyagának kifejezetten az emlékoszlopokra vonatkozó iratai szétszóródtak, vagy ismeretlen helyen lappanganak. A kutatás során kiderült, hogy a miniszterelnök az ezredévi hét, országszerte felállított emlékoszlop fenntartásának ügyét 1907-ben a Vallás- és Közoktatási Minisztériumnak adta át, amely az iratok kezelését, gondozását és megőrzését később a Műemlékek Országos Bizottságára (MOB) ruházta át.[13] Az emlékoszlopokra vonatkozó összes ügyiratot a miniszterelnök 1907. augusztus 5-én a MOB rendelkezésére bocsátotta.[14] A Műemlékek Országos Bizottságához beérkezett, szám

[4] SZÁSZ 1986, 1642–1646.
[5] LYKA 1983
[6] SINKÓ 1983
[7] NAGY 1990
[8] KOVALOVSZKY 1993
[9] SZÜCS 1992
[10] VARGA-KUNA 2017
[11] VARGA-KUNA 2008a
[12] VARGA-KUNA 2008b
[13] MOB, Hivatali iratok, 1907/411.
[14] MOB, Hivatali iratok, 1907/705.

szerint 1495 darab irat jelenlegi holléte ismeretlen. A levéltári források mellett a korabeli magyar nyelvű, főként helyi sajtótermékek és a millenniumi emlékállítások történetét megörökítő leírások (Thaly Kálmán, Kőváry László) képezték a Cenken felállított emlékműhöz kötődő forrásaim másik nagy csoportját.

Az általam vizsgált másik emlékmű, a Honterus-szobor esetében levéltári források nem álltak rendelkezésemre. Ezek hiányában elsődleges forrásként a szoborbizottság által vagy a Honterus-jubileum kapcsán megjelent korabeli, az emlékállításhoz vagy az avatási ünnepséghez kötődő német nyelvű publikációkat, számadásokat, leírásokat vagy beszámolókat használtam. Ezeket egészítették ki a helyi szász, magyar és román közösség által kiadott, a szoborállítás táján megjelent napilapok információi. Mindkét vizsgált emlékmű esetében a képi források – archív fényképek, képes levelezőlapok – bevonása lehetővé tette a művészettörténeti elemzést, valamint az emlékművek és környezetük alakulásának bemutatását.

A millenniumi emlékoszlop

A kiegyezés után Brassó városában az első köztéri emlékműállításra Magyarország ezeréves fennállásának ünnepe adott okot. A honalapítás megünneplésére a kormány maradandó emlékművek felállításáról is határozott, erről az 1896. évi VIII. törvénycikk rendelkezett.[15] A fővárosban, Budapesten tervezett emlékállítások mellett a millenniumi ünnepségekbe a vidéket is bevonták, így a fent említett, 1896. június 2-án kihirdetett törvényben 400 új népiskola felállításáról, valamint az ország hét különböző pontján,[16] köztük a brassói Cenk hegyen állítandó emlékoszlop emeléséről határoztak.

Az emlékoszlopok felállításának ötlete Thaly Kálmán[17] történésztől, országgyűlési képviselőtől származott, aki elképzelését először az 1890. május 31-i, a millennium megünneplése tárgyában tett képviselőházi felszólalása után, a budapesti *Egyetértés* napilapban közölt tárcájában vetette fel. Írásában a főváros területén létesítendő nagyobb méretű emlékműveken (egy nemzeti panteon és Árpád-emlékszobor létesítését vetette fel) kívül a honfoglalás mozzanataihoz kötődő különböző vidéki helyszíneken is impozáns, de egyszerűbb kivitelű emlékoszlopok – illetve a müncheni Karolinenplatz obeliszkjéhez hasonló vas- vagy kőobeliszkek – felállítását javasolta. Thaly az emlékművek megjelenésére vonatkozóan megjegyzi, hogy ezek elsősorban nem művészi kidolgozásukban, hanem monumentális méretük révén és főként természetes magaslatok tetejére állítva lennének igazán hatásosak – vagyis már ekkor körvonalazódtak a millenniumi hét emlékoszlopra jellemző sajátosságok. Ugyanakkor ebben az első ismert elképzelésben még nem a brassói Cenk-tető volt az emlékállításra kiválasztott erdélyi helyszín. Erre vonatkozóan a következőket olvashatjuk: „Erdélyben, Gelu legyőzetése emlékéül, valahol Kolozsvár körül, talán az ottani föllegváron vagy a Felek hegyén, és a székelyek csatlakozása emlékéül Udvarhely fölött az ős Budvár ormán volna ily obeliszk emelendő."[18] Thaly tehát ekkor még nem egy, hanem két erdélyi helyszínnel, Kolozsvárral és Székelyudvarhellyel számolt.

A tárcában említett két erdélyi várost a helyszínek kiválasztásakor végül mellőzték. Okairól maga Thaly nyújt felvilágosítást a pozsonyi Toldy-körben 1897-ben, a millenniumi hét emlékoszlop történetéről tartott előadásában. Mint akkor elmondta, a legtöbb nehézséget az erdélyi helyszín kiválasztása okozta, egyrészt azért, mert az Anonymus által említett Esküllő félreeső fekvésű, másrészt meg azért – mint fogalmaz –, mert a Budvár, amelyről a székelyek azt tartották, hogy Attila öccse ott székelt, „minden történelmi alapot nélkülöző s nagyon kései keletkezésű mendemonda csak a hamisított csíki krónika után".[19]

Kétségtelen, hogy Thalynak az *Egyetértés* tárcájában felvetett javaslatainak híre mindkét érintett város közönségéhez eljutott. A székelyudvarhelyiek elkeseredettségéről és sértettségéről tanúskodik egy, a kereskedelemügyi miniszterhez címzett „emlékirat", amelyben csalódottságuknak adtak hangot, hogy az ország hét különböző pontján felállítandó emlékoszlop közül egyik sem kerül Székelyföldre, és hosszasan érvelve kérték, hogy az erdélyi emlékoszlop kerüljön mégis a Budvárra. Kérésüket, igazán alaposan felépített érvelésük ellenére, az illetékesek végül mellőzték. A másik említett

[15] 1896. évi VIII. törvénycikk a honalapítás ezredik évfordulójának megörökítésére alkotandó művekről. http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=6625 (2016. 05. 28.)

[16] Az emlékművek a következő hét helyszínen kerültek felállításra: a munkácsi várhegyen, a nyitrai Zobor-hegyen, a dévényi várhegyen, a zimonyi várhegyen, a brassói Cenk hegyen, Pannonhalmán és Pusztaszeren.

[17] Thaly Kálmán (1839–1909) szerepéről a millenniumi ünnepségek kapcsán: Várkonyi 1961, 263 sk.

[18] Thaly K.: Az ezredéves emlékünnep. *Egyetértés* 24. 149. (1890. június 1.) 1.

[19] Thaly 1898, 38.

város, Kolozsvár tekintetében a helyiek reakcióját nem ismerjük. Feltehetően kárpótolhatta őket a kormány azon intézkedése, amely az országos ünnepségek részévé tette a kolozsvári Mátyás-szobor alapkőletételét[20] is, így a kincses város is kiemelt szerepet és kellő figyelmet kaphatott a millennium évében.

1894 februárjára már biztos volt, hogy a hét ezredévi emlékoszlop egyike a brassói Cenken kerül felállításra. Erre utal a Magyarország ezeréves fennállásának megünneplésére vonatkozó miniszterelnöki előterjesztés tárgyalására kiküldött bizottság által Széll Kálmán elnöklete alatt, 1894. február 4-én a Képviselőháznak tett jelentés. Ebben megnevezésre került az emlékek felállítására kiválasztott hét helyszín, köztük az erdélyi is: *„Végre a mi az erdélyi részeket illeti: miután a honfoglalás némely eseményével állítólag kapcsolatos Deés, de különösen Esküllő félreeső fekvésűek és igy emlékoszlop állítására meg nem felelők: 7-szer. A brassói Czenk-hegy ormán, mely az ország legdélkeletibb városa s a Székelyföld háromszéki síksága felett emelkedik s a keleti közlekedésünk fővonalát képező predeáli vasút alatta halad el, és a mely páratlanul regényes fekvésénél fogva, egy ily nagyobb szabású emlékoszlop felállítására rendkívül alkalmas."*[21] A hivatalos indoklásban a brassói Cenk-tetőre annak előnyös fekvése miatt esett a választás. Másfajta okok is húzódtak azonban a döntés mögött. „Ez szól az oláhoknak, szól a brassai szászoknak meg általában a szászságnak, intőleg, hogy: tiszteld a magyar államot, melynek földje neked hazát adott"[22] – fogalmazott Thaly az egyértelműen nemzetiségi szempontokat is szem előtt tartó indoklásában.

Hasonlóképpen, „Oszlopokat emeltünk, hogy beszéljék a múltakat" – írta Kőváry László 1897-ben megjelent, a millenniumi ünnepségeket és emlékállításokat bemutató könyvében.[23] A brassói emlékoszlop felállítása kettős szerepet töltött be: egyrészt *emlékezés* az ország ezeréves fennállására, másrészt meg *emlékeztetés* a történelmi múltra, „intő" jel a nemzetiségek számára. A brassói Cenk ilyen értelemben *lieux de mémoire*-nak (emlékezethelynek) tekinthető. Pierre Nora megfogalmazása szerint ezeket a helyeket az az érzés szüli és élteti, hogy már nincs spontán emlékezet, ezért archívumokat kell létrehozni, évfordulókat kell tartani, ünnepeket kell szervezni.[24]

1894. július 2-án Wekerle Sándor miniszterelnök javaslatára hatvantagú, a millenniumi ünnepségekért felelős országos bizottság alakult. A Széll Kálmán és gróf Andrássy Aladár elnökletével megalakult testületben 40 képviselőházi és 20 főrendiházi tag kapott helyet.[25] Ezen millenniumi országos bizottság 1894 decemberében Wekerle Sándor elnöklete alatt egy kisebb, kilenctagú művészeti testületet állított fel, amely a millennium alkalmából létesítendő emlékművek felállítására vonatkozó döntéseknél és intézkedéseknél, valamint az illető művészekkel kötendő szerződéseknél volt hivatott szakavatottan közreműködni.[26] A művészeti bizottságban a Magyar Országos Képzőművészeti Tanács hat tagja, jelesen Benczúr Gyula, Gerlóczy Károly, Lechner Lajos, báró Lipthay Béla, Lotz Károly és Fadrusz János, valamint a Wekerle által javasolt Thaly Kálmán, Pauler Gyula és Nagy Géza vettek részt.[27]

A *Brassói Lapok* 1895 májusától kezdődően cikkezett a Cenken felállítandó emlékoszlop tárgyában. Ekkor arról írtak, hogy a kormány által egy háromtagú bizottság – Thaly Kálmán, Berczik Gyula és Romy Béla – küldetett ki az emlékmű helyének pontos kijelölésére.[28] Thaly így emlékezett vissza erre az eseményre: *„Brassóba hajnalban érkeztem meg a bizottsággal; mégis, a korai idő daczára az indóháznál a helyettes polgármester és két tanácsnok fogadtak. Velök, azután Maurer főispánnal értekeztem, a ki mindenütt velünk járt; majd nyeregbe ülénk s hegyi mokány lovak vittek föl a 26 szerpentinás úton a meredek, magas Czenktetőre. […] hamarosan, habozás nélkül kijelölém az emlékmű helyét: »Ide építsük, erre a kemény sziklára, a melyen az egykori vasoroszlán állott tíz évig; ez, ha az Isten is úgy akarja, itt fog állani ezer esztendeig! … Mint az ország, a melyet jelképez.« Majd állítunk villámhárítót is reá s egyébként is erősen építjük meg e viharoknak nagyon kitett, de remek (mind a hét között legszebb) ponton."*[29] A „vasoroszlán", amire az utalás történik, egy korábbi emlékmű volt a Cenken, amelyet 1849-ben az orosz–osztrák seregek győzelmének emlékére állítottak. Thaly leírása

[20] Magyarország ezeréves fennállásának megünneplésére vonatkozó miniszterelnöki előterjesztés tárgyalására kiküldött bizottság jelentése. *Képviselőházi irományok* 17. 585. (1894) 362.
[21] Magyarország ezeréves fennállásának megünneplésére vonatkozó miniszterelnöki előterjesztés tárgyalására kiküldött bizottság jelentése. *Képviselőházi irományok* 17. 585. (1894) 362.
[22] THALY 1898, 12.
[23] KŐVÁRY 1897, 125.
[24] NORA 2003.
[25] MNL OL, K 26, 333 cs. 1895– I. A.–22.–623. 42–43.
[26] MNL OL, P 1747, 14 cs. No. 8791.
[27] MNL OL, K 26, 333 cs. 1895– I. A.–22.–623, 64r.
[28] Millenniumi emlékoszlopok. *Brassói Lapok* 1.54. (1895. május 4.) 215.
[29] THALY 1898, 40.

szerint – aki még 1860-ban látta az emlékművet – egy kőtalapzaton álló, győzelmi jelvények fölött fekvő, sárkányokon és hidrákon diadalmaskodó, bronzba öntött oroszlánt ábrázolt. A talapzaton, egymásba kulcsolt kezek alatt a következő felirat állt: „Austria cum Russia unita, – Rebellio devicta."[30] Az emlékművet az 1860-as években egy villámcsapás pusztította el.[31]

Báró Bánffy Dezső miniszterelnök 1895. június 13-án kelt, Brassó város tanácsához intézett levelében közölte a millenniumi országos bizottság határozatát, miszerint az ország hét pontján felállítandó emlékművek egyikének helyéül a Cenk-tetőt választották, és mivel a hegy Brassó város tulajdonát képezte, kérte a Thaly által kijelölt terület átengedését, valamint az ott megnyitott kőbányából az emlékmű létesítéséhez szükséges kőanyagnak a díjtalan rendelkezésre bocsátását.[32] A kérés komoly nemzetiségi feszültséget gerjesztett a városi tanácsban, amely végül a terület tulajdonjogát megtartva, „használatra" engedte át azt az 1895. július 3-i gyűlésén. Ugyanakkor egyelőre megtagadták az emlékmű gondozását, karbantartását a jövőre nézve, és kérték az emlékmű tervrajzának leküldését.[33]

1. kép. A Cenk-tetőn épülő millenniumi emlékoszlop 1896. október 7-én (MNM Történeti Fényképtára, lsz. 654/1960 fk.)
Fig. 1. The monument commemorating the Hungarian Millennium (Millennial Column) during construction on the Cenk Mountaintop, in 7 October 1896 (The Historical Photo Department of the HNM, inv. no. 654/1960 fk.)

A millenniumi emlékművekért felelős művészeti bizottság 1895. szeptember 17-én tartott ülésén, a jegyzőkönyv tanúsága szerint, báró Bánffy Dezső miniszterelnök bejelentette, hogy az ország területén felállítandó hét emlékmű tervrajzait Berczik Gyula[34] műszaki tanácsossal elkészíttette. A brassói Cenk-tetőre elképzelt emlékoszlop tervezetének tárgyalásakor a bizottság részéről az oszloptörzsre vonatkozóan születtek megjegyzések. Benczúr Gyula azt javasolta, hogy az oszlopon álló figura jobb érvényesülése érdekében a törzs kannelúrázott legyen. Ám Lotz Károly elutasította a kezdeményezést, mivel a kannelúrázott oszlopot csakis épület elé valónak vélte.[35] Bár a tervrajzokat nem ismerjük, megállapítható, hogy Berczik eredeti tervváltozatától eltérően, a brassói emlékoszlop törzse Benczúr javaslatára kannelúrázott lett. A bizottság részéről felmerült az is, hogy az oszlop tetejére tervezett harcost bronzból öntsék ki (végül nem valósult meg), erre a dévényi emlék esetében is történt javaslat.

A művészeti bizottság következő, 1895. december 18-án tartott ülésén többek között a dévényi emlékoszlopra alkalmazandó szobor vázlatait is megvitatták. Erre azért érdemes kitérnünk, mivel költségtakarékossági okokból a dévényi és brassói emlékoszlop tetejére ugyanaz a (Berczik által tervezett) szoboralak került. A bizottság tagjai a bemutatott két szoborvázlat közül „a kevésbé provocatív helyzetű, nyugodtabb alakot ábrázoló mintát" tartották elfogadhatóbbnak, egyúttal pedig javasolták, hogy az alak a tervezettnél fiatalabb arcú vitézt ábrázoljon, valamint hogy az oszlopfejen nyugvó szobortalapzat zömökebb kiképzést kapjon.[36] A szobortervek megvitatásánál jelen volt készítőjük, Jankovits Gyula szobrász is.

[30] Thaly 1898, 39.
[31] A fentihez hasonló, napjainkban is álló oroszlános emlékmű került felállításra 1852-ben a Brassóhoz közeli Segesváron is, mellyel Skariatin orosz tábornok sírját jelölték az osztrák hatóságok.
[32] BMLvt, Brassó Lvt, VI. 1895/85, 7, 11r.
[33] BMLvt, Brassó Lvt, VI. 1895/85, 5r.
[34] Berczik Gyula 1853-ban született Temesváron. Tanulmányait külföldön végezte, 1877–1878-ban a bécsi Képzőművészeti Akadémián az építészeti szakosztályban Theophil Hansen tanítványa volt. Fleischer 1935, 31. Tanulmányai után a kereskedelmi minisztérium műszaki tanácsosa lett. 1933-ban hunyt el Budapesten. Lásd In memoriam Berczik Gyula. *Magyar Művészet* 9. (1933)7. 216.
[35] MNL OL, K 26 (Miniszterelnökség) 332 cs. 1895– I. A.–22. 64v, 65r.
[36] MNL OL, K 26 (Miniszterelnökség) 332. cs. 1895– I. A.–22. 87r.

2. kép. A brassói millenniumi emlékoszlop Árpád alakja (MNM Történeti Fényképtára, lsz. 78.1723 MTKCS)
Fig. 2. Árpád's figure on the Millennial monument from Braşov (The Historical Photo Department of the HNM, inv. no. 78.1723 MTKCS)

Jankovits (Jankovich) Gyula 1865. április 9-én született Budapesten. Művészeti tanulmányait a budapesti Iparművészeti Iskolában kezdte, ahol Mátrai-Muderlák Lajos növendékeként „műfaragászatot" tanult.[37] Ezt követően állami ösztöndíjjal három évig Münchenben, majd 1889-től a bécsi Képzőművészeti Akadémián képezte tovább magát, előbb Edmund von Hellmer, 1891–1894 között pedig Kaspar von Zumbusch irányítása alatt.[38] Sikeres előmeneteléről díjai tanúskodnak: 1889-ben a Füger-aranyérmet, 1890-ben a Vinzenz Neuling-díjat, 1891-ben a Gundel-díjat, 1894-ben pedig az *Özönvíz* szoborcsoportjával a Zumbusch-mesteriskola díját szerezte meg.[39] A historizmus szobrászati eszköztárának birtokában tért vissza Budapestre, ahol rögtön jelentős megbízásokat kapott. Őt kérték fel az épülő Országház nyugati homlokzatán, a felsőházi árkádok felett elhelyezett szobrok közül Zsolt és Taksony fejedelem megmintázására.[40] Ezt követően kapta a megbízást – feltehetően Berczik Gyulától, az emlékművek tervezőjétől – a dévényi és brassói emlékoszlopok tetejére szánt szoboralakok kivitelezésére.

1896. április elejére megérkezett Brassóba a katolikus státus kolozsmonostori kőbányájából az emlékoszlophoz szükséges kőanyag, amely az Erdélyi Bank raktáraiban került elhelyezésre.[41] A kőanyag Cenk-tetőre történő felszállítása érdekében szükségessé vált egy ideiglenes út, valamint egy sikló létesítése, amelyet az emlékmű felállításáért felelős Kissebesi Gránitkőbányák Részvénytársaság kivitelezett. A drót vontatású sikló terve Orenstein és Koppel budapesti műszaki irodájában készült el.[42] A munkálatok művezetője az emlékoszlop (1. kép) tervezője, Berczik Gyula építész volt.

1896 szeptemberének elején az emlékoszlop szoboralakjának elkészültét adta hírül a helyi sajtó. A kiváló fogadtatásban részesült, bácstoroki homokkőből kivitelezett szoborról a következőképp írtak: „oly kiváló gonddal és műértelemmel lett kidolgozva, hogy a szobor megtekintésénél elfelejtjük, hogy az egy darab kő; azt vélnők, hogy csupa hús és vér, egy elmúlt század megelevenült harczias alakja, ki eljött a jelenkor alakjait: a hálás utódokat tettre s a kétes jövő iránti bizalomra buzdítani."[43]

A Jankovits Gyula által kivitelezett egész alakos szobor egy honfoglaló vitézt jelenít meg (2. kép). Az egyszerű, széles övvel átfogott, dúsan redőzött viseletben, fején sastollal ékes sisakban megjelenített, biztos kiállású harcos jobb kezében leeresztett kardot tart, baljával pedig egy Magyarország címerét megjelenítő, hosszúkás pajzsra támaszkodik. Maga a portré a reformkortól kialakuló Árpád- és honfoglaló harcos ábrázolások kánonjába illeszkedik: csontos arc, sasorr, kerek szem, bajusz és kétoldalt lelógó hajfonat. A millenniumi emlékoszlop alakjának legközelebbi analógiáját a szobrász életművében találjuk. Jankovits akkoriban készítette el ugyanis az Országház nyugati homlokzatára tervezett Taksony és Zsolt fejedelmek szobrait, melyek jelentős formai és felfogásbeli hasonlóságokat mutatnak brassói művével.

[37] MEZEI 1975, 52–54.
[38] Készülő szobrok. *Magyar Salon* 12. (1895) 10. 791–799.
[39] MNG ADATTÁR, ltsz.: 894/1920.
[40] ZÁMBORSZKY 1937, 129.
[41] Millenniumi emlékoszlop. *Brassói Lapok* 2. 43. (1896. április 9.) 165.
[42] BMLVT, BRASSÓ LVT, VI. 1895/85, 17.
[43] Az ezredévi szobor. *Brassói Lapok* 2. 106. (1896. szeptember 5.) 422.

A 3 és fél méter magas szobrot egy 8 méter magas, hengeres, párkányozott talapzaton álló, 10 méter magas, kannelúrázott, dór oszlop tetején helyezték el. A talapzat és az oszlop köveit, akárcsak magát a szobrot – mint arról a helyi sajtó többször is beszámolt –, a helyszínen, kolozsmonostori mészkőből faragták ki. Az emlékmű fő nézetén, a talapzaton elhelyezett kőtáblába vésve a *896–1896* felirat jelent meg.

Az emlékoszlop ünnepélyes felavatása 1896. október 18-án történt meg (3. kép). Az eseményen a magyar kormányt Perczel Dezső belügyminiszter képviselte, aki kíséretével együtt október 17-én különvonattal érkezett a városba.[44] Az ünnepi alkalomra a város köz- és magánépületeit nemzeti zászlókkal és fenyőágakkal díszítették, a bolonyai Vasút utcai vámház előtt pedig diadalkaput emeltek. Utóbbit a Brassói Államépítészeti Hivatal főmérnöke, Windt Lajos tervezte. Október 18-án, vasárnap reggel a helyi római katolikus templomban ünnepi misét tartottak. Maurer Mihály főispán lakásától – ahol Perczel belügyminiszter megszállt – a templomig a középiskolás ifjúság állt sorfalat, a különböző egyletek és társulatok zászlói alatt sorakozva. A misét követően indult fel a díszmenet a Cenk-tetőre. Itt, az oszloppal szemben felállított emelvényen először Perczel Dezső mondott beszédet, majd az emlékművet hivatalosan átadta Brassó városának kegyeletes megőrzés és hűséges gondviselés végett. Ezt követően Jakobi Károly polgármester ünnepélyesen átvette a szobrot, és előbb magyar, majd német nyelven szólt az egybegyűltekhez.[45] Az avatóünnepség után a városban mintegy háromszázan vettek részt az ez alkalomból rendezett díszebéden, amelyen a városi zenekar szórakoztatta a vendégeket. A felavatás napja a helyi Vigadó nagytermében megrendezett telt házas díszelőadással zárult.[46]

3. kép. A millenniumi emlékmű leleplezése (ROL BMI, Albert Eichhorn fényképgyűjteménye, AE VS 24. 1011/A.)
Fig. 3. The unveiling of the Millennial monument (The Braşov Branch Department of the National Archives of Romania, Albert Eichhorn's Photo collection, AE VS 24. 1011/A.)

Johannes Honterus szobra

Johannes Honterus, az erdélyi szászok reformátora, jelentős humanista 1498 körül született Brassóban. Szülővárosában elkezdett iskolai tanulmányait a bécsi egyetem bölcsészkarán folytatta, ahol 1522-ben baccalaureusi címet szerzett, 1525-ben pedig az artium magisteri fokozatot nyerte el. Később, 1530-ban előadásokat tartott a krakkói egyetemen, ahol nagy népszerűségnek örvendő tankönyveket adott ki. 1530 őszétől 1533-ig a humanizmus jelentős központjában, Bázelben tartózkodott, ahol nyomdászként is dolgozott. 1533 nyarán tért vissza Brassóba, itt jelentős nyomdászati, hitújítói, pedagógusi tevékenységet folytatott. 1536-tól városi tanácsos volt, 1539-ben nyomdát állított fel, 1541-ben pedig újjászervezte az oktatást, és iskolát alapított.[47] Hazatérte után, alig egy évtized alatt, a reformáció eszméinek terjesztése révén előbb szülővárosát, majd az egész erdélyi szászságot meghódította egyházi reformjaival. 1549-ben hunyt el Brassóban.

Honterus alakja mindvégig jelentős szerepet töltött be a brassói szászság életében, identitásuk meghatározó része volt. Az emléke megörökítését célzó gondolat már jóval a Cenk-tetőn felállított

[44] Perczel Dezső belügyminiszter Brassóban. *Brassói Lapok* 2. 124. (1896. október 17.) 494.
[45] Áll a szobor… I. *Brassói Lapok* 2. 125. (1896. október 20.) 499.
[46] Perczel Dezső belügyminiszter Brassóban. *Brassói Lapok* 2. 125. (1896. október 20.) 502–503.
[47] Nussbächer 1977.

4. kép. Carol Storck Honterus-szobor-pályamunkája (ROL BMI, Albert Eichhorn fényképgyűjteménye, AE VS 21a.)
Fig. 4. Carol Storck's project for the statue of Honterus (The Braşov Branch Department of the National Archives of Romania, Albert Eichhorn's Photo collection, AE VS 21a.)

emlékoszlop előtt megszületett. 1883-ban, a Luther Márton születésének négyszázadik évfordulója alkalmából szervezett ünnepségen Franz Obert (1828–1908) brassói szász evangélikus lelkész kezdeményezésére határozták el egy Honterus-szobor felállítását.[48]

1894. november elején megalakult a 120 tagból álló Honterus-szobor-bizottság, melynek elnöke Franz Obert, jegyzője pedig Friedrich Rideln volt.[49] Ezt követően a szoborbizottság heti rendszerességgel közölte a *Kronstädter Tageblatt* napilap hasábjain az adakozók névsorát, a begyűlt összegekről 1896-ban és 1898-ban ugyanott részletes számadást is kiadott. Levéltári források hiányában az emlékállítás folyamata leginkább a helyi hírlapokban esetenként közölt szoborbizottsági ülések beszámolóiból, valamint a korban kiadott kisebb, tájékoztató jellegű kiadványokból rekonstruálható.

A Honterus-szobor-bizottság 1895. november 22-én tartott ülésén az addig begyűlt és kilátásban lévő adományokat (összegük megközelítőleg 18 000 forint volt) elégségesnek ítélte a szobor költségeinek fedezésére, s elhatározta, hogy németországi szobrászokkal veszi fel a kapcsolatot.[50]

A szoborbizottság által 1896 januárjában kiadott, a Honterus-szobor javára felajánlott összegeket és az adományozók nevét tételesen rögzítő kiadvány előszavában utalást találunk arra, hogy milyen szempontok vezérelték a bizottságot a művész kiválasztásánál. Ebben ugyanis azt hangsúlyozták, hogy mindenképp olyan kiváló szobrászt kérnek majd fel, aki német és protestáns vallású. Szempontjaik mellett a következőképp érveltek: „csakis egy német tud igazán nyitott lenni a szász Honterus felé, és a csakis egy protestáns tudja igazán értékelni a reformátor Honterust."[51] Ugyanezen kiadvány tanúsága szerint 1895 végére a szoboralap 19 400 forintra rúgott.

A pályázati felhívás közzétételére 1896. február 20-án került sor.[52] A felhívás szövegét nem ismerjük, azt viszont tudjuk, hogy a fentebb ismertetett kritériumoknak megfelelően bécsi, berlini és müncheni, valamint hazai hírlapokban hirdették meg a pályázatot.[53] A pályázni kívánó művészeknek Honterusról egyetlen korabeli ábrázolás állt rendelkezésükre, egy 16. századi fametszet, amely a brassói evangélikus gimnázium könyvtárában maradt fenn. Ezen a szász reformátor mellképe jelenik meg, fején plébánosi süveggel és jellegzetes, dús szakállal, jobb kezében irattekercset tartva.

A felhívásra 1896 augusztusáig 12 pályázó szoborterve érkezett be.[54] Egy hónappal később, a helyi sajtóban közölt felhívásban a szoborbizottság arról értesítette a város közönségét, hogy szeptember 20–25. között, a helyi torna- és rajziskola nagy rajztermében kiállításra kerülnek a Honterus-szobor-pályázatra beérkezett művek.[55] A belépőjegy ellenében megtekinthető kiállításon 20 megszámozott „szobrocska" volt látható. Mindkét német nyelvű helyi napilap többször is írt a kiállított művekről,

[48] OBERT 1895, 10–12.
[49] Honterus denkmal ausschußsitzung. *Kronstädter Tageblatt* 1896, 2. 202. (1896. szeptember 2.) 2.
[50] Honterusdenkmal. *Kronst*ädter *Tageblatt* 1. 201. (1895. november 23.) 2.
[51] GABEN-VERZEICHNIS 1896, 6.
[52] Honterus-Denkmal. *Kronstädter Tageblatt* 2. 185. (1896. augusztus 12.) 3.
[53] Honterus denkmal ausschußsitzung. *Kronstädter Tageblatt* 2. 202. (1896. szeptember 2.) 2.
[54] Honterus denkmal ausschußsitzung. *Kronstädter Tageblatt* 2. 202. (1896. szeptember 2.) 2
[55] Die Ausstellung der Entwürfe für das Honterus-Denkmal. *Kronstädter Tageblatt* 2. 217. (1896. szeptember 19.) 3.

ennek ellenére csak négy részt vevő szobrászt neveztek meg: a brassói szász Adolf Keßlert (1859–1903), a bukaresti német származású Carol Storckot (1854–1926), a stuttgarti művészeti akadémia professzorát, Adolf Donndorfot (1835–1916), valamint a berlini Harro Magnussent (1861–1908).[56]

A Román Országos Levéltár Brassó Megyei Igazgatóságán őrzött Albert Eichhorn-fényképgyűjteményben két korabeli felvétel is fennmaradt a pályázatra készült egy-egy szobortervről. Az egyiket (4. kép) könnyedén azonosíthatjuk, mivel a szobor talapzatának jobb alsó sarkán a „C. Storck" felirat szerepel, ez nyilván Carol Storckra utal.[57] Honterus álló alakját a művész egy hosszú, dúsan redőzött plébánosi ruhában jelenítette meg, amint jobb kezét felemelve mutatóujjával az ég felé int, mellkasához emelt bal kezében pedig irattekercset szorongat. A portré mintázásában a már említett korabeli metszetábrázolást követi. A szobor klasszikusan kiképzett talapzatának fő nézetén Brassó város címere alatt Johannes Honterus neve olvasható, latin majuszkulákkal. A másik fényképen (5. kép) megjelenő pályamunka alkotója a rendelkezésre álló adatok fényében jelenleg nem azonosítható.[58] Az előzőhöz hasonló viseletben megjelenített reformátor alakját bal kezében vastag, összecsukott könyvvel ábrázolja. A szobor gótizáló, a sarkaihoz kapcsolódó kis oszlopokkal hangsúlyozott talapzatának fő nézetén egy domborműves ábrázolás alá fraktúr betűkkel írták fel Johannes Honterus nevét. A pályamű alakjának friss, lendületes és karakteres megmintázása, valamint a talapzat kivitelezése mindenképpen egy szakmájában jártas, tanult szobrász kezére utal.

5. kép. Ismeretlen szobrász Honterus-szobor-pályamunkája (ROL BMI, Albert Eichhorn fényképgyűjteménye, AE VS 22.)
Fig. 5. Unknown sculptor's project for the statue of Honterus (The Braşov Branch Department of the National Archives of Romania, Albert Eichhorn's Photo collection, AE VS 22.)

A szoborbizottság Rudolf Weyr (1847–1914) jeles osztrák szobrászt kérte fel a beérkezett pályamunkák véleményezésére és a kivitelezendő alkotás kiválasztására.[59] Weyr 1897. március 16-án érkezett Brassóba. A pályamunkák megtekintése után azt javasolta, hogy mivel véleménye szerint változtatás nélkül egyik terv sem kivitelezhető, Storck és Magnussen között egy külön versenyt hirdessenek meg. A bizottság azonban elutasította ennek megszervezését – mivel az további kiadásokat is eredményezett volna –, és felkérte Weyrt, hogy válasszon a két kérdéses pályamű közül. Végül a döntés a Harro Magnussen által készített szobortervre esett, azzal a megkötéssel, hogy az alak ruháján módosításokat kell végrehajtani.[60]

Nagy valószínűséggel a Magnussen szóban forgó pályamunkájáról készült fényképfelvétel (6. kép) látható a *Vasárnapi Újság*ban a leleplezés alkalmából közölt írás mellékletében.[61] A fényképen megjelenő alkotást a megvalósult művel összevetve néhány különbséget figyelhetünk meg: az elkészült szobron egyrészt eltérő kivitelezést kapott Honterus ruhája, másrészt a kezében tartott nyitott könyv mérete is jól láthatóan megnövekedett. Ezek lehettek azok a változtatások, amelyeket a szoborbizottság 1897 áprilisának elején, a Magnussennel történt szerződés megkötésekor javasolt.[62]

Harro Magnussen 1861. május 14-én született Hamburgban. Apjától, a festő Christian Carl Magnussentől korán elsajátította a rajzolás, metszés és modellezés alapjait. Művészeti tanulmányait

[56] Zu den Honterus denkmal würfen. *Kronstädter Zeitung* 61. 68. (1897. március 24.) 2.
[57] BMLvt, Eichhorn, AE VS 21a.
[58] BMLvt, Eichhorn, AE VS 22.
[59] Honterusdenkmal. *Kronstädter Tageblatt* 3. 60. (1897. március 15.) 3.
[60] Honterusdenkmal. *Kronstädter Tageblatt* 3. 63. (1897. március 18.) 2.
[61] Honterus János szobra Brassóban. *Vasárnapi Újság* 45. 36. (1898. szeptember 4.) 613.
[62] Honterusdenkmal. *Kronstädter Tageblatt* 3. 79. (1897. április 7.) 2.

6. kép. Harro Magnussen szobrász Honterust ábrázoló pályamunkája (Vasárnapi Újság, 1898. 36. sz. 613)
Fig. 6. Harro Magnussen's project for the statue of Honterus (Vasárnapi Újság, 1898, no. 36., 613)

1882-ben kezdte Münchenben, ahol Nikolaus Gysis és Gabriel Hackl mesterektől akadémikus festészeti képzésben részesült. Később érdeklődése a berlini szobrásziskola és Reinhold Begas neobarokk szobrászata felé fordult, 1888 és 1893 között Begas berlini műtermében dolgozott. 1893-tól önállóan alkotott, és ettől fogva számos pályázaton sikerrel vett részt.[63] Magnussen szobrászi munkásságát a historizáló neobarokk felfogás jellemzi, leginkább portrészobrokat készített. A brassói sajtó hasábjain először 1896 februárjában jelenik meg a neve, amikor is arról adtak hírt, hogy őt kérték fel a Kielbe készülő Bismarck-emlékmű elkészítésére, és mint akkor írták, a Honterus-szobor-pályázatban is érdekelt a művész.[64]

A Honterus-szobor alapkőletételére 1898. június 8-án került sor a belvárosi szász evangélikus templom udvarán. Az ünnepélyen a Brassó megyei szász evangélikus papság, valamint a tanítói és tanári kar képviseltette magát. Az egybegyűltek előtt Franz Obert szász evangélikus lelkész, a szoborbizottság elnöke mondott rövid beszédet, majd megáldotta az alapkövet.[65] A szobor felállítására kijelölt tér, amelyet három oldaláról a Fekete-templom, a Honterus által alapított iskola, illetve a nyomda határolt, szimbolikus jelentéssel bírt. A szoborbizottság a hely megválasztásával is hangsúlyozni kívánta, hogy a szobor, amely majd a templom előtt az iskolára néz, egyaránt utaljon Honterus tanári és hittérítői tevékenységére.

Brassó város képviselőtestületének 1898. július 1-jén tartott közgyűlésén elhatározták, hogy a Honterus-szobor leleplezésén a várost a polgármester fogja képviselni, akit felhatalmaztak arra, hogy a város nevében átvegye a szobrot a bizottságtól, megőrzés és fenntartás végett.[66] Az emlékszobor és talapzata Berlinben készült el, vonattal szállították Brassóba. A szobortest 1898. augusztus 10-én érkezett meg a városba, felállításáig a templomban helyezték el.[67]

Johannes Honterus szobrának ünnepélyes leleplezésére 1898. augusztus 21-én, vasárnap került sor, csaknem pontosan két évvel a Cenk-tetőn felállított emlékoszlop felavatása után (7. kép). Az eseményre közel ezer vendég érkezett: egy részük a vármegyéből, de külföldről is – így Romániából, Ausztriából és Németországból –, számukra a szoboravatást megelőző napon ismerkedési estélyt szerveztek a helyi Vigadóban, valamint egy külön erre az alkalomra írt Honterus-drámát is megtekinthettek. A szoboravatás napján, reggel 7 órakor a szász egyesületek és diákok zeneszóval, zászlókkal sorakoztak fel a templom udvarán. Az összegyűlt közönség egyházi éneke után, a helyi dalárda Honterus-himnuszt adott elő, ezt követően megkezdődött az ünnepi szónoklatok sorozata. Először Schnell Károly üdvözölte az egybegyűlteket a szoborbizottság nevében, majd megszólalt a templomi kórus, és a szoborról lehullt a lepel, melyet hangos „Heil" kiáltásokkal üdvözölt a közönség.[68] Ezt követően Franz Obert tartott hosszabb ünnepi beszédet, amely később nyomtatásban is megjelent.[69]

[63] SCHÖRLE 2002.
[64] Der Bildhauer Harro Magnussen. *Kronstädter Tageblatt* 2. 45. (1896. február 24.) 3.
[65] Die Grundsteinlegung des Honterus denkmals. *Kronstädter Zeitung* 62. 130. (1898. június 9.) 1–2.
[66] Brassó város képviselőtestületének közgyűlése. *Brassói Lapok* 4. 147. (1898. július 1.) 2.
[67] Betreffend die Ankunst des Honterus denkmals. *Kronstädter Zeitung* 62. 181. (1898. augusztus 9.) 2.
[68] KORODI 1898.
[69] OBERT 1898.

7. kép. A Honterus-szobor leleplezése (Korodi 1898, 39)
Fig. 7. The unveiling of the Honterus-statue (Korodi 1898, 39)

Ezután hangzott el a szászok körében nagy tetszést kiváltó beszéd, a Böhm Károlyé, aki a Magyar Tudományos Akadémia küldöttjeként volt jelen. A szónoklatok végén Alesius Oskar polgármester-helyettes a város oltalmába vette a felavatott emléket. A helyszíni ünnepség a különböző vidékek szász népviseletébe öltözött asszonyok és leányok felvonulásával ért véget, akik zeneszó mellett koszorúkkal és virágokkal borították a szobor talapzatát.[70] Délben a meghívottak díszebéden vettek részt, este pedig újra bemutatták a Vigadóban a Honterus-drámát.

A közadakozásból emelt Honterus-szoborra, melynek költségei megközelítőleg 22 000 forintra rúgtak, a szászok csaknem 15 évig gyűjtöttek töretlen szorgalommal. Hogy érzékeltessük, milyen nagyságrendű összegről van szó, összehasonlításként megemlíthetjük, hogy az állami pénzből emelt millenniumi emlékoszlop hozzávetőleg 26 000 forintba került. Az emlékszoborra fordított összeg nagysága magától értetődően összefüggésben áll azzal, hogy a korszak egyik élvonalbeli szobrászát bízták meg. Harro Magnussen berlini szobrász alkotásán egy 2,6 méter magas gránittalapzaton helyezkedik el a szász reformátor 2 és fél méter magas, egész alakos bronzszobra (8. kép). Honterus alakja háttal a templomnak, tekintetével az iskola épülete felé fordulva jelenik meg, felemelt jobb kezével előre mutat, leeresztett baljában pedig egy nyitott könyvet tart. A könyv egyik lapján a *Reformationsbüchlein*, másikon a *Schulordnung* felirat vehető ki, utalva két, a város szempontjából jelentős művére. A lépcsőzetes, egyszerű kialakítású talapzat frontális és hátsó nézetén feliratok találhatók, két oldalán pedig egy-egy magas dombormű kapott helyet. A fő nézet közepén a következő felirat olvasható: *HONTERUS / 1498–1549*, alsó részén pedig *ERRICHTET 1898 AUS FREIEN GABEN / VON VOLKS- U. GLAUBENS- / GENOSSEN*.[71] A talapzat hátsó nézetén pedig ez a felirat áll: *DEM LICHT VOM HIMEL / BRACHER / NEUE BAHNEN / SEIN SPEER U. SCHILD / WAR DAS / GEDRUCKTE WORT*.[72] A talapzat jobb oldalán elhelyezett dombormű Honterust ábrázolja, amint úrvacsorát oszt egy beteg embernek, a bal oldalin pedig nyomdájában, inasok társaságában jelenítették meg.

[70] Honterus ünnepe. *Brassói Lapok* 4. 189. (1898. augusztus 22.) 1–3.
[71] Magyar fordítása: Állíttatva 1898-ban a nép- és hittársak adományából.
[72] Magyar fordítása: Az ég világosságának, új utak törőjének, kinek lándzsája és pajzsa a nyomtatott szó volt.

8. kép. A Honterus-szobor (a szerző felvétele)
Fig. 8. The statue of Honterus
(photograph by the author)

Nemzetiségek hangjai. Konfliktusok az emlékállítások árnyékában

A fentiekben bemutatott dualizmus kori köztéri emlékművek kisebb-nagyobb konfliktusokat eredményeztek a helyi nemzetiségek között. Az emlékállításokra a nemzetiségek részéről adott válaszok vagy reakciók olyan rejtett, de meglévő feszültségek felszínre kerülését váltották ki, amelyek más módon nehezen mutathatók ki. Ezekre a nemzetiségi „hangokra" igyekszem röviden rávilágítani a tanulmány befejező részében.

A millenniumi emlékoszlop felállításához kötődő nemzetiségi konfliktusokat Varga-Kuna Bálint tanulmányában részletesen bemutatta, ezért a felavatás előtti időszakból csak egy esetet emelnék ki.[73] A románok és a szászok viszonyulása az emlékállításhoz egyaránt megnyilatkozott Brassó város képviselőtestületének 1896. szeptember 16-án tartott közgyűlésén, amelyen a városi tanács javaslatát tárgyalták az emlékmű leleplezési ünnepélyére fordítandó támogatás megszavazásáról.[74] Puşcariu román ügyvéd az ellen tiltakozott, hogy a millenniumi emléket a város polgármestere vegye át. Karl Lurtz képviselő, a „zöld" szászok egyik vezető alakja, a következő felszólalást tette: *„valóságos gúny, hogy az emlék vázlataképpen egy rongyot küldtek ide, melyen olyan alak van (Árpád), melyről nem tudni, emberhez vagy állathoz hasonlít-e inkább? Az Árpád-szobor ellen különben nem volna kifogásom, ha néhány mellékalak azt a kultúrmunkát is jelképezné, amit a szászok végeztek. De hát ide csak az első királynak, Árpádnak a szobra jön. Ez egy pofon a szászoknak. Mint szász, méltóságomon alulinak tartanám egy ilyen emlék átvételét, mely a szászok semmibe vevését a város legkiemelkedőbb pontján dokumentálja".* Egy másik szász képviselő, Karl Schnell a fenti hozzászólással szemben úgy vélekedett, hogy „a szász kultúrát ábrázoló szoborcsoportozatnak csak akkor volna helye, ha az emléket a város közepén állítanák föl." Schnell ugyanakkor a városi tanács javaslatának elfogadását javasolta az országos botrány elkerülése végett. Egy másik képviselő, Blaicu román tanár véleménye szerint a hatóságot semmiféle törvény nem kényszeríti a hozzájárulásra, és „a nemzetiségeket egyszerűen oda akarják hurczolni az ünnepi menethez". A közgyűlés végén szavazásra került sor, és végül 51 szavazattal 28 ellen elfogadták a támogatásról szóló javaslatot.

A millenniumi emlékoszlop által a nemzetiségek körében keltett heves reakciók a felavatás után sem csillapodtak. Az emlékmű nyíltan a magyarságot volt hivatott jelképezni, ebből kifolyólag a jelképként funkcionáló oszlop könnyedén a magyarok ellen intézett támadások könnyen sebezhető célpontjává válhatott. Maurer Mihálynak, Brassó vármegye főispánjának Perczel Dezsőhöz címzett, 1898. augusztus 12-én kelt leveléből kitűnik, hogy már a felavatás évétől kezdődően két erdőőrt szerződtettek az emlékmű őrzésére, de mivel az őrzés nem lehetett állandó, így nem volt megakadályozható az emlékmű „teleírása és botrányos bemázolása", ebből kifolyólag pedig „az emlékművet hetenkint kétszer is le kell mosatni."[75] Maurer egy, az emléket övező kerítés felállítását szorgalmazva még a következőket fogalmazta meg: „ha még azon tényt is felemlítem, hogy a touristák között gyakoriak az ügyes tornászok, kik az emlékmű villámhárítóján jó magasra felkúszva ellenőrizhetetlen pillanatokban az emlékoszlopon politikai vagy faji érzelmeiknek alig eltávolítható írásban kifejezést adnak, önként felmerül azon szükség, hogy az emlékműnek közvetlen megközelítését meg kell akadályozni".[76]

[73] VARGA-KUNA 2008b
[74] A millennium ellen. Nemzetiségi botrány Brassóban. *Székely Nemzet* 14. 141. (1896. szeptember 21.) 3.
[75] MNL OL, K 148 (Belügyminisztérium) 1907–III.–6026, 1897/4690.
[76] MNL OL, K 148 (Belügyminisztérium) 1907–III.–6026, 1897/4690.

9. kép. Brassói polgárok a szélvész által ledöntött szobor előtt, 1913 decemberében (Forster Központ, MOB-iratok, 1913/1092)
Fig. 9. Citizens of Brassó (Braşov) in front of the Millennial column overthrown by a tempest, in December 1913 (Forster Centre, Archives of the MOB, 1913/1092)

Szintén egy főispáni bizalmas jelentésből derül ki, hogy 1901 májusának végén az emlékmű szoboralakjának sisakját ékesítő toll letörött, a címerpajzs jobb oldalából pedig egy darab kitört. A helyi államépítészeti hivatal jelentése szerint „úgy a toll, mint a címer törött része lelövetett, mert a kucsmán 2 golyó és a címerpajzson még egy golyó nyoma volt kivehető".[77] A tettesek felderítésére nyomozás is indult, de nem vezetett eredményre.[78]

Alig fejeződött be az okozott kár helyreállítása, 1902 decemberében már arról számolt be egy jelentés, hogy az emlékmű talapzatának alsó részén, négy-öt helyen ismeretlen tettesek fejszével okoztak kárt.[79] 1904-re az Erdélyrészi Kárpát-Egyesület Brassói Osztálya jóvoltából sikerült az emlékművet bekeríteni, ami egy darabig visszafogta a rongálásokat.[80]

A millenniumi emlékművet 1913. szeptember 27-én délután 6 óra körül egy újabb, az eddigieknél jóval agresszívebb támadás érte. A dinamittal végrehajtott robbantás a szobor talapzatában okozott jelentős károkat.[81] Az emlékmű szoboralakját két hónappal később, 1913 decemberében egy erős szélvihar ledöntötte, s a földre zuhanva darabokra törött (9. kép). 1914 elején még kilátásba helyezték az emlékmű teljes felújítását, amelynek érdekében a szobrász Jankovits Gyulával is felvették a kapcsolatot, azonban a világháború végérvényesen elsodorta a kezdeményezést. Az egykori millenniumi emlékműről mára csak az egykori talapzat visszabontott csonkja, valamint a szoborfejnek a brassói magyar evangélikus egyház hivatalában kiállított töredéke tanúskodik (10. kép).

A Honterus-szobor felállítása kapcsán nem találkozunk az előző emlék esetében tapasztalt éles támadásokkal. A nemzetiségi reakcióhoz a magyar nyelvű sajtóban találunk adalékokat, a helyi románság az emlékállítás iránt közömbös maradt. A magyarok nemzetiségi lépést láttak a Honterus-szobor-bizottság azon elhatározása mögött, hogy németországi szobrászokkal kívánja felvenni a kapcsolatot. A hírlapíró a következőket jegyezte meg keserű iróniával: „Igazán csodálatos, hogy a szász testvéreknek semmi sem jó, a mi Magyarországon készül."[82]

[77] MNL OL, K 148 (Belügyminisztérium) 1907–III.–6026, 1901/1614.
[78] MNL OL, K 148 (Belügyminisztérium) 1907–III.–6026, 1901/3598.
[79] MNL OL, K 148 (Belügyminisztérium) 1907–III.–6026, 1902/6946.
[80] MNL OL, K 148 (Belügyminisztérium) 1907–III.–6026, 1903/4482.
[81] ROL BMH, Brassó város polgármesteri hivatala,VI. 1895/85, 117.
[82] Honterus-szobor. *Brassói Lapok* 1. 159. (1895. november 28.) 3.

10. kép. A millenniumi emlékoszlop szoboralakjának fejtöredéke (a szerző felvétele)
Fig. 10. Head fragment from the Millenial Column's statue (photograph by the author)

Az emlékszobor felavatása előtti hetekben, a helyi magyarság két irányból reflektált a szászok ünnepére: egyrészt aggodalmuknak adtak hangot arra vonatkozóan, hogy a „zöldek" elpolitizálják az ünnepséget, másrészt pedig többször hangsúlyozták, hogy Honterus nem csak a brassói szászoké, félve attól, hogy utóbbiak „kisajátítják" maguknak a Honterus ünnepét. Két hónappal a szoboravatás előtt a következő sorokat olvashatjuk a *Brassói Lapok*ban: *„Erdély nem szász népei, Brassó nem szász lakosai is jogosan részt kérhetnek Honterus dicsőségéből, részt kérhetnek az ő ünnepléséből is. És noha Honterus szellemének alkotásai nem mindig voltak összhangban a magyar nemzeti szellemmel: mi erdélyi és különösen brassói magyarok nem akarunk hiányozni Brassó legnagyobb fiának emlékünnepéről. Már csak viszonzásból sem. Hiszen szász testvéreink is nem egyszer részt vettek a magyar nemzeti kultúrának városunkban tartott ünnepein."*[83] Egy későbbi lapszámban még határozottabban adnak hangot véleményüknek: *„Hontér János azonban nem csupán a szászoké, hanem a magyaroké is. […] Miért van hát mégis, hogy Hontér emlékezetét kizárólag a szászok foglalják le?"*[84] A magyar nemzetiségű brassói lakosok félelmei végül nem igazolódtak be, és a korabeli hírlapok egy felemelő, Honterus szelleméhez méltó, minden nemzetiségi élctől mentes ünnepről számolhattak be.

Összegzés

Brassó városában a 19. század utolsó évtizedében, két év leforgása alatt két köztéri emlékművet állított az emlékezni kívánó utókor. Két nemzet, a magyar és a szász tett emlékjelet, de eltérő indíttatásból és más-más eszközökkel. Az 1896-ban, állami költségvetésből a Cenk ormán emelt millenniumi emlékoszlop egy országos kezdeményezés eredménye, amely sem a város történelméhez, sem a helyi közösséghez nem kötődött. Brassóban, egy több nemzetiség által lakott területen történt felállítása a magyarság elsőbbségét volt hivatott hangsúlyozni, így a délkeleti országrész szimbolikus határköveként is szolgált. Ezzel szemben, a két évvel később, 1898-ban felavatott Honterus-emlékművet helyi kezdeményezés hívta életre, a közadakozásból emelt szobor másfél évtizedes szorgalmas gyűjtés által valósult meg. Az emlékszobor felállítása a szász reformátornak a város múltjában, valamint a helyi közösség életében betöltött szerepe révén teljes mértékben indokolt is volt. Bár mindkét emlék felállítása mögött húzódtak nemzetiségi konfliktusok, a millenniumi emlékoszlop esetében ezek jóval hangsúlyosabban voltak jelen már a tervezéstől kezdődően, végül pedig szélsőségesen felerősödve annak pusztulásához és eltűnéséhez vezettek.

Levéltári források

BMLvt
Brassó Lvt Román Nemzeti Levéltár Brassó Megyei Igazgatósága, Brassó város levéltára.
Eichhorn Albert Eichhorn fényképgyűjteménye.
MNGAdattár
Magyar Nemzeti Galéria Adattára.
MNL OL
K 26 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Miniszterelnökség iratai.

[83] Honterus-ünnep. *Brassói Lapok* 4. 141. (1898. június 23.) 1.
[84] A Hontér-ünnep. *Brassói Lapok* 4. 158. (1898. július 14.) 2.

K 148 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Belügyminisztérium elnöki iratai.
P 1747 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Thaly Kálmán, 1860–1909
MOB
Műemlékek Országos Bizottságának Levéltára, Budapest.

Irodalom

Fleischer Gy.
1935 *Magyarok a bécsi Képzőművészeti Akadémián.* Budapest.
Gaben-Verzeichnis
1896 *Gaben-Verzeichnis. Enthaltend die für das Honterus-Denkmal gespendeten Beträge an Geld und Geldeswert*. Kronstadt.
Gidó Cs.
2015 Az erdélyi fővasúthálózat kiépítése. *Pro Minoritate Ősz, 95–113.*
Korodi, L.
1898 *Die Honterus-Jubelfeier und die sächsischen Vereinstage in Kronstadt*. Kronstadt.
Kovalovszky M.
1993 „Bronzba öntött halhatatlan." A historizmus emlékműszobrászata. In: Zádor A. (szerk.): *A historizmus művészete Magyarországon*. Budapest, 79–98.
Kőváry L.
1897 *A millenium lefolyásának története s a millenáris emlékalkotások*. Budapest.
Lyka K.
1983 *Szobrászatunk a századfordulón.* Budapest.
Mezei O.
1975 Az Orsz. M. Kir. Iparművészeti Iskola (1880–1944) oktatási rendszere és forrásai. *Művészettörténeti Értesítő* 24. 1. 37–55.
Nagy I.
1990 Társadalom és művészet: a historizmus szobrászai. *Művészettörténeti Értesítő* 39. 1–2. 1–21.
Nora, P.
2003 Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája (ford. K. Horváth Zsolt). *Múlt és Jövő* 4. 3–16.
Nussbächer, G.
1977 *Johannes Honterus. Viaţa şi opera sa în imagini.* Bucureşti.
Nyárády R. K.
2003 *Erdély népesedéstörténete*. Budapest.
Obert, F.
1895 *Zur Geschichte des Honterus-Denkmals.* Kronstadt.
1898 *Rede des Stadtpfarrers Franz Obert bei der Enthüllung des Honterusdenkmals in Kronstadt am 21. August 1898.* Kronstadt.
Schörle, E.
2002 Harro Magnussen (1861–1908). Ein Bildhauer der Jahrhundertwende zwischen Anpassung und Eigensinn. *Nordelbingen* 71. 75–110.
Sinkó K.
1983 A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai. *Művészettörténeti Értesítő* 32. 4. 185–201.
Szász Z. (szerk.)
1986 *Erdély története*, III. *1830-tól napjainkig*. Budapest.

SZÜCS GY.
1992 A millennium emlékszobrászata. In: Csőke S. (szerk.): *A bánhidai Turul.* Tatabánya, 41–56.
THALY K.
1898 *Az ezredévi országos hét emlékoszlop története.* Pozsony.
VARGA-KUNA B.
2008a *Celebration & Conflict. The Reception of the Hungarian Millennial Memorials in Theben and Kronstadt*. Saarbrücken.
2008b Árpád auf der Zinne. Das Kronstädter Milleniumsdenkmal als Folie der ethnischen Gegensätze in Siebenbürgen am Ende des 19. Jahrhunderts. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 31. 49–59.
2017 *Árpád a város fölött. Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországán*. Budapest.
VÁRKONYI Á.
1961 *Thaly Kálmán és történetírása.* Budapest.
ZÁMBORSZKY I.
1937 *A magyar Országház.* Budapest.

NATIONS ON PEDESTAL
PUBLIC SCULPTURES IN THE CITY OF BRAŞOV IN THE AUSTRO-HUNGARIAN EMPIRE'S DUALIST PERIOD
(Summary)

After the Austro-Hungarian Compromise of 1867 monuments and sculptures that commemorated the most important historical figures (often viewed as heroes) of a community started to appear in public spaces of Transylvanian cities. Analysing the creation of these public monuments may provide insight into a specific social practice that has roots in the patriotic ideas, the appreciation for the nation's past and the intention to remember and remind. Even though some databases and summaries regarding this topic were published in the last years, nevertheless there has been no thorough and comprehensive research on the public sculpture and the memorial practice in the Dualist Era (1867–1914), in spite of the art historical and social significance of this subject-matter.

The present study analyses the public sculptures erected during the Dualist Era in the Transylvanian city of Braşov (Brassó). In the last decade of the 19th century two public monuments were erected in the city, with the financial support of the two main ethnic communities, the Hungarian and the Saxon. In 1896 one of the seven monuments commemorating the Hungarian Millennium was placed on the Tâmpa (Cenk) Mountain's peak, located in the south-western area of the city. This monument was projected by technical adviser Gyula Berczik and Gyula Jankovits, a sculptor from Budapest. It consisted in a 21.5 meters high column and a statue representing a knight from the Arpadian age placed on top of it. Two years later, by the initiative of the Saxon Lutheran priest Franz Obert, the Saxon community erected a full-length statue in the front of the Black Church to commemorate Johannes Honterus. This bronze sculpture of the famous Saxon reformer was made by one of the leading sculptors of the period, Harro Magnussen (1861–1908) from Berlin.

Both nations, the Hungarians and the Saxons, have left memorial marks with different motives and means. The monumental column commemorating the Millennium was financed in 1896 from the state budget, being the result of a nationwide initiative that hasn't been linked to the city's own history or to the local community. The monument's placement in Braşov, a city inhabited by multiple ethnic groups, was meant to emphasize the primacy of the Hungarians, thus the monument also served as the symbolic landmark of the south-eastern part of the Austro-Hungarian Monarchy. On the other hand, the Honterus monument erected two years later, in 1898, was created by public subscription to a local initiative, and was completed after 15 years of diligent pursuit of resources. The installation of the statue was justified because of the significant role played by the Saxon Reformer in the city's history and in the local community's life. Even though the erection of both monuments was marked by conflicts between the ethnic groups of the city, these disturbances were more accentuated in the case of the Millennium-monument, beginning with the very projection, leading to extreme amplifications that eventually led to the demolition of the memorial.

Könyvismertetők

Városok és területük az antikvitásban. Agatha XXIX. Szerkesztette: Takács Levente. Debrecen, 2017. 113 oldal, ISBN 978-963-318-662-6.

Az ókori városok kutatása manapság reneszánszát éli. Számos nemzetközi projekt fut jelenleg is, amelyek fókuszpontjában a római és görög városok sajátosságai állnak. Ezek közül néhány az urbánus társadalmak gazdaságával és a népességmozgásra gyakorolt hatásával foglalkozik,[1] mások a városiasodás kulturális és gazdasági befolyásával,[2] míg van, amelyik a városok valláskommunikációra gyakorolt hatását elemzi.[3] A városkutatás ilyen mértékű fellendülésének több oka van: egyrészt a hálózatkutatás és a városi régészet dominanciája, másrészt a téma innovatív jellege és változatossága adja ennek népszerűségét.[4]

Talán ez a megfontolás is közrejátszott a Takács Levente szerkesztésében megjelent kötet létrehozásában, amely a jelentős hagyománnyal bíró Agatha sorozat 29. köteteként látott napvilágot 2017-ben, Debrecenben. A Takács Levente Bolyai Kutatási Ösztöndíjából támogatott gyűjtemény két görög és hat római korral foglalkozó tanulmányon keresztül igyekszik bemutatni a görög–római városok és területeik kulturális, gazdasági, szociális és jogi sajátosságait.[5]

Németh György rövid tanulmányában irodalmi és epigráfiai forrásokra alapozva elemzi a görög városállamok sajátos földosztási hagyományait. A tanulmány elsősorban homéroszi, platóni és arisztotelészi szövegrészleteket vesz sorra, de idéz néhány olyan epigráfiai emléket is, amelyek értékes forrásként szolgálnak a témához, és amelyeket különben a nemzetközi szakirodalom ógörög agrártörténelemmel foglalkozó alapművei csak néhány oldalban tárgyaltak eddig.[6]

Kató Péter tanulmánya a hellenisztikus kor városainak (*asty*) viszonyát elemzi a vidéki településekkel és telepekkel (*chóra)*. A szerző rámutat arra, hogy a vidék védelme, bár ezt a város alapvetően fontosnak tartotta, háborús helyzetekben sajnos mindig háttérbe szorult. Kató részletesen elemez néhány primer epigráfiai forrást is, így a Halasarna *démos*ából származó feliratot, amely remek bizonyíték a népességfogyásra és az elvándorlás problémájára, amelyek állandóan fenyegették a vidéket. A szerző emellett betekintést nyújt a priénéi polgárság és a vidék közötti élénk konfliktusba. A tanulmány abban is dicséretes, hogy óriási szakirodalmi apparátussal (kü-

[1] Luuk de Ligt római demográfiával és urbanisztikával foglalkozó projektjéről (*An empire of 2000 cities: urban networks and economic integration in the Roman Empire*) lásd: https://www.universiteitleiden.nl/en/research/research-projects/humanities/an-empire-of-2000-cities-urban-networks-and-economic-integration-in-the-roman-empire; valamint Ligt–Houten–Willet 2014. Római urbanizációról szóló projektjéről (*Moving Romans. Urbanisation, migration and labour in the Roman Principate*) lásd még https://www.universiteitleiden.nl/en/research/research-projects/humanities/moving-romans.-urbanisation-migration-and-labour-in-the-roman-principate. Utolsó látogatás: 2017. október 23.

[2] Bowman–Wilson 2011.

[3] A *The City in the History of Religion* című projekthez lásd *https://www.uni-erfurt.de/max-weber-kolleg/forschungsgruppen-und-stellen/forschungsgruppen-am-max-weber-kolleg/the-city-in-the-history-of-religion.* Utolsó látogatás: 2017. október 23. Lásd még Muñiz Grijalvo – Cortés Copete – Lozano Gómez 2017.

[4] Lásd Abrahamson 2017.

[5] Megjegyzendő, hogy bár az „antikvitás" fogalma a magyar szakirodalomban és ókortudományban értelemszerűen a klasszikus görög–római kort és a mediterrán vidéket jelöli, a fogalom ennél jóval tágabb jelentéstartalommal bír, amit érdemes lett volna a kötetben pontosítani.

[6] Isager–Skydsgaard 1992; Cartledge–Cohen–Foxhall 2002.

lönösen gazdag nemzetközi szakirodalommal) és epigráfiai forrásanyaggal dolgozik.

Gacsal Dóra tanulmánya hosszú idő után az első magyar nyelvű munka, amely rabszolgasággal foglalkozik. Az 1990 után nemzetközi szinten is háttérbe szorult téma az elmúlt időkben reneszánszát éli: számos nemzetközi projekt foglalkozik ismét az ókori rabszolgaság történetével,[7] a legutóbbi monumentális munka pedig szinte Gacsal tanulmányával egy időben jelent meg.[8] Tanulmányában, amely elsősorban néhány auktorforrásra és Maróti Egon munkájára épül, a *servi publici* és *servi municipii* csoportjait mutatja be.

Lehrer Nándor tanulmánya Aquileia kis világáról, azaz a neves észak-itáliai város hálózatáról szól. Lehrer egy olyan tudományágat honosít meg a magyar ókortudomány területén, amelynek ma már könyvtárnyi irodalma van a nyugati szakirodalomban: az ókor- és a hálózatkutatás évek óta gyakran fonódik össze. Különösen igaz ez a Római Birodalom településhálózatának és régészeti forrásainak kutatására.[9] A szerző bibliográfiai apparátusa azon ritka kivételek egyike, amelyből jól látszik, hogy igyekszik a téma (nevezetesen Aquileia) régészeti anyagát és alapforrásait bemutatni, de ugyanakkor nagyon érzékenyen követi és vázolja fel a hálózatkutatás ókortudományi alkalmazhatóságát is. A tanulmány, amely egy részletesebb és hosszabb távú kutatás része, 23 település kapcsolatrendszerét, gazdasági hálóját mutatja be, igaz, elsősorban az epigráfiai forrásokra támaszkodva, ez azonban egy olyan település esetén, mint Aquileia, nem elegendő: elkerülhetetlen lenne az üveg-, kerámia- és más régészeti források részletes gazdasági hálójának a kutatása is, amelynek ugyancsak óriási irodalma született az elmúlt néhány évben.[10]

Grüll Tibor tanulmánya a városi *territoriumok* gazdasági jelentőségét elemzi a principátus korában. Egy rövid, de irodalmi forrásokban bővelkedő bevezetőt követően, amelyben „a város" jelentőségét igyekszik aláhúzni, kissé túlságosan egységes és monokróm képet adva „az ókori" vagy „a római" városról, Grüll a városi földek nagyságáról értekezik. Itt a szerző elsősorban hispániai példákon keresztül mutatja be az irodalmi források részletes leírásait és az azokkal akár szembehelyezkedő, de nem ellentétes régészeti források kevés példáját. Emellett részletesen mutatja be a határkövek és városi *territoriumok* határaihoz köthető viták és jogi problémák változatosságát irodalmi és régészeti (epigráfiai) forrásokra alapozva, elsősorban nyugati és közel-keleti példákon keresztül. A szerzőre jellemző rendkívül gazdag szakirodalmi apparátus nem marad el a tanulmány utolsó fejezetében sem. Ebben érzékletesen mutatja be a vidék és város közötti gazdasági viszonyokról kialakult historiográfiai diskurzusok főbb sajátosságait, hangsúlyozva azt, hogy a régi, Moses Finley-féle éles elkülönítés (*consumer city*) ma már nem állja meg feltétlenül a helyét: vidék és város gazdasági kapcsolata sokkal inkább egy szimbiotikus egymásrautaltságról szólhatott, ahol a gazdasági *hinterland* és a *territorium* nem mindig esett egybe.[11]

Illés Imre Áron tanulmányában a származás (*origo*) és a lakóhely (*domicilium*) római kori jelentőségéről és sajátosságairól számol be, rendkívül gazdag irodalmi és jogi forrásapparátussal dolgozva. A szerző kiemeli, hogy a tanulmány fő célja, hogy megvizsgálja, milyen összefüggésben állt egy ingatlan vagy lakóhely birtoklása egy városban vagy annak területén a közügyekben való részvétellel (*munera*). Illés részletesen elemzi a közfeladatok sajátosságait és válfajait (*munera municipalia, publica, personalia, mixta, corporalia, sordida, possesionis*), különös tekintettel a városi polgárok (*municeps*) és a betelepült lakosok (*incola*) közötti különbségekre. Mivel a *municeps*i jog legtöbbször apai *origó*n keresztül öröklődik, ezért számos olyan példát ismerünk, hogy egy-egy állampolgár olyan város *municeps*e – és egyben *munera publicá*ra köteles polgára –, ahol soha életében nem járt. Ennek ellenére a *municeps*ek sokkal előnyösebb helyzetben voltak, mint a bevándorolt lakosok, ez utóbbiak ugyanis nem viselhettek tisztségeket.

Takács Levente, a kötet szerkesztője, tanulmányában jól ismert kutatási témájába, a római földmérés és a földhasználók jogi és gazdasági viszonyába ad rövid betekintést.[12] A szerző irodalmi és epigráfiai források alapján mutat be néhány, a *centuriatio* jelenségéhez köthető sajátos esettanulmányt (például a csere révén létrejött határjelölést), amely a római földmérést nem egy statikus, merev és változatlan, hanem nagyon is dinamikus, lokálisan változó és számos kivételes esetet képző jelenségként értelmezi.

[7] Schmitz 2016. Például a Német Tudományos Akadémia mainzi részlegének rabszolgasággal foglalkozó projektje (*Forschungen zur antiken Sklaverei*): http://www.sklaven.adwmainz.de. Utolsó látogatás: 2017. október 23.

[8] Hermann-Otto 2017. Lásd még Hunt 2017.

[9] Woolf 2016; Brughmans–Collar–Coward 2016. Lásd még Collar 2013 és Collar et alii 2015.

[10] Van Oyen–Pitts 2017.

[11] A szerző idézi Zuiderhoek 2017-es jelentős kötetét az ókori városról (*The Ancient City*), amely gyakorlatilag ennek a magyar nyelvű kiadványnak a modelljeként is szolgálhatott.

[12] Lásd még Takács 2013.

Barna Ferenc tanulmánya a római városok numizmatikai reprezentációjáról szól. A jól ismert Dea Roma megjelenítésén kívül a szerző számos példát sorol fel, amikor a központi éremverdékből származó érméken női alakok és más allegóriák formájában ábrázolják a birodalom legnagyobb városait. Ezek a városok rendszerint az adott császár életében játszottak fontos szerepet, de egy-egy provincia gazdaságát is jelképezhetik. Hadrianus korában főleg a keleti tartományok nagyvárosai (Alexandria, Nicomedia, Antiókhia) jelentek meg az érméken, Septimius Severus, valamint az őt követő időszakban viszont már az afrikai és duna-rajnai városok is teret kapnak (Lugdunum, Carthago, Colonia Claudia Ara Agrippinensium, Siscia). A városok perszonifikációja jól illeszkedik az említett császárok vizuális és nyelvi propagandájába, illetve várospolitikájába.[13]

Összegzésképpen elmondható, hogy a Takács Levente által szerkesztett kötet kiváló képet ad a magyarországi és nemzetközi ókori városkutatás legújabb eredményeiről. A kötet, bár nem törekedett – nem törekedhetett – egy holisztikus kép megalkotására az „antik város" gazdaságáról vagy a területi adminisztrációjához kötődő problémákról, a gazdag szakirodalmi apparátussal dolgozó és számos esettanulmányt felsoroló tanulmányok révén részletes betekintést nyújt egy ma már könyvtárnyi szakirodalommal rendelkező kutatási témába.

Szabó Csaba

[13] Lásd Rowan 2012.

Irodalom

Abrahamson, M.

2017 *Studying Cities and City Life: An Introduction to Methods of Research*. London–New York.

Bowman, A. K. – Wilson, A. I. (eds.)

2011 *Settlement, Urbanization, and Population*. Oxford Studies in the Roman Economy 2. Oxford.

Brughmans, T. – Collar, A. – Coward, F. (eds.)

2016 *The Connected Past: challenges to network studies in archaeology and history*. Oxford.

Cartledge, P. – Cohen, E. – Foxhall, L. (eds.)

2002 *Money, Labour and Land: Approaches to the Economics of Ancient Greece.* New York.

Collar, A.

2013 *Religious networks in the Roman Empire*. Cambridge.

Collar, A. – Coward, F. – Brughmans, T. – Mills, B. (eds.)

2015 *The Connected Past: critical and innovative approaches to networks in archaeology*. Journal of Archaeological Method and Theory 22. 1. New York.

Hermann-Otto, E.

2017 *Sklaverei und Freilassung in der griechisch-römischen Welt.* New York.

Hunt, P.

2017 *Ancient Greek and Roman Slavery.* New York.

Isager, S. – Skydsgaard, J. E. (eds.)

1992 *Ancient Greek Agriculture: An Introduction*. New York.

Ligt, L. de – Houten P. H. A. – Willet R.

2014 An empire of 2000 cities: urban networks and economic integration in the Roman empire. *TMA* 26. 52. 64.

Muñiz Grijalvo, E. – Cortés Copete, J. M. – Lozano Gómez, F. (eds.)

2017 *Empire and Religion: Religious Change in Greek Cities under Roman Rule.* Leiden.

Rowan, C.

2012 *Under Divine Auspices: Divine Ideology and the Visualisation of Imperial power in the Severan period.* Cambridge.

Schmitz, W.

2016 *Antike Sklaverei zwischen Verdammung und Beschönigung Kolloquium zur Rezeption antiker Sklaverei vom 17. bis 20. Jahrhundert*. Stuttgart.

Takács L.

2013 *The social status of Roman land surveyors*. Budapest.

Van Oyen, A. – Pitts, M.

2017 What did objects do in the Roman world? Beyond representation. In: Van Oyen, A. – Pitts, M. (eds): *Materialising Roman histories*. Oxford, 3–19.

Woolf, G.

2016 Only connect? Network analysis and religious change in the Roman World. *Hélade* 2. 2. 43–58.

Fundálók, pallérok, építészek Erdélyben. Szerkesztette: Orbán János. Marosvásárhely–Kolozsvár, 2016. 360 oldal, ISBN 978-606-739-058-2.

2014 októberében a Maros Megyei Múzeum *Fundálok, pallérok, építészek Erdélyben* címmel szervezett konferenciát Marosvásárhelyen, az Erdélyre vonatkozó közelmúltbeli művészettörténeti kutatások szakmai közegben történő áttekintésének és megvitatásának céljával. A szinte kizárólag építészettörténeti tematikájú konferencia előadásai egy-egy *építész* pályájához kapcsolódó, sok esetben hosszú éveket felölelő kutatásokba nyújtottak betekintést. A 2014-ben elhangzottakat bőven meghaladó, nagy lélegzetvételű tanulmányok – hosszas munkafolyamatot követően – 2016-ban láttak napvilágot Orbán János szerkesztésében, a Maros Megyei Múzeum és az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában.

A kötet az utóbbi években Marosvásárhelyen zajló művészettörténeti konferenciák (és köteteik) sorába is illeszkedik, melyek nyitányát a B. Nagy Margit emlékkonferencia (2009) jelentette, azóta pedig többek között a *A város színeváltozása* címmel a városi építészet témakörében rendezett, több kiadást megért konferenciasorozattal folytatódott (utóbbi főként a *Marosvásárhely Műemléki Topográfiája* vállalkozás keretei között zajló kutatások számára jelent tudományos fórumot). Mindez a Marosvásárhelyhez kutatásai révén kötődő, vagy itt működő új művészettörténész-generáció munkájának eredménye, ahogy a kutatás fellendülése és a tudományos igényű, helyi publikációk növekvő száma is.

A kötet szövegeinek – és értelemszerűen az ezeket megelőző kutatásnak – komoly érdeme az alaposság és a kitartás, mellyel a szerzők az elengedhetetlen forrásfeltáró munkát végezték. A tanulmányokat követő, hivatkozott levéltári források lelőhelyei között számos romániai és magyarországi intézményt találunk, államiakat és egyháziakat egyaránt. Hasonló alaposság jellemzi a szerzőket a korábbi kutatási eredmények kritikai felhasználásában, ami természetesen az esetleges pontatlanságok tisztázását és a felelet nélküli kérdések megválaszolását is jelenti.

A kötet első tanulmányát – címe *„Egy Murando nevű afféle építő német úr”* – Kovács András, az erdélyi késő-reneszánsz kiemelkedő kutatója és legavatottabb ismerője, a konferencia egyik védnöke jegyzi. A Giovanni Morando Visconti lombard hadmérnök erdélyi működéséről szóló szöveget mintegy keretbe foglalja az *„afféle építő német úr”* gyulafehérvári Szent Mihály székesegyházban található síremlékének méltatása. A főként erdélyi várakat, erődítményeket, városokat ábrázoló térképek és veduták szerzőjeként ismert Visconti számos (ma már) műemlék ki- és átalakításával kapcsolható össze, mint az 1711-ben tervezett gyulafehérvári vár vagy a ma Fellegvárként ismert, egykori Kőmál erődítése Kolozsváron. Az Erdélyt megszálló császári csapatok ezredesi rangig eljutó hadmérnöke – Wesselényi István 1704. április 24-én kelt naplóbejegyzésének megfogalmazásában *„ingyinyér colonellus”* – pályája sajátos keresztmetszetet nyújt a Habsburg uralom kezdeti, gyakran zavaros évtizedeiről is.

Terdik Szilveszter Joseph Hoffmann nagyváradi építőmester pályájának a 18. század utolsó két évtizedét felölelő szakaszát tárgyalja. Bár Hoffmann életrajza egyelőre hiányos – születésének és halálának éve ismeretlen, ahogy szakmai fejlődésének főbb mozzanatai vagy Nagyváradra érkezésének mikéntje is –, számos általa készített terv maradt fenn, igaz, jelentős részük sosem került kivitelre. Megbízásait főként a Magyar Királyi Kamarától, valamint a katolikus, illetve a görögkatolikus egyháztól kapta, ám fennma-

radt egy el nem készült nagyváradi színházterem terve is, melyet gróf Teleki Sámuel rendelt Hoffmanntól.

Bara Júlia Joseph Bittheuserről (1755–1828) szóló tanulmánya a Károlyi család uradalmi építésze Szatmár megyei működésének mintegy fél évszázadra kiterjedő időszakát (1780–1828) mutatja be. A nagykárolyi Károlyi-kastélyt barokk palotává alakító építész a kiterjedt uradalom összes építészi és mérnöki szakértelmet igénylő feladatát ellátta vagy valamilyen formában bekapcsolódott azokba. Tervei között találunk fogadót, kocsmát, magtárat, borospincét, tiszttartó- és jágerházat, pálinkafőző házat, normaiskolát stb. Munkásságának jelentékeny részét képezte a Nagykároly környéki német telepesek falvainak rendezése, ugyanis típusterveket (ún. *modaellák*) készített jobbágyházakhoz és plébániatemplomokhoz. A Károlyi család révén egyházi megbízásokat is kapott. Így készültek el a szatmári püspöki palota és szeminárium tervei, melyek azonban nem valósultak meg.

Orbán János írása Ugrai László (1769–1830) kolozsvári származású építész munkásságának újraértékelésére vállalkozik. A két világháború közötti időszak művészettörténészei – élükön a fiatalon elhunyt Biró Józseffel – tévesen Ugrai munkájaként azonosították a kolozsvári unitárius templomot. A téves attribúció nyomán számos más, kvalitásos épület tervezését is Ugraihoz kötötték. Az 1960–70-es évek kutatómunkája nyomán Mircea Ţoca és B. Nagy Margit cáfolták a két világháború közötti időszak művészettörténeti munkáinak hibás következtetéseit, így Ugrai addigi kiemelkedő értékelése is érvényét vesztette. A tanulmány megírását alapos forrásfeltáró munka előzte meg, így számos, Ugrai építészettörténeti jelentőségére és megítélésére vonatkozó kérdésre kínál választ a szerző.

Bordás Beáta írása Pákei Lajos (1853–1921) kastélytervezői munkásságára koncentrál, építésük időpontja szerint felállított kronológiai sorrendben méltatva a vizsgált épületeket. Pákei a budapesti Műegyetemen, Münchenben és a bécsi Művészeti Akadémián folytatta tanulmányait (Theophil Hansen tanítványaként főleg a neoklasszicizmus formanyelvét preferálva későbbi alkotói pályája során), majd Kolozsváron letelepedve a város főépítészi tisztségét töltötte be. Több neves kolozsvári épület tervezése mellett (talán legismertebb munkája a Főtéren álló egykori New York szálló) az erdélyi arisztokrácia számos megbízását teljesítette, így dolgozott a Teleki, a Bánffy, Béldi, Bornemisza és Ugron családoknak is.

Székely Miklós tanulmánya a már említett Pákei Lajos személyén és munkásságán keresztül közelíti meg a kolozsvári iparoktatás történetét. Ő tervezte a ma is álló ipariskola és iparmúzeum épületét: a kettős funkciójú palota 1896–1898 között épült fel, az iparmúzeum munkálatai pedig 1903–1904 között zajlottak. A korabeli iparoktatás szerves részét képezte az *iparmúzeum* intézménye. Példaként említhetjük a Lechner Ödön és Pártos Gyula tervei alapján épült Iparművészeti Múzeumot és a Hauszmann Alajos által tervezett Technológiai Iparmúzeumot Budapesten. Az iparmúzeum elsődleges célja és feladata nem a megőrzés volt, hanem a technológiai fejlődés bemutatása, aktívan hozzájárulva ezáltal az új iparosgeneráció oktatásához.

A *Marosvásárhely Műemléki Topográfiája* projekt keretében folytatott kutatómunka eredményeit összegezve két tanulmány került a kötetbe. Az elsőt Barabás Kisanna jegyzi és Jelinek Antal pályájának marosvásárhelyi városi mérnökként eltöltött, két évtizedét (1872–1893) mutatja be. A morvaországi származású mérnök az 1850-es évek elején érkezett Marosvásárhelyre, 1853-ban pedig már Székely János mellett dolgozó császári királyi kerületi segédmérnökként említik. Miután a városvezetés létrehozta a városi mérnöki állást 1872-ben, Jelinek sikeres pályázat után elsőként töltötte be a tisztséget, 1893-as nyugdíjazásáig. A „sok vesződéssel, szerény díjazással járó" munka mellett az építész számos polgári és állami megbízást vállalt, mint a honvéd laktanya, a római katolikus leányiskola és nevelde, illetve több lakóház készült tervei alapján.

A második, a marosvásárhelyi műemléki topográfiához kötődő tanulmány szerzője Oniga Erika, melynek célja Dósa László (1855–1917) építész munkásságának körvonalazása. A budapesti Műegyetemen végzett Dósa több, mint három évtizedig volt a Maros–Torda vármegyei királyi építészeti hivatal alkalmazottja. A nemesi, nagybirtokos református családból származó építész több fontos marosvásárhelyi épület tervét készítette el mérnöki hivatala mellett, ilyen az egykori Mészáros Ipartestület székháza vagy a református elemi és felsőbb leányiskola.

Keserü Katalin Toroczkai Wigand Edéről (1869–1945) írt tanulmánya – címe: *Toroczkai Wigand Ede marosvásárhelyi épületeiről, védelmük érdekében* – nem csupán a modern magyar építészet kialakulásában meghatározó szerepet játszó építész marosvásárhelyi alkotótevékenységéről szól, hanem felhívja a figyelmet az általa tervezett házak aggasztó állapotára is. Bár Toroczkai lakóházai kiemelkedő helyet foglalnak el

Marosvásárhely épített örökségében, műemléki védettséget csupán a Schmidt-ház és az egykori Székelyföldi Kereskedelmi és Iparkamara élvez.

A kötet szerzői tehát egy-egy építész pályájának bemutatására koncentrálva közelítenek az adott kor építészetéhez, feltárva annak történeti kontextusát. Az időbeli keret több, mint két évszázadot ölel fel a 17. század végétől a 20. század elejéig. Bár a földrajzi keretek valamelyest szűkebbek, az érintett régiók túllépnek a történelmi Erdély határain, kitekintve a Partiumra, helyenként pedig a Bánságra is. A 17. század végéről indulva, a Giovanni Morando Visconti révén megidézett „*afféle építő német úrtól*" és „*ingyinyér colonellustól*", eljuthatunk a *modern* „építész" alakjáig, miközben lehetőségünk nyílik a terminusok és jelentésváltozásaik nyomon követése révén megismerni a különböző építészi és építészeti feladatokat, a megrendelők (legyen szó egyházi, nemesi, állami vagy polgári közegről) igényeit és az általuk támasztott elvárásokat, a korszak és régió lehetőségeit, anyagi és szellemi vonatkozásban egyaránt. Az építészpályákon keresztül tárul tehát elénk az épített örökség, közvetve vagy közvetlenül érintve a műemlékvédelmet is.

Az áttekinthető jegyzetapparátussal és szövegközi, színes illusztrációkkal ellátott, valamint angol és román nyelvű, részletes összefoglalókkal, személy-, valamint helynévmutatóval kiegészített kötet a romániai művészettörténeti szakirodalom fontos állomása. Reméljük, hogy folytatása következik.

Földi Imelga

Rövidítések

AAH	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.
AB	Analele Banatului. Serie Nouă, Arheologie-Istorie, Timişoara.
Acta Historica	Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, Szeged.
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
ActaMP	Acta Musei Porolissensis, Zalău.
Acta Orientalia	Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.
AFVmÉvk	Alsó-Fehér Vármegye Történelmi, Régészeti és Természettudományi Társulat Évkönyve, Gyulafehérvár.
Agria	Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve, Eger.
AJA	American Journal of Archaeology, Boston.
Alba Regia	Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis, Székesfehérvár.
Angustia	Angustia, Sfântu Gheorghe.
Antaeus	Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.
Antik Tanulmányok	Antik Tanulmányok. Studia Antiqua, Budapest.
Antiquity	Antiquity. A review of world archaeology, Durham.
Apulum	Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia.
ArchÉrt	Archaeológiai Értesítő, Budapest.
ArchHung	Archaeologia Hungarica, Budapest.
ArchInf	Archäologische Informationen, Bonn.
ArchRozh	Archeologické rozhledy: informacni orgán Archeologických a Príbuzných Vedeckých Ústavu v Ceskoslovensku, Praha.
ATS	Acta Terrae Septemcastrensis, Sibiu.
A&U	Architektúra & Urbanizmus, Bratislava.
BAR IS	British Archaeological Reports, International Series, Oxford.
ComArchHung.	Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapest.
Crisia	Crisia. Muzeul Ţării Crişurilor, Oradea.
Csodaszarvas	Csodaszarvas. Őstörténet, vallás és néphagyomány, Budapest.
Dacia N.S.	Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Nouvelle Série, Bucarest.
DissPann	Dissertationes Pannonicae, Budapest.
Documenta Praehistorica	Documenta Praehistorica, Ljubljana.
Dolgozatok ÚS	Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából, Új Sorozat, Kolozsvár.
DolgSzeg	Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből, Szeged.
ÉEME-OTTSz	Értesítő az Erdélyi Múzeum Egylet Orvos-Természettudományi Szakosztályából, Kolozsvár.
Eleink	Eleink – Magyar Őstörténet, Budapest.
EphNap	Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca.
ErdMúz	Erdélyi Múzeum, Kolozsvár.
Etnographia	Etnographia, a Magyar Néprajzi Társaság Folyóirata, Budapest.
Eurasia Antiqua	Eurasia Antiqua. Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, Mainz.
FolArch	Folia Archaeologica, Budapest.
Geochronometria	Geochronometria. Journal on Methods and Applications of Absolute Chronology, Gliwice.
Germania	Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Komission des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin.

Hélade	Hélade, Série Nova, Niterói.
HOMÉ	A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc.
JAHA	Journal of Ancient History and Archaeology, Cluj-Napoca.
JMV	Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte, Halle an der Saale.
Keletkutatás	Keletkutatás. A Kőrösi Csoma Társaság folyóirata, Budapest.
KEMMK	Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei, Tata.
Közlemények	Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából, Kolozsvár.
Közművelődés	Közművelődés. Politikai, társadalmi és szépirodalmi Katholicus hetilap, Gyulafehérvár.
Magyar Nyelv	Magyar Nyelv. A Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóirata, Budapest.
Marisia	Marisia. Studii şi materiale, Târgu Mureş.
Marmatia	Marmatia, Baia Mare.
MCA	Materiale şi Cercetări Arheologice, Bucureşti.
Memoria Antiquitatis	Memoria Antiquitatis. Acta Musei Petrodavensis, Piatra Neamţ.
MFMÉ	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged.
MFMÉ – StudArch	Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica, Szeged.
MKÉ	Múzeumi és Könyvtári Értesítő. A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének és OrszágosTtanácsának hivatalos közlönye, Budapest.
NyJAMÉ	A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyvei, Nyíregyháza.
PamArch	Památky Archeologické, Praha.
PBF	Prähistorische Bronzefunde, Mainz.
PNAS	Proceedings of the National Academy of Sciences, Washington.
RCRFA	Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta, Abingdon.
ReDIVA	Revista Doctoranzilor în Istorie Veche şi Arheologie, Cluj Napoca.
Régészeti Füzetek	Régészeti Füzetek, Budapest.
RevBist	Revista Bistriţei, Bistriţa.
RVM	Rad Vojvodanskih Muzeja, Novi Sad.
SCIV	Studii şi Cercetări de Istorie Veche, Bucureşti.
SCIVA	Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie, Bucureşti.
SlA	Slovenská Archeológia, Nitra.
StComSatuMare	Satu Mare. Studii şi comunicări, Satu Mare.
ŠtZ	Študijné Zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied, Nitra.
Századok	Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata, Budapest.
SzKMÉ	A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve, Orosháza.
Terra Sebus	Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis, Sebeş.
Thraco-Dacica	Thraco-Dacica, Bucureşti.
Tisicum	Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyvei, Szolnok.
TMA	Tijdschrift voor Mediterrane Archeologie, Groningen.
UJB	Ungarische Jahrbücher, Berlin und Leipzig.
UPA	Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Bonn.
Vasi Szemle	Vasi Szemle. Tudományos és kulturális folyóirat, Szombathely.
WA	World Archaeology, London – New York.
WMMÉ	Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, Szekszárd.
WMV	Work of Museum of Voivodina, Novi Sad.
Ziridava	Ziridava. Studia Archaeologica, Arad – Cluj-Napoca.
ZM	Zalai Múzeum, Zalaegerszeg.

Szerzőink

Bara Júlia művészettörténész, tudományos segédmunkatárs, MTA BTK Művészettörténeti Intézet
bara.julia@btk.mta.hu

Bencze Ünige régész, Maros Megyei Múzeum, Marosvásárhely
bunige@yahoo.com

Földi Imelga művészettörténész, doktorandusz, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
imelga.foldi@yahoo.com

Gál Zsófia művészettörténész, doktorandusz, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
galzsofi91@gmail.com

Kapcsos Norbert régész, doktorandusz, Debreceni Egyetem, Debrecen
kapcsosnorbert@yahoo.com

Katócz Zoltán régész, doktorandusz, Szatmár Megyei Múzeum, Szatmárnémeti; Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
katocz.zoltan@yahoo.com

Katona-Kiss Attila történész, tudományos segédmunkatárs, László Gyula Kutatóközpont és Archívum, Magyarságkutató Intézet, Budapest
katona.kiss.a@gmail.com

Marótzy Katalin építész, egyetemi adjunktus, BME Építészmérnöki Kar, Építészettörténeti és Műemléki Tanszék, Budapest
mkata@eptort.bme.hu

Molnár Zsolt régész, egyetemi docens, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Történelem és Filozófia Kar, Kolozsvár
molnar_kovacs_zs@yahoo.com

Németh Nóra művészettörténész, doktorandusz, BME Építészmérnöki Kar, Építészettörténeti és Műemléki Tanszék, Budapest
naemeth_nora@mailbox.hu

Szabó Csaba régész, egyetemi tanársegéd, Lucian Blaga Egyetem, Történelem, Kulturális Örökségvédelem és Protestáns Teológia Tanszék, Nagyszeben
szabocsaba.pte@gmail.com

Toda Oana régész, Maros Megyei Múzeum, Marosvásárhely
oanatoda@yahoo.com

Vécsei Hunor művészettörténész, doktorandusz, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
hvecsei@gmail.com